مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

ئۇيغۇر ئالىمى

ئەجەللى

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ۋە فوتو سۈرەت نەشرىياتى

ئۇيغۇر ئالىمى ئەجەللى

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ۋە فوتو سۈرەت نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئازات بارات

دۇنيالىق ئىشلاردا پىغان چېكىپ ئولتۇرماي، خۇددى ھاجىلار ساپا بىلەن مەرۋە ئارىسىدا يۈگۈرگەنددەك چاققانلىق بىلەن قەدەم قويغىن.

— ھۈسەينخان تەجەللى

ئەجەللى

ISBN 978-7-5469-1926-3

9 787546 919263 >

定价：80.00元

تۈزگۈچى: مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

ئۇيغۇر ئالىم تەجەللى

(ماقالىلەر توپلىمى)

(1)

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى

جۇيۇلۇق ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى

ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر قىزىپ ئوقۇپ نەشر

قىلىپ، خەلقىمىزگە تەقدىم قىلايلى.

تۆمۈرداۋاس

2010-يىل 9-ئايىنىڭ 7-كۈنى

(مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق

مۇئاۋىن باشلىقى)

图书在版编目(CIP)数据

维吾尔学者泰剑立论文集：维吾尔文 / 穆赫塔珥·马穆提·穆罕穆德主编. -- 乌鲁木齐：新疆美术摄影出版社, 2011.11

ISBN 978-7-5469-1926-3

Ⅰ. ①维… Ⅱ. ①穆… Ⅲ. ①泰剑立(1856～1926)－人物研究－文集－维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ①K828.715

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2011)第 225819 号

本书的出版得到叶城县人民政府的大力资助。

策　　划：亚森·吾不力哈斯木
责任编辑：吐尔洪·吐尼亚孜
责任校对：米热班·米尔艾合买提
美术编辑：阿扎提·巴拉提
审　　定：亚森·吾不力哈斯木

维吾尔学者泰剑立 (论文集)

编 著：穆赫塔耳·马木提

出 版：新疆美术摄影出版社
地 址：新疆乌鲁木齐市西北路 1085 号
发 行：新疆新华书店
印 刷：乌鲁木齐大路印务有限公司
开 本：880mm × 1230mm　1/32
印 张：14.125
版 次：2011 年 11 月第 1 版
印 次：2011 年 11 月第 1 次印刷
书 号：ISBN 978-7-5469-1926-3

定价：80.00 元

ئۇيغۇر ئالىمى ھۇسەينخان تەجەللى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئېنسىكلوپېدىك ئالىملىرىمىزدىن بىرى بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ مائارىپ، ئەدەبىيات، تېببابەت، ئاستىرونومىيە ئىشلىرىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى قېزىش، نەشر قىلىش، تارقىتىش، تەتقىق قىلىشنىڭ زور ئەھمىيىتى بار، ئەلۋەتتە.

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى تۈزگەن «ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى» نامىلىق بۇ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىغا تەتقىقاتچىلارنىڭ، جۈملىدىن ئاخ-بارات ـ نەشرىيات خادىملىرىنىڭ مېھنىتى سىڭگەن بولۇپ، بۇ ئەھمىيەتلىك كىتاب ئارقىلىق تەجەللىدىن ئىبارەت بۇ ئۇستازنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتنى ھاردىم ـ تالدىم دېمەي ئۆگەنىدىغان، ئۆگەنگەننى خەلقىمىزگە ئايىماي خىزمەت قىلدۇرىدىغان ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك روھىدىن ئۆگىنىپ، ئەۋلادلىرىمىزنىڭ دىلىنى ئىلىم ـ مەرىپەت روھى بىلەن نۇرلاندۇرايلى!

(شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق باش كاتىپى)

2010 ـ يىلى 6 ـ سېنتەبىر ئۇرۇمچى

我在叶城县委任职期间，经常听到当地群众反映，说十九世纪末出生在叶城的泰杰里，在化学、医学、天学等方面，都曾作过显著贡献，他的著作被东欧一些国家也出版过，后来我浏览了他的译作，觉得他是一位才华横溢的学者，应当受到重视。于是在我倡议下，组织他的故乡，委派专人组织搜集、整理他的著作，以表示纪念。

原叶城县委书记：贠安昌

2007.4.7.

قاغىلىق ناھىيەلىك پارتكومنىڭ سابىق شۇجىسى يۈن ئەنچاڭنىڭ بېغىشلىمىسى

مەن قاغىلىق ناھىيەلىك پارتكومىدا ۋەزىپىدە تۇرغان مەزگىلدە، كىشىلەر 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى قاغىلىقتا تۇغۇلغان تەجەللىنىڭ خىمىيە، تىبابەت، ئەدەبىيات قاتارلىق ساھەلەرگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقانلىقىنى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ شەرقىي ياۋروپادىكى بەزى دۆلەت-لەردە نەشر قىلىنغانلىقىنى دائىم ئىنكاس قىلاتتى. كېيىن، مەن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى كۆرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭ ھەر تەرەپتىن يېتىشكەن ئالىم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك ئىكەن، دەپ قارىدىم. مېنىڭ تەشەببۇسۇم بىلەن ئۇنىڭ مازىرىنى ياسـ-دۇق، ئەۋلادلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردۇق. مەخسۇس گۈرۈپپا قۇرۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى يىغىپ، توپلاپ، رەتلەپ خاتىرىلىدۇق.

قاغىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ سابىق شۇجىسى يۇن ئەنچاڭ
2007 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى

تەجەللى غازى ئەھمەد سىزغان

تەجەللىنىڭ كونىراپ كەتكەن ئەسلىي سۈرىتىگە ئاساسەن سىزىلغان.
(«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 15 ـ ساندىن ئېلىندى)

ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى

ھەيكەلنى ئەبەيدۇللا مۇھەممەت ياسغان

ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى

ھەيكەلنى ئەبەيدۇللا مۇھەممەت ياسغان

مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى تۆمۇر داۋامەت بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىنى قىزغىن قوللىدى ۋە قىممەتلىك پىكىر بەردى.

بۇ كىتابنىڭ تۈزگۈچىسى تۆمۇر داۋامەت بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ سابىق باش كاتىپى مۇھەممەت ئىسمائىل بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا مۇھىم كۆرسەتمە بەردى.

قاغىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ سابىق شۇجىسى يۇن ئەنچاڭ بىلەن كىتابنىڭ تۈزگۈچىسى مۇختار مامۇت مۇھەممەدى بىللە.

تەجەللىنىڭ قاغىلىقتىكى نەۋرە ـ چەۋرىلىرى ۋە بىر قىسىم قەلەمكەشلەر

تەجەللىنىڭ دادىسى قۇتبىدىن شاھ (1760 ــ 1866) نىڭ قەبرىسى
(قاغىلىق ناھىيە زوڭلاڭ يىزا ئۇجمىلىك جاي مازىرى)

تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ بۇرۇنقى كۆرۈنۈشى

تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى

تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ ئالدى كۆرۈنۈشى

تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ سىرتىدىكى ياغاچ پەنجىرە

تەجەللىنىڭ كۆھتامدىكى ئۆيىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى

تەجەللىنىڭ كۆھتامدىكى ئۆيىنىڭ ئىچكى كۆرۈنۈشى

تەجەللىنىڭ گۈما قوشتاغدىكى نەۋرىسى سەئىد قۇتبىدىنخان

تەجەللىنىڭ گۈما ناھىيە كۆھتامدىكى خاترە ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى ئۈجمە دەرىخى

بۇ ئۈجمە دەرىخىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 20 مېتىر، دىيامېترى 3 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. بۇ ئۈجمە دەرىخىنى تەجەللى ئۆزى تىككەنكەن.

تەجەللى بىمارلارغا دورا بېرىشتە ئىشلەتكەن 9 خانىلىق (مۇسەللەس) شەكىل چېكىلگەن چىلان ياغ تەخسە (ئەرەب رەقىمى چېكىلگەن)، دۇۋەت ۋە تەجەللىنىڭ سەللىسى.

تەجەللى ھەزرەتنىڭ ھاسىسى خورما ياغىچىدىن ياسالغان، تەجەللىگە دادىسى سەئىد قۇتبىدىن شاھ ھەزرەتتىن مىراس قالغان. بۇ ھاسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ناھايىتى خۇشبۇي پۇرايدۇ. ئەپسۇسكى، قالغان يېرىمى يىتىپ كەتكەن.

تەجەللىنىڭ دورا قۇتىسى

ئابدۇقادىر دامۇللام
(1924 - 1862)

بىلىكلارىكى، بۇ زامان غەبلەت ۋە بىپەرۋالىقنىڭ زامانىسى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەزگۈرلۈك زامانىدۇر.

جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم - مەرىپەت دەۋرىدۇر.

سۈسلۈق ۋە بىكارچىلىق ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت - ئىجتىھات ۋاقتىدۇر.

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەشقەر شەھەر تاختا كۆۋرۈك مازىرىدىكى مەقبەرىسى

تەجەللىنىڭ شاگىرتى، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ سابىق مۇئاۋىن ۋالىيسى ئېيسا شاكىرنىڭ چوڭ دادىسى ئابدۇۋاھىت قازى ئاخۇنۇم.

ئابدۇۋاھىت قازى ئاخۇنۇم 1874 - يىلى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ ئۈششارباشتا تۇغۇلغان. قاغىلىقتا، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسەدە ئوقۇغان ۋە ئالىم تەجەللىدىن بىلىم ئالغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۈششارباشتا باش قازى بولۇپ، زور ھۆرمەتكە ئېرىشكەن. 1948 - يىلى 74 يېشىدا ئۈششارباشتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

تەجەللىشۇناسلىقنى قوللىغان ۋە تەشەببۇس قىلغان رەھبەر ئېيسا شاكىر

1. «تەجەللى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى
2. «تەجەللى شېئىرلىرىدىن» مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى
3. «بەرقى تەجەللى - سەبەق مۇجەللى» قۇياش مەتبەسىدە بېسىلغان.
4. «ئېرشادۇ سالكىن» تەجەللىنىڭ دادىسى سەئىد قۇتبىدىنخانىنىڭ قول يازما نۇسخىسى

شۇپتىسىيە دىن تارقىتىش باسما زاۋۇتى ئۇجمە قوۋزىقىدا ياسىغان قەشقەر قەغەز پۇلى.

تەجەللىدىن قالغان چىراغ

ئالىم، شائىر ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ ئىشلەتكەن چىرىغىنى ئۇنىڭ گۇما ناھىيە قوشتاغ يېزا 10 ـ مەھەللىدىكى نەۋرىسى ـ تەجەللىنىڭ 3 ـ ئوغلى سەئىد نۇرۇلمۇداخاننىڭ 2 ـ ئوغلى سەئىد قۇتبىدىنخان تا بۇگۇنگىچە ئاسراپ ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ چىراغ تۇچتىن يالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 42 سانتىمېتىر، 11 بۇغماق، تۆت چەپچەكلىك، يەتتە پېلەكلىك، ئەڭ ئاستى تەرىپىدىكى يۇمىلاق قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 18 سانتىمېتىر بولۇپ، تەجەللى بۇ چىراغنىڭ يورۇقىدا نۇرغۇن كىتاب يازغانىدى.

سەئىد قۇتبىدىنخاننىڭ ئېيتىشچە، بۇ چىراغنى تەجەللىنىڭ دادىسى قۇتبىدىن شاھ، ئۇنىڭ دادىسى ئاتا ئەلى، ئۇنىڭ دادىسى سەئىد بەركەت ئەلى، ئۇنىڭ دادىسى سەئىد غولام جىلانى، ئۇنىڭ دادىسى سەئىد ئەشرەپ، ئۇنىڭ دادىسى سەئىد ئابدۇلھەي، ئۇنىڭ دادىسى سەئىد زۇھۇرىدىن، ئۇنىڭ دادىسى سەئىد بەدىردىن، ئۇنىڭ دادىسى خاجە ئەمىنىددىن خۇدادادقىچە جەمئىي 13 ئەۋلاد ئىشلەتكەنكەن.

بۇ چىراغنىڭ چەپچىكىدە ھەسەن ـ ھۇسەن ياقۇت بىلەن 330 گرام ئالتۇن بولۇپ، كېيىن تۇرمۇش قىينچىلىقى بىلەن نەۋرىسى سېتىپ خەجلىگەن.

تەجەللىنىڭ چىرىغى

* بۇ دوكلاتنى يازغۇچى قاغىلىق ناھىيەلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ سابىق باشلىقى ئىمىننىياز تۇردى.

ج ك پ قاغىلىق ناھىيىلىك كومىتېتى ئىشنا نىسى ھۆججىتى

ق پ ئى (۱۹۹۹) ۱ - تومۇرلۇق

تەجەللى ئىسلامى مۇھاكىمە جەمىيىتىنى قۇرۇشتا تەييارلىق قىلىش رەھبەرلىك گورۇپپىسىنى قۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش.

يىزدلىق بازارلىق (مەيدان) پارتكومىلىرىغا: باش يا چېيكا، يا چېيكىلارغا: ئىدارە، جەمىيەتلەردىكى پارتكوملار باش يا چېيكا، يا چېيكلارغا:

تەجەللى ناھىيىزنىڭ تارىخى مەدەنىيىتىدىكى مەشھۇر ئەرباب، - تەجەللى قوغىرىسىدىكى ئىسلامى مۇھاكىمە خىزمىتىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن ناھىيىلىك پارتكوم مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق تەجەللى ئىسلامى مۇھاكىمە جەمىيىتىنى قۇرۇشتا تەييارلىق قىلىش رەھبەرلىك گورۇپپىسىنى قۇرۇشنى قارار قىلدى. رەھبەرلىك گورۇپپا ئەزالىرى تۆۋەندىكىلەردىن تەركىپ تاپىدۇ.

گورۇپپا باشلىقى: مەمتىمىن ئوسمان.(ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن سېكرېتارى.

مۇئاۋىن گورۇپپا باشلىقلىرى: ئاتاۋۇللا غازى.ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى.

باش كاتىپلار: قادىر تۇردى.(ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدىكى مۇئاۋىن باشلىقى.ئابدىراخمان قۇددۇس (ناھىيىلىك سىياسى كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رائىسى.)

ئىشنا تا مۇدىرلىرى: ئىمىننىياز تۇردى.ھەبىبىللامەخسۇم ھاجى.

ئىشىنىمە تچى خادىملار: قاۋۇل ساۋۇر. ئابلا ئوسمان. تۇردى قاۋۇز. ئىلھات ئابلىز.

«ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى» نامىلىق كىتابقا

ھۆرىيەت تۇردىئەمەت

تەجەللى ــ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى، كاتتا شائىر، داڭلىق پەيلاسۇپ ۋە خەلقپەرۋەر تېۋىپ. ئۇ مىلادىيە 1848 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ زۇڭلاڭ يېزىسى ئايباغ كەنتىدە ئىسلام دىنى ئالىمى، ماھىر تېۋىپ قۇتبىدىن شاھ ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، مىلادىيە 1927 ـ يىلى كاسكا يېزىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. تەجەللىنىڭ ئەسلىي ئىسمى سەئىد ھوسەينخان بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىدە كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا، تەرەققىيپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىلغار دېموكراتىك خاھىشچانلىققا ئىگە ئەدىب. ئۇنىڭ شېئىرلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ نادىر ئۈلگىسى بولۇپ، ئەدەبىيات تارىخىمىزدا كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز بىلەن يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزنى ئۆزئارا باغلاپ تۇرغانلىقىدەك كۆۋرۈكلۈك رولى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتىنى ھەر تەرەپلىمە يورۇتۇپ بەرگەنلىكىدەك مۇھىم قىممىتى بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ ئەدەبىي جەھەتتە كامالەتكە يېتىپلا قالماي، تىلشۇناسلىق، تارىخ، لوگىكا، تەبىئەت، ئاسترونومىيە، خىمىيە ۋە تېبابەت قاتارلىق ساھەلەردە ئۆزگىچە ماھارەتكە ئىگە بولغان.

ئىشخانا ئورنى مەدەنىيەت ئىدارىسىدا تەسىس قىلىندۇ.

ج ك پ قاغىلىق ناھىيىلىك كومىتېتى ئىشخانىسى.

1999 - يىل 1 - ئاينىڭ ئىشخانىسى.

بۇ ئىككى پارچە ھۆججەتنى قاغىلىق ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ سابىق باشلىقى مۇھەممەت ئېزىز ئەتىۋارلاپ ساقلىغان.

مۇندەرىجە

ئالىم ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ ھاياتى، ئىجادىي پائالىيەتلىرى ۋە مەقبەرىسى ..... مۇختار مامۇت مۇھەممىدى 1

تەجەللىنىڭ ئاتىسى قۇتبىدىن شاھ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە ..... ئابدۇلئەھەد ئالىم 33

ھۇسەينخان تەجەللى ئىجادىيىتىدە تەمىزلىك ۋە كۆڭلى يۇمشاقلىق ..... ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى 39

تەجەللىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا ... شەرىپىدىن ئۆمەر 63

تەجەللى ئەسەرلىرىدىن مەلۇماتلار ... مۇختار مامۇت مۇھەممىدى 106

تەجەللىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ... گۈلجامال مۇھەممەتئىمىن 116

ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىرى تەجەللى ھەققىدە ..... قاۋۇل ساۋۇر 135

شۇكۇر يالقۇن تەجەللى مازىرىدا ..... دىلشات ئابلىز 145

ھۇسەينخان تەجەللى ھەققىدە تەتقىقات ..... يۇسۇپ ھۇسەين (قەقنۇس) 159

تەجەللىنىڭ ماۋارىپ قارىشى ھەققىدە ئىزدىنىش ..... كامىل تۇنىياز 203

ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ «قارا» قەسىدىسىدىكى پەلسەپىۋى قاراشلار توغرىسىدا ..... مۇختار مامۇت مۇھەممىدى 220

تەجەللى غەزەللىرىدىكى قارا رەڭ گۈزەللىكى ..... ئەھەت كەلپىن ئىنسانى 244

مەۋلانە ھۇسەينخان تەجەللى ..... ئابدۇللا ئوسمان 248

تەجەللىنىڭ قەشقەردە ساقلىنىۋاتقان ئەسەرلىرى ..... ئابدۇراخمان باقى 253

لىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «تەجەللى ـ مۇجەللى» دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇس بېرىلگەن.

تەجەللى پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئەدەبىي ئىجادىيەت، تېببىي ئىلىم ئىشلىرىغا بېغىشلاپ، ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان تەۋەررۇكلىرى قىممەتلىك مىراس سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بىز پارتىيەنىڭ مىللەتلەر ۋە دىن ئىشلىرى سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسىدە تەجەللىنى ياد ئېتىش، تەجەللى ئەسەرلىرىنى قىزىش، نەشر قىلىش، تەتقىق قىلىشنى قانات يايدۇرۇپ، قاغىلىقتىن ئىبارەت بۇ گۈزەل يۇرتىمىزنىڭ سىماسىنى، خەلقىمىزنىڭ نۇرلۇق روھىي دۇنياسىنى تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە، «ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى (1) » نامىلىق كىتابنى نەشر قىلدۇردۇق.

ئىشىنىمىزكى، ئوقۇرمەنلەر بۇ كىتابتىن كۆپ تەرەپلىمە مەنپەئەتلىك روھىي ئوزۇق ئېلىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىلىم ـ پەن تەتقىقاتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقۇسى.

2011 ـ يىلى 10 ـ ئىيۇن

(ھۆرىيەت تۈردىئەمەت: قاغىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)

ئالىم هۇسەيىنخان تەجەللىنىڭ هاياتى، ئىجادىي پائالىيەتلىرى ۋە مەقبەرىسى

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

(بۇ ماقالەمنى تەجەللى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 160 يىللىقىغا، ۋاپاتىنىڭ 81 يىللىقىغا بېغىشلايمەن)

يېقىنقى زامان كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىن جەدىتچىلىك ئەدەبىياتىغا ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئەدىبلەرنىڭ بىرى، مەشھۇر ئالىم، ئاتاقلىق شائىر، داڭلىق تېۋىپ، مائارىپچى هۇسەيىنخان ئەكبەر تەجەللى هەزرىتىم 1848 ـ يىلى [1] (هىجرىيە 1264 ـ يىلى) قاغىلىق ناهىيە[2] زوڭلاڭ يېزا ئايباغ كەنتىدە ئىسلام دىنى ئالىمى، ماهىر تېۋىپ قۇتبىدىن شاه هەزرەتلىرىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە ئاتا ـ ئانىسى تەجەللىنى مەككىگە ئېلىپ بارغان. ئۇ باشلانغۇچ مەلۇماتنى مەككىنىڭ مەدرىسەلىرىدە ئالغان. ئوغلىنىڭ ئىلىمگە بولغان قىزغىنلىقى ۋە ئىجتىهاتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى چوڭقۇر هېس قىلغان ئاتىسى سەئىد قۇتبىدىن شاه ئۇنى يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى قىلىپ يېتىشتۇرۇش مەقسىتىدە هىندىستانغا ئېلىپ بېرىپ ئىمتىهان بەرگۈزۈپ، ئىمتىهاندىن ئۆتكەندىن كېيىن، «دېهلى

---

① ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق تەجەللىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىللىرى مۇشۇ ماقالىدا دېيىلگەن بويىچە بېكىتىلدى.

② ئۇ مەزگىللەردە قاغىلىق خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئىدى.

ئالىم تەجەللىنىڭ بەزى ئىش ـ پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ..... مۇختار مامۇت مۇھەممىدى 258

تەجەللىنىڭ ئاسترونومىيەگە قوشقان تۆھپىسىدىن ئۈچۈر ..... مۇختار مامۇت مۇھەممىدى 290

تەجەللىنىڭ ئۇيغۇر تېبابىتىگە قوشقان تۆھپىسى هەققىدە ..... مۇختار مامۇت مۇھەممىدى 300

شىپايى سىيادادى ..... هۇسەيىنخان تەجەللى 306

تەجەللىنىڭ جەررراهلىق (ئوپېراتسىيە) ماهارىتى ..... ئابدۇلئەهەد ئالىم 335

تەجەللىنىڭ ياغلىققا كەشتىلەنگەن قەسىدىسى ..... ئىسراپىل يۇسۇپ 339

تەجەللى بىلەن مۇزىكانت نازاربخان هاجىمنىڭ دوستلۇقى ..... مۇهەممەد ئەزىز 347

ئالىم تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ ياسىلىشىدىن قوغدىلىشىغىچە ..... دىلشاد ئابلىز 362

تەجەللى ئەسەرلىرىنى توپلاش، مازىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەريانىدىكى بىلىدىغانلىرىم ..... ئوبۇل جامال 370

تەجەللى مەقبەرىسى ..... ئابدۇلئەزىز مامۇت 373

تەجەللى مەقبەرىسىنى قايتا ياساشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ..... مۇهەممەت ئەزىز 376

كىچىك شېئىر ..... هۇسەيىنخان تەجەللى 389

باشقىچە ... تېكىستى: تەجەللىنىڭ، مۇزىكىسى: مۇهەممەد ئەزىزنىڭ 392

فۇرقەت ساق بولسۇن ..... تېكىستى: تەجەللىنىڭ، مۇزىكىسى: مۇهەممەد ئەزىزنىڭ 397

تەجەللى هەققىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر ..... مۇختار مامۇت مۇهەممىدى 402

قوشۇمچە: تەجەللىشۇناسلىقتىكى تۆھپىكارلار 405

دارىلئۇلۇم» دا، ئاندىن ئىراندىكى «ئىسفاھان دارىلفۇنۇن»[1] دا، ئافغانىستاندىكى «كابۇل دارىلفۇنۇن» دا ئوقۇتقان. تەجەللى ئوقۇش جەريانىدا ئەرەب، پارس، ئوردۇ، ھىندى تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، خىمىيە، تېببابەت، ئىلمىنۇجۇم، تارىخ، لوگىكا، تىلشۇناسلىق، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلىملارنى ئۆگىنىش بىلەن بىللە ئەدەبىياتقىمۇ قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇشقان. بۇ نەتىجىلىرى بىلەن «مەۋلىۋى»[2] لىك ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، مەدرىسەنى تاماملىغان. تەجەللى ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن مەككە، مەدىنە، دېھلى، كابۇل، تېھران، تۈركىيەلەرگە بېرىپ ساياھەت ۋە سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن خېلى بىر مەزگىلگىچە تۇرغان.

تەجەللى ھەج قىلىش ۋە ئىلىم ئېلىش پائالىيەتلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھىندىستاندىن قايتىش يولىدا پاكىستاننىڭ گىلىگىت دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئانىسى بۇبى گۈلسۇم خېنىم[3] بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەكەن دەرياسى باش ئېقىنىنىڭ چاتۇلى يولىدىكى كېچىكتىن ئۆتۈشىدە بارلىق بېساتلىرى دەريانىڭ غەرق بولىدۇ. تەجەللى قاتمۇقات مۇسىبەت، يول ئازابىدا غەم ـ قايغۇغا چۆمگەن ھالدا يەكەنگە كېلىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ. بۇ چاغدا شائىر تېخى يىگىرمە نەچچە ياشلىق يىگىت بولۇپ، بەدۋلەت (ياقۇپبەگ) ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان دەۋر ئىدى. شائىر يېڭى كەلگەن ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ ھەرقايسى پەنلەردىكى ئىلمىي ماھارىتى قابىلىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە يۇقىرىلىقى

① بومبايدا دېگۈچىلەرمۇ بار.

② مەۋلىۋى: ئوقۇغان مەكتىپىدىن ئوقۇغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ئەڭ يۇقىرى ئۇنۋان.

③ بۇبى گۈلسۇم خېنىم: يەركەندە ئۆتكەن سەئىد جالالىدىن ھەزىرىتىمنىڭ قىزى.

ئۆلىمالار، زىيالىيلار ۋە ئاممىغا مەلۇم بولغان. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ چاغدىكى يەكەن ۋالىيسى (نائىبى جامائەدەردادخاھغا) شائىرنىڭ ئۇلۇغ پەزىلەت ـ كامالەتلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ئاتىسى بىلەن بىرگە ئوردىغا تەكلىپ قىلىدۇ ۋە ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن تولغان سۆزلىرىدىن بەھرىمەن بولۇپ، كۆپلەپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ. شائىرنىڭ يۈكسەك ماھارىتىدىن خەۋەر تاپقان ياقۇپبەگ ئۇنى ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىدۇ. تەجەللى قەشقەرگە بېرىپ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ كۆپ ھۆرمەت ـ ئېھتىرامىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. شائىرنىڭ ئۆز ۋاقتىدا يازغان بەزى شېئىرلىرى ۋە باشقا ئەسەرلىرى ئۆلىمالار ۋە زىيالىيلار ئارىسىدا قولدىن ـ قولغا ئېلىنىپ ئوقۇلىدۇ. شۇنداقلا، ئالىملار ۋە ئەدىبلەرگە سۆزلىگەن دىنىي، پەننىي، ئەدەبىي بايانلىرى تىللاردا داستان بولۇپ، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىل ئالىيجاناب خىسلىتى ھەر تەبىقە زاتلىرىنى، ئاۋام خەلقنى مەھلىيا قىلىۋالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇ يەكەندىكى «يېشىل مەدرىسە» گە مۇددەررىس بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. نۇرغۇن تالىپلار ئۇنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت دەرياسىدىن قېنىپ سۇ ئىچىپ، شېئىرىيەت گۈلشەنىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. شۇ مەزگىلدە، ئۇ يەنە تېببابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن بىمارلارنىڭ كېسەلدىن ساقىيىشىغا يېقىندىن يار ـ يۆلەكتە بولىدۇ، يوقسۇزلاردىن ھەق ئالمايدۇ. يەنە خىمىيە ئىلمى بويىچىمۇ تەجرىبە ـ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى تېببابەتچىلىك بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئاساستا، ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىنىڭ سەۋىيەسىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىدۇ. ئەپسۇسكى، مۇنداق ئۇڭۇشلۇق شارائىت تەجەللىگە ئىنتايىن ئاز ۋاقىت خۇشاللىق ۋە يورۇقلۇق كەلتۈرىدۇ. ئالىمنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلىرى ۋە خەلق ئارىسىدا مۇنداق چوڭ ئىناۋەتكە ئىگە بولۇشى ئاز ساندىكى مۇتەئەسسىپ، خۇراپىي بىدئەتچىلەرنىڭ يو-

رەكلىرىگە ھەسەت ئوتىنى تۇتاشتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئۇلارنىڭ ئالىمغا بولغان ئۆچمەنلىكى بارغانسېرى كۈچېيىدۇ. ئاخىرى ئالىمغا ئىنتايىن رەزىل ۋاستىلەر بىلەن زىيانكەشلىك قىلىش كويىغا چۈشىدۇ. تۆھمەت ـ بوھتان توقۇپ ۋە ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، ئالىمنىڭ ئىناۋەت ـ ھۆرمىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. ھەتتا، ئالىمنىڭ ئالدىدا يۈزمۇيۈز بىئەدەپلىك قىلىپ، ئۇنىڭ پاك قەلبىنى ئازاب كۈلپەت خەنجىرى بىلەن جاراھەتلەندۈرىدۇ. مۇشۇنداق ھەسەتخور نادانلارنىڭ غەيۋەت ـ شىكايەتلىرىگە نىشان بولۇپ قالغان نازۇك تەبىئەتلىك، يۈكسەك غەيرەتلىك ئالىم خېلى ئۇزۇن مۇددەت يەكەن شەھىرىدە دەرت ـ ئەلەملەر بىلەن ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ جەريياندا ئۇ قەلەم شەمشىرىنى ئىشقا سېلىپ ئەرەب، پارس، تۈرك تىللىرىدا ساتىرا ـ ھەجۋي شېئىرلارنى يېزىپ، ھەسەتخورلارنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. بۇ ساتىرا ـ ھەجۋي شېئىرلار «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى»، «دىۋان ئەرەبى» ۋە «توھپەتۇل بەررەيىن» قاتارلىق ئەسەرلەرگە كىرگۈزۈلگەن.

بۇ ۋاقىتتا تەجەللىنىڭ يېقىن بۇرادىرى مۇتىئوللا ئەلەم[1] ئاخۇنۇمنىڭ جاندىل بىلەن قوغدىشىغا ئېرىشىدۇ ۋە بىر مەزگىل خاتىرجەم ھايات كەچۈرۈشكە مۇيەسسەر بولىدۇ. بىراق، مەرىپەت ئەھلىگە ھەسەت قىلىش ۋە دۈشمەنلىك زەھىرىنى چېچىشنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىۋالغان ئەبلەخلەرنىڭ ھەربىكەتلىرى يەنە ئەۋجىگە چىقىدۇ. ھەتتا ئەينى ۋاقىتتىكى مانجۇ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيەت ئەمەلدارلىرىغا تەجەللى ئۈستىدىن نۇرغۇن تۆھمەتلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ خاتىرجەم ھايات كەچۈرۈشىگە تەھدىت سالىدۇ. ئاخىرى

① مۇتىئوللا ئەلەم (مىلادىيە 1823 ـ 1908) ئەسلىي تۇرپانلىق كىشى بولۇپ، قاغىلىققا ئەلەم بولغان.

مۇتىئوللا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ مەسلىھەتى بىلەن يەكەننى تاشلاپ قاغىلىققا يۆتكىلىدۇ. مۇتىئوللا ئەلەم ئاخۇنۇم باشلىق قاغىلىققىكى يۈرت مۆتىۋەرلىرى تەجەللىنى قاغىلىق بازىرىدا ئولتۇرۇپ مۇدەررىسلىك قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئالىم ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىپ، ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۈرتى بولغان زۇڭلاڭ يېزا ئايكەنت كەنتىگە ئورۇنلىشىپ، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، بورا كەنتىدە 4 يىل تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن گۇما ناھىيەسىنىڭ كۆھتام (ھازىرقى كىلياڭ) يېزىسىنىڭ دەريا بويىغا ئورۇنلىشىدۇ ۋە سۈپۈرگە ھاجىم[1] دېگەن كىشىدىن 82 تەڭگىگە بىر يۈرۈش ئۆي، يەر، ئورمان سېتىۋېلىپ، بۇ جايدا ئائىلىسى بىلەن يەتتە يىلنى ئۆتكۈزىدۇ. شائىر ھەم خەتتات ئىسمايىل ھاجىمنىڭ قىزى ھەمراخاننى، ئوغلى ئوبۇل ھۇداخانغا ئېلىپ بېرىپ، ئىسمايىل ھاجىم بىلەن قۇدا بولۇشىدۇ. بۇ جەريياندا تېۋىلىق ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، كېيىن قاغىلىققىكى ئۆلىما، يۈرت ـ مۆتىۋەرلىرىنىڭ تەلىپى بىلەن كىلياڭ يېزىسىدىكى ئۆيىنى مۇساق ئاخۇن دېگەن كىشىگە 50 تەڭگىگە سېتىۋېتىپ قاغىلىققا كېلىدۇ. قاغىلىق خەلقى ئۇنى مۇدەررىسلىك ياكى خاتىپلىققا ئوخشاش بىرەر خىزمەت ئۆتەشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئەمما، ئالىم ئۇلارنىڭ ياخشى كۆڭلىگە رەھمەت ئېيتىپ، ھاۋالىقراق يېزىلارنىڭ بىرىدە ئىلىم ۋە ئىبادەت بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنى ئاڭلىغان قاغىلىق ناھىيە چارباغ يېزا شورئېرىق كەنتىدىكى مەرىپەتپەرۋەر شائىر، مۆتىۋەر زات نازارخان ھاجىم تەجەللىگە ئىخلاس قىلغانلىقىتىن، يېڭىدىن سالغان يەتتە ئېغىز ئۆي ۋە بىر يۈرۈش باغلىق ھويلىسىنى بېرىدۇ. ئالىم بۇ جايغا كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن، «بۇ جاينى

① سۈپۈرگە ھاجىم: ئۇيغۇر شائىرى قاسىمنىڭ ئوغلى

شورئېرىق دېمەي، شىرئېرىق[1] دەڭلار، شورئېرىق دېگەن سەت ئىسىم» دەيدۇ. ئالىمنىڭ ئايالى بۇۋى مەينىسا خېنىم ۋە ئۆزبېكىستاندىن قايتىپ كەلگەن شائىر فورقەت بىلەن تېبابەتچىلىك ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بۇ جايدا تۇرغان 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا ئاق ئاتقا مىنىپ قاغىلىقتىكى مەدرىسىلەرگە بېرىپ مۇدەررىسلىك قىلىپ، كۆپلىگەن كىشىلەرگە ئىلىم ئۆگىتىپ، مەدەنىيەت ۋە مەرىپەتنىڭ ئۇرۇغىنى هەممە يەرگە دېگۈدەك چاچىدۇ. تەجەللىنىڭ ئىلىم - پەزىلىتى ۋە ئۆلىمالىقتىكى شۆهرىتىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەر، يەكەن، پوسكام، گۇما، خوتەن قاتارلىق يىراق يېقىندىكى بىر قىسىم ئىلىم تەلەپكارلىرى ئۇنىڭ تەربىيەسىگە هازىر بولۇپ، ئىلىم- مەرىپەت ئۆگىنىپ، ئىلىم تەهسىل قىلغاندىن باشقا، ئۆز دەۋرىنىڭ خېلى يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشىلىرى دەپ سانالغان پېشقەدەم ئۆلىما - مۇدەررىسلەرمۇ تەجەللىنى ئۇستاز سۈپىتىدە تونۇغان. ئۇنىڭ ئىلمىي، ئەدەبىي تەلىماتلىرىدىن ئەڭ سۈيۈملۈك شاگىرتى گۇمىلىق ئابدۇجېلىل دامۇللا هاجىم مەشهۇردۇر. تەجەللىنىڭ پىكىرداش، مەسلەكداش ئۇلىپەتلىرىدىن مەشهۇرلىرى جەدىتچى ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللا، تاتار ئالىمى مۇسا جارۇللا، يەكەنلىك سالىھ دامۇللا، ئۆزبېك زىرىپ قارى هاجىم، قەشقەرلىك ئابدۇقادىر زىيائى، پوسكاملىق ئىسراپىل دامۇللام، تۇرپاندىن مۇتەئۇللا ئەلەم، قاغىلىقتىن ئابدۇۋايىت قارى ئاخۇنۇم قاتارلىقلادۇر.

ئۇ ئۆز تېببىي ماهارىتى بىلەن خەلق ئارىسىدىكى هەر خىل كېسەللەرنى، جۈملىدىن يۈرەك كېسىلى، ئۆپكە، سىل كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تۈردە داۋالاپلا قالماي، بەلكى هالا بۇگۈنگىچە داۋاسى تېپىلمىغان راك[1] (سەرتان) كېسىلىنى يىلان

① سۈت ئاقىدىغان ئېرىق دېگەن مەنىدە.

گۆشى (زەهىرى) بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك هالدا داۋالاپ ساقايتقان. تەجەللى يەرلىك چۆپ - دورىلارنىڭ خىمىيەۋى تەركىبلىرىنى تەكشۈرۈپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىققانلىقى ئۈچۈن، بىمارلارنى كۆپىنچە ئاددىي دورىلار بىلەن داۋالىغان.

دورىگەرلىك جەهەتتە، قەدىمكى تېببىي كىتابلاردىكى نۇسخىلار ۋە ئۆزى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ چىققان نۇسخىلار ئاساسىدا تەرياق، هەببى زۇفا، هەببى جەۋهىرى، ئازاراقى سىستىرخىنىن كومۇلچى، پولات كۈشتىسى، سىماب كۈشتىسى، پۈتۈن بەدەننى كۈچلەندۈرىدىغان هالۋايى بىزە قاتارلىق ياخشى دورىلارنى ئىجاد قىلىپ، بىمارلارنى كېسەللىك ئازابىدىن قۇتۇلدۇرغان هەمدە تېببىي ئەسىرىدىن «تەجەللى نۇسخىلىرى»، «شىپايى سىيادادى»[2] ، «مۇجەررىباتى تەجەللى»[3] ، «شىپايى شەيخ»[4] ، «مۇرەببى تەجەللى»[5] قاتارلىق قول يازما كىتابىنى قالدۇرۇپ كەتكەندىن باشقا، نۇرغۇنلىغان شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ ۋارىس قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى خەلقىمىزنىڭ سەهىيە ئىشلىرىغا زور تۆهپە قوشقان. خوتەن ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىسىدىكى 125 يېشىدا ۋاپات بولغان مۇدىر ۋىراچ، داڭلىق تېۋىپ تۇردى هاجىم (1983 - يىلى مۇدىر ۋىراچلىق ئۇنۋانى ئالغان) ۋە ئۇنىڭدىن باشقا، داڭلىق تېۋىپلاردىن قاغىلىقتىن يۇسۇپ ئەپەندىم،

① يەنە بىر ئېيتىشلاردا، شۇ زاماندىكى كۈچانىڭ چوڭ ئەمەلدارىنىڭ قىزىنىڭ بويۇن راكىنى سوۋۇت ئىتتىپاقىدا داۋالىيالماي قاغىلىققا ئەكىلىپ تەجەللىدە ئىككى ئاي داۋالىتىپ سەللىمازا ساقايتىپ ئەكەتكەنكەن.

② شىپالىق مۇهىم رېتسىپلار

③ تەجەللىنىڭ سىناقتىن ئۆتكەن رېتسىپلىرى

④ شىپائى ئۇستاز

⑤ غەمخور تەجەللى

ياسىن ئاخۇن دامۇللام، سەيدىنا ئەپەندىم، سادىق مەخسۇم، گۇممىدىن مەھمۇت ھاجىم، ئىبراھىم ھاجىم، قەشقەردىن يۇسۇپ ھاجىم قەشقەرى (سۆھبەتدىشى)، مۇسا ئاخۇنۇم (شاگىرتى) قاتارلىقلار ئۇنىڭ تىببى ماھارىتىدىن تەربىيە ئالغان تېۋىپلاردۇر.

تەجەللى ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆز شاگىرتلىرىنىڭ مەزمۇنلارنى توغرا ئىزاھلاش، توغرا شەرھلەش، چۈشەندۈرۈش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش يۈزىسىدىن مۇسۇلمان ئۆلىمالارنىڭ بىر قىسىم مەشھۇر كىتابلىرىنى قايتا ئىشلەپ تولۇقلىغان، يېتەرسىزلىكلىرىنى تۈگىتىپ مۇكەممەللەشتۈرگەن ئاساستا ئۇنىڭغا شەرھ يازغان. مىلادىيە 1121 ـ يىللىرى (ھىجرىيە 515 ـ يىلى) ياشىغان خۇراسانلىق مەشھۇر ئالىم ئەللامە زەمەخشەرىنىڭ «تەپسىرى كەششاف» نامىلىق كىتابىنى يېڭىلاپ يازغان «تەجەددى كەششاف»[1] دېگەن ئەسىرى ئەنە شۇ مەقسەتتە قىلغان ئىجادىي ئەمگەكلىرىنىڭ بىرىدۇر.

تەجەللى گەرچە ئاتاقلىق دىنىي ئالىم ۋە مەشھۇر تېۋىپ سۈپىتىدە تونۇلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ خېلى كۆپ ۋاقتى ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بېغىشلىنىپ، ئۆز ئانا تىلىدا ئەدەبىيات ۋە تىببابەتكە دائىر مول مەزمۇنلۇق گۈزەل ئەسەرلەرنى يارانقاندىن باشقا، شېئىرىيەت ساھەسىدىمۇ كۆچ سەرپ قىلىپ، ھىندى، ئەرەب، ئوردۇ، پارس، ئۇيغۇر تىللىرىدا كۆپلىگەن غەزەل ۋە قەسىدىلەرنى يېزىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بەدىئىي تالانتىنى نامايەن قىلغان.

ئۇنىڭ تۇنجى شېئىرلار توپلىمى بولغان «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» نامىلىق دىۋانى 1899 ـ يىلى (ھىجرىيە 1317 ـ يىلى) 51 يېشىدا ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى ۋە باھاۋۇدۇن باينىڭ ئىقتىسادىي يارىدىمى بىلەن «مەتبەئى خۇرشىد»[1] مەتبەئەسىدە مىڭ نۇسخا بېسىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇنىڭ شان ـ شۆھرىتى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىن شىمالىغا، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارقىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. تەجەللىنىڭ تالانتىغا قايىل بولغان نۇرغۇن ئەدىبلەر ئۇنى ئۇستاز سۈپىتىدە تىلغا ئېلىپ، خەت يېزىپ ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق ئالاقىسى ئورناتقان.

قوقەنلىك شائىر مۇھى، شائىر زاكىرجان خال مۇھەممەت ئوغلى فۇرقەت[2]، گۇمىلىق شائىر ئىسمايىل ھاجى قاتارلىقلار بىلەن ئۆزئارا يېزىشقان خەتلىرى بۇنىڭ دەلىلىدۇر.

تەجەللى مۇھىنىڭ دوستلۇق خېتىگە نەزمە يېزىپ، مۇنداق جاۋاب قايتۇرىدۇ:[3]

ئابى ھايات ئىچكەن كەبى مەسىھ قولىدىن،
سېنىڭ شېرىن سۆزلىرىڭدىن تىرىلىپ كەتتىم.
فۇرقەت گويا تولا قەدەھ مەي ئۇزاتقاندەك،
سېنىڭ لەتىف مەكتۇبىڭنى بەردى سۆيۈندۈم.

---

① كەشپىياتنى يېڭىلاش

① مەتبەئى خۇرشىد: قوياش مەتبەسى

② زاكىرجان خال مۇھەممەت ئوغلى فۇرقەت: 1859 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قوقەن غىشىت كۆيرۈك گۈزەرى (ئىشكى پىشرىق) مەھەللىسىدە كاسىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1909 ـ يىلى 9 ـ ئايدا بوغۇز ئاغرىقى بىلەن يەكەندە ۋاپات بولغان.

③ ئابدۇرېھىم سابىتنىڭ «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» نامىلىق كىتابىدىن ئېلىندى.

شائىر فۇرقەت

فۇرقەت قەلبىمەر تېۋىبىدۇر دائىم ساق بولسۇن،
خەت تاپشۇرۇپ بېرەلىدى دىللەرگە شىپاھ.
سەن ياخشى سۆز بۇلبۇلى سەن سايرام ۋە مۇدام،
بۇ ئالەمدە نەۋايىدەك بولۇپ قال يەكتا.

مانا بۇ جاۋاب خەتتىن تەجەللىنىڭ مۇھىغا بولغان كۆڭۈل ئىزھارى ۋە تەشەككۇرىنى، مۇھىنىڭ نەتىجىسىگە بولغان قايىل بولۇش ھېسسىياتىنى، تېلەكداشلىق پوزىتسىيەسىنى، شۇنداقلا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر ـ قويۇقلۇقىنى ھەم بۇ دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەملىنىشىدە فۇرقەتنىڭ ۋاستىلىك رول ئوينىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تەجەللىنىڭ شان ـ شۆھرىتىنىڭ ئەينى دەۋردە يالغۇز قاغىلىقىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن شەرقىي ئاسىيا ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى ئۈنىڭ بىر قىسىم دۇشمەنلىرىنىڭ قاتتىق ھەسەتخورلۇقىنى قوزغايدۇ. ئۈنىڭ ئۈستىگە ئالىم دىنىنىڭ زامان تەرەققىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن بەزى ئىلغار قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى چۈشەنمەيدىغان، ئۇنى زامان تەرەققىياتى بىلەن قارمۇقارشى قويۇپ، ھەممە نەرسىگە مۇتەئەسسىپلىك، سوپۇزىملىق نۇقتىئىنەزىرى بىلەن قارايدىغان بىر قىسىم نادان، جاھىل، قاراقوساق روھانىي كۈچلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارمۇ تەجەللىگە نىسبەتەن دۇشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارايدۇ. تەجەللىنى يوقۇتۇش كويىغا چۈشكەن، ئۈنىڭ ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن دۇشمەنلىرى بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلاردا ئېغىز ـ بۇرۇن يالىشىپ، بىرلەشمە سۈيىقەست پىلانلاپ، جاي ـ جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، تەجەللىنىڭ كىتاب ـ ئەسەرلىرىنى يىغىپ يەكەندە ئوت قويۇۋېتىدۇ.

فۇرقەتنىڭ مەقبەرىسىگە كىرىدىغان دەرۋازا

ئۈنىڭدىن كېيىن، قاغىلىقتىكى مۇھەممەت نىياز بېگىم دېگەن كىشى تەجەللىگە يېتىملىقۇم يېزىسىنىڭ كاسكى مەھەللىسىدىكى كەڭ ـ كۈشادە

فۇرقەتنىڭ مەقبەرىسى

باغلىق هويلا، ئىككى ئات قوشۇلغان بىر مەپە قاتارلىق نەرسىلەرنى هەدىيە قىلىپ تەكلىپ قىلىدۇ. تەجەللى بۇ جايدا 25 يىلغا يېقىن تۇرۇپ، 1927 ـ يىلى (هىجرىيە 1345 ـ يىلى رامىزان ئېيىنىڭ 11 ـ كۈنى سەيشەنبە كەچ) كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئالەمنىڭ جەستى قاغىلىق ناهىيە بازىرى مەركىزىدىن 5 چاقىرىم يىراقلىقتىكى غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان كاسكا مازىرىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

بۇ چاغدا تەجەللىنىڭ يېقىن دوستى هەم شاگىرتى شەمسىدىن دامۇللام[1] ئالەمنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ 32 مىسرا مەرسىيە يازىدۇ.[2]

فاتەل مۇجەللى فاما تەسسىدقۇ ۋەل ئەدەبۇ،
ۋەل غەزلۇ ۋەددىينۇ ۋەل ئەلىيا ئۇ ۋەننەسەبۇ.

① شەمسىدىن دامۇللام (1882~1936) «تەجەللى ساهىب» دىگەن كىتابنى يازغان.

② «تەجەللى ـ مۇجەللى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

(تەجەللى ۋاپات بولدى: شۇنىڭ بىلەن ساداقەت، ئىلىم، ئەدەپ، دىيانەت، ئالىي مەرتىۋە، نەسەبمۇ ۋاپات بولدى.)

ئەششا ئىرول مۇفلىقۇ مىتىقۇ ئەۋسەفوهۇم،
لىروقىيەتىل مۇستەفا دەررەت لەهۇسسۇهۇبۇ.

(ئۇ ـ ئاجايىپ ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن سۆز ئۇستىسى بولغان شائىر ئىدى. مۇهەممەد ئەلەيهىسسالامنىڭ ئېسىل پەزىلەتلىرىنى كۆپ كۈيلىگەندى، ئاللانىڭ رەهمەت بۇلۇتلىرى ئاڭا رەهمەت يامغۇرلىرىنى ياغدۇرۇپ تۇرسۇن.)

كانەل مۇجەللىيە فى فەزلىن ۋەفى دىيەنىن،
فەماشە ئەسبەقەنا نەهۋەل بەقا يەسبۇ.

(ئۇ، ئىلىم پەزىلەتتە، ياخشىلىقلاردا بىرىنچى ئىدى، ئەمدى باقى ئالەم تەرەپكىمۇ بىزدىن ئىلگىرى يۇرۇپ كەتتى.)

ۋەكانە تەببەن ئەسسىيەن هازىقەن شەجىئەن،
يەسۇلۇ شەئفەتەلەيسىن مالەهۇ رەهەبۇ.

(ئۇ بەكمۇ غەمخور، ماهىر دوختۇر ئىدى. شۇنداق قەهرىمان ئىدىكى، يولۇاسقىمۇ قورقمىغان هالدا هەملە قىلاتتى.)

تىلكەل بەلىيەتۇ ئەنسەت كوللە فاقىئەتىن،
ۋە بىل ئەۋنىي ئەمازەت توللەبەن سەهىبۇ.

(ئاشۇ مۇسىبەت بالاسى بىزگە ئۆتكەن هەرقانداق هادىسىلەرنى ئۇنتۇلدۇردى، شائىرنىڭ سۆهبىتىدە بولغان بارلىق ئىلىم تەلەپ قىلغان نوچىلارنى ئاۋازلىق يىغلاتتى.)

ئەرافىلەن فىي بۇرۇدىننۇسىهى ۋەررەشەدا،
قەد كۇنتەقەر ئىلەيهى يەر جىئۇل هەسەبۇ.

(ئەي، خەلققە نەسىهەت قىلىش ۋە توغرا يولغا باشلاشنى ئۆزىگە كىيىم قىلغان زات، سەن بارلىق شەرەپ ساڭا مەنسۇپ بولغان ئۇلۇغ

پېشۋا ئىدىك.)

شەھرۇ سىياسى ئەجەپتەل ھەققە قىھى ۋەبىك،

بەيتۇل ئەنامى بىدەمئىن ھەتلۇ ھۇررە جەبۇ.

(رامىزان ئېيىدا ھەقنىڭ چاقىرقىغا بويسۇنۇپ دۇنيادىن ئۆتتۈك، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خەلقنىڭ ئائىلىلىرى كاتتا مۇسىبەت بىلەن ياش تۆكمەكتە.)

نەجەۋ تەمىن دارىمەيىنىن سارەھا كەدەرۇن،

مەيلەن ئىلا دادى ئەينىن فەرۇشۇھا قۇرەبۇ.

(قايغۇ ـ ئەلەملىك ئالەمدىن تېز كېتىپ، نېمەت ۋە قۇربەت تۆـ شەكلىرى بىلەن تولغان ئالەمگە ئۇلاشتىڭ.)

مامەررە مىسلۇكە فىل ئىسلامى لاقەمىنۇن،

ئەداكە بىلئىلىم ۋەل ئەلىيا ۋەلا زەرەبۇ.

(ساڭا ئوخشاش پەزىلەتلىك بىر كىشى ئىسلام ئالىمىدە ئۆتمەـ گەن، ئىلىم ۋە ئالىي مەرتىۋىدە سەندىن ئاشىدىغان ھېچبىر ئەخلاقلىق ۋە پاراسەتلىك شائىرمۇ يوق.)

لاسىيىيەمافىي بەدىئىل ئەددى مىن ئەرەخىل،

ئەسسە جائى مالەكە مىسلۇن فىيھى ئەنتە ئەبو.

(خۇسۇسەن، ھەربىر مىسرا ۋە سەجئەلەردىن ۋەقەلىكنىڭ تارـ خى كېلىپ چىقىدىغان شېئىر ۋە چاچمىلارنى يېزىشتا سەندەك ماھىر كىشى قەتئىي يوق، سەن پەننىڭ ئاتىسىسەن.)

ۋەلئارىخۇنە ئىيالۇن ئەبسەئونە فەما،

يەھسۇنە جافەزلەتىن ئەنكۇم ۋلا ئەجەبۇ.

(بۇنداق شېئىر يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى سېنىڭ ئائىلە ـ بالىلـ رىڭغا ئوخشاش سېنىڭ ئاتىقىڭنى سورايدۇ، بۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.)

ۋە قەۋلوكە روھۇ مىن شېئىرىن ۋەمىن فىقەرىن،

ھولۇۋۇن لەدەينا كەئەن فىي ئەبھەھىز زەرەبۇ.

(سېنىڭ شېئىر ۋە چاچما، بەدىئىي سۆزلىرىڭ روھقا ئوخشايدۇ، بىزگە بەكمۇ شېرىن ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلغاندەك بىلىنىدۇ.)

رەجائو مىللەتىنا فىيكوم نەرا ھەدەدەن،

ۋەشقۇەتاھۇ ۋەياكەيداھۇ ۋاتەئەبۇ.

(ئەپسۇسكى، مىللەتنىڭ جانابلىرىدىن كۇتكەن ئۇمىدلىرى بىكار بولدى، بۇنداق چوڭ بەختسىزلىك، قايغۇ مۇسىبەتكە قاتتىق ئېچىنىمەن.)

فەلىيەۋمە يەبكىيكە ئەينول فەزلى ۋەل ئەدەبا،

ۋەششەسۇ فىي رەھەبىن لىررۇزئى ۋەسسوھۇبۇ.

(بۇگۇن ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ كۆزلىرى، ئەدەب، ئالىملارنىڭ كۆزلىرى ساڭا يىغلىماقتا. قۇياش، يۇلتۇزلارمۇ بۇ مۇسىبەت ئۈچۈن قايغۇرماقتا.)

يەرسىكە يا مەۋلەۋىيە شىشەمسۇ يەندوبۇھۇ

جىرمىي يۇتەرجىمۇ ئەنھول مىقۋەلود دەئىبۇ

(ساڭا شەمسىدىن مەرسىيە قىلىدۇ: ئەي ئالىم ئۇستاز، يىغلـ غان ھالدا ئۇنىڭ پۈتۈن جىسمى ئۈچۈن ئۆتكۇر تىل تەرجىمانلىق قىلىپ تەزىيە بىلدۇرمەكتە.)

تىكەل قەسىيدە تۇ ئەھرا كۇللۇ مىسرە ئىفىھا،

بىئامى فەۋتىل مۇجەللى مىرەتەن يەھەبۇ.

(بۇ قەسىدىنىڭ ھەربىر مىسراسى تەجەللىنىڭ ۋاپات يىلىنى تو- نۇشقا كامىل ئوزۇق بېرىدۇ.)

دەپ يازغان.

دېمەك، بۇ مەرسىيە تەجەللى بۇ ئالەم بىلەن ۋىدالىشىش ۋاقتـ- نىڭ ئۆزىدە يېزىلغانلىقتىن، تەجەللى ھەزرەتلىرىنىڭ نەقەدەر بۇيۇك،

كۆپلىگەن ئىلىملەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن بىر ئالىم ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ ۋە ھۆرمىتىمىز ئاشىدۇ.

ئالىم ئوتتۇرا بوي، چاچ ـ ساقاللىرى قويۇق، ئۈستىخانلىرى چىك، قاڭشارلىرى ئىنچىكە ۋە تۈز، بۇغداي ئۆڭلۈك، گۈلدەك ئېچىلىغان تەبىئىسىملىق، چىرايىدىن مېھرى ـ مۇھەببەت جۇلالاپ، كۆزلىرىدىن تەپەككۇر نۇرلىرى يېغىپ تۇرىدىغان، جەسۇر ئىرادىلىك كىشى بولۇپ، ئىلمىي مەشغۇلاتى كۆپ، تۇرمۇشى رىيازەت بىلەن ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ۋۇجۇدى ئورۇقراق ئىدى.

تەجەللىلەر ئۈچ ئوغۇل بولۇپ، تەجەللىنىڭ ئىككى ئاكىسىنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى سەيدەر ئىلى، كىچىكىنىڭ ئىسمى ھەيدەر ئىلى ئىكەن. ئەنگلىيە ھىندىستانىنى ئىشغال قىلغان ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە ئۇلار ئۆلۈپ كەتكەنكەن. تەجەللىنىڭ ئۆگەي ئانىسىنىڭ ئىسمى بۇبى خەدىچە خېنىم بولۇپ، تەجەللى ھەزرەتنىڭ ئانا بۆلەك بىر تۇغقانلىرىدىن: مۇنىردىنخان ھەزرىتىم، نۇسىرىدىنخان ھاجىم، سەئىد پارۇخخان ھەزرىتىم، مەختۇم خېنىم، مەپىزە خېنىم قاتارلىق ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىزى بار. نۇسىرىدىنخان ھاجىم گۈما ناھىيەسىنىڭ قوشتاغ يېزا ئىسمىسلا كەنتىدە ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ نەۋرىلىرىدىن: ئىسراپىلخان بار، قالغان تۆت تۇغقىنىنىڭ ئەۋلادلىرى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ زۇڭلاڭ يېزا دۆڭچاقار، ئايكەنت، قاغىچى، قاراڭغۇئېغىز قاتارلىق كەنتلىرىدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تەجەللى ھەزرەت ئىككى قېتىم ئۆيلەنگەن. تۇنجى ئايالىدىن تۆت ئوغۇل، تۆت قىز پەرزەنت كۆرگەن. بۇ ئايالىنىڭ ئىسمى بۇۋى مەنسا خېنىم بولۇپ، زۇڭلاڭ مازارنىڭ شەيخى يۇنۇس شەيخىمنىڭ قىزى، ئىككىنچى ئايالى زىننەت خېنىم گۈمىنىڭ پىشنا يېزىسىدىن بولۇپ، ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى ئايالىدىن كارامەتنىسا خېنىم ئىسىملىك بىر قىزى بولغان. بىرىنچى ئايالىدىن بولغان بالىلىرىنىڭ ئىسىملىكى: سەئىد ئەبۇلھۇداخان، سەئىد رۇھۇلھۇداخان، سەئىد نۇرۇلھۇداخان، سەئىد زورۇل ھۇداخان، قەمەرنىسا خېنىم، بۇبى ئالىي خېنىم، ھاسسانى خېنىم، مەھبۇبە خېنىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تەجەللىنىڭ ئەبۇلھۇداخان ۋە نۇرۇلھۇداخان دېگەن ئىككىلا ئوغلى ھايات قېلىپ، باشقا پەرزەنتلىرى ۋابا، چېچەك كېسەللىكى بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن. نۇرۇلھۇداخان دېگەن ئوغلى گۈما ناھىيە قوشتاغ يېزا ئىسمىسلا كەنتىدە ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولغان. ھازىر تەجەللىنىڭ 45 نەۋرە، چەۋرىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر تۇركۈم تېۋىپ ۋە بىلىملىك كىشىلەر يېتىشىپ چىقتى.

تەجەللىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

تەجەللىنىڭ ئىجادىيىتى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن گەۋدىلەنگەن. شۇنداقلا، مەلۇم تەرەققىيپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكى بىلەن ئىلغار دېموكراتىك خاھىشچانلىققا ئىگە بولغان. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ نادىر ئۈلگىسى بولۇپ، ئەدەبىيات تارىخىمىزدا كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز بىلەن يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزنى ئۆزئارا باغلاشتۇرۇپ تۇرغانلىقىدەك كۆۋرۈكلۈك رولى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى زاماندىكى ئىجتىمائىي ھاياتىنى ھەر تەرەپلىمە يورۇتۇپ بەرگەنلىكىدەك مۇھىم قىممىتى بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەجەللىنىڭ ئەدەبىيات، تېبابەت، پەلسەپە، دىن ئىلمىگە دائىر

كۆپلىگەن مول مەزمۇنلۇق نادىر ئەسەرلىرى ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈلگەن ۋە كۈلگە ئايلانغان بولسىمۇ (ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، تېبابەتكە دائىر ئەسەرلىرى قەشقەردىكى باۋۇدۇن باينىڭ مەتبەئەسىدە بېسىلىۋاتقاندا باسما زاۋۇتقا ئوت كېتىپ كۆيۈپ كەتكەن؛ تەجەللى ۋاپات بولۇپ 7 يىلدىن كېيىن، چوڭ ئوغلى سەئىد ئەبۇلھۇداخان غوجام كىتابلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان شۇ مەزگىللەردە جاھان مالىمانچىلىقىدىن بۇلاڭچىلار تەرىپىدىن ئوت كەتكەن. باۋۇدۇن باينىڭ ياكى تەجەللىنىڭ دۇشمەنلىرى ئوت قويغانلىقى نامەلۇم)، بىراق خەلق قولىدا ساقلىنىپ قالغان «بەرق تەجەللى»[1] ـ سەبەق مۇجەللى»[2] نامىلىق 144 بەتلىك چوڭ ھەجىملىك شېئىرىي دىۋانى بىلەن خوتەن گۇمىدا ياشىغان مەزگىللەردە يازغان شېئىرلىرىدىن جەملەنگەن ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا بۇلغارىيەدە نەشر قىلىنغان «دىۋان تەجەللى» نامىلىق ئەسىرى[3] ۋە شۇ زاماندىكى تۈركىيەنىڭ پادىشاھى سۇلتان ئابدۇلھەمىد خانغا يېزىپ تەقدىم قىلغان «تۆھپەتۇل بەررەيىن»[4] نامىلىق كىتابى، «دىۋان ئەرەبى»[5] ، «مەجمەئەتۇل قەسائىد»[6] ، «سەبدەر نامە»[7] ،

① تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقناپ چىققان يالقۇن؛

② مۇسابىقە جەريانىدا باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشكەن شېئىرلىرى؛

③ تەجەللىنىڭ «مۇبارەك» نامىلىق شېئىرىنى «ۋەسلى جانان» دېگەن بايازغا كىرگۈزۈلگەن بۇ كىتاب 1909 ـ يىلى بۇخارا كاگان مەتبەئەسىدە بېسىلغان، مۇھەممەت بەدەخشانى قەلىمىدە روياپقا چىققان. بۇ شېئىرنى «يېڭى قاشتېشى ژۇرنىلى» دا پېشقەدەم شائىرىمىز جاپپار رەھىمى نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان.

④ ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە، بۇ يەردە تەجەللى شەرقتىكى تۈركلەر بىلەن غەربتىكى تۈركلەر زېمىنىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

⑤ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار توپلىمى.

⑥ قەسىدىلەر توپلىمى.

⑦ قەھرىمانغا بېغىشلانغان شېئىرلار.

«تىلسىمى ئىشق»[1] «ساقى نامە»، «مۇرەققى كەلىمە شېرىف»[2] قاتارلىق كىتابلىرى يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى مەلۇم بوشلۇقنى تولدۇرۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى بىزنىڭ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشىمىزگە يېقىندىن ياردەم بېرىدۇ. «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» نامىلىق توپلىمى ئالىمنىڭ ھىندىستاندىكى ئوقۇش مەزگىللىرىدىن تارتىپ تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇيغۇرچە، پارسچە، ئەرەبچە ۋە ھىندى تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرىدىن مۇجەسسەملەنگەن 17 پارچە قەسىدە، 31 پارچە مۇسەددەس، 15 پارچە ھەر خىل تېمىدىكى شېئىرلىرىدىن ۋە شائىرنىڭ دوستلىرىغا يازغان نەزمىلىك سالام خەتلىرىدىن توپلانغان لېرىك شېئىرلار توپلىمىدىن ئىبارەت. ئالىم توپلىمىدىكى شېئىرلىرىنى زور ئىجتىھات بىلەن بەدىئىي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكۈزگەنلىكتىن، ئەينى ۋاقىتتا ئالىمنىڭ ھايات چاغلىرىدىن باشلاپلا، ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى مەدرىسەلەردە ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىپ ئوقۇلغان. شۇنداقلا ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئوي ـ پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، پەلسەپىۋى مۇلاھىزىسىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، مەنتىقە باغلىنىشچانلىقىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، تىلىنىڭ گۈزەل، نەپىسلىكى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇخىل رەڭدارلىقى ھەمدە بەدىئىي سۈپەتلەش ئېلېمېنتلىرىغا باي بولۇش، كۈچلۈك لوگىكا خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىدۇ. مەسىلەن:

سەنسىز ئۆلسەم باغ ئارا، ئول باغ مېھنەت تاغىدۇر،
سەن بىلەن باغ ئىچرە يۈرسەم تاغ جەننەت باغىدۇر.

① ئىشقى ـ مۇھەببەتنىڭ سىرلىق تىلسىماتى.

② ئۇلۇغلار ھەققىدە كەلىمە.

(سەنسىز باغدا يۈرسەم، ئۇ باغ ماڭا زۇلۇمنىڭ تېغىدۇر، سەن بىلەن تاغدا يۈرسەم، ئۇ تاغ ماڭا جەننەتنىڭ بېغىدۇر.)

بۇ مىسرالار بىلەن شائىرنىڭ يۈقىرىقى ھېسسىياتىنى قىسمەن بولسىمۇ چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن، شائىر ھۇسەينىخان تەجەللى بىلىم ئۇگىنىش، ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللىنىشنى خاسىيەتلىك ئىش دەپ بىلىدۇ. «دۇنياغا كېلىش ۋە ياشاشتىن مەقسەت، بەخت ـ سائادەت يارىتىش ۋە بىلىم ئېلىش ئۈچۈندۇر» دېگەن ئىلغار قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. جۈملىدىن، «ھايات گۈلىستانىغا»، «شامالدەك ئۇچۇپ كىرىپ»، «چىمەن ئىچىدە بەزمە قۇرايلى» دەپ يېزىپ، ئەجىر ھەم مېھنەت بىلەن ھايات ھۇزۇرىنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەقايىقدە گاھ ئەجدىرھادەك ئۇرۇپ دەم،
مەئارىفدە گاھ ئارىسلاندەك يۈرەلىم.
باھاردا ۋە فايۇق غەنىيمەتتۇر ئول كىم،
چىمەن ئىچرە، بىر بەزمە ئىشرەت[1] قۇرەلىم.

(ھەقىقەت ئىلمىدە ئەجدىھاغا ئوخشاش دەم تارتىپ، ماۋارىپتا يولۋاس سۈپەت يۈرەيلى، باھارنىڭ ۋاپاسى يوق ئۇنى غەنىيمەت بىلىپ، گۈلشەن ئارا ئىشرەت بەزمىسى قۇرايلى.)

1895 ـ يىلى ئۈستۈن ئاتۇشتىكى مۇساباي ھاجى ۋاپات بولۇش ئالدىدا، ئوغۇللىرىغا «ھەزرىتى ھەبىپ ئەجەم» مازىرىنى ياساپ چىقىشنى ۋە يېنىغا ئازادە مەكتەپ بىنا قىلىشنى ۋەسىيەت قىلىدۇ. مۇشۇ ۋە-

① تەجەللى بۇ يەردە مۇقامشۇناس ئامانىساخاننىڭ «ئىشرەت ئەنگىز (قوزغىغۇچى)» مۇقامىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

سىيەت بويىچە «ھەزرىتى ھەبىپ ئەجەم» مازىرى بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ھۇسەينىيە مەكتىپىنىڭ ئۇلۇغ قۇرۇلۇشىدا 1896 ـ يىلى رەسمىي ئىش باشلىنىپ، 1898 ـ يىلى گۈمبەز مۇنارى ئاسمانغا بوي تارتقان كۆركەم مازار بىلەن ئازادە سېلىنغان يېڭى مەكتەپ بىناسى ئىكساقتا قەد كۆتۈردى. بۇنى كۆرگەن تەجەللى ئۆزىنىڭ مەدھىيە شېئىرىدا بۇ ئىككى چوڭ قۇرۇلۇشنى ياساشقا ۋەسىيەت قالدۇرغان مۇساباي ھاجىغا (مۇسابايوف) ۋە بۇ ئىشنى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن بەجا كەلتۈرگەن ھۇسەينباي بىلەن باھاۋۇدۇن بايغا ۋە قۇرۇلۇش قىلغۇچى ماھىر ئۇستىلارغا چوڭقۇر شېئىرىي تىل بىلەن ئاپىرىن ۋە تەشەككۇر ئېيتقان.

تەجەللى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يازغان بۇ قەسىدىسىدە «ھەبىپ ئەجەم مازىرى» ۋە ئۇنىڭ يېنىدا تەسىس قىلىنغان «ھۇسەينىيە» مەكتىپىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ھەمدە بۇ ئىككى بىنانىڭ قۇرۇلۇشىدا مەردلىك كۆرسەتكەن مۇساباي ھاجى ۋە ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بىلەن بۇ قۇرۇلۇشقا بەل باغلىغان ئوغۇللىرى ھۇسەينباي، باھاۋۇدۇن بايلارنى ئىنتايىن يۈكسەك بەدىئي تىل بىلەن مەدھىيەلىگەن.

ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ «بەرق تەجەللى» نامىلىق شېئىرلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «قارا رەڭ ئاقتىن گۈزەل» ماۋزۇلۇق قەسىدىسى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. تەجەللى بۇ قەسىدىدە ئۆتكۈر پەلسەپىۋي مۇلاھىزىسى ئارقىلىق «قارا» بىلەن «ئاق» نىڭ ئۆزئارا باغلىنىشلىقىنى ۋە زىددىيەتلىرىنى كۆركەم بىر بەدىئي شەكىلدە ئوتتۇرىغا ئېپادىلەپ بەرگەن.

قەسىدىدە «ئاق»، «قارا» سۆزى باشتىن ـ ئاخىر مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلغان، بىز ئۇنىڭدىن پىشقان بىر پەيلاسوپنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى ئانالىزلىرىدىن ھادىسە ۋە شەيئىلەرگە بولغان ئوبيېكتىپ باھالىرىنى، مەلۇم قىممەتكە ئىگە ئىلمىي چۈشەنچىلىرى-

ئى هېس قىلالايمىز.

ئى ساباھەت ئاسماننىڭ دورەخشان ئەختەرى،
قارە دېسەم قۇنماسۇن مىر ئاتى تەبىئىگگە غۇبار.
سىدقۇ سەفۋەت كۆزلەرنىڭ سەن قاراقى دەھر ئارا،
كۆز قاراقىغە قارا بولماق سۈپەتتۇر بىغۇبار.
ئەسلىگە راجىئ بولۇر ھەر شەيئى مۇسەللەمدۇر بۇ سۆز،
ھەر شەيئىنىڭ ئەسلىي قارادۇر كۆيدۈرۈپ كۆر ئاشكار.

(ئەي گۈزەللىك ئاسمىنىنىڭ پارلاق يۇلتۇزى، قارا دېسەم تەبىئەتنىڭ ئەينىكىگە چاك قونمىسۇن.

دۇنيادىكى راستلىق، پاكلىقنىڭ كۆز قارچۇغى سەن، كۆزنىڭ قارچۇقى قارا بولۇش ئېسىل بىر سۈپەت.

(خەلق ئارىسىدا راستلىق پاكلىقنىڭ كۆز قارچۇغىسەن، كۆزنىڭ قارچۇغى قارا بولۇش ئېسىل بىر سۈپەت)

ھەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ، بۇ سۆزگە ھەممە تەسلىم بولىدۇ.

ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئەسلىي قارا، كۆيدۈرۈپ كۆرسەك ئاشكارا بولىدۇ.)

بۇ مىسرالارغا ئىلمى ۋە پەلسەپىۋى قاراش سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن تەجەللىنىڭ يېتىشكەن بىر مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالايمىز. ھۇسەينخان تەجەللى ئۆز شېئىرلىرىدا كىشىلىك ئەخلاققا ئائىت مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزىدۇ. ئۇ غەزەللىرىدە:

سورۇدىكى نە ئىستەرسىز سەرى كۆينىدە تەجەللى،
مىننەت كۆزىغە ئى گۈلى رەئنا تىكەن ئىستەر.

(تەجەللى كوچىنىڭ بېشىدا تۇرۇپ نېمە ئىزلەيدىكەن دەپ سو-

راپسەن، ئەي گۈزەل رەنا، تەجەللى مىننەتنىڭ كۆزىگە سانجىلىدىغان تىكەن ئىزلەيدۇ.)

دەپ يېزىپ خالىس ياخشىلىق ۋە ئىزگۈنىڭ كۈشەندىسى بولغان مىننەتتىن ئىبارەت ناچار ئىللەتنى كەسكىن ئەيىبلەيدۇ.

تەجەللى ئىجادىيىتىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە يەنە شۇنىمۇ ئېيتىشقا تېگىشلىككى، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا لىرىك ھېسسىيات چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن. ھايات ھادىسىلىرىگە بولغان چۈشەنچە ۋە باھالار بىرقەدەر كەڭ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بولۇپمۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى بەدىئىي سۈپەتلەش ئېلېمېنتلىرىغا باي بولۇش خۇسۇسىيىتى بىلەنمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ.

بولدى چۈن زەررىن لەۋۋا سۈبھ ئاقلىقىدىن نۇرى بار،
قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۇن فەۋجى فىرار.
كەيمىش ئېردى قارا ئەتلەستىن ھاۋا بىر تەيلىسان،
ئانى مىھىر ئەتتى زىيا تىرناغى بىرلە تار ـ تار.
چەشمائى خۇرشىد نۇر ئەمۋاجى بىرلە دەھىرنىڭ،
يۇپ يۇزىدىن قارسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابدار.

(سۈبھى ئاق نۇرىدىن ئالتۇن بايرىقىنى تىكلىگەن ئىدى، ئالەم سەھنىسىدىن تۇننىڭ قارا گۈرۈھى قاچتى،

قارا ئەتلەستىن پۈركەنجى تون كىيىۋالغان ھاۋانىڭ قارا تونىنى قۇياش نۇر تىرنىقى بىلەن تال ـ تال قىلىپ يىرتىۋەتتى.

قۇياشنىڭ نۇر دولقۇنلىرى جاھاننىڭ يۈزىدىكى قاراڭغۇلۇقنى يۇيۇپ، سۈپسۈزۈك ئەينەكتەك روشەن قىلدى).

بۇ مىسرالاردا قوللىنىلغان ئوخشىتىش، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش روشەن سېلىشتۇرۇش ۋە ئىلمىي يەكۈن قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق

ۋاستىلەر ھەرقانداق كىشىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ.

ھۇسەينخان (تەجەللى) نىڭ ئىجادىيەتلىرىدە پارس تىلىدا يېزىلغان شېئىرلارمۇ كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ پارسچە شېئىرلىرىدىن ئۇنىڭ پارس تىلىغا ماھىر كىشى ئىكەنلىكىنى، بۇ تىلدىمۇ ئەسەرلەر يارىتىشقا ئالاھىدە قابىلىيىتى بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تەجەللىنىڭ شېئىرلىرى مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق ئەللىرىدىكى ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغانلىقتىن، بىر قىسىم شېئىرلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ۋە شەرق ئەللىرىنىڭ ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى جەملەنگەن «بايان» (ئەدەبىيات مەجمۇئەسى) گە تاللاپ كىرگۈزۈلگەن ھەم ئالتۇن ھەل بىلەن بېسىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھىجرىيە 1328 ـ يىلى (مىلادىيە 1908 ـ يىلى) ئابدۇقادىر داموللامنىڭ نەشرگە تەييارلاپ تۈزۈشى بىلەن تاشكەنتتە بېسىلغان «مىفتاھۇل ئەدەب»[1] نامىلىق كىتابقا خېلى كۆپ شېئىرلىرنى كىرگۈزگەن.

شائىرنىڭ «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» نامىلىق ئەسىرىمۇ ئاساسەن ئىشقى ـ مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا مۇھەببەتنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ھايات، گۈزەللىكنى قىزغىن سۆيۈش، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئازادلىق، ھۆرلۈككە ئىنتىلىشتەك ئىلغار ۋە جەڭگىۋار قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ، ئىجتىمائىي تۈزۈم كەلتۈرۈپ چىقارغان ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىكنى چوڭقۇر پاش قىلغان. ساداقەت، سەمىمىيەت، مۇھەببەت قاتارلىق ئالىيجاناب ئىنسانىي پەزىلەتلىرىنى ئۇلۇغلاپ، ساختىپەزلىك، زالىملىققا ئوخشاش رەزىل، ئىپلاس قىلمىشلارنى كەسكىن قامچىلىغان.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەپسىرىنى مىلادىيە 1910 ـ يىلىدىكى ئەتراپىدا ئابدۇقادىر داموللام، شەمسىدىن داموللام، ھۇسەين باي ھاجىم ۋە باھاۋۇدۇن بايلارنىڭ ئىلتىماسى بىلەن يازغان. گەرچە ئۇ تامامىلانمىغان بولسىمۇ، بىرنەچچە پارىسى شەمسىدىن داموللامدا ساقلانغان. شەمسىدىن داموللام ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقۇتۇپ قويغان.

ئۇ يەنە «تېببىي ئەزەم» نامىلىق پارسچە تېبابەت كىتابىنى قاغىلىقنىڭ زۇڭلاڭدا ياشىغان مەزگىلىدە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، كېيىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقىلىپ كەتكەن.

تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ قايتا ياسىلىشى، گۈمىدىكى ئۆيىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ۋە ئەسەرلىرىنىڭ رەتلىنىشى

1. تەجەللىنىڭ قەبرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ يېڭىلاش خىزمىتى ياخشى ئىشلەندى. تەجەللى دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن، قاغىلىق خەلقى ئالىمغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى ۋە ھۆرمىتى بىلەن قەبرىنىڭ چۆرىسىگە ياغاچتىن پەنجىرە ياسىغان، قەبرىنىڭ تۆت ئەتراپىدىن بىر مو چامىسىدىكى دائىرىنى قورشاپ قورۇ تام ياسىغان ھەمدە قەبرە قورۇسىغا كىرىدىغان چوڭ ياغاچ دەرۋازا بېكىتكەن. ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيەنىڭ مىللىي ۋە دىنىي سىياسەتلىرى يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، سولچىل ئىدىيەنىڭ كاساپىتى، بولۇپمۇ 10 يىللىق ئىچكى مالىمانچىلىقنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن دەرۋازا ۋە قەبرىنىڭ چۆرىسىدىكى ياغاچ پەنجىرىلەر نادان كىشىلەر تەرىپىدىن كۆيدۈرۈلگەن.

---

① «مىفتاھۇل ئەدەب» ئەدەبىياتنىڭ ئاچقۇچى، بۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دىنىي مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىپ ئوقۇلغان. ھازىرمۇ دەرسلىك قىلىپ ئوقۇلماقتا.

«4 كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيەنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، پارتىيەنىڭ مىللىي ۋە دىنىي سىياسىتى پارلاق نۇرىنى چاچتى. خەلق ئاممىسى 36 يىلدىن بېرى، «كاسكى مازار غوجام» دېگەن سۆپەتلەر بىلەن ئېزىزلاپ كەلگەن ئالىم تەجەللىنىڭ مەقبەرىسىمۇ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ سابىق دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ سابىق مۇئاۋىن ۋالىيسى مەرھۇم ئېيسا شاكىر[1] نىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىبارىغا ئىگە بولدى. 1984 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، قاغىلىق ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى شۇجىسى يۇن ئەنچاڭنىڭ رەھبەرلىكىدە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش قاتارلىق 4 چوڭ ئورۇننىڭ رەھبەرلىرى تەجەللىنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئۇنىڭ ھاياتىغا دائىر ماتېرىياللارنى توپلاپ رەتلەش ھەمدە ئۇنىڭ قەبرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بۇ خىزمەتكە رەھبەرلىك قىلىشقا 33 كىشىلىك ھەيئەت قۇردى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ھەيئەت ئالىمنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىگە دائىر ماتېرىياللارنى توپلاش، مەقبەرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قاغىلىق خەلقىگە پۈل ئىئانە قىلىش مۇراجەتنامىسىنى چىقاردى. ئۇزۇنغا بارمايلا بۇ ناھىيەدىكى زىيالىيلار، خىزمەتچىلەر، بازار ئىچىدىكى يەككە تىجارەتچىلەر بولۇپ، 23 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلدى. ھۆكۈمەت مالىيەدىن 2 مىڭ يۈەن ئاجراتتى.

---

① مەرھۇم ئېيسا شاكىرغا 1980 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلەش ھۆججىتى چۈشكەن. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ چوڭ ئىشلار خاتىرىسىگە قارالسۇن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 274 ـ بەت.

لايىھەلەش، ماتېرىيال تولۇقلاش قاتارلىق تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلىنىشى ئارقىسىدا، ئالىمنىڭ قەبرىسى قاغىلىق ناھىيىلىك بازارلىق ھۆكۈمەت 2 ـ بىناكارلىق ئەترىتىدىكى ئۇستا نەققاشچىلار، يەكەندىن چىققان ئۇستىكارلار ۋە قاغىلىقنىڭ بەشئېرىق يېزىسىدىكى ئۇستا نەققاشچىلار ئورنى يىتىپ كېتىدىغان دېگەن مەقبەرىنى ئەسلىگە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا رېمونت قىلىپ، 8 فۇڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، پىششىق خىش بىلەن ئىككى يېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە قورۇ تام چۆرىدى. قەبرىنى كۆركەم قىلىپ ياساپ، گۈل ـ نەقىش چىقىرىپ، ياغاچ پەنجىرىنىڭ ئىچىگە ئالدى ھەمدە خىش، سېمونت، پولات چىۋىق بىلەن مىللىي نۇسخىدا قەبرىگە كىرىش ئىشىكى ۋە گۈمبەز ياسىدى. چوڭ قاتناش يولىدىن قەبرىگە بېرىش ئۈچۈن، كەڭلىكى 4 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 680 مېتىر يول ياساپ، شېغىل تۆكتى. تەجەللىنىڭ قەبرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ يېڭىلاش قۇرۇلۇشى 1985 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى رەسمىي پۈتتى. بۇ جاينى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن مەقبەرە ئالدىغا 200 تۈپتىن ئارتۇق ھەر خىلدىكى مەنزىرە كۆچىتى تىكتى ۋە بىر كىشىنى قەبرىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەخسۇس بېكىتتى. 1981 ـ يىلىدىن 2007 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىغا قەدەر، بۇ جاينى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن، بۇ ناھىيەنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرىدىن زىيارەت قىلىشقا كەلگەنلەردىن باشقا، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، قوشنا ناھىيە رەھبەرلىرى ۋە بىر قىسىم يازغۇچى، شائىر، مۇخبىرلار، تەتقىقاتچىلار ۋە چەت ئەلدىن ئۇرۇق ـ تۇغقان يوقلاشقا كەلگەن سىياھەتچىلەردىن بولۇپ، 560 مىڭدىن ئارتۇق كىشى بۇ مەقبەرىنى زىيارەت قىلدى.

2. شائىر ھۇسەينخان تەجەللى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرىدىن خالىي بولۇش مەقسىتىدە، شائىر ھەم خەتتات ئىسمايىل

هاجمنىڭ تەكلىپى بىلەن، گۇما ناھىيەسىنىڭ كىلىياڭ يېزا كۆھتام مەھەللىسىگە كېلىپ، بۇ يەردىكى سۈپۈرگە ئاخۇن دېگەن كىشىدىن بىر يۈرۈش ئۆي ۋە يەر سېتىۋالغان.

كۆھتام گۇما دەرياسى (تازغۇن دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بويىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمدىن باشلاپ يىپەك يولىنىڭ بىر تارمىقى مۇشۇ يەردىن كېسىپ ئۆتكەن. بۇ جاينىڭ ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. تەجەللى مۇشۇ جايدا تۇرغان مەزگىللەردە نۇرغۇنلىغان نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئىلغار پىكىرلىك زاتلار بىلەن تونۇشقان، ھەمسۆھبەتتە بولغان. ئەتراپتىكى نۇرغۇن دېھقان ـ چارۋىچىلارنى داۋالاپ ساقايتقان، نۇرغۇن ياشلارنى ئوقۇتقان. تەجەللى كۆھتامدا 6 يىل تۇرۇپ، 1922 ـ يىلى ئۆيىنى مۇساق ئاخۇن دېگەن كىشىگە سېتىۋېتىپ، قاغىلىقنىڭ كاسكى مەھەللىسىگە كۆچۈپ كەلگەن.

1967 ـ يىلى «4 كونا» نى يوقىتىش ۋاقتىدا قوشتاغ يېزىسىدىن گۇما ناھىيەلىك سابىق مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمىگە بۇ ئۆي توغرۇلۇق خەۋەر كەلگەن. مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى بۇ ئىشقا جىددىي قاراپ «تەجەللىنىڭ ئۆيىنى ساقلاپ قالساق، كېيىنچە يېڭى ئۆي سالىدىغانلارغا ئۆرنەك بولۇپ قالار» دېگەن مەزمۇندا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا دوكلات يازغان. بۇ ئورۇنلار دوكلاتقا قوشۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۆيىنى كۆھتام مەھەللىسى كوللېكتىپىنىڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ساقلايدىغان ئامبىرى قىلىۋالغان. بۇ ئۆي ئىككى ئېغىز بولۇپ، ھەربىر ئېغىزى 42 كىۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئۈستى ۋاسا بىلەن گۈل كەلتۈرۈلۈپ نەپىس ئىشلەنگەن. تاملىرىغا گەج بىلەن نەقىش چىقىرىلىغان، ئۆيىنىڭ ئالدى شىمالغا قارايدۇ. ئۆيىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بىرنەچچە توپ ئۈزمە دەرىخى بار. 1979 ـ يىلى، ناھىيە بۇ ئۆيىنىڭ تارىخىنى

قايتا بېكىتتى ھەمدە خۇدابەردى مۇساقنى (ئۆيىنىڭ ئىگىسى) بۇ ئۆيىنى قوغداشقا بېكىتتى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەرنى توپلاش ـ رەتلەش ئىشخانىسى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ باشقارمىسى ئادەم ئاجرىتىپ، بۇ ئۆي ئۈستىدە تەكشۈرۈش، تەتقىقات ئېلىپ باردى. 1988 ـ يىلى، گۇما ناھىيەلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ۋە مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسى بۇ ئۆيىنىڭ تارىخى ئۈستىدە قايتىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتتى.

3. ئالىمنىڭ ھاياتىغا دائىر ماتېرىياللارنى رەتلەش ئەسەرلىرىنى توپلاش خىزمىتىمۇ ياخشى ئىشلەندى.

1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «تەجەللى ـ مۇجەللى»[1] نامىلىق شېئىرلار توپلىمىنى 15000 پارچە تارقىتىلدى. 2000 ـ يىلى9 ـ ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى مۇختار مامۇت مۇھەممىدى تۈزگەن «تەجەللى شېئىرلىرىدىن» نامىلىق قاتتىق مۇقاۋىلىق توپلامنى 3000 پارچە تارقىتىلدى. مەرھۇم باتۇر روزى يازغان «شېئىرىيەت نۇرى ـ تەجەللى» نامىلىق كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، 5000 پارچە تارقىتىلدى. تەجەللىنىڭ ئەڭ يېقىن شاگىرتى بولغان خوتەن گۈمالىق ئابدۇجېلىل دامولا ھاجىمنىڭ 1200 مىسرادىن ئارتۇق شېئىرلار توپلىمىنى 1986 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىغا تاپشۇرۇلدى ۋە شۇ يىلى

① ئەرەبچە سۆز بولۇپ، تەجەللى ـ چاقناپ تۇرغان نۇر، مۇجەللى ـ مۇسابىقىدە مەيدانىدا بىرىنچىلىكنى ئالغۇچى دېگەن مەنىدە.

«بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ توپلام ئاساسىي جەھەتتىن تەجەللى بىلەن ئابدۇجېلىل داموللا ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇلغان سالام خەتلەردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا، تەجەللىنىڭ «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» ناملىق كىتابى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تۇركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتارلىق دۆلەتلەردە نەشر قىلىپ تارقىتىلدى.

4. تەجەللى ئەسەرلىرىنى قېزىش ئىشلىرىمۇ ياخشى ئىشلەندى. يېقىندىن بۇيان، تەجەللىنىڭ ئاقكېسەل (تېرە كېسەللىكى. «پېسە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.) قاتارلىق كېسەللەر ئۈچۈن يازغان 80 پارچىغا يېقىن يەككەر دورىلار رېتسېپى، «شىپايى سىيادادى»، «تەجەللى نۇسخىلىرى»، «مۇجەررى باتى تەجەللى» ناملىق ئەسەرلىرى، دوست ـ بۇرادەرلىرىگە يازغان 280 مىسرادىن ئارتۇق ئەرەبچە، پارسچە، تۇركچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە شېئىرىي سالاملىرى، «تۆھپەتۇل بەررەئىن»، «دىۋان ئەرەبى»، «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى»، «مەجمەتۇل قەسەئىد» قاتارلىق كىتابلىرى، هايات ۋاقتىدا بېشىغا ئورىغان مەللە رەڭ سەللىسى، يېزىقچىلىق ئىشلىرىدا ئىشلەتكەن رەڭ چىلىغان دۇۋىتى، كېسەل داۋالىغاندا راك كېسىلىگە تاماق بەرگەن چىلان ياغىچىدىن ياسالغان تەخسىسى، دورا قۇتىسى ۋە هاسىسى قاتارلىق نەرسىلىرى تېپىلغاندىن باشقا، ئاسترونومىيە ئىلمى هەققىدە يازغان بىر قول يازما كىتابىنى يەكەن ناهىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى تاپشۇرۇۋېلىپ ساقلىغان. مەزكۇر قول يازمىنى 1958 ـ يىلى بېيجىڭدىن ئۇيغۇر تارىخىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن خادىملارغا يەكەن مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى تاپشۇرۇپ بەرگەن.

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «قەدىمكى ئەسەرلەر تىزملىكى» ناملىق كىتابتا يەنە مەۋلانە هۇسەين ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ مىلادىيە 1894 ـ يىللىرى «تەمەتىل هەۋاشى ئىزلەتىل غەۋاش»

ناملىق بىر كىتابى توغرىسىدا ئۇچۇر بەرگەن. بۇنىمۇ مەن هۇسەينىخان تەجەللىنىڭ كىتابى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمەن.

دېمەك، تەجەللىي دۇنيانىڭ ئىلىم ـ پەن مۇنبىرىدىن ئورۇن ئېلىشقا لايىق ئۇلۇغ پەيلاسوپ، ئاسترونوم، ئالىم، ماهىر ئەدىب، شائىر، قەدىرلىك خەلقپەرۋەر تېۋىپتۇر.

ئالىم تەجەللىنىڭ مەقبەرىسىنىڭ قايتىدىن ياسىلىشى «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيەنىڭ مىللەتلەر دىن سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلەشكەنلىكىنىڭ نامايەندىسى. خەلقىمىزنىڭ هاياتىدىكى چوڭ ئىش ـــ بۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى. بۇلۇپمۇ، ئىلىم سۆيەر، ئەمگەكچان قاغىلىق خەلقىنىڭ يۇرتىنى گۈللەندۈرۈش، ئىلىم ـ پەننى ئۆگىنىپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىش ئاكتىپلىقىغا زور ئىلهام بەردى. ئالىم هۇسەينخان تەجەللىنىڭ ئۆمۈر بويى ئىلىم ـ مەرىپەت يولىدا، ئاۋامنىڭ روهىنى تۈزەش ئۈچۈن شېئىرىيەتنى، تەننى تۈزەش ئۈچۈن تېبابەتنى ئۆزىگە قورال قىلغان ئېسىل ئەنئەنىسىنى ئۆگىنىپ هەم ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈشكە هەسسە قوشۇش ئىرادىسىنى يەنىمۇ چىڭىتتى.

نۆۋەتتىكى خۇشخەۋەر شۇكى، ئالىم تەجەللى هەققىدە ئىلمىي مۇهاكىمە يىغىنى ئېچىشنى ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە 12 مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى مەخسۇس تەستىقلىدى. تەجەللى مازىرىنىڭ قورۇسىغا قويۇلغان باشقا مىيىتلەر يۆتكۈۋېتىلدى. تەجەللى مازىرى بۇ يىل ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قىلىپ تەستىقلاندى. ئالىم تەجەللىنىڭ «شىپايى سىيادادى» ناملىق تېببىي كىتاب نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا. ئاخىرىدا كىتابخانىلارنىڭ، ئالىم تەجەللىنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرى ها-

زىرغىچە تېپىلمىدى. بولۇپمۇ تېببىي ئىلىمگە دائىر رېتسېپلىرى ئاز تېپىلدى. ئالىم توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنى ۋە ھاياتىغا دائىر ماتېرىياللارنى ساقلاپ قويغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ياكى ماڭا يەتكۈزۈپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «تەجەللى ـ مۇجەللى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 6 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.

② ئابدۇرېھىم سابىت: 1985 ـ يىلى قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» 2 ـ قىسىم 2 ـ كىتاب.

③ ئاتۇش ئىكساق باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرلەپ باسقان «مەشئەل» نامىلىق ژۇرنال، 12 ـ، 13 ـ بەتلىرى.

④ ھۇسەينخان ئەكبەر تەجەللى نەۋرىلىرىدىن شەمھۇلداخان غوجا ۋە سەئىد قۇبىدىنخان تەمىنلىگەن ماتېرىياللار.

تەجەللىنىڭ ئاتىسى قۇتبىدىن شاھ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ھەققىدە

ئابدۇلئەھەد ئالىم

ئۇيغۇر ئىسلام دىنى ئالىمى، ئاتاقلىق تېۋىپ ھەم شائىر قۇتبىدىن شاھ (تەجەللىنىڭ دادىسى) مىلادىيە 1760 ـ يىلى (ھىجرىيە 1181 ـ يىلى) قەشقەر ۋىلايىتى يەكەن ناھىيەسىنىڭ ساپال كوچىسىدا بىر شائىر ھەم ئاتاقلىق تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا ئۆز ئاتىسى ئەكبەر شاھدىن دەرس ئالغان. ئۇ مەلۇم دەرىجىدە سەۋىيەگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئاتىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مىسىرغا بېرىپ، ئىلمىنۇجۇم ۋە تېبابەت ئىلمىنى ئۆگەنگەن، كېيىن ئەرەبىستانغا بېرىپ مەدرىسىدە ئوقۇپ، ئوقۇشنى تۈگىتىپ ئۆز يۇرتى يەكەنگە قايتىپ كەلگەن.

قۇتبىدىن شاھ ئەينى دەۋرلەردە ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىدا ئوقۇتۇلىدىغان مەۋجۇت ئىلىملەر بويىچە ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، تېببىي ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇ بۇ جەرياندا تەكلىپ بىلەن ھىندىستان، ئافغانىستان، ئېران، ئىراق، كۇۋەيت، ھىندونېزىيە، سىرى لانكا، بۇلغارىيە، بۇخارا، بېيجىڭ قاتارلىق 40 نەچچە دۆلەت ۋە شەھەرلەرگە بېرىپ كېسەل داۋالىغان ھەمدە ئىنگلىز، خەنزۇ تىللىرىنىمۇ خېلى مۇكەممەل ئۆگىنىۋالغان.

ئۇ ئۆز يۇرتى يەكەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دادىسى قازا قىلىدۇ. ئۇ قانتىق ئازابلىنىدۇ ھەم ھىجران ئازابى ۋە جاپالىق سەرگۈزەشتىلىرى ئۇنىڭ داۋاملىق شېئىر، كىتاب يېزىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

ئۇ يەكەندە بىر مەزگىل تۇرۇپ، مۇتەئەسسىپ بايلار ۋە ئىشانلارنىڭ ھەسەتخورلۇقى، زالىملارنىڭ ئالۋاڭ ـ سىلىقلىرى قاتارلىق ئىككى تەرەپنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ كاسكى مەھەللىسىگە كۆچۈپ بارغان. بۇ جايدا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ زۇڭلاڭ يېزىسى ئاچما مەھەللىسىگە كۆچۈپ بارغان. كېيىنچە بۇ جايغا نىسبەتەن داڭلىق مەرىپەت ئىگىسى بولۇپ تونۇلغاندىن كېيىن، 1852 ـ يىلى قەشقەر ھاكىمبەگ ئوردىسىغا مەسلىھەتچى قىلىپ ئۆستۈرگەن. ئۇ قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئارقا ـ ئارقىدىن ئىلى، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەنلەردە ھۆكۈمرانلارغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن. ئەينى ۋاقىتتا قۇتبىدىن شاھ بۇ قوزغىلاڭغا مەخپىي قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر سېزىپ قېلىپ، ئۇنى ئوردىدىن ئۆز يۇرتىغا قاغىلىققا ھەيدىۋەتكەن.

ئۇنىڭ «ھەدىيە» (تۆمۇر) دېگەن (بۇ كىتاب مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن) ئەسىرىدە مۇنداق ئەپسانە بار: «مېنى چېرىكلەر ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن بىر چەت باياۋانغا ئېلىپ چىققانىدى. مەن خۇددى تۆمۇر مۇنارىدەك تىك تۇردۇم، جاللاتلار مېنى ئۆلتۈرۈشكە قىلىچ تەڭلىگەندە، مەن: «ھەي ئىبلىسلار قاراڭلار!» دەپ يۇگۈرۈپ بېرىپ بىر چەتتە تۇرغان يوغان تاشقا «تەۋەككۈل» دەپ بىر مىنگەن ئىدىم، تاش مېنى يۇدۇپ ئاسمانغا كۆتۈرۈشكە باشلىدى، مەن تاشنى مۇشتۇم بىلەن پارچىلاپ چېرىكلەرنىڭ بېشىغا تاشلىسام، ئۇلار پاناھلىنىدىغان يەر تاپالماي، دات ـ پەريياد قىلىشىپ توۋلىشاتتى. بەزىلىرىنىڭ كۆزلىرىنىڭ قاراقلىرى تارتىشقان ھالەتتە جان تالىشاتتى، بەزىلىرى بويۇنلىرىنى

ئاچ قالغان غازدەك سوزۇشۇپ ئاسمانغا تىكىلىپ قارىغىنىچە ئەس ـ يادىنى يوقۇتۇپ كەينىگە قېچىشاتتى... شۇ ئاردا تاش مېنى يۇدۇپ قاغىلىققا تاشلىغانىدى.

بۇ چاغدا قورسىقىم بەك ئېچىپ كېتىپ، بالام تەجەللى بىلەن بىرگە بىر ناۋايخانا ئالدىغا باردۇق. يانچۇقۇمدا پەقەت بىر تەڭگە پۇل بولغاچقا، ئاران بىر نان سېتىۋالدىم. شۇنداق مېڭىشىمغا ناۋاي يەنە بىر نانىنى بالام تەجەللىگە تەڭلىدى. بالام ئالغىلى ئۇنىمىسىمۇ ئۇنماي، «ئۆزلىرى بىر نانىنى يېسىلە، ماۋۇ بىر نانىنى بالىلىرى يېسۇن» دەپ تۇرۇۋېلىپ بىر نانىنى بىزگە ھەقسىز بەردى.

ئاخىرى بىز قاغىلىقتىن ئايرىلىپ خوتەنگە كېتىشنى پىلانلاپ، بىر سەھراغا چىقىپ ئاۋۋالقىدەك بىر تاشقا تەۋەككۈل دەپ بىر مىنگەن ئىدۇق، بىراق تاش قىمىر قىلمىدى. بىز يەنە تام ئۈستىگە مىنىپ باقتۇق. بىراق تاممۇ ھاۋاغا كۆتۈرۈلمىدى. ئاخىرى ئويلىنىپ باقسام، ھېلىقى ناۋاينىڭ نېنىنى ھەقسىز يېگەنلىكىمىز ئۈچۈن، بۇ بىزگە ھارامدىن سىڭىپ كەتكەنىكەن، بىز يەنە قاغىلىققا قايتىپ كەلدۇق» دەپ يازغانىكەن.

شائىرنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ ھەققانىيەت يولىدا شۇم پەلەكنىڭ جاپالىرىنى ئاز تارتمىغانلىقى، خەلقنىڭ مىللىي كۈرىشى يولىدا جاپالىق كۈرەش قىلغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

1864 ـ يىلى ئەتىيازدا قۇتبىدىن شاھ يەكەنگە بېرىپ، بۇ جايدىكى ئاغىنىلىرى بىلەن بىللە غۇلجىغا بىر شائىر دوستىنى يوقلىغىلى بارغان. غۇلجىدىكى شائىر دوستى ئۇلارنى ناھايىتى ھۆرمەتلەپ مېھمان قىلغان. قۇتبىدىن شاھ ئۆزى يەكەندىن ئېلىپ كەلگەن قوغۇننى پىچىپ بېرىۋاتقاندا، ھېلقى شائىر دوستى قوغۇننى داستىخانغا تىزىپ، مېھمانلارغا قاراپ مۇنداق نەزمە ئوقۇغانىكەن:

ئۇشبۇ قوغۇن موللىلارنىڭ قوغۇنى،
ئەھلى ئىلمى ئالىملارنىڭ يوغۇنى.
ياخشى ئالىم تىللا قەلەمدە نەش ئۇرۇر،
چۆلدە بولسا ئۇل باياۋان يۇلغۇنى.

دوستىنىڭ ئۇنى تەسۋىرلىشىدىن قارىغاندا قۇتبىدىن شاھنىڭ ئالىم ھەم شائىر ئىكەنلىكىگە شەك ـ شۇبھە يوقتۇر.

1866 ـ يىلى قۇتبىدىن شاھنىڭ 106 يېشىدا قاغىلىق ناھىيە زۇڭلاڭ يېزىسىنىڭ دۆڭچاقا مەھەللىسىدە ۋاپات بولغانلىقى ناھايىتى ئېنىقتۇر.

قۇتبىدىن شاھنىڭ يەنە بىر ئىسمى سەئىد قۇتبىدىن شاھ دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. ئاتىسى ئەكبەر شاھنىڭ يەنە بىر ئىسمى ئەلى ئەكبەر شاھ دەپمۇ ئاتىلىدىكەن.

ھازىر بۇ ھەقتە كىشىلەر ئارىسىدا خىلمۇخىل كۆز قاراشلارمۇ بار، بەزىلەر قۇتبىدىن شاھ يەكەنگە پادىشاھ بولغان دېسە، بەزىلەر قەشقەرگە پادىشاھ بولغان دېيىشىدۇ. يەنە بەزىلەر، باشقا شەھەرلەگە ۋاقىتلىق پادىشاھ بولۇپ، كېيىن يەكەنگە قايتىپ كەلگەن دېيىشىدۇ. بەزىلەر ئۇنىڭ ئاتىسى ئەلى ئەكبەر شاھ يەكەننىڭ پادىشاھى ئىدى، دېيىشىدۇ. بۇ ھەقتە ئېنىقراق مەلۇمات قۇتبىدىن شاھنىڭ قەشقەر ھاكىمبەگ ئوردىسىغا ئازراق ۋاقىت مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلىگەنلىكى ئىشەنچىلىكىرەكتۇر.

ئۇنىڭ بىرقەدەر چوڭراق ھەجمىدىكى شېئىرىي ئەسىرى «رىسالەھى ئىرشادى سالكىن» (كىشىلەرنى توغرا يولغا باشلىغۇچى) ۋە «ساقەنامە» نامىلىق بىر توپلىمى ساقلىنىپ قالغان، بۇ ئىككى ئەسەر جەمئىي 298 بەت بولۇپ، 7 بابقا بۆلۈنگەن.

ئەسەر ئەينى ۋاقىتتىكى خوتەن قەغىزىگە مىلادىيە 1772 ـ يىلى

(ھىجرىيە 1193 ـ يىلى) يەكەندە يېزىلغان.

بۇ ئەسەردىكى شېئىرلارنىڭ بەزى ۋەزىنلىرىدىن قارىغاندا ئۇنى لىرىك شائىر دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ بەزى ئىجادىيىتىدە غايىۋى قارىمۇقارشىلىقلار بار. ئۇ شېئىرلىرىدا مەنسەپ يولىدىكى كۆرەشلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ئايرىم ئىشلىرى دېموكراتىك روھتا بولۇپ، خەلق ھاياتىدىن قايغۇرۇش، جاھالەتنى قارغاش، كىشىلەرنى راستچىل، ئەدەپلىك، سەممىي بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.

قۇتبىدىن شاھ 9 يېشىدىلا كىتاب، شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 777 پارچە كىتاب ۋە ھەر خىل ئەسەر يېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇمدۇر. كېيىنچە ئۇنىڭ خېلى كۆپ قىسىم كىتابلىرى قاغىلىق ناھىيە بازىردىكى تەجەللىنىڭ ئوغلى ئوبۇلھوداخاننىڭ قېيىنئاتىسىنىڭ ئۆيىدە (قاغىلىقنىڭ چاھارباغ يېزىسىدا) مەخپىي ساقلانغان.

تەخمىنەن 1926 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ھەسەتخورلارنىڭ سۈيقەستى بىلەن بۇ ئۆيلەرگە ئوت كېتىپ، ئۆي ئىچىدىكى كىتابلارنى قۇتقۇزۇۋېلىشقا ئامالسىز قالغان. بۇ كۆيۈپ كېتىلگەن كىتابلار ئىچىدە قۇتبىدىن شاھنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان «ھىببىل بەھىر»، «مۇرەققى كەلىمە شىرىق»، «ساقى نەۋم»، «شىرىكنامە پەلەك» دېگەن مەشھۇر كىتابلىرى ۋە تەجەللىنىڭ خېلى كۆپ قول يازما ئەسەرلىرىمۇ بار ئىدى.

قۇتبىدىن شاھ يازغان بەزى كىتابلار كىشىلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن، بەزى كىتابلار مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ئىكەن.

بۇ تەرجىمھالنى تەجەللىنىڭ نەۋرىسى سەئىد قۇتبىدىنخان ئاتىسى نوۋرىلھوداخان سۆزلەپ بەرگەن ۋە قالدۇرۇپ كەتكەن قۇتبىدىن شاھنىڭ ھاياتى پائالىيەتلىرىگە ئائىت ماتېرىياللىرى، ۋەسىيەتلىرىگە

ئاساسەن رەتلەپ چىققان. رەتلەش داۋامىدا كەمچىلىك، خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبئىي، شۇڭا قېرىنداشلارنىڭ تەنقىدى ـ تەكلىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

سەئىد قۇتىبىدىنخان خېلى كۆپ يىللاردىن بېرى تەجەللى ۋە باشقا شائىرلارنىڭ هاياتىغا دائىر ماتېرىياللارنى رەتلەش، قېزىشتا باشقىلارنى ئاساسىي ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقانلارنىڭ بېرى.

ئۇ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نەشر قىلغان «تەجەللى ـ مۇجەللى»، مۇهەممەت چاۋارنىڭ «بۇلاق» ژۇرناللىرىدا ئېلان قىلىنغان تەجەللى، ئىسمائىل هاجىمنىڭ هاياتى، پائالىيەتلىرىگە ئائىت بولغان كۆپ قىسىم شېئىر ۋە ئەسەرلەرنى رەتلەشتە كۆپلىگەن تارىخىي ماتېرىيال ۋە قول يازمىلار بىلەن تەمىنلىگەن. ئۇ بۇ يولدا يەنىلا قەتئىي بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئاكتىپ رول ئوينىماقتا.

هۇسەينخان تەجەللى ئىجادىيىتىدە تەمىزلىك ۋە كۆڭلى يۇمشاقلىق

ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى

هۇسەينخان تەجەللى يۇرتىمىزنىڭ دەۋر شائىرى بويىچە دىن بىلەن پەننى گىرەلەشتۈرۈپ ئويلىغان هەمدە تىببىي هەم پەلسەپىۋى تەپەككۇردا مەۋجۇتلۇق (ئادەمى هاياتلىق) گۈزەللىكىنى جەۋلان قىلدۇرغان «ئىشق» ئەھلىدۇر. تارىخىي تەپەككۇر ئەنئەنىمىز بويىچە ئېيتقاندا، بۇنداق «ئىشق» ئەھلى مەشۇق بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇش ئۈچۈن ئوتتەك يانغۇچى ۋە ئۇنى كۆرۈش ئۈچۈن كۆڭۈل مۇلكىنى «مەشۇق» قا قارىتىپ «فانا» بولغان كىشىدۇر. «فانا» بولغان كىشى مەشۇقنى دېگىز دېسە، ئۆزىنى دېگىز چايقىلىشلىرىدا ئۆركەش بولۇپ كۆتۈرۈلۈپلا شۇ هامان يەنە دېگىزغا چۆكۈپ كېتىۋاتقان دولقۇن دەيدۇ. ئۇنىڭ دېگىزغا چۆكۈشى مەشۇقتىكى گۈزەللىكنى دەپ ئۇنىڭغا «باقا» بولۇشىدۇر. «باقا» لىق ئۇنىڭ ئەقلىدىكى دېگىزدەك چەكسىزلىكنى دەپ، ئۆركەشلەۋاتقان دەرمەھەللىك ئويلىرىنى بىر پۈتۈن دېگىز مەۋجۇتلۇقىغا بويسۇندۇرۇشتۇر.

بۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ بۇ هالدىكى كۆڭلى دېگىز ياكى ئالەمنىڭ بىر قىسمى ئەمەس، بەلكى چېكى يوق بىر كەڭلىكى، ئۇنىڭدا كۆللى ئىنسان، كۆللى دۇنيا، هەتتا ئالەم ئۈستىدە ئىزدىنىدىغان بىر خىل يالرالمىش كۈچ ئىچىدىن تېشىغا، تېشىدىن ئىچىگە ئۈزلۈكسىز بولۇپ

تۇرىدۇ. بۇ ئويلىرىدا ئۇ شۇ چاغقىچە ئۆزى ھەم قوۋمىگە «ئۆزلۈك» بولغان چەكلەرنى بۆسۈپ ئۆتىدۇ. ئەگەر بىراۋنى ھەقىقىي تۇردىكى مۇشۇنداق ئادەمگە ئايلاندى دېسەك، تاشقى جەھەتتە «ئۆزلۈك» بولغان ئادەت، بىلىم ياكى تەجرىبىلەر چېكىدىن بۆسۈپ ئۆتسە، ئىچكى جەھەتتە زاكىسىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان قانداشلىق تارىخىدىكى «ئۆزلۈك» خاتىرىلىرى ئەسىر قىلغان ئويلىرىدىن بۆسۈپ ئۆتىدۇ ـ دە، بۇنداق ئىككى خىل بۆسۈشتىن ھۆر بولغان پىكىرلىرىدە ئۆز ھەم ئۆزگە قوۋملەرنى يېڭى تۇرمۇشقا باشلايدىغان ئىجادىيەت دىيانىتىگە ئۆتىدۇ.

تارىختىن بۇيان پۈتكۈل جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ئىستېمال (كىرىم)، ئىختىرا (چىقىم) تەڭپۇڭلۇقى مانا مۇشۇنداق ھۆر ئەقىللەرنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن ئەمەلگە ئېشىپ كەلگەن بولۇپ، كىرىزىسلەر ئۆزلۈك ۋە ئۆزلۈك ئادەت قىلغان بىلىم، تەجرىبىلەرگە چاپلىشىپ ئېلىشىشتىن ھاسىل بولغان.

بۇگۈنكى كۈندە بىز تۇرمۇش ۋە جەمئىيەتنى يېڭىلايدىغان بۇنداق ئىجادىيەت دىيانىتىدىكى ئادەملەرنى «ئۆگلۈك» دەيمىز. دېمەك، تارىخىمىزدىكى «ئاشىق»، كۈنىمىزدىكى «ئۆگلۈك» ئۆز تەبىئىتى بىلەن بىزدىكى ئويلىنىپ كېلىۋاتقان ئىجادىيەت تەرەققىيات ھالقىلىرى بولۇپ، بۇ ھالقىلاردا چەك بۆسۈپ ھالقىش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئالەملىك يارانقۇچى كۈچكە تېۋىنىپ، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىزدەش ھۆكۈم سۈرىدۇ. بۇنداق ئادەمنىڭ كۆڭلى خۇددى كونا زىرائەت يىلتىزلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ، يېڭى زىرائەت ئۆستۈرۈشكە تەييار تۇرغان يەر كەبى يۇمشاق بولىدۇكى، بۇ يۇمشاقلىقتىن تامامەن يېڭى ئىجادىي پىكىرلەر باش كۆتۈرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە ئېلىمىزدە تەكىتلىنىۋاتقان تۇنجى ئىجادىيەت مانا مۇشۇنداق ئاشىق كۆڭۈللەردىن تۆكۈلگەن غەزىنىدۇر.

شۇنداق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆڭلى نېمە بىلەن يۇمشايدۇ؟ تەمىزلەش بىلەن، تەمىزلەش نېمە؟ پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىدۇر. بۇ خۇسۇسىيەت بىر ئادەمدە قانداق شارائىتتا ھاسىل بولىدۇ؟ ئۆزلۈكتىن چىققاندا، ئۆزلۈكتىن چىقىش دېگەن نېمە بىلەن ئورۇنلىنىدۇ؟ بۇنىڭ مەزمۇنى تولا، نېگىزىدىن ئېيتقاندا، شۇ دەمدە ئۆزى بىلگەن مەنىۋى ۋە ماددىي دۇنيا ھەققىدىكى بىلىم ـ تەجرىبىلەرنى تەمىزلەشنى بىلگەندە. بىزنىڭ كۆڭلىمىز نېمە ئۈچۈن ئۇلاردەك يۇمشىماي تاشتەك تۇرۇپ قالدى؟ ئۆزلۈك پېتى تۇرغانلىق ئۈچۈن. قاراپ باقايلى، بۇگۈنكى كۈندە ھەربىرىمىز ئۆزىمىزنى چاغلىمىغان دەملەردە بىردىن، بىرنەچچىدىن ئۇنۇتۇپ ياكى دەرىجە، بايلىق ياكى مەنسەپنى ھىمات قىلىپ كۆرەڭلەپ كېتىشىمىز مۇمكىن، بۇنداق كۆرەڭلەش جامائەت بېسىمى بىلەن ھەرىكىتىمىزدە ناھايىتى ئۇچۇق كۆرۈنسىمۇ، دىلىمىزدا «مەن باشلىق، مەن پىرافېسسور، مەن باي...» مەن يەنە بىر نېمە دەيدىغان ھېماتلار بىلەن باش كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بىز كىملەرگە چوقۇنساق، كىملەرنى تۆۋەن كۆرۈپ ئىرەن قىلمايمىز ـ دە، ئازغىنە بىلىم ۋە تەجرىبە بىلەن سورۇن ـ سورۇنلاردا كۆرەڭلەپ، ئۆزىمىزنىڭ دۇنيانىڭ ماھىيىتىلىك تەرەپلىرىدىن خەۋەرسىز يۈرگەن نادانلىق، غاپىللىق تەرەپلىرىنى بىلمەي ئۆتۈپ كېتىمىز. تەمىزلىگۈچى يۇمشاق كۆڭۈللەر بىزدىكى مۇشۇنداق ئىدىيەۋى كېسەل، روھىي مەجرۇھلۇقتىن قۇتۇلغان ئۇشتۇر روھىدىكى (كۆڭلىدە پىكىرلەر قۇشلار ئاسماندا ئۇچقاندەك قانات قېقىپ تۇرىدىغان) ئادەملەر تەمىزلەش ئارقىلىق ئەنئەنە بولۇپ كەتكەن بىلىم، تەجرىبىلەر ياكى تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ياخشى ـ يامان، توغرا ـ خاتاسىنى ئايرىپ تۇرىدۇ، ئۇزىنىڭ كۆڭلىدىكى خاتا تەرەپلىرىگە «توۋا، مەن زادى نېمىگە چوقۇنۇپ يۈرىمەن؟ قويە بۇنداق كۆڭلى قارىلىقنى» دەيدۇ ـ دە، ئۇلارنىڭ مۇشۇپ پەددىكى ھەربىر «توۋا» سىدىن كېيىنلا،

يېڭى بىر ئەقىل خۇددى ئاسماندىكى بۇلۇت ئارىسىدىن قۇياش مارىلىغاندەك باش كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بىزدە ھۇسەينىخان تەجەللى تارىخىمىزدىكى ئەنە شۇنداق تەمىزلىگۈچى يۈمشاق كۆڭۈل ئالىملارنىڭ ئىزچىسى بولۇپ، ئۇلاردىكى تۈپ خۇسۇسىيەت يارانقۇچى بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇش ئۈچۈن كۆڭلىدىن ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپ ئازغۇن روھلارنى تازىلاپ تۇرۇشتۇر. بۇلارنىڭ كىتابلار بىلەن لىق تولغان كۈتۈپخانا ياكى تەييار ئۇقۇملارنى يادلايدىغان ئىتكاپخانىلاردا كۆزلىرىگە ئەينەك تاقاپ ئولتۇرۇپ تۇرلۇك ئىبادەتلەرگە مەھلىيا بولۇپ كېتىشى ناتايىن، لېكىن ئۆزىنى ھەر يول بىلەن تەمىزلەپ تۇرىدۇكى، شۇئان ئۇنىڭدا ئويلىمىغان بىر يېڭى پىكىر تۇغۇلىدۇ. بۇنداق چاغلاردا بىراۋلار «مەن ئۇنىڭدىنمۇ تىرىشچان ئىدىمغۇ؟» دەپ قېلىشى مۇمكىن. لېكىن، بۇنداق كىشىلەردىكى «بىلىمىم بار، تەجرىبەم بار» دېگەن قاتمالىق يۈمشاق كۆڭۈللەرنىڭ ھاسىل بولۇشىدىكى تەمىزلەشتىن ئۆتمىگەنلىكى ئۈچۈن مەڭگۈ ئارقىدا قېلىۋېرىدۇ. ھۇسەينىخان تەجەللىنىڭ كۆڭلى ئەنە ئاشۇنداق باشقىلارنى ئارقىدا قالدۇرىدىغان دەرىجىگە بارغان ئۆگلۈك كۆڭلىدۇر. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئاز بولۇشىغا قارىماي، ھېچكىمگە ئوخشىمايدىغان ئىجادىي زەۋق بىلەن تولۇپ تۇرۇشى، دىن دېگەندە «سەللە بىلەن تەسۋى» نى تىجارى يوللار بىلەن جان ساقلاش ۋاستىسىغا ئايلاندۇرغان ئاينىشلارغا قارشى تۇرۇپ، روھنىڭ پاكلىقىنى ساقلاشنى ئالغا سۈرسە؛ پەن دېگەندە، يارانقۇچى كۈچكە تېۋىنىپ تۇرۇپ ئىجتىمائىي ئادالەت بىلەن شىپايى داۋا ھىكمەتلىرىنى ئېيتىشى ئۇنىڭ شۇنداق يۈمشاق كۆڭۈل ئۆگلۈك ئىكەنلىكىگە ئەڭ ياخشى دەلىلدۇر.

بىز نېمە ئۈچۈن «بىلىمدىن ئارتۇق مەرتىۋە يوق» دېگەن يەكۈننى بىلىپ تۇرۇپ، ھۇسەينىخان تەجەللى ۋە شۇنداق ئۆگلۈكلەرنىڭ كۆڭ-

لىنى شۇنداق مەرتىۋىدىن ئۈستۈن قويىمىز؟ تۇغرا، بىلىم زۆرۈر، لېكىن ھەرقانداق بىلىمنىڭ دەۋرى ئۆزگىرىشى ۋە تولۇقلىنىشى، شاللاپ تاشلىنىشى باردۇر. بىز بىلىمىز، «بىلىم ئىككى تەرەپتىكى قاراڭغۇلۇق ئوتتۇرىسىدا سوقۇلغان چاقماق نۇرى، لېكىن، بۇ قاراڭغۇلۇقتىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ؛ بىلىم تېخنىكا ئالدىدا شۇنداق مۇھىمكى، ئۇ خۇددى يېقىلغۇ موتورنى ماڭغۇزغانغا ئوخشايدۇ؛ لېكىن ئۇ بىلىمگەن دۇنيانى قوزغىتالايدۇ. بىلىمگەن دۇنيا بىلىنگەن غەزىنە ئىچىدە ئەمەس، شۇڭا، بىلىم بىلىنمىگەن دۇنيانىڭ ئاشكارىلىنىشى ئۈچۈن يول بېرىشى كېرەك». ھۇسەينىخان تەجەللى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئۆگلۈكلەر مانا مۇشۇنداق يول بېرىش قانۇنىيىتى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى تەمىزلەپ كۆڭلىنى يۈمشاتقان كىشىلەردۇر. بۇ يۈمشاق كۆڭۈللەر ئىجادىيەتنىڭ مول ئېتىزىدۇر.

ئېھتىمال، سىز ئىجادىيەت ھەققىدە باشلانغۇچ مەكتەپتىن ئالىي مەكتەپكىچە نۇرغۇن دەرسلەرنى ئوقۇغان ھەمدە كىرىشكەن كەسىپلىرىڭىزدىن ئىجتىمائىي ئورتاقلىققىچە تۇرلۇك ئىجادىيەت ھەم ئىسلاھات، ئىختىرا شوئارلىرىنى توۋلىغان، شۇڭا بىزنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى سۆزىمىزنى ۋە ھۇسەينىخان تەجەللىنىڭ يۈمشاق كۆڭلىگە بولغان قارىشىمىزنى ئاڭلاپ: «نېمە دەيدىغاندۇ؟» دەپ قېلىشىڭىز مۇمكىن. چۈنكى، بىزدىكى بۇ زات بىزنىڭ بۇيۇك بوۋىلار ۋە ئۇلار ئېتىقاد قىلغان دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭمۇ ئىزچىسى بولۇپ، ئۆز ئىجادىيىتىدە مۇشۇنداق بىر ئۇدۇمنى دۇنياۋى مەدەنىيەت غەزىنىسىگە دەۋر روھىدا بىر تامچە قىلىپ قوشۇش ئۈچۈن مۇستەقىل ئويلىغان ئادەمدۇر. ئۇنىڭدىكى ئىشىق دەماللىققا ئۇنۇم قازىنىدىغان مەلۇم مەرتىۋە ياكى شۆھرەت ۋاستىسى ئەمەس، بەلكى مۇشۇنداق بىر تامچە بولۇش ئۈچۈن يارانقۇچى قانۇنىيەتلىرىگە ئاشىق بولغان بولۇپ، نەۋايى تەبىر-

دىكى «ئاشىق» ھېسسىياتىنىڭ ئۇچ دەرىجىسىنى كېزىپ ئۆتۈپ سىد-
دىقى دەرىجىدە توختىغاندۇركى، بۇ دەرىجىلەردىكى ھەربىر يۇكسەكلىك-
نى ئۆزىدە جارى قىلىش ئۈچۈن ئىستىغراق (غەرق بولۇش) ھېسسىيا-
تىغا تولغاندۇر. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىكى بۇنداق ھېسسى-
يات ئىنسانىيەتتىكى ئۇزۇلمەس رىشتە بولۇپ، ئىنسانلار تەرەققىياتى
ئەمەلىيەتتە پاك يۈرەكتىن قوزغالغان مۇشۇنداق تەبىئىي ھېسسىيات-
نىڭ رەتلىنىپ ئىجادىي نۇرغا ئايلىنىشى بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ.

مەسىلەن، نەۋايى بۇنداق «ئىشق» ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇنى ئادەم
روھىيىتىدە ھەممىنى ئىشقا سالغۇچى قوماندان ھېسابلاپ، ئۇنى پەقەت
مەشۇق بىلەن بىللە مەۋجۇت بولغاندا گۈزەللىككە قاراپ ماڭىدىغانلىقى-
نى بېكىتكەن. نەۋايى ئېيتىۋاتقان «مەشۇق» روشەنكى يارانقۇچى كۈچ
ئايلانمىسى بىلەن ئۆرە تۇرغان لاھۇم (چەكسىز ئالەم) بولۇپ، ئۆز تەبە-
ئىتىدىن گۈزەل بولۇپلا قالماي، يەنە شۇ گۈزەللىكنى ساقلاش، ئۇنىڭغا
مەھلىيا بولۇپ گۈزەللەشتۈرگۈچى «ئاشىق» لارنىڭ مۇستەقىل ئىجاد-
يەتلىرى بىلەن ئۆزىنى بايقىغۇچى «ئىشق» قا موھتاج. ئۇ ھەرقاچان
ھەر ئادەمنىڭ كۆڭلىنى قارىتىپ ئالسىمۇ، ئاچكۆزنىڭ ئوۋچىلىقى
بىلەن «ئاشىق» نىڭ پەرۋىشنى پەرقلەندۈرۈش خاراكتېرىگە ئىگە.
شۇڭا، ئۇلار ئالدىدا ماھۇم (تەپەككۇر قىلغۇچى تەن) كۆڭلى يۇمشاق ۋە
تەمىز بولۇش كېرەككى، شۇ ئاندىلا ئۇ دېگەن لاھۇمدىكى گۈزەللىكنى
ياخشى كۆرىدىغان تەبىئىيلىكنى ئەڭ بايقىغۇچى، جارى قىلدۇرغۇچى
بولالايدۇ.

نەۋايى تەسۋىرىدىكى «ئىشق» دەرىجىسى ئۇچ بولۇپ، بىرىنچى دەرى-
جە ئاۋام ئىشقىدۇر. بۇ ئادەتتە خەلق ئارىسىدىكى ھېسسىيات ئۆركەش-
لىرى بولۇپ كۆرىنىدۇ. «مەسىلەن، پالان ـ پالانغا ئاشىق بولۇپتۇر. بۇ
خىل ئىشق ھەرقانداق كىشىگە ئۇنىڭ كۆيگىنى ۋە پەرىشان بولغىنىغا

يارىشا جىسمانىي لەززەت ۋە نەپسانىي شەھۋەت بېرەلمەيدۇ. بۇ قىسىم
ئىشقنىڭ يۇقىرىراق مەرتىۋىسى پۈتكۈل خەلققە سۈننەت ۋە مۇباھ
بولغان شەرئىي نىكاھدۇر. ئۇنىڭ تۆۋەنرەك مەرتىۋىسىدە پاراكەندىلىك،
چېچىلاڭغۇلۇق، بى پالالىق ۋە ناخۇشلۇقلار بار بولۇپ، ئۇنى ئېيتىش
ۋە ئۇنى سۆزلەپ يۈرۈش ئەدەپسىزلىك ۋە نومۇسسىزلىق بولىدۇ.»
شۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋام ئىشقى رەتلەپ گۈزەللەشتۈرۈشكە موھتاج. ھۇسە-
يىنخان تەجەللى بۇ دەرىجىدە ئۆزىنى شەرمىي نىكاھ بىلەن باشقۇرغۇ-
چى ھەمدە ئىجادىيەتلىرى ئارقىلىق ئۇنى ھەر تەرەپلەردىن
ئۈستۈرگۈچىدۇر.

نەۋايى نەزىرىدىكى ئىككىنچى دەرىجە «خاس ئىشق» بولۇپ، ئۇ بۇ
دەرىجىدە مانا مۇشۇنداق ھېسسىياتنى رەتلەش بويىچە «پاك كۆزنى پاك
نەزەر بىلەن پاك يۈزگە سالغۇچى»، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى، خوجاھاپىز
شىرازى، ئابدۇراخمان جامىلاردەك بۇيۇكلەرنىڭ پاك بازلىرى، نەزمىلە-
رى، ھېكايىلىرىنى تىلغا ئالغان. ئۇلارنى نەزمە، ھېكايە ئورمانزارلىق-
لىرىنى ھاسىل قىلغۇچى «ئىشق ئارسلانلىرى» دېگەن. تەبىئىيكى، نە-
ۋايى ئۆزى ھەم شۇ جۈملىدە ئىجاد قىلغان، پاك نەزەر بىلەن پاك يۈز-
لەرنىڭ ئىشقىدىن قوزغىلىپ «ئىشق» نى سۆزلىگەن. ئۇ «ھەممە كائە-
نات مانا شۇنىڭ بىلەندۇر ۋە بۇنىڭسىز ئۇلارنىڭ سۆزى مەنىسىز،
تېنى جانسىزدۇر». ئادەم بالىلىرىنىڭ لەۋزى ۋە سۆز ـ ئىبارىلىرىنىڭ
باغلىرى گۈلسىز ۋە رەيھانسىزدۇر» دېگەندە، «ئىشق» نىڭ ئادەملەردىكى
ئومۇمىي ھادىسە ئىكەنلىكىنى جىكىلەپ، ھەممىمىزنى «ئۆزلۈك»
بولغان «ئىشق» خاتىرىلىرىنى رەتلەپ يېڭىلاشقا چاقىرغان» «نەزمىنىڭ
تۈزۈلۈشى ۋە شېرىنلىكى بىلەن ھارارىتى بولمىسا، ئىشق ھارارىتى-
نىڭ كۆيدۈرۈشى بولمايدۇ. ئۇنداق سۆزلەرنى يورۇقى يوق چىراغ،
خۇشلۇقى يوق جامائەت دېسە بولىدۇ. دېمەككى، ئىشق سۆزى تەرانە

(يېقىملىق) ئاۋازدۇر، بۇندىن باشقىسى ئەپسانىدۇر. سۆز ـ ئىشق سۆزىدۇر (كۆيدۈرىشىدۇر)، كۆڭۈل ـ هاياتنىڭ هۇزۇرى ئىشق سۆزىدۇر» دېگەندىچۇ؟ ئىشقنى رەتلەپ ئەسەرگە ئايلاندۇرغۇچىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ۋە ئۇنىڭ ئىشق قوزغىلىشىدا هەقىقەتنىڭ ئۇياق ـ بۇياق بولۇپ كېتىش ئېهتىمالى بارلىقىنى جېكىلەپ، ئىجادىيەتچىدىن ئۆز ئەسىرىدە شىرىنلىك ۋە هەق ـ ناهەقنى تولۇق ئايرىيالايدىغان هارارەت بولۇشىنى تەلەپ قىلغان. بىلىمىزكى، هۇسەينخان تەجەللى يۇرتىمىز خەت يازغان قوللارغا تاياق ئۇرىدىغان، هەتتا ئۇ قولنى باغلاپ تۇنلۇككە تەتۇر ئاسىدىغان قىسمەتلەر هۆكۈم سۈرگەن خۇراپىيلىق ئىچىدە ئىجاد قىلدى. شۇنداق تۇرۇغلۇقمۇ ئۇنىڭ ئاشۇنداق جۇرئەتتە بولۇشى نەۋايى ئېيتقان كۆڭۈل تارىلىرىنى چالىدىغان يېقىملىق ئاۋاز ئىگىسى، مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان سۆز شىرىنلىكى بىلەن نەۋايى نەزىرىدىكى هارارەتنى هاسىل قىلغۇچى ئىككىنچى دەرىجىگە يۆتكەپ ئالىملىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭ چەت ئەللەردە 20 يىللىق ئىلىم تەهسىل قىلىش سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئۆز يۇرتىغا كېلىپ، تاۋلانغان «ئىشق» بىلەن كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە ئوت يېقىشى بولسا، ئۇنىڭ ئىشقىنىڭ نەۋايى كۆرسەتكەن ئۇچىنچى باسقۇچى ـــ سىددىقى دەرىجىگە بېرىپ يېتىپ، يارانقۇچىنىڭ ۋەسلى شارابىنى قەيەردە ئىچسە بولۇۋېرىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەن، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۆز يۇرتىدا ئىلىم ـ پەن گۈلخانى بولۇپ، ئارام تاپقان پاك روح ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇ. گەپنى قىسقا قىلغاندا، هۇسەينخان تەجەللى مانا مۇشۇنداق تەمىز ئادەمكى، ئۇنىڭدىكى تەمىزلەنگەن كۆڭلى يۇمشاقلىق تارىخىمىزدىكى هىلال ئاي ياكى پاتماس قۇياش نۇرىغا نەققاش ئىجادىيەت نۇرىنى تارقاتقۇچى سىمۋولدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەينى چاغلاردا ئۇنىڭ «فانا» بولۇپ ئىشقنى تاۋلايدىغان تەمىزلەش ئۇسۇلىنى ئۇگىنىش ئۈچۈن قەشقەردىن

ئابدۇقادىر داموللام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىلمىي ئېرپانلار ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ هۆرمەت بىلدۈرگەن بولسا، خوتەندىن يەنە شۇنداق هېكىم ۋە شائىرلار ئۇنى قەدىرلەپ ئىرشاد تىكلىگەن. بىز ئۇنىڭ روهىدىن بىر تامچە بولۇش ئۈچۈن 2007 ـ يىلى ئەتىيازدا قەقنۇس بىلەن قاغىلىقتا تاۋاپقا بارغاندۇق. بۇ جەرياندا هاكىمدىن باشلاپ شائىرلارغىچە، مەمۇرىيلاردىن تارتىپ ئوقۇتقۇچىلارغىچە نۇرغۇن سۆهبەتلەردە بولۇپ، قاغىلىق خەلقىنىڭ تەجەللىنىڭ قەبرىگاهى ئەتراپىدا هېلىمۇ ئۇنىڭ ئىجادى سۈپەتلىرىنى ئۇگىنىۋاتقان جامائەت بولۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ هەقىقەتەن تارىخىي ئەنئەنە ۋە ئەجنەبىي پىكىرلەرنى تەمىزلەپ ئىجاد قىلىش روهىغا يەنە بىر قېتىم قايىل بولدۇقكى، ئۇنىڭدىكى ئۆزلۈك بىلەن قاتقان كۆڭۈلنى يۇمشۇتىدىغان تەمىزلىكنى ئىجادىيىتىمىزگە تۇمار قىلىۋېلىش ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلدۇق.

تەسەۋۋۇرىمىزدىكى هۇسەينخان تەجەللىدە كۆرۈلگەن تەمىزلىك بىز بۇگۈنكى كۈندە كۆتۈرۈپ چىققان ئۆگدۈلمىش ۋارىسى ئۆگلۈك تۈرۈمىدىكى پاكلىق بىلەن ناپاكلىقنى پەرقلەندۈرىدىغان ئۇسۇل بولۇپ، بۇنى زامانىمىزدىكى خىمىيە پېنىدە ماددىلارنىڭ پاكلىقىنى تەكشۈرىدىغان سىنتېزلەش ئۇسۇلىغا ئوخشىتىش مۇمكىن. لېكىن، تەمىزلىك ماددىلارنىڭ ساپلىقىنى ئەمەس، روهنىڭ ساپلىقىنى سىنتېزلەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ سۈپىتى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ساپاسى، پاكلىق قوغلىشىش ئەنئەنىسىدىن كەلگەن. ئۇنىڭ تارىخىي ئىنسانىيەتنىڭ مەركىزىي ئاسىيانى مەركەز قىلىپ ئوت ئالغان تۇنجى قەبىلە نوهـ ـ يايەس ئوغۇلىلىرىغا باغلىنىپ كەتسىمۇ، بۇنداق قوغلىشىشنى بىز هازىر ئوقۇيالايدىغان يېزىق ۋە تىلىمىزدا بۇيۇك ئەسەرلەرنى قالدۇرغان ئىككىنچى مەدەنىيەت دولقۇنى (بىزدە بىرىنچى مەدەنىيەت دولقۇنى بۇددىزمنىڭ ماهانا ئىجادىيىتىدە كۆتۈرۈلگەن) نى نەزەرگە ئالساق، بۇ گەپ 10 ـ

ئەسىر ئەتراپىدىكى تاھىرخانىيە (قاراخانىيلار قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارىم ئەتراپىدىكى خانلىق) ۋە قادىر خانىيە (ھازىرقى ئېلىمىزدە قارا خانىيلار ئاتىلىۋاتقان جايلار) گە تاقىلىدۇ. ئىسلام دىنى ھەزرىتى ئەلى زامانىدىن باشلاپ، دەسلەپ غەربىي ئىران (ئەرمەنىيان) پارىسى يەرلىرىنى، كېيىن ئافغان ۋە كەشمىر (باكتىرىيان) يەرلىرىنى ئالدى. ئەلۋەتتە، بۇ جەريانداۋ نۇرغۇن جەڭلەر بولدى. نۇرغۇن مائانىزم (ماھايانا) تاللىرى، ماشايىخلىرى ھىندىستان، تارىم تەرەپكە قاچتى. ئەسەرلىرىنى ئېلىپ كەتتى. قالغانلىرىنى ئىسلام قوشۇنلىرى يوقاتتى. ئىسلامغا ئۆزگەرگەن باكتىرىيان ئەۋلادى بولغان غەزنىۋىلىكلەردىن بولغانلار تارىمغا يۇرۇش قىلغان ئىسلام قوشۇنلىرى بىلەن كەلگەندىن كېيىن خان بولدى. مەسىلەن، مەنسۇر سامانى، ناسىر سامانى دېگەنلەر، ئۇردۇ ئاتالغان تۈركىيەلەر ياكى كېيىنچە غەزنىنى ئاساس قىلغان سەلجۇقىيلار ئىدى. ئۇلارنىڭ نەسەب يىلتىزى تاھىرخان مۇھەممەتتىن كېيىنكى چاغلارنى نەزەرگە ئالغاندا، ئورخۇن ئەۋلادى بولغان قادىرخان كۆلتىكىن نەسلى سوغدۇق بۇغراخان بىلەن تاھىرخان ئەۋلادى ئەبۇ ئەلى پەتتاھ، ھۇسەيىن خەلەپ، نۇر ئەلانۇر خېنىم، ئوغلى يۇسۇپ قادىرخان ھەم ئوردۇ (سەلجۇقىيلار) ھەم ئورخۇن (قارلۇقلار) قوشۇلمىسى ئىدى. بۇلار ئەقلىنى تاپقاندا قەدىمكى دۆلەت روھى ـ ئاتەش دەۋرىدىكى ئاتلىقلار ئالىپ ئەرتۇڭا روھى، كۇشان دەۋرىدىكى ماھايانا روھىنى بىلىپ ئالغان ۋە شۇ بويىچە ئۆزى مۇسۇلمان بولغان بولسىمۇ، ئۆزلىرىنى ئەھىيا قىلغان ئانا يەر ۋە نەسلىنى يوقاتماسلىق ئۈچۈن ئۆزگىچە دۆلەت قۇرۇش يولىنى تۇتۇپ، بۇنى نەسلى ساپلىق، دىنى پاكلىق ھېسابلىغان. بۇ ساپلىق ۋە پاكلىقتا بىرىنچىدىن، ئۆزى تۇرەلگەن نەسلى ساپلىق بىلەن باشقا قاندىكىلەرگە بۇلغىنىش پەرقلەندۇرۇلسە؛ ئىككىنچىدىن، ئىلىم ئىگىلەش بىلەن ئىلىم ئىگىلىمەي نادانلىقتا قېلىش پەرقلەندۇ-

رۇلگەن. بۇ ئىككى خىل پەرقلەندۇرۇش دۇنياغا قاراشتىن ئىبارەت تاغدەك ئىشلاردىن كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى قۇمدەك ئىشلارغىچە رول ئالغانلىقتىن، بۇنداق پەرقلەندۇرۇش خۇسۇسىيىتى بارا ـ بارا ئومۇمىي خەلققە قارىتىلغان بولۇپ، پەرقلەندۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە كىشىلەر «تەمىز» ئاتالسا، پەرقلەندۇرۇلمەيدىغان كىشىلەر «كۇپۇر» (نادان) ئاتالغان. لېكىن، بۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى بارغانسېرى ئادەمنىڭ تەپەككۇر ۋە ھەرىكەت سۈپىتىگە قاراپ تەرەققىي قىلىپ، نوقۇل نەسەپپەرەسلىك ۋە دىنپەرەستلىكتىن پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئىجادىي ئىنتىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئەقلىي ئۆلچەمگە ئايلانغان ۋە بارا ـ بارا ئادەمنىڭ ئۆسۈپ ـ يېتىلىش جەريانىغا تەدبىقلىنىپ ئىلملىك ياكى ئىلمىسىزلىك، ئەقللىقلىق ياكى ئەقلىسىزلىك، ئېتىقادلىق ياكى ئېتىقادسىزلىقنى پەرقلەندۇرۇش جەھەتلەردە كەڭرى جارى قىلدۇرۇلغان. مەسىلەن، بۇنداق تەمىزلىك قارىشىغا بىز «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» نى مىسال قىلساق، ئۇلار ئادەمنىڭ ساپلىقىغا ئۇنىڭ يالىڭاچ تۇغۇلغانلىقىنى سىمۋول قىلىپ «يالڭۇق» دېسە، بۇلغىنىپ كەتكەنلىكىگە ئازغانلىقىنى سىمۋول قىلىپ «ياڭلۇق» دېگەن. لېكىن، ئادەم نەسلى ئەسلىدە ئەقلى بىلەن يارىتىلغان ساپلىق بولغانلىق ئۈچۈن، بۇلغىنىپ كەتسىمۇ يەنە تۈزىلىپ ساپلىققا كېلەلەيدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، پۈتۈن ئىنسانىيەتنى مۇشۇ تەمىزلىك نېمىتىگە ئىگە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. مەسىلەن، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئاۋۋال ئادەمگە: «يالڭۇق» دېگەنلىك «ئىنسانىيەت، پۈتۈن ئىنسانىيەت» دېگەنلىك بولىدۇ، «ياڭلۇق» دېگەنلىك يېڭىلىشقاق، ئۇنۇتقاق، ئاداشقاق دېگەنلىك بولىدۇ» دەپ ئىككى خىل ئىسىم قويۇپ، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ تۇغۇلۇشى ئوخشاش يالىڭاچ ـ ساپ بولسىمۇ، «تەمىز» بولمىغاندا، ياڭلۇق (يېڭىلىشقاق، ئۇنۇتقاق، ئاداشقاق) بولۇپ قالىدىغان-

لىقىنى كۆرسەتسە، ئاندىن: «بىلگ ــ بىلىم، ئىلىم، ھېكمەت دېگەن-لىك بولىدۇ، بىلىگ ئۆگەن!» دەپ بىلىمگە شەرھى بەرگەن ۋە بۇ بىلىم ئارقىلىق تەمىزلىنىپ ھېكمەت ئىگىسى بولىدىغانلىقىنى كۆرسەت-كەن. «قۇتادغۇبىلىك» تە: «ئادەم بالىلىرى ھەممە ئەسلىي بۇيۇك، بىلىم بىلەن ئەقىللىنىپ بولۇر كۆپ تۈزۈك» (1958 ـ بېيىت) دەپ، ئادەمنىڭ تەمىزلەنگەندە ئەسلىدىكىدەك ساپ ھالەتكە يېتىچە سەۋىيەدە قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. دېمەكچىمەنكى، بۇ دەۋردىكى بوۋىلار تەمىزلىك ئۆلچىمىنى ئادەمنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئۆلچەم قىلىپ: يالىڭاچ تۇغۇلغان ساپ ـ سەممىي ئادەمنىڭ بۇلغىنىپ كېتىش ئېھتىمالىنى ھاياتلىق ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكەن بىلىم ئارقىلىق يېڭى تەپەككۇرغا يېتەكلەش لازىم، شۇئاندا بۇ بىلىم ئەقىل ۋە ئەخلاق تۇغۇپ بېرىدۇ. يېڭىلانغان بۇ ئەقىل ۋە ئەخلاق بىلەن قۇراللانغان كىشىلەر جاھاننى كەشپىيات، ئىختىرا بىلەن بېزەپ، بەخت ـ سائادەتلىك جەمئىيەت قۇرىدۇ. بۇنداق قۇرۇش ئىقتىدارى ئادەمنىڭ ئىككىنچى سۈپىتى ــ ئۆزى ياشاۋاتقان ھەربىر دەۋردە خار ۋە زەبۇنلۇقتىن قۇتۇلىدىغان ھاياتلىق سۈپىتى، دېگەن قاراشقا كەلگەن. قادىرخان (قاراخان) لاردىكى بىلىم ئېلىپ يېڭى ساپلىققا يېتىش، كەشپىيات يارىتىپ بارلىق بۇلغىنىشلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغان بۇنداق تەمىزلىكنى شۇ زامان رېئاللىقى بىلەن چۈشىنىش ئۈچۈن بۇ ئىككى گۆھەر كىتابىمىزغا مۇراجەت قىلساق ئەھۋال بۇدۇر:

يۈسۈف خاس ھاجىب شۇنداق تەمىزلەش روھىدىكى ئادەم بولغاچقا، «قۇتادغۇبىلىك» ئارقىلىق «قۇرئان كەرىم» باشچىلىقىدىكى ساماۋى كىتابلاردىن قايناپ تۇرغان كىشىلىك ھايات سورۇنىغا سەكرىگەن بولۇپ، شۇ زامان تەلىپىگە يارقىن نۇر تارقىتىدىغان ياشاش پەلسەپىسى تۇرغۇزۇپ بەرگەن. بۇ ئەسەرنىڭ شۇ زاماندا جورىسى يوق. ئۇنىڭ بۇنداق

ياشاش پەلسەپىسى زادى قانداق بىر كۈچ ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن؟ ئۇنىڭدىكى كۈچلۈك تەمىزلەش ئىدىيەسىدىن كەلگەن. بۇۋىمىز خۇراپىيلىقنى ئىلىم ـ پەن كۈچىدىن پەرقلەندۈرۈش، روھانىيلىقنى ئىنسانىي كامالەت قورالى پاراسەتتىن پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق شۇ زاماندىكى ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىن ئايرىلىپ قالغان نادانلىقتىن بۇسۇپ ئۆتكەن، يەنى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ياشاش پەلسەپىسى ئەڭ ئاۋۋال خۇراپىي تەقدىرچىلىكتىن بۇسۇپ ئۆتۈپ، «ئەنەل ھەق، مىنەل ھەق» دېگەن يەرگە كەلگەن. بۇ، «تەڭرىنىڭ ئىلمى بولسا، ئىنساننىڭمۇ ئوبيېكتىپتىن ھېس قىلغان بىلىمى بولىدۇ»، بۇ بىلىم تەڭرى ئىنساننى يارالمىش قىلىشتىلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا كۆمگەن ئەقلى قابىلىيەت ئارقىلىق قولغا كېلىدۇ، بۇ قابىلىيەت ئىنسانىنىڭ دەۋرى تەپەككۇرى ئارقىلىق تەكرار ئىشقا چۈشىدۇ ۋە بارغانسېرى ئۇسۇپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىنسان بىلىمى بارغانسېرى ئۇسۇپ بارىدۇ، دېگەن مەندىكى سۆز بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» «مىنەل ھەق» نى سىستېمىلاشتۇرۇپ بايان قىلغان. يەنى بۇ ئەسەر شۇ زاماندىكى دۇنيانىڭ، تەبىئەتتىكى ھەممىنى تۆت نەڭ (تادۇ ــ ماددا ھەرىكىتى) بىلەن يېشىپ بېرىپ، كىشىلەرنى دەۋر تەلىپىدە بىلىم ئېلىشقا، تەرەققىيات ياساشقا ئۇندەيدىغان تەرەققىيات پەلسەپىسى، تەرەققىياتنىڭ تەپەككۇر خەرىتىسىنى سىزىش پەلسەپىسى بولغان. مەزكۇر ئەسەر رويابقا چىقىشتىن ئىلگىرى ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مەيلى قايسى مەۋقەدە بولسۇن، قانداق شەكىلدە بايان قىلىنغان بولسۇن نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. ئۇلارنىڭ كۆپلىرى شەيئىلەر ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر، قەھرىمانلىق، ئىشق ـ مۇھەببەت ھەققىدىكى رىۋايەتلەر، ئېپوسلار، تارىخىي ۋەقەلەر، نەزەرىيەلەر قاتارلىق تەبىقە ۋە قوۋملارغا تەۋە مەھەللىۋى تەپەككۇرلار ئىدى. لېكىن، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇنداق قىلمىدى. ئۇيغۇر ۋە ياكى قادىرخان (قاراخان)

لارغا تەۋە خەلقلەرنىڭ ئىستىقبالى ھەققىدىلا گەپ قىلىمىدى، بەلكى، ئاشۇ نادىر ئەسەرلەرنىڭ تەبىقە ۋە قوۋملەرگە تەۋە تەپەككۇرلىرىنى يەكۈنلەپ، جەۋھەرلەشتۈرۈپ، جىنىس، تەبىقە، قوۋملەردىن ھالقىغان دەھر (ئىنسانىي) بىلىمگە تەبىر بەردى. ئەينى زاماندىكى ئىنسانلار بىلىمى يەنى ئەقلىيەتچىلىك قاتتىق چەكلىنىۋاتقان جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنداق بىر شىجائەت، «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس» كە تەقرىز قىلغان ھالدا ھاياتنى، رېئال تۇرمۇشنى، ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ ئىنسان ئۆزى بىلىپ يەتكەن پەلسەپىۋى قاراش بىلەن تەسۋىرلەش، ئىنسانلار دۇنياسىغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپە ۋە كەم كۆرۈلىدىغان مۆجىزىدۇر. شۇنداقلا قادىرخان (قاراخان) لار ئوردىسى قەشقەرنىڭ دۇنيانى يېتەكلەش خاراكتېرى بار ئىلىم تۇغىنى لەپىلدىتىپ تۇرغان ئۇلۇغ شەھەر ئىكەنلىكىگە بەلگىدۇر.

ئەگەر بىز بۇنداق بىر شىجائەتنى بۇ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن قەشقەرنىڭ شۇ چاغدىكى شارائىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلساق مەلۇم بولىدۇكى، شۇ چاغدىكى قەشقەر شەرق ئىسلامىيىتىنىڭ مەركىزى ئىدى، قەشقەر ئەرەبلەردىكى نىسبەتەن خۇراپىيلاشقان دەھر ئىلىم كۆز قارىشىدىن ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ماھايانا ئاساسىدىكى مەدەنىيەتلىكى بىلەن بىرقەدەر يىراق تۇراتتى. قەشقەر ئورنىدىكى بۇ ھال قادىرخان (قاراخان) لارغا بىر قەدەر ئىلمىي گەپ قىلىشقا رىغبەت ئىدى. شۇڭا، مەيلى يۇسۇف خاس ھاجىب «قۇتادغۇبىلىك» نى ۋە ياكى مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» نى ۋە باشقا ئالىملار شۇنىڭغا ئوخشاش ئەسەرلەرنى يازسۇن، بۇ ئەسەرلەر شۇ دەۋردىكى قەشقەرنىڭ رېئاللىقىدىن دۇنياغا ئاۋازى يېتىدىغان بۇيۇك ئەسەرلەر بولۇپ پۈتۈپ چىقتىكى، شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر ئىلاھىي قانۇن ـ نىزاملارنى ئىنسانلارنىڭ رېئال ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش، دەھر (ئىنسانىي) ئىلمىنى نەزىرىيەۋى قانۇن بىلەن چۈشەندۈرۈپ، كىشىلەرنى تەرەققىياتقا ئۇندەش يولىغا ماڭدى. يەنى جىنىس، تەبىقە، قوۋم، مەزھەپتىن تاشقىرى دۆلەت قۇرۇش، دۆلەتنى قانۇن ۋە ئەخلاق بىلەن ئىدارە قىلىشتەك مەركىزىي ئىدىيەنى، ئىنسانىي بىلىمنىڭمۇ قۇدرەتلىك كۈچ ئىكەنلىكىنى بىرىنچى بولۇپ بوۋىمىز يۇسۇف يۇرەكلىك ئوتتۇرىغا قويدى. مىڭ يىلدىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە، كىشىلەر ھەقىقىي بىلىمنىڭ جىنىس، تەبىقە، قوۋم، مەزھەپ، دۆلەت چېگراسى بولمايدىغانلىقىنى ئەمدى چۈشەندى. قانۇن بىلەن دۆلەت قۇرۇشنىڭ تەمىنى تېتىدى. شۇنداق ئىكەن، جىنىس، تەبىقە، قوۋم، مەزھەپكە تەئەللۇق بولغان نەرسىلەر ھامان مەھەللىۋى تەپەككۇركى، دۇنيانى توغرا باشقۇرۇشقا يارايدىغان ئومۇمىي يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە بىلىم ئەمەستۇر. ئۇلۇغ بوۋىمىز يۇسۇف نىڭ ئېرا ھالقىغان ئىدىيەسى ـ «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت كاتتا داستانى ئەنە شۇ مەھەللىۋى چېگرالاردىن ھالقىپ كەتكەن بولغاچقا، ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان ۋە كەلگۈسى زاماندىن ئىبارەت ئۇچ دەۋر ھەم بارچە ئىقلىمغا ماس كېلىدىغان، جورىسى يوق بىلىم ـ «ئىقلىمدا بىر كىتاب» بولغاندۇر. «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» مۇ 1000 يىلدىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە 2008 ـ يىلنىڭ ئۇنىڭ نامىغا ئاتىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان دۇنياۋى ۋەقە بولغاندۇر.

«تەمىز» لىكنىڭ قادىرخان (قاراخان) لاردىن كېيىنكى تەرەققىياتىغا كېلىدىغان بولساق، مەركەز قەشقەردىن خارەزمگە يۆتكىلىپ 7 يىل كېيىن بۇ زېمىن چىڭگىزلار تاپىنى ئاستىغا چۈشۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، تەمىزلىك روھى خۇددى لايغا چۈشۈپ كەتسىمۇ، سۇدا يۈغان ھامان پارقىرايدىغان گۆھەردەك داۋام قىلدىكى، شۇنىڭدىن كېيىنكى ماشايىخلىرىمىز قادىر قاراخانىيىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك»، «دىۋانۇ ھىكمەت» ئەسەرلىرى

ئاساسدا تۇرلۇك ئەسەرلەر يېزىپ «نوھ كېمىسى» نى دەۋر قىلغان «ھود نوھ سوغدۇق»، يەنى چۆل كېمىسى بولغان ئۇشتۇر (تۆگە قۇشى) روھىنى يەرلەشكەن تەمىزلىكنىڭ دىلراھ مۇقام ـ مەشرەپ مېلودىيەسى ئارقىلىق زامانىمىزغىچە ئېلىپ كەلدى. ئەينى چاغدىكى ياۋروپا، بولۇپمۇ نېمىس پەيلاسوپلىرى گېگىل قاتارلىقلار بىلەن بۇيۇك ئەدەب گىيۇتىلارغا تەسىر كۆرسەتكەن تەڭرى ئىشقى بىلەن مەست بولۇپ «فانايى باقا» بولۇپ كېتىدىغان مەجنۇنىيەت پەلسەپىسى ـ تەسەۋۋۇپ سىستېمىسىنىڭ تۇركىي خەلقلەردە مۇقىملاشقان تەلىم ئەندىزىسى بولۇپ قېلىشى مانا شۇ تەمىزلىكنىڭ ئەمەلىيىتى بولۇپ، بۇ دولقۇندا ئەڭ گەۋدىلىك بولغان قادىرخان (قاراخان) لاردىن باشلانغانچە داۋام قىلىپ، كۇنىمىزدىكى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا شەرقشۇناسلىرى بىلەن تۇمەنلىگەن ھەۋەسكار ئالىملارنى جەلپ قىلىپ كېلىۋاتقان مىراس «مەسنەۋى شېرىپ» تەمىزلىكنىڭ يەنە بىر چوققىسىدۇر.

تەمىزلىكنىڭ نېگىزلىك مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ تەدبىقلىنىشى «مەسنەۋى شېرىپ» تە شۇنداق نەپىس ئوتتۇرىغا قويۇلغانكى، ئۇ ھەتتا ئەقىدە دەرىجىسىدىن تۇرمۇشتىكى بارلىق مەسىلىلەردە پەرق ئېتىش ئىقتىدارىنى تەلەپ قىلىدىغان مىزان بولۇپ قالغان. بۇ مىزان ئادەمنى قانداق قىلىپ كامالەتكە يەتكۈزۈش بويىچە زىل ئىلگىرىلەپ، ئادەمنىڭ گەپ ـ سۆز ۋە خۇي ـ پەيلىدىكى بۇلغانغان تەرەپلەرنى پاكلايدىغان، بۇ ئارقىلىق بۇۋىلىرىمىز فارابى، يۇسۇپ ۋە مەھمۇدلار ئىرادىسىنى ھەربىر گەپ ـ سۆز، ئىش ـ ھەرىكىتىدە گەۋدىلەندۈرىدىغان قۇتكانلىق يۇزلىنىش بولۇپ قالغان. قاراڭ، مەۋلانا جالالىدىننىڭ بۇ سۆزلىرىگە: «بىزنىڭ سۆزىمىز نەقد (نەق) بولسا، باشقىلارنىڭ بولسا نەقىل، نەقىل نەقدنىڭ نۇرىدۇر. نەقد ئىنساننىڭ ھەقىقىي پۇتى بولسا، نەقىل ياغاچ پۇتقا ئوخشايدۇ. چۈنكى، ياغاچ پۇت ھەقىقىي پۇتقا تەقلىد قىلىنىپ،

ئۇنىڭدىن ئىلھام ئېلىنىپ ياسىلىدۇ. ئەگەر دۇنيادا پۇت بولمىسا، قانداق قىلىپ ئۇنىڭغا تەقلىدەن ياسىما پۇت تەييارلىنىدۇ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزى سۆزلەر نەقد ۋە بەزى سۆزلەر نەقىلدۇر. بىراق، ئۇلار بىر ـ بىرىگە ناھايىتىمۇ ئوخشايدۇ. ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن تەمىز (پاكىز، ساپ) كىشى لازىم...

مەسىلەن، فىرئەۋن زامانىدا مۇسانىڭ ھاسىسى ئىلان ۋە سېھىرگەرلەرنىڭ تاياقلىرى ۋە يىپلىرى ئەجدىھا بولغاندا، تەمىز بولمىغانلار بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر رەڭدە كۆرۈپ، ھېچنەرسىنى پەرق ئېتەلمىدى. بىراق تەمىز (پەرقلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىنسانلار) كىشىلەر تەمىزلىك ۋاستىسىدە سېھىرنى ھەقىقەتتىن پەرقلەندۈرەلىدى.

روشەنكى، جالالىدىن رومى بۇ سۆزنى ئارقىلىق تەمىز ساھىبى بولغانلارنى «نەقد»، تەمىز ساھىبى بولمىغانلارنى «نەقىل» بىلەن ئاتاپ، تەقلىدچى، نەقىلچى ئادەملەرنىڭ پەقەت ئاددىي، ئېنىق بولغان سۆزلەرنىلا يادلاپ ۋە تەكرارلاپ يۈرىدىغان كىشىلەرنىڭ تەمىزلەش ئارقىلىق پاك ـ ساپ روھىي ھالغا كېلىپ، ھەق ـ راست گەپ ۋە ئادىل ئىش قىلالايدىغان ئەقىدەتكە كېلەلەيدىغانلىقىنى ئېچىپ بەرگەن. يەنە قاراڭ ـ ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىگە: «تاغدىن شەھەرگە قاراپ ئېقىۋاتقان سۇ نەقەدەر تازا ۋە نەقەدەر ساپ، پەقەت شەھەردىن ئېقىپ ئۆتۈش جەريانىدا ئۇ ئىپلاسلىنىدۇ. بۇ ئىپلاس ۋە كىر سۇنىڭ ئاۋۋال، يەنى باشلانغۇچتا ـ مەنبەدە پاكىز بولۇپ، مەينەتلىك ئۇنىڭغا كېيىن قوشۇلغانلىقىنى چۈشەنمەك ۋە پەرقلەندۈرمەك ئۈچۈن كىشى تەمىزلىك بولمىقى كېرەك. قېرى بىر ئادەمنىڭ يېشى يۈزدە بولسىمۇ، ئەگەر ئويۇن بىلەن ۋاقىتنى ئۆتكۈزسە، ئەقىللىق ھېسابلانمايدۇ، بەلكى تېخى بالىدۇر، خامدۇر. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، ئويۇن ئوينىمىغان بالىمۇ قېرىدۇر. بۇ يەردە ياشنىڭ ئەھمىيىتى يوق. «ئاينىمىغان سۇ» دۇنيانىڭ بارچە ئىپلاسلىقـ

لىرىنى تازىلىسىمۇ، بەربىر ساپتۇر، تىنىقتۇر، چۈچۈكتۇر، چۈنكى ئۇ ھايات سۈيىدۇر.»

روشەنكى، بۇ زات بۇ سۆزىدە ئادەمنىڭ تەمىز بولمىغۇچە ئادەم بولـمايدىغانلىقى، تەمىزلەش ئارقىلىق ھەركىمنىڭ ئىچىنى ھەرىكىتىدە كۆرسىتىدىغان، ئىچكى پىكرىدە ھەرىكىتىگە ھاكىم بولىدىغان بىر ئىمكانىيەتنىڭ بارلىقى، مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك بولسۇن، ئادەم تەمىزلىكتىن ئىبارەت مۇشۇ ھاياتلىق سۈيىگە ئىگە بولىدىكەن، كامالەت ئىگىسى بولۇپ يېتىلىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرگەن، بۇ ئارقىلىق كىشىلەردىن دىلىنى دۇنيانىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىنى توغرا چۈشەندۈرگەن ئىلىم بىلەن ساپ ـ پاك قىلىپ، شەكلەن، ساختا، سۈنئىي ئوي ۋە ھەرىكەتتىن قول ئۈزۈشنى تەلەپ قىلغان. دېمەك، شۇنچە ئۇزۇن زامانلاردا بىزدە تەمىزلەش ئارقىلىق ھەق بىلەن ناھەقنى، توغرا بىلەن خاتانى، نەقد (نەق) بىلەن نەقىلنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان كىشى ھەقىقىي ئادەم ھېسابلانسا، بۇنىڭدىن مەھرۇم كىشىلەر كۆزى مۆلدۈرلەپ ئوچۇق تۇرسىمۇ، بىر نەرسىگە توغرا ھۆكۈم قىلالمايدىغان نادان ھېسابلانغان.

گەپنى قىسقا قىلغاندا، شۇ بوۋىلاردىن ھازىرغىچە داۋام قىلىۋاتقان روھىي تىلسىملار ئۈستىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئىسپاتلاپ بەردىكى، كىشىلىك ھاياتتا تەمىزلەش ھەرقانداق بايلىقنى بېسىپ چۈشىدىغان قەلب بايلىقىدۇر. بۇ بايلىققا ئىگە ئادەمنىڭ قەلبى ھەر ئىشنى ئويلىغاندا خۇددى بىر كۆلچەك دېڭىزىغا ئايلىنىۋاتقان رەۋىشتە كەڭرىپ بارىدۇكى، يارانقۇچى ئۇنىڭ كۆڭلىگە ھەتتا ئۆزىمۇ ئويلاپ كۆرمىگەن يېڭىلىقلارنى سوۋغا قىلىدۇ. سوۋغا قىلىنغان بۇ پىكىرلەر ئۇنىڭ كۆڭلىدە گويا كۆك ئاسماندا ئۇزۇپ يۈرگەن بۇلۇتلاردەك ئەركىن ئۇزۇپ، ئۇ ئارزۇ قىلغان نىشان ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، بۇنداق كۆڭۈل ئەركىنلىكىگە ئىگە كىشىلەرنىڭ سەرخىللىرى ئەۋلـ

يائى ئەزەم (ئىنسانىيەتنىڭ پىكىر قەھرىمانى)، بەزىلىرى ۋەتەن قەھرىمانى بولۇپ ھەيۋەتلىك يولباشچىلارغا ئايلانسا، ئادەتتىكىلىرىمۇ ئاددىي بىر ئىشنى قىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا سىڭدۈرگەن ئەجرىنىڭ سەمىمىي ۋە كۆپ بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۆلگەندىن كېيىن تىرىلىدىغان (مەنۋى ئۆلمەيدىغان) زات بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەمەلىيەتنى ئۆز تەجرىبىسىدە ئۆتكۈزگەن بىر زات ئېيتىدۇكى، مەن بۇ ئارقىلىق ھەسەت، كىبىر قاتارلىق روھنى كېسەل قىلىدىغان ئىللەتلەردىن ئۆزۈمنى ئازاد قىلىپلا قالماستىن، كۈندىلىك تۇرمۇشۇمدىكى خۇي ـ پەيلىمنى، مىجەز ـ خۇلقىمنى شۇنداق ياخشى تەمىزلەپ كەتتىم: ئورۇنسىز ئاچچىقلانغاندا، شەيتاننىڭ كۆڭۈلنى ئويۇنچۇققا ئايلاندۇرۇپ ئالدىغانلىقىنى بىلدىم. ئاچكۆز بولغاندا، كۆز بىلەن قۇلاق ئەخلاقىي گۈزەللىكنى كۆرمەيدىغان، ئاڭلىمايدىغان بولۇپ قالىدىغانلىقىنى بايقىدىم. نەپسى يامان بولغاندا، يېمەكلىككە ھەۋەس ئۆسۈپ، ئۆسكەن ھەۋەس شەيتانغا قورال بولىدىغانلىقىنى بىلدىم. تاشقىي بېزىنىش ـ يا سىنىش رەسمىي ئېھتىياجغا ئايلانغاندا، شەيتان شەخسىيەت بورىنى چىقىرىدىغانلىقىنى، بىزىنىش، ياسىنىش ئۈستىگە ئويۇن ـ كۈلكىنى ياشاش ئۈسۈلى قىلىۋالغان مىللەتنىڭ يوقۇلۇپ، ئىلمىي ئەقىدە بىلەن بالا تەربىيەلىگەن مىللەتلەرنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بارىدىغانلىقىنى بايقىدىم. خۇشامەتچى بولغاندا، سۈنئىيلىك ئادەمىيلىكنىڭ دولىسىغا مىنىدىغانلىقى، ئۇنىڭدىكى ئىجادكارلىق ئاجىزلاپ كېتىدىغانلىقىنى ھەمدە خۇشامەت بار ئورۇندا ئىككى تەرەپنى تەڭ چىرىتىپ، ھەر ئىككىسىنىڭ ئادەملىك ۋىجدانىنى بۇلغايدىغانلىقىنى بىلدىم. ئالدىراڭغۇ بولغاندا، چوڭقۇر تەپەككۇرغا ئورۇن قالمايدىغانلىقىنى، شۇ تۈپەيلى ئالدىراڭغۇنىڭ ھەرقاچان خاتا سۆز، چالا ئىش ئۈستىدە ئازابقا قالىدىغانلىقىنى بايقىدىم. بېخىل بولغاندا، شەيتان كۆڭۈلدىن رەھىمنى كۆ-

تۇرۇۋېتىدىغانلىقىنى، كۆيۈم تۈگىسە، ئادەمنىڭ قىممىتىمۇ تۈگەيدىغانلىقىنى بىلدىم. رەقىبنىڭ پېيىگە چۈشكەندە: شەيتان باشقىلارنى چۆكۈرۈش، تۈخۈمدىن تۈك ئۈندۈرۈشكە ئالدىرايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئادەمنىڭ كىشىلەر نەزىرىدە «سۈيىقەستچى» بولۇپ قالىدىغانلىقىنى بايقىدىم. بىلىمسىزلىك ۋە بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ھەرقاچان ئادەمگە زەئىپلىك، توخۇ يۇرەكلىك، كۆڭلى قارىلىقىنى شېرىك قىلىپلا قويماستىن، بەلكى ئادەمنى چىڭ ئەقىدىسىدىن يانداۋۇرىدىغانلىقىنى، ماھىيەتسىز نەرسىلەرگە پەرۋانە قىلىدىغانلىقىنى بىلدىم. سادىق دوستىدىن گۇمان قىلىشنىڭ ئاسىيلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى، نام ـ شەرەپنى يوقىتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا شۇ گۇمانخورنى ئەرزىمەس خەسكە ئايلاندۇرۇپ قويىدىغانلىقىنى بايقىدىم. ئۇمىدسىزلىك ۋە ھاكاۋۇرلۇقنىڭ ئالدى بىلەن شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى مۇللاق ئاتقۇزىدىغانلىقىنى بىلدىم...

قىسقىسى، مەن بۇۋىلارنىڭ تەمزلەش ئۇسۇلى بىلەن ئاۋۋال رومىنى پاكلىدىم ـ دە، ئىنسانىيەتنىڭ ئېتىقادسىزلىق بىلەن يولدىن چىقىپ كېتىۋاتقان تەرەپلىرىگە ئاچچىقلىنىش ۋە ئۇلارنى بۇزۇقچىلىقتىن توسۇش جەريانىدا ئانچە ـ مۇنچە بىلەر ـ بىلمەس ئەزۋەيلەپ كەتسەممۇ، تۇرمۇشنىڭ قالغان تەرەپلىرىدىكى ھەرقانداق بىر گەپ ـ سۆز، ئىش ـ ھەرىكەت ئۈستىدە ھاياتىمىزنىڭ زەررىچىلىك يېرىگە بولسىمۇ تەسىر كۆرسىتىدىغان تەرەپلىرىدە تەمزلەش ئېلىپ بېرىپ، مۇشۇ سائەت ئۈستىدە نەپسىمىز چىرايلىق كۆرسىتىدىغان، ئەمما ئاخىرى بېرىپ ئۆزىمىزگە زۇلۇم بولىدىغان بارلىق مەئىشەتلەر، ئويۇن ـ تاماشالار، غەيۋەت ـ شىكايەتلەر، يۇرت ۋە قەبىلىۋازلىقلار... بولۇپمۇ دوستىنى رەقىبىگە چېقىپ قويۇشتەك بارلىق شۇملۇقلاردىن ئازاد بولۇپ، ئۆمرۇم ئاخىرلىشىپ ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچى ئارىلىقتا ھاياتىم-

نى مەڭگۈلەشتۈرىدىغان ئەبەدىيلىك نېمەتلىرىنى ئىزدەپ ئۇمىدۋارلىق بىلەن ئويلىدىم، ئىشلىدىم.

كونكرېت بىر ئىشنى ئېيتسام، ئېلىمىزدە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئالدىن باي بولۇش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، بەزىلەر ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىنى پۇلغا تېگىشتى: «پەقەت ۋە پەقەت پۇل ـ تەڭگە بىزگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ» دېگەن سەپسەتىنى بازارغا سېلىپ، ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى بايلىقنى ئۇنتۇلۇپ كەتتىكى، «بىز قانداق ئادەم بولۇشىمىز كېرەك؟» دېگەننىمۇ يادىدىن چىقاردى. ئۇلاردىن بىر قىسىم كىشىلەر راھەتپەرەس، ئويۇنچى، ئامان ـ ئېسەنلىكى دەپ ھېچ ئىش قىلمايدىغان ھورۇن بولۇپ كەتتى. بۇنداق تەتۇر شارائىتنىڭ تەسىرىدە تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا سىز ـ بىز ئۆگلۈك تۇرۇمى دەپ تونۇۋاتقان تۇغما يۇرەك سەزگۈلىرىنىڭ ئورنىغا سىرتتىن تېڭىلغان چاكىنا نەرسىلەرنى دەسستىپ بۇلغىنىپ كەتتى. مەن بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ ئۆزۈمدىن ئۆزۈم: «ئەگەر بىزدە بىر مەنىۋى تەييارلىق بولمىسا، ھەتتا قانداق ئادەم بولۇش ئۆلچىمىمۇ بولمىسا، مەشھۇرلۇق پۇرسەتلىرى كېلىپ قالسىمۇ تۇتۇپ ئالالامدۇق؟» دەپ سوردىم ـ دە، ئۆزۈمگە ـ ئۆزۈم جاۋاب بەردىم: «بۇ دېگەن بۇلغىنىش، ھەرقانداق جەمئىيەتتە ھەرقانداق ئادەمنىڭ، مىللەتنىڭ ئىستىقبالىنى ئۇنىڭ قابىلىيەت دەرىجىسى، ئەخلاقىي سۈپىتى بەلگىلەيدۇ. پۇل ـ مال شۇ سۈپەتكە قاراپ ئۇيان ـ بۇيان بولىدىغان نەرسە، ھېچكىمگە سۈيگۈ ۋە كۆيۈم ئاتا قىلماي، ئۆز كۈچى بىلەن جەمئىيەتكە تۆھپە قوشماي، شەخسىيەتچىلىك بىلەن ئۆزىنى ئاياپ ھېچ ئىشنى باشقا چىقارماي يۇرۇش دېگەن ھاياتلىققا ھاقارەت!» مانا مۇشۇ ئويۇم بىلەن يۇرىكىمدىكى مېنى ئەزىز قىلىدىغان بۇيۇك كۈچنىڭ تەبىئىي ئايلانمىسىنى تېپىپ، تالانت باغچىسىنىڭ ئىشكىنى ئېچىش

ئۇچۇن هاياجان ئىلكىدە ئىزدەندىم...

تەمىزلىكنىڭ يۇقىرىدىكى تارىخىي ۋە ئەمەلىي ئۇنۇمىدىن ئىبىتىقاندا، ئۆگلۈك تۇرۇمىدىكى تەمىزلىك يالغۇز بوۋىلىرىمىزنى گۇناھتىن ياندۇرۇپ ساۋابلىققا يېتەكلىگەن، ھوسەينخان تەجەللىدەك بۇيۇك زاتلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئەڭگۇشتەر بولۇپلا قالماي، كۇنىمىزدىكى ھەربىرىمىزنىمۇ ئۆگلۈك تۇرۇمىغا باشلايدىغان مەنىۋى ئۇرۇق كەبىدۇر. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئۆز تارىخىدىكى بارلىق ياخشى ـ يامانلىق مەنبەلىرى ھەققىدىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، چەكلەش ۋە ساقلىنىشقا تېگىشلىك ئىشلاردا «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنى ئۇدۇم قىلىشى مانا مۇشۇ تۇرۇمدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بىز بۇنىڭدىن كېيىنكى ھاياتىمىزدا «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزنى ئاڭلىغان ھامان مۇشۇنداق بىر تارىختا دىن، پەن ۋە ئەمەلىي تۇرمۇشتىن ئېلىنغان بۇ ھەقىقەتكە بويسۇنۇپ، «يامان بولىدۇ» دېگەن گەپ ـ سۆز، ئىش ـ ھەرىكەتتىن دەرھال قول ئۈزۈشىمىز لازىمدۇر.

تەمىزلەشنىڭ ھەربىرىمىزنى مەنىۋى كامالەتكە ئېلىپ بارىدىغان خىسلەتلىرىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى «شېئىرىي مىللەت»، «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» بولۇۋاتقان مىللىي مۇھىتىمىزغا تەدبىقلاپ كۆرسەكمۇ، تەمىز پەرقلەندۈرۈش جەھەتتە زىل ـ زىبالىقنى قوغلىشىدىغان ۋە «يامان بولىدۇ» دېگەن ئىشلارنى تاپىدىغان خاسلىقى بىلەن مەنىۋى مۇھىتىمىزنى دەۋر ئېھتىياجىدا كۆتۈرىدىغان پىشاڭدۇر. ئالايلۇق، بىلىشنىڭ ئىككى دەرىجىسى بار، بۇلار ھېسسىي تەپەككۇر، ئەقلىي تەپەككۇردىن ئىبارەت. بۇ دەرىجىلەر ھېسسىي بىلىش، ئەقلىي بىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «شېئىرىي مىللەت» ياكى «ناخشا ـ ئۇسسۇل»نىڭ تەپەككۇر ئادىتى ئاساسەن ھېسسىي بىلىش خاراكتېرىدە بولۇپ، بۇنىڭدا ئىلمىي بىلىش نىسبەتلىرى كەم بولىدۇ. بۇنداق بىلىشتە ئۆز

كاللىسىنى ئىشقا سېلىش ئاز، زاھىرىي نەرسىلەرنى دوراش كۆپ، تەييار نەرسىلەرنى يادلاش، تەكرارلاش كۆپ، باتىنى نەرسىلەر ھەققىدە ئويلىنىش ئاز بولىدۇ. يەنى بۇنداق بىلىش كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان نەق نەرسىلەرنىڭ سۈرىتىنى كۆرۈش ۋە داۋراڭ بولۇۋاتقان مودىلارنى دوراش بىلەن قانائەت ھاسىل قىلىش ئاساسىدا ئورۇنلىنىدۇ. تەمىزلىك بولسا بىلىشنىڭ ئەقلىي باسقۇچى بولۇپ: «سۈرەتلەرنى تاشلىۋەت، ماھىيەتكە قارا» دەيدۇ ـ دە، بىزنى «شېئىرىي مىللەت»، «ناخشا ـ ئۇسسۇل مىللىتى» كۆرسىتىۋاتقان مەدەنىيەت خەزىنىمىزنى ئىنكار قىلمىسىمۇ، ئۇنى زىل ـ زىبالىق غەلۋىرىگە سېلىپ تاسقاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىپ شاكىلىنى تاشلايدۇ ھەمدە ئەقلىي تەپەككۇرنىڭ يېڭى مېۋىلىرى بىلەن بۇ مەدەنىيەتكە دەۋرگە لايىق لىباس كىيدۈرىدۇ. يەنى ئەقلىي بىلىشتە ئۆزىنى دەۋر تەلىپىدە قۇرۇش (ھاياتلىقنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى دۇنياۋى پەنلەر ئاساسىدا ئىگىلەش ۋە ئۇلارغا ئۆز تەپەككۇرىدىكى ئىجادلىق قوشۇلغان يېڭى بايقاشلار ئارقىلىق جان كىرگۈزۈش) ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئەگەر بىر كىشى مۇشۇنداق ئىلمىي بىلىش مىقدارى جەھەتتە تەدرىجىي ئىلگىرىلەپ بارغان ئىكەن، ئۇ جەزمەن «ئاددىي ۋە ئېنىق بولغان سۆزلەرنىلا ئاڭلايمەن، مۇرەككەپ پەلسەپىۋىنى نېرى ئېلىپ بار» دېگەن تەقلىدچىلىك، يادلامچىلىق، دورامچىلىق، نەقىلچىلىك تائىپىسىدىن قەدەممۇقەدەم ئەقىل تېپىپ چىقىپ كېتىدۇ ـ دە، نەزەر دائىرىسى بارغانسېرى كەڭرىپ، ھازىرى ۋە كېلەچىكى ئۇچۇن چوت سوقالايدىغان دىتى بار ئادەم بولۇپ قالىدۇ. بۇ خۇددى قەغەزگە تارتىلغان سۈرەتتىن تىرىك ئادەمنىڭ جىسمىنى ۋە مەنىۋى دۇنياسىنى كۆرۈۋاتقان، ئۇلارنىڭ روھىدىكى ئۆزگىرىشلەردىن تەسىر ئېلىپ، كۆز ئالدىنى رەتلەۋاتقان، كېلەچىكى ئۇچۇن ئىلمىي پىلان سوقۇۋاتقان ئادەمدۇر. ئەگەر بىر مىللەتنى

كى ئادەملەرنىڭ تولىسى ياكى ھەممىسى تەمىزلەنسچۇ؟ بۇ كىبلەچىكىنى قۇرغۇچى ئۇمىدۋار مىللەتتۇر. شۇڭا، تەمىزلەش ـ پەرقلەندۇرۇش ئارقىلىق پاكلىق، ساپلىقنى قولغا كەلتۈرۈش، «يامان بولىدۇ» غان «شېئىرىي مىللەت» ھەۋەسلىرىدىن «ساۋاب بولىدۇ» غان ئەقلىي مىللەتكە ئۆتۈش بىزنىڭ ھۇسەينخان تەجەللىنى ئۆگىنىشتە ھەربىرىمىز ئۆزىمىزگە قويۇشقا تېگىشلىك تەمىزلىك تەلىپىدۇر.

تەجەللىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا

شەرىپىدىن ئۆمەر

«تەجەللى چاچ ـ ساقاللىرى قويۇق، قاڭشارلىق تۈز ھەم ئىنچىكە، بۇغداي ئۆڭلۈك، ئوتتۇرا بويلۇق، ئۇستىخانلىرى چىڭ كىشى ئىدى. چىرايى نۇرلۇق بولۇپ، چوڭقۇر تەپەككۇر قىلىۋاتقاندەك بىر ئالامەت بىلىنىپ تۇراتتى. تۇرمۇشى كۆپرەك رىيازەت ۋە جاپا بىلەن ئۆتكەنلىكىنى ۋۇجۇدى ئورۇقراق ئىدى»[1] ـــ تەجەللى ئىجادىيىتى، ئۇنىڭ تېما-تىكىسى، مۇندەرىجىسى، ژانىر خۇسۇسىيىتى، شائىرنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرىنىڭ تارىخىي تەقدىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇمات بېرىدۇ.

تەجەللى ياش ۋاقتىدىن تارتىپ، تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىزچىل ھالدا تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ساھەدە يازغان ئىلمىي ئەسەرلىرى ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. زامانىمىزغا يېتىپ كەلگىنى ئاساسەن ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ كونكرېت تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە:

«بەرق تەجەللى» (تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چىققان يالقۇن) شائىرنىڭ بۇ توپلىمىغا، ئۇنىڭ ھىندىستان، ئىران، ئافغانىستاندا ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدىن تارتىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە يازغان شېئىرلىرىدىن 17 پارچە قەسىدە، 31 پارچە مۇسەددەس، 15 پارچە

① «بۇلاق» ژورنىلى، 1986 ـ يىل، ئومۇمىي 18 ـ سان، 99 ـ بەت.

هەرخىل تېمىدىكى شېئىرلىرىدىن ۋە شائىرنىڭ دوستلىرىغا يازغان نەزمىلىك سالام خەتلىرىدىن توپلانغان لىرىك شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. «بەرق تەجەللى ۋە سەبەق مۇجەللى» ناملىق بۇ توپلام ھىجرىيە 1317 ـ يىلى (مىلادى 1899 ـ يىلى) ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باھاۋىدىن باينىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان قەشقەردىكى «مەتبەئى خۇرشىد قەتلىئى نۇرى»، («قۇياش مەتبەئەسى، نۇر مەتبەئەسى») ناملىق تاش مەتبەئەدە بېسىلغان.

«سەبەق تەجەللى»، («تەجەللىنىڭ مۇسابىقە مەيدانىدا باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشكەن شېئىرلىرى»). بۇ توپلامغا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بېغىشلانغان قەسىدىلەر ۋە شائىرنىڭ دوستلىرىغا يازغان قەسىدىلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇ توپلامۇ، «بەرق تەجەللى» بىلەن يۇقىرىقى مەتبەئەدە بېسىلغان.

«دىۋان ئەرەبى» بۇ ئاپتورنىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، كۆپ قىسمى ئاروز ۋەزىنىنىڭ رۇبائىي ۋە قىتئە شەكلىدە يېزىلغان شېئىرلاردىن ئىبارەت. بۇ توپلام ئىككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمىغا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بېغىشلانغان قەسىدىلەر؛ ئىككىنچى قىسمىغا ھېكمەتلىك نەسىھەتلەر، شائىرنىڭ دوستلىرىغا يازغان مەدھىيەلىرى، قىسمەن ھەجۋىي شېئىرلار، مۇھەببەت غەزەللىرى، مەرسىيەناملەر كىرگۈزۈلگەن. شائىر بۇ شېئىرلارنى ۋاپاتىدىن ئاۋۋال ئۆزىنىڭ سادىق شاگىرتى ئابدۇجىلىل دامۇللا ھاجىمغا تاپشۇرۇپ، پۈرسەت تېپىلغاندا نەشر قىلدۇرۇشنى ۋەسىيەت قىلغان. ئابدۇجىلىل دامۇللا ھاجىم بۇ شېئىرلارنى رەتلەپ كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، نەشر قىلدۇرۇشقا ئىمكانىيەت تاپالمىغان. بۇ قول يازمىلار ھازىرمۇ ئۆز پېتىچە ساقلانماقتا [1].

① «بۇلاق» 1986 ـ يىل ئومۇمىي 18 ـ سان. 100 ـ بەت.

«تۆھپەتۈل بەررەيىن» («ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە») بۇ توپلامدىكى قەسىدىلەرنىڭ بەزىلىرى ئەرەب تىلىدا، بەزىلىرى پارس تىلىدا يېزىلغان. توپلامدىكى ئەسەرلەر بولسا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئوقۇغان مەدھىيەلەر، زاماندىن شىكايەت، شائىرنىڭ تەرجىمىھالى، تۈركىيە پادىشاھى ئابدۇلھەمىت خانغان مەدھىيە ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ھەجۋىي قىلىنغان ساتىرا شېئىرلاردىن ئىبارەت بولۇپ، توپلامنىڭ ئەسلىي قول يازمىسى ھازىرمۇ ساقلانماقتا [2]. «تۆھبەتۈل بەررەيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە) ئەسىرى تۈركىيە پادىشاھى ئابدۇلھەمىت خانغان تەجەللىنىڭ يېزىپ ئەۋەتكەن سوۋغىسىدۇر. ئەسەرگە شۇنداق نام بېرىلىشىنىڭ سەۋەبى تۈركىيە تېررىتورىيەسىنىڭ بىر قىسمى ياۋروپا قىتئەسىگە، ئىككىنچى قىسمى ئاسىياغا جايلاشقانلىقىدىندۇ. بىرىنچى مەلۇماتقا قارىغاندا، شائىر مەزكۇر ئەسىردىن بىر نۇسخا كۆچۈرۈپ تۈركىيە پادىشاھى ئابدۇلھەمىت خانغان سوۋغا قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

«مەجمۇئەتۈل فەسائىد» (قەسىدىلەر توپلىمى) بۇ توپلامنىڭ ئازراق بىر قىسىم قول يازمىسى ساقلانغان. بۇ مەرسىيە ۋە قەسىدىلەردىن ئىبارەت. پارس تىللىرىدا يېزىلغان شېئىرلار بولۇپ، ئۇنىڭ قول يازما نۇسخىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى[3]» دا يوقالغان [3]. «تىلسىم ئىشق» («ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ سىرلىق تىلسىماتى») بۇ پارس تىلىدا يېزىلغان مۇھەببەت ناخشىلىرى ۋە غەزەللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەسلىي قول يازما نۇسخىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا يوقالغان.

تەجەللى 1910 ـ يىللىرى ئۆپچۈرىسىدە قەشقەردىكى ئابدۇقادىر دا-

② «بۇلاق» ژۇرنىلى 1986 ـ يىل ئومۇمىي 18 ـ سان، 100 ـ بەت.
③ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ يۇقىرىقى سانىدا.

موللام، شەمسىدىن داموللام، ھۈسەين باي ھاجىم ۋە باھاۋىدىن بايلار-
نىڭ ئىلتىماسى بىلەن «قۇرئان» نىڭ بىرنەچچە پارىسىنى ئۇيغۇرچىغا
تەرجىمە قىلغان. بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى شەمسىدىن داموللام ساقلى-
غان. شەمسىدىن داموللام ۋاپات بولۇشتىن ئاۋۋال تەجەللىنىڭ تەرجى-
مىھالىنىڭ يېزىپ، قۇرئاننىڭ تەرجىمە نۇسخىسى بىلەن بىللە بالىلى-
رىغا تاپشۇرغان. لېكىن، بۇ ماتېريىاللار شېكىشىسىي دەۋرىدە يوقالغان.
«تەجەللى ـ مۇجەللى» نامىلىق كىتابتا تەجەللىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيى-
تىگە مۇناسىۋەتلىك ئىككى تارىخىي شەخسنى مۇنداق تونۇشتۇرىدۇ:

«ئابدۇكېرىم زىيائى تەجەللى بىلەن سالام خەتلەر يېزىشىپ
تۇرغان. ئۇنىڭ تەجەللىگە يازغان بىر پارچە سالام خېتى ھازىرغىچە
ساقلانماقتا. ئۇ ھىجرىيە 1316 ـ يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان. تەجەللى
ئۇنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ بىر پارچە مەرسىيە يازغان» (بۇ مەرسىيە ھا-
زىرغىچە ساقلانماقتا).

مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم: بۇ كىشى قاغىلىقتىن بولۇپ، تەجەلل-
نىڭ ئەڭ يېقىن دوستى ئىكەن. ئۇ، تەجەللىنى باشقىلارنىڭ تۆھمەتلى-
رىدىن قوغداپ، كۆپ غەمخورلۇق قىلغان، ھىجرىيەنىڭ 1332 ـ يىلى
قاغىلىقتا ۋاپات بولغان. تەجەللى ئۇنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ بىر پارچە
مەرسىيە يازغان، بۇ مەرسىيە تەجەللىنىڭ «دىۋان ئەرەبى» نامىلىق توپلى-
مىغا كىرگۈزۈلگەن[1].

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن قارىغاندا، مۇتەپەككۇر شائىرنىڭ شۇنچە
مول ئىجادىي ئەمگىكىدىن بىزنىڭ مەتبۇئاتلىرىمىزدا بىرەرمۇ «دىۋان»
ى تولۇق ئېلان قىلىنمىغان. شائىر ئىجادىيىتىنىڭ ئەرەب، پارس تىلى-
لىرىدىكى قول يازمىسى تەرجىمە قىلىنماي شۇ پېتىچە خەلق قولىدا

① «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ يۇقىرىقى سانىغا قارالسۇن.

ساقلىنىپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى شۇنچە يىللاردىن بۇيان ئەتە-
ۋارلاپ ساقلاپ كەلگەن مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرگە ئالاھىدە رەھمەت
ئېيتىمىز. ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىرىمۇ شۇ پېتىچە قول يازما سۈپە-
تىدە شەخسلەر قولىدا ساقلىنىپ تۇرماقتا. شائىرنىڭ قىممەتلىك ئە-
جادىي يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە قېتىرقىنىپ ئىشلەپ، مەتبۇئاتلاردا
ئېلان قىلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىغا تونۇشتۇرۇش بۇگۈنكى دەۋردە يا-
شاۋاتقان ھەربىرىمىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچىمىزدۇر.

ھازىرچە بىرقەدەر تولۇقراق توپلام «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ
يىلى ئومۇمىي 18 ـ سانىغا بېسىلغان، ھېچقانداق چۈشەندۈرۈش لۇغە-
تىمۇ بېرىلمىگەن توپلىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا 89 بېيىتلىك
غەزىلى بار.

مول ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان بۇ داڭلىق شائىرنىڭ پەقەت
قولىمىزدا بار بولغان شېئىرلىرى بىلەن شائىرنىڭ بىر پۈتۈن ئىجاد-
يىتىنىڭ غايىسىنى ئېچىپ بەرگىلى بولمايدۇ. پەقەت شائىرنىڭ ئېپ-
تېتىك غايىسىنىڭ يۈنىلىشى، بەدىئىي ماھارىتىگە تەخمىنەن بېشارە
قىلغىلى بولىدۇ، خالاس.

xx xx xx

تەجەللى دۇنيا قارىشىنى ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق، شۇنداقلا ئوتتۇرا
ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا، ئىدىئولوگىيە تەرەققىياتىنىڭ چوققىسى
ھېسابلانغان پانتېئىزم دۇنيا قارىشىغا مەنسۇپ دېيىشكە بولىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ مۇنداق ئىلغار قاراشنى ھىندىستاننىڭ «دېھلى
دارىلفۇنۇنى» مەدرىسىسىدە ۋە ئىراننىڭ «ئىسپاھان دارىلفۇنۇنى» دا ئو-
قۇغان چاغلىرىدا، تەدرىجىي ھالدا ئۆزلەشتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن، دې-

يىشكە بولىدۇ. چۈنكى پانتېئىزمنىڭ دۇنياغا كېلىشى توغرىسىدا ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھىندى پانتېئىزمى پارس دۇئالىزمىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن پەلسەپە، مۇھەممەد دىنىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە كىرىپ باردى. ئىسلامدىن ئىتالىيە ۋە پىروۋانسال مەزھەپلىرىگە ئۆتتى. ئۇلاردا بىدئەت كە تەقلىد ئېتىش ۋە دىنىي ئۇرۇشلارغا (سەلىپ يۈرۈشلىرىگە) سەۋەب بولدى.»[1]

يەنە: «پانتېئىست ۋە دىنىي تەسەۋۋۇرلار ئۆز يىلتىزى بىلەن يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، مىسىر خەلقلىرىنىڭ غايىۋى، پەلسەپىۋى قاراشلىرىغا (بۇددىزم، زوروئاستىرىزم ۋە باشقىلارغا) بېرىپ تاقىلىدۇ[2]».

پانتېئىزمنىڭ ماتېريالىزم بىلەن ئىدېئالىزمنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈكلۈك رولى توغرىسىدا فېيېرباخ «كەلگۈسى پەلسەپەنىڭ قائىدىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: «پانتېئىزم تىيئولوگىيەنىڭ، تىيئولوگىيە مەيدانىدا تۇرۇپ، ئىنكار قىلىشى بولىدۇ» دېسە، «پەلسەپەنى ۋاقىتلىق ئۆزگەرتىش پىروگراممىسى» دېگەن ئەسىرىدە، «ئانتېئىزمنىڭ تەرەققىيات نەتىجىسى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە: «ئانتېئىزم پانتېئىزمنىڭ ئىزچىل، مۇقەررەر نەتىجىسى» دېگەنىدى. پانتېئىزمنىڭ تۈپ خاراكتېرى توغرىسىدا ف. ئېنگېلس: «پانتېئىزمنىڭ ئۆزى — دۇنياغا ئەركىن، ئىنسانىي نەزەر بىلەن قارىشىنىڭ ھارپىسىدۇر، خالاس» دېگەنىدى[3].

پانتېئىزمنىڭ يۇقىرىقى خۇسۇسىيەتلىرى تەجەللىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىدە ئۇ خىل ياكى بۇ خىل يول بىلەن ئەكس ئەتكەن. بىز

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، رۇسچە، 218 ـ، 219 ـ بەت.
② يۇقىرىقى كىتابقا قارالسۇن.
③ «ماركس، ئېنگېلس: «سەنئەت توغرىسىدا»، رۇسچە، II توم، 440 ـ بەت.

بۇنى تۆۋەندە ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلايمىز.

تەجەللى ئىجادىيىتىنىڭ ئىككىنچى خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ سىياسىي ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەشنى ئۆزىنىڭ لىرىك قەھرىمانى بىلەن ئىپادىلەيدۇ. ئۇ لىرىك قەھرىمان تولۇپ تاشقان ئوپتىمىزم بىلەن سۈغىرىلغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئېستېتىك ئىدېئالىغا تولۇق ئىشىنىدۇ. ئۇنىڭدا قىلچىمۇ چۈشكۈنلۈك قارىشى يوق. بۇنداق ئېستېتىك غايە تەجەللىنىڭ بېشىدىن ئۆتكۈزگەن رېئال ئىجتىمائىي ھاياتتىن پەيدا بولغان دېيىشكە بولىدۇ. تەجەللى ياشىغان دەۋر چىڭ سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، راسا چىرىكلەشكەن ۋاقتى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىدېئولوگىيە ئاتموسفېراسىنى فېئودال ھاكىمىيەتنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان دىنىي ـ خۇراپىي ئىس ـ تۈتەكلەر قاپلىغان ۋاقىت ئىدى. شۇڭا بۇنىڭغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى قاپلاپ، كۈچا خەلق قوزغىلاڭچىلىرى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچادىكى ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، راشىدىن خوجا رەھبەرلىكىدىكى خەلق مىللىي دېموكراتىك ھۆكۈمىتىنى قۇرغان بولسا، قەشقەردە سىدىق بەگ رەھبەرلىكىدە، يەكەن، خوتەندە ھېببۇللا ھاجىم رەھبەرلىكىدە خەلق مىللىي دېموكراتىك ھۆكۈمەتلىرى قۇرۇلغان. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا ئىلى سۇلتانلىقى دۇنياغا كېلىپ، يەتتە يىلدىن كېيىن ئۇ چارۋىسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى بىلەن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، خەلقنىڭ ئۆز سىياسىي تەقدىرىنى ئۆزى ھەل قىلالايدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشەنچە ھاسىل قىلغاندى. مانا شۇ يۇقىرىقى ئەمەلىيەت تەجەللىدىكى يېڭىلمەس ئوپتىمىزمنىڭ ماددىي مەنبەسى ئىدى. شۇڭا شائىر شېئىر ئىجادىيىتىدىكى پانتېئىستىك ئوپتىمىزم باشتىن ـ ئاخىر ئىزچىل داۋاملىشىپ

كېلەلىگەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ مەلۇم پەلسەپىۋى دۇنيا قاراشقا تايانغان ھالدا، رېئال ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋەتتىدىن پەيدا بولىدۇ.

شائىرنىڭ ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا بار بولغان «بەرق تەجەللى» (تەجەللىنىڭ مۇسابىقە چاقناپ چىققان نۇر) ۋە «سەبەق مۇجەللى» (تەجەللىنىڭ مۇسابىقە مەيدانىدا باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشكەن شېئىرلىرى) ناملىق توپلاملىرى ئۇنىڭ خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدۇر. بۇ ئىككى توپلامغا كىرگەن شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن شائىرنىڭ پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشى پانتېئىزم ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئەنە شۇ پەلسەپىۋى قاراشقا تايانغان ئەينى دەۋر ئىلغار ئەدەبىي ئېقىمى بولغان «نەقشىبەندىيە» ئېقىمىغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

تەجەللى ئىجادىيىتىدە شېئىرىيەتنىڭ غەزەل ژانىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شائىرنىڭ «بەرق تەجەللى» توپلىمىغا كىرگەن غەزەللىرىدە، ئەينى دەۋر فېئودالىزم ئىدېئولوگىيەسىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىستېمىسىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ، فېئودالىزم ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇلىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان، ئىنسانلارنى فېئودالىزمنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى چىقماسلىقىنى، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ماددىي نېمەتلەرنى ئەمگەكچى خەلق ئۆزى يارىتىقان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن باي ـ فېئودالىلار، ھاكىمىيەت بېشىدىكى چىرىك، پارىخور ئەمەلدارلار ۋە ئۇلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كاززاپ روھانىيلار بىلەن تەڭ بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلماسلىقىنى، چۈنكى «ئاللا ئۇلارغا بۇ دۇنيانى ـ پانىيلىقنى، مېھنەتكەش خەلققە ئۇ دۇنيا ـ باقىي دۇنيانى ئاتا قىلغان» دېگەن ئىدېئالىس

تىك پەلسەپەگە تايانغان سىياسىتى بىلەن مېھنەتكەش خەلقنى ئالداش ۋە بۇ ئارقىلىق ئىدېئالىستىك پەلسەپەگە تايىنىپ بۇ دۇنيا ـ كائىنات، جانلىقلار ـ ئىنسان دېگەنلەر مەۋجۇت ئەمەس، ئۇ خۇدانىڭ تەجەللىسى ـ نۇرى، شولىسىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دۇنيادا ياشاۋاتقان ئادەملەرگە پۈل ـ دۇنيا، باياشات ياشاشنىڭ كېرىكى يوق. ئۇلار بۇ دۇنيادا قانچىلىك خار ـ زار ياشىسا، ئۇ دۇنياغا بارغاندا شۇنچە راھەت ـ پاراغەتتە ياشايدۇ دەپ، مەۋجۇت بولمىغان ئۇ دۇنيا ـ ھۆر ـ پەرىلەرنى ۋەدە قىلىپ، مېھنەتكەش خەلقنىڭ فېئودالىزم ئىستىبدادىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىغا قارشى ئىسيان قىلىش روھىنى زەھەرلەشنى مەقسەت قىلغان. ئاخىرى مېھنەتكەش خەلقنى بۇ دۇنيانى، ئىنسان ئەقلىي تەپەككۇرى بىلەن بىلگىلى بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت ئاللاھ قۇدرىتى بىلەن قارار تاپقان. شۇڭا مېھنەتكەش خەلق بۇ دۇنيا ـ فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەردىن ۋاز كېچىپ، تەركىدۇنيا بولۇش كېرەك، دېگەن ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ ئەكسىيەتچى ئەدەبىي ئېقىم ـ سوپىزم ـ يەسەۋىيچىلىككە قارشى، لىرىك قەھرىمان ئوبرازلىرىغا يۈكلىگەن ئېستېتىك غايىسى ئارقىلىق ھەم پەلسەپىۋى، ھەم سىياسىي نۇقتىدىن پاش قىلىپ رەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت تەھلىلى تۆۋەندىكىچە:

شائىر ئەڭ ئالدى بىلەن ئەينى دەۋر فېئودالىزم ئەدەبىياتىنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان يەسەۋىيچى سوپىزمنىڭ «ئىنسانلار ئۆزى يارىتىقان ماددىي نېمەتلەردىن پەقەت بايلار، فېئودالىلار، ئەكسىيەتچى روھانىيلار پايدىلىنىش، مېھنەتكەش خەلق پايدىلانماسلىق كېرەك» دېگەن سەپسەتىسىنى رەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن ھەممە ئادەم تەڭ پايدىلىنىش كېرەك، دېگەن ئىدىيەنى ئىلگىرى سۈرىدۇ:

كىرەلىم كەلىستانى شەۋققە[1] سەباتەك،
دىرەلىم گۈلى زەۋقۈراھەت كۆرەلىم.

بەھارە ۋە فايۇق[2] غەنىمەتدۇر ئولكىم،
چىمەن ئىچرە بىر بەزمى ئىشرەت قۇرالىم.
ۋەيرەلىم[3] دىلۇ دىنۇ جانۇ خىرەد[4] ھەم،
نە يۇچەكۇ، مەئىشۇقۇ مەي كەلتۇرەلىم.

شائىرنىڭ بۇ ئېستېتىك غايىسى، ئۇ ياراتقان رىند ئوبرازى ئارقىلىق تېخىمۇ ئېچىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭدىكى مەزمۇن تېخىمۇ كەڭ بولۇپ، ئۇ فېئۇدال جەمئىيەتنىڭ رەزىللىكىنى، ئەكسىيەتچى تەركىدۇنياچىلىقىنى تەرغىب قىلغۇچى زاھىتلارنى ساتىرىك قامچا ئاستىغا ئالىدۇ:

سورىدىگكى نە ئىستەر سەرى كۇيىندە[5] تەجەللى،
مىننەت كۆزىغەئى گۈلى رەئنا تىكەن ئىستەر.
سەن شەيخ زوھىد شۇۋە[6] مەن رىند ئىشىق پىشە[7]
كەۋسار ساڭا، مۇسەللىم[8]، سەھبا ماڭا مۇبارەك.

① شەۋق ـ ئىشتىياق، قىزىقىش، ئىنتىلىش، ھەۋەسلىنىش.
② فايۇق ـ ئۈستۈن، ئالىي، ئەۋزەل، باشقىلاردىن يۇقىرى، مەشھۇر.
③ ۋەيرەلىم ـ بەلگىلىك ۋاقىتتا ئوقۇشقا ئادەتلەنگەن قۇرئان سۈرىسى ياكى دۇئا.
④ خىرەد ـ ئەقىل.
⑤ سەرى كويىن ـ كوچا بېشى، يول ئېغىزى.
⑥ شۇۋە ـ ئادەت، يوسۇن.
⑦ پىشە ـ كەسىپ، ھۈنەر.
⑧ مۇسەللىم ـ قىزىل شاراب.

ياكى:
يۇز قويدى خانە قاھدىن مەيخانەغە تەجەللى،
جامى شاراپ بىرلەن تەركى رىيا مۇبارەك.
مەيخانە ئەھلى بولكىم، مۇتلەق سائادەت ئاندا،
كىم زوھىد مۇھتەمىلىدۇر[1] ياشۇم مۇبارەك.

شائىر لىرىك قەھرىمانى سوپىزم تەركىدۇنياچىلىقىنىڭ خەلققە ئۇ دۇنيا (باقي ئالەم) راھەتلىرىنى بېرىشنى قۇرۇق ۋەدە قىلىدىغان ئالدامچىلىقلىرىنى پاش قىلىپ، بۇ دۇنيا راھەتلىرىدىن لەززەتلىنىش يولىنى تېخىمۇ كەڭ ئاچىدۇ. ماركس سوپىزمنىڭ دەل مۇشۇ نۇقتىسىنە زەرىنى تەنقىد قىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇ ئالەمنىڭ ھەقىقىتى يوقالغاندىن كېيىن، تارىخنىڭ ۋەزىپىسى بۇ ئالەمنىڭ ھەقىقىتىنى تىكلەش بولۇپ قالدى. ئادەمنىڭ ئۆزىدىن ياتلاشقان مۇقەددەس ئوبرازىدىكى ئۆزىدىن ياتلىشىشنى ئاشكارىلاش تارىخ ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پەلسەپىنىڭ زۆرۈر ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، جەننەتكە قارىتىلغان پىپەن، قانۇنغا قارىتىلغان پىپەنگە ئايلاندى. ئىلاھىيەتكە قارىتىلغان پىپەن، ئۇنىڭ سىياسىغا قارىتىلغان پىپەنگە ئايلاندى»[2]. دېمەك، شائىرنىڭ پانتېئىستىك لىرىك قەھرىمانى ئەمدى كۆرەش تىغ ئۇچىنى ئالدامچى سوپىلارنىڭ «بۇ دۇنيا مەۋجۇت ئەمەس، بۇ دۇنيادىكى مەۋجۇت دەپ ھېسابلانغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ تەجەللىسى ـــ نۇرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇڭا گۈزەللىكمۇ، مۇھەببەتمۇ، ئاللاغا مەنسۇپ، ئىنسانغا مەنسۇپ ئەمەس» دېگەن ئەكسىـ

① مۇھتەمىل ـ ئاقىۋەت، خۇلاسە، نەتىجە.
② «گېگىلنىڭ قانۇن پەلسەپىسىگە پىپەن» گە مۇقەددىمە، 3 ـ بەت.

يەتچى نۇقتىئىنەزىرىگە قارىتىپ ۋە ئۇنى پاش قىلىپ، ئىنسان گۈزەللىكىنى ئۇلۇغلاپ، گۈزەل يار پورتىرىتىنى مۇنداق سىزىدۇ:

ئىشىق ھۆسنۈك بەزمىدە بىر شەمئى[1] ياقمىشتۇر كىم ئول،
رەشتەئى[2] جانىم بىلەن بۇ ئىككى كۆزلەر ياغىدۇر.

يۇقىرىقى ئىككى مىسرادا، «گۈزەل يار» نىڭ گۈزەللىك سېھرىي كۈچى ئۈستىلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلسە، گۈزەل يارنىڭ چىن مۇھەببىتى لىرىك قەھرىمان ئۈچۈن بەخت ـ سائادەتنىڭ مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ:

سەنسىز ئولسام باغ ئارا، ئول مېھنەت تاغىدۇر،
سەن بىلەن باغ ئىچرە يۈرسەم تاغ جەننەت باغىدۇر.
ئى نە ھالى ھۆسنى لۇتفۇڭ سايەسىن باشىمغە سال،
كىم يۈزۈم ئىشقىڭ سەمۇمىدىن[3] ياپراغىدۇر.[4]
سەنسىز ئاچىلماس تەجەللى خاتىرىدىن ئوقدەلەر[5]
كىم ھىلالى ئەيد ئانىڭ[6] زەخمىنەغەم تىناغىدۇر.

دېمەك، لىرىك قەھرىمان ئۆزىنىڭ ساپ ئىنسانىي مۇھەببىتىنى

① شەمئى ـ چىراغ.
② رىشتە ـ يىپ.
③ سەمۇمىدىن ـ ئىشق شامىلىدىن.
④ خازان ياپراق ـ سارغايغان ياكى قۇرغان ياپراق.
⑤ ئوقدە ـ چىگىش، يېشىلمىگەن.
⑥ كىم ھىلالى ئەيد ئانىڭ ـ ئۇنىڭ يېڭى چىققان ئايغا ئوخشاش ئەگىمە قېشى.

گۈزەل يارغا بېغىشلاپ، ئۇنىڭ ھىجراندا كۆيۈپ ـ پىشىدۇ.

«ئىنسان گۈزەللىكىنى، ئۇنىڭ ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى ۋە ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى كۆيلەش، ھاياتنىڭ ئېغىرلىقىدىن شىكايەت قىلىش، بۇ دەۋر ئوتتۇرا ئەسىر لىرىكىسىغا خاس ئاساسىي خۇسۇسىيەتلەردۇر. بۇ خۇسۇسىيەتلەرنى بەدىئىي ئاساستا ئىپادىلەشتە مۇھەببەت تېمىسى كۆپ ۋاقىت ئاساسىي ۋاستىلىك رولنى بېجىرىدۇ. شائىرلار ئۆز غايىۋى پوزىتسىيەلىرىنى ھەم لىرىك شائىر سۈپىتىدە سۆيگۈ تېمىسىدا ئىزچىل ھالدا ئىپادىلەيدۇ»[1].

دېمەك، شائىر تەجەللى مۇھەببەت تېمىسى ۋاستىسى بىلەن مەنچىك فېئودال ھاكىمىيىتىنىڭ خەلق سىياسىي ئەركىنلىكىنى بوغقۇچى فېئودال ئىجتىمائىي تۈزۈمىگە قارشى چىقىدۇ. ئۇنىڭ غەزەللىرىدە تەسۋىرلىنىۋاتقان «گۈزەل يار» ۋە ئۇنىڭ ئاشىقىمۇ قىلچە سىياسىي ئەركىنلىككە ئىگە ئەمەس. ئۇلارغا ھىجران ئازابىنى چەككۈزۈپ ۋىسالغا يېتىشنى توسۇپ تۇرغان «سىياسىي تام» دەل فېئودال چىرىك سىياسىي تۈزۈمىدۇر.

تەجەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانى «ئاشىق»، «گۈزەل يار» (خەلق) ۋىسالغا (سىياسىي ئەركىنلىككە) يېتىشكە قەتئىي بەل باغلىغان ئوپتىمىستىك جەڭگىۋار قەھرىمان:

كۆڭلۈم قەددىدىن ئافەتۇ، ساچىدىن شىكەن[2] ئېستەر،
مەنسۇر بولۇپتۇرمۇكى دار ۋە رەسەن[3]

① «ئۇزبېك ئەدەبىيات تارىخىي مەسىلىلىرى»، 1976 ـ يىل، ئۇزبېكچە، پەن نەشرىياتى، 129 ـ بەت.
② شىكەن ـ كىشەن.
③ رەسەن ـ ئارغامچا ئىستەر.

باغرىنى باسىپ تاشقا، يۇتار قانىنى مەندەك،
ھەر كىم سەنەمى سەڭگىدىل[1] گۈل بەدەن ئىستەر.
نۇشىن نۇشىن ـ شىرىن. لەبىغە جانۇ ـ دىلىم مەيل قىلۇرلار،
شىرىننى بەلى خىسراۋ ئىلە كوھكەن[2] تاغ ئىستەر.
كۆڭلۈم يەنە مەستانە ئوقۇر سۈرەئى يۈسۈپ.
يەئنى سىنى ئى ساقى گۈل پىيرەھەن[3] ئىستەر.

زىبا سەنەمۇ[4] بادەئى[5] گۈل رەڭسىز ئولماس،
ھەركىمىسەكى لۇتفۇ كەرەمى زۇلمىنەن ئىستەر[6]

دىمەك، لىرىك قەھرىمان «گۈزەل يار» ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن، ئالـ
دامچى سوپىلارغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىپ، «خۇدانىڭ دېگىنىمۇ
راست، مېنىڭ دېگىنىمۇ راست» دەپ ئۆز كۆز قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ،
دار ئالدىغا بېرىپ، ئۆلۈمنىڭ كۆزىگە ھودۇقماي قاراپ، دارغا ئېسىلغان
بىرىنچى پانتېئىست شائىر مەنسۇر ھەللاجى بولۇشقىمۇ، شىرىن ئۈچۈن
بېھىستون تېغىنى مېتىن بىلەن چېپىپ، ئەرمەنىستان چۆلىگە سۇ باشـ
لىغان، تاجاۋۇزچى، قارانىيەت خىسراۋ ۋە ئۇنىڭ ئارمىيەسى بىلەن

---

① سەڭگىدىل ــ تاش يۈرەك.
② كوھكەن ــ تاغ كەسكۈچى.
③ ئى ساقي گۈل پىيرەھەن ـ ئەي گۈلدىن كۆڭلەك كىيگەن مەي تۇتقۇـ
چى.
④ زىبا سەنەم ـ گۈزەل يار.
⑤ بادەئى گۈل ـ گۈل رەڭلىك.
⑥ بۇ مىسرانىڭ مەنىسى ـ كىمكى ئېھسان ئىگىسىنىڭ رەھىم ـ شەپقـ
تىنى ئىزدىسە دېگەن مەنىدە.

كۈرەش قىلىپ، قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان پەرھاد بولۇشقىمۇ، زىلەيـ
خانىڭ مۇھەببىتىنى رەت قىلغىنى ئۈچۈن تۇرمىدە يانقان يۈسۈپ بولۇشـ
قىمۇ، «باغرىنى تاشقا ئۇرۇپ، قان يۇتۇشقىمۇ» ھەر ۋاقىت تەييار ئالىيجا
ناب پەزىلەتكە ئىگە جەڭگىۋار جەڭچى سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا نامايان
بولىدۇ. شائىرنىڭ «بەرق تەجەللى» «سەپەق مۇجەللى» ناملىق شېئىر
توپلاملىرى 1899 ـ يىلى «مەتبەئى خۇرشىد قەتلىئى نۇرى» («قۇياش مەت
بەئەسى، نۇر مەتبەئە» سىدە بېسىلغاندىن كېيىن، شائىرنىڭ شان ـ
شۆھرىتى دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا كەڭ تارقىلـ
دۇ. نەتىجىدە يۇقىرىقى توپلاملاردىن تاللىۋېلىنغان شېئىرلىرى تاشكەنتـ
تە چىقىدىغان «بايار» (ئەدەبىيات مەجمۇئەسى) غا كىرگۈزۈلىدۇ. كېيىن
شائىرنىڭ خوتەن، گۇمىلاردا يازغان شېئىرلىرىدىن توپلانغان «دىۋان تەـ
جەللى» ناملىق توپلىمى 1922 ـ يىلى ۋېنگرىيەدە كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا
ئېلان قىلىندۇ. مانا بۇ پاكىتلار شائىر ئىجادىنىڭ تەڭرىتاغدىن ھالقىپ
ياۋروپاغىچە تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شائىر شېئىرلىرىدىكى ئېستېتىك غايىۋى ۋە بەدىئىي تەسىر،
ئۇنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
دېموكراتىك شائىرلار بىلەن شېئىرىي خەت يېزىپ، ئالاقە قىلىش مۇـ
ناسىۋىتىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. بۇ شېئىرىي خەتلەر ئادەتتىكى ئاددىي
سالام خەت بولماي، بەلكى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بەدىئىي ئالاقە بولۇپ،
شەرق ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى خەتنامە ژانىرىنىڭ تەرەقـ
قىياتىغا بەلگىلىك ھەسسە قوشقان.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا خەتنامە ژانىرى ھەممىدىن بۇرۇن
تۇركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدىن باشلانغان بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ 11 ـ ئەـ
سىردىكى يۈسۈپ خاس ھاجىبتىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»
داستانىدىكى باش قەھرىمان كۈن تۇغدىنىڭ ئۇدغۇرمىشقا يازغان خەتنا

مىلىرى بۇنىڭ ئەمەلىي مىسالىدۇر. بۇ ئەنئەنىنى مۇھەممەد خارەزمى (14 ـ ئەسىر) ـ «مۇھەببەتنامە»، خوجەندى «لەتافەتنامە»، يۈسۈپ ئەمىرى «دەھنامە»، سىيىت ئەھمەت «تەشەككۇرنامە» قاتارلىق بەدىئىي ئەسەرلەرى بىلەن تەرەققىي قىلدۇرغان بولسا، 15 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، نەۋائى «پالۋان ماھمۇت ئەردەشىر» گە يازغان شېئىرىي خېتى بىلەن بۇ ژانىرنى ھەم بەدىئىي، ھەم ئىدىيەۋى جەھەتتىن يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن.

شائىر تەجەللىنىڭ قوقەنلىك شائىر مۇھى، شائىرى زاكىرجان خالمۇھەممەد ئوغلى فۇرقەت، قەشقەرلىك ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇكېرىم زىيائى، ماھمۇد ئاخۇن داموللام، شەمسىدىن داموللام، ئابدۇرېشىت قازى ئاخۇنۇم، مەۋلانە مۇھەممەت يولداش قاغىلىق، مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم، نىزامىدىن ھاجىم، گۇمىلىق ئابدۇللا مۇپتى ھاجىم، ئىسمايىل ھاجىم قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيەدىكى شائىر ۋە ئۆلىمالىرى بىلەن ئالماشتۇرغان خەتنامىلىرى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى خەتنامە ژانىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ ئەمەلىي ئىسپاتىدۇر.

شائىر تەجەللى بۇخارالىق شائىر مۇھىنىڭ يازغان خېتىگە مۇنداق شېئىرىي جاۋاب خەت يازىدۇ:

«ئابى ھايات ئىچكەن كەبى مەسىھ قولىدىن،
سېنىڭ شېرىن سۆزىڭدىن تىرىلىپ كەتتىم.
فۇرقەت گويا تولا قەدەھ مەي ئۇزاتقاندەك،
سېنىڭ لەتىف مەكتۇبىڭنى بەردى سۇيۇندۇم.
فورقەت قەلبىلەر تېۋىبىدۇر دائىم ساق بولسۇن،
خەت تاپشۇرۇپ بىرەلىدى دىللەرگە شىپاھ.

سەن ياخشى سۆز بۇلبۇلىسەن سايرار ۋە مۇدام،
بۇ ئالەمدە نەۋايىدەك بولۇپ قال يەكتا».

بۇ شېئىرىي خەتتە، ئۇلارنىڭ دوستلۇقىدا ۋاستىلىك رول ئوينىغان شائىر فۇرقەتنىڭ ئەخلاقىغا ۋە شائىر مۇھى ئىجادىيىتىگە يۇقىرى باھا بېرىلگەن. بۇ خەتنى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ سالام ـ ساۋاتى ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاياتنى چۈشىنىش، ئۇنىڭ مېغىزىنى چېقىش جەريانىدا بىرلىككە كەلگەن چوڭقۇر ئىدىيەۋى ئاساسقا قۇرۇلغان دوستلۇقنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئابدۇقادىر داموللىغا يازغان مۇنۇ شېئىرىي مەكتۇپى يۇقىرىقى شەكىلدىكى دوستلۇقنىڭ يەنە بىر يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن چوڭقۇر ئىپادىلىنىشىدۇر:

مەن زىكرۇھۇفىي مىقىۋەلي ۋە ۋىدا دۇھۇ،
فىي خاتىرەي ۋە خەيالۇھۇ فىي نازىرىي.
بەشە رۇن ئەرا ھۇررۇ ھەئللا ئىننەھۇ،
جەبەلۇن ۋەلاكىن بەھرۇ فەزلىن زاخرى.
ئەلىئىلمۇ ۋەتتەقۋا ھەلغا نەفسىھى،
لىلاھى زۇھەيلىن ۋە سەۋبىن فاخىرى.

(ئۇ بولسا ـ تىلىمدىن گەپ ـ سۆزى، خاتىرەمدىن دوستلۇقى، كۆزۈمدىن خىيالى يىراق بولمايدىغان ئەڭ يېقىن بۇرادىرىمدۇر.

ئۇنىڭ سۈرىتى ئىنسان بولغىنى بىلەن، ئۇ نازۇكلۇقتا روھقا، ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىدە تاغقا، ئىلمىنىڭ موللۇقىدا دېڭىزغا ئوخشايدۇ.

ئىلىم ـ پەن، تەقۋا ـــ ئۇنىڭ ئايرىلماس دوستى. ئۇنىڭ بۇ ئىككى زىننەتلىك كىيىم كىيىشى ـــ ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈندۇر.)

بۇنداق ئېستېتىك باھاغا ئاپىرىن! دېمەي بولامدۇ؟

شائىر تەجەللى ئۆزىنى فۇزۇلى، نەۋايىلارنىڭ شاگىرتى دەپ ھېسابلايدۇ:

قەپۇمدە دۇتۇپ راھۇ رەسمى گەدايى،
فۇزۇلى ـ فۇزۇلى، نەۋايى ـ نەۋايى.

دەپ ئۇستازلىرىغا سېغىنىپ، مۇراجىئەت قىلغان شائىر، مۇھەببەت تېمىسىدىن پايدىلىنىشتا نەۋائى ئىجادىيەت يولىدىن مېڭىپ، مۇھەببەت تېمىسىنى پەردە قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىكى خىلمۇخىل ئىجتىمائىي، سىياسىي مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى ھەل قىلىش يوللىرىنى ئىزدەيدۇ ۋە ئۇنى ئۆز شېئىرلىرىدا كونكرېت ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

شائىر تەجەللى ئىجادىيىتىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان «بەرق تەجەللى» توپلىمىدا، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا شەرق مۇسۇلمان ئەدەبىياتىدا ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان قائىدە بويىچە، ئالدى بىلەن ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى بولغان «چاھاريالار» (تۆت پەيغەمبەر) گە ھەمدۇسانا ئوقۇيدۇ. قالغان قىسمى ئاساسەن مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلىنىدۇ. بۇلاردا چىن ئىنسانىي پاك مۇھەببەت، ئۇنىڭ ئەخلاق ئۆلچىمىنىڭ يادروسى بولغان ۋاپا ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ. شۇنداقلا ھىجران ئوتىدا نامايان بولىدۇ. لېكىن، ئۇلار قانچىلىك ھەرىكەت قىلىمىسۇن، ئۇلار پەقەت مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ.

شائىر ئەنە شۇ مۇھەببەت تېمىسىدىكى ھىجران بىلەن ۋىسال ئوتـ

تۇرىسىدىكى ئانتاگونىستىك زىددىيەتنىڭ كەينىگە مۆكۈنگەن، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان، سىرلىق سىياسىي كۈچكە بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋەتنى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇنى خىلمۇخىل شەكىللەر بىلەن ئالغا سۈرىدۇ.

مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق خەلق تەقدىرىنى ھەل قىلىشتا بىرىنچى ئالدىنقى شەرت بولغان سىياسىي ئەركىنلىك ئۇنىڭ «بەرق تەجەللى» دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن «قارا» قەسىدىسىدە سىمۋوللۇق ھالدا ئىپادىلىنىدۇ.

شائىرنىڭ «قارا» قەسىدىسى شەكىل جەھەتتىن ئالغاندا، نەزەر ئاخۇنۇمغا يازغان سالام خەت بولۇپ، قەسىدىنىڭ كىرىش سۆزىدە، نەزەر ئاخۇنۇمنىڭ ئالىيجاناب ئەخلاقى ھەم ئىلمىي پەزىلىتىگە مەدھىيە ئوقۇلىدۇ؛ قەسىدە «جەمئىيەت ئەربابلىرىنىڭ كۆزى، زامانداشلىرىنىڭ پەخرى، خالىس، ساپ دىل كىشىلەرنىڭ ساداقەتلىك، لۇتىق ـ مەرھەمەت، ساخاۋەتنىڭ مەنبەسى، ئالىملارنى دوست تۇتقۇچى، يوقسۇللارغا ياردەم بەرگۈچى، نەزەر ئاخۇن جانابلىرىغا مەدھىيە» دەپ باشلانغان بولۇپ، لىرىكىنىڭ سىيۇژىت لىنىيەسى بويىچە سەكرەش ھاسىل قىلىپ، شائىر شېئىرىدا ئالغا سۈرمەكچى بولغان ئېستېتىك غايىسىنىڭ پەردىسىنى ئاچىدۇ:

لېكىن ئولمىش كۆزلىرىمدە گەرچە مەن خەققاش[1] ئېمەس،
ئويە ئالەم قارا كىيىم، يەلداغەدۇر ئائىنەدار[2].

ھەممىگە مەلۇمكى، شەپەرەڭنىڭ بىرىنچىدىن پۈتى يوق، ئىككىنچىدىن ئۇنىڭ كۆزى كۈندۈزدە كۆرمەيدۇ. ئەمما كېچىدە ئۇنىڭ

① خەققاش ـ شەپەرەك.
② ئائىنادار ـ ئەينەك

كۆزى هەممىدىن ئۆتكۈر. قاراڭغۇدا دالادا يانقان بىر تال چىۋىننىمۇ كۆرەلەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ كۆز پەردىسىدىكى بىر ئالاھىدىلىك. شۇڭا ئۇ كۈندۈزى ئەسكى تام يوچۇقلىرىدا ئۇخلاپ، كېچىدە ئوۋغا چىقىدۇ. شۇڭا ئۇ كۈندۈزنى ئەمەس، كېچىنى ياخشى كۆرىدۇ. نۇرنى ئەمەس، قاراڭغۇلۇقنى ياخشى كۆرىدۇ. شائىر تەجەللىنىڭ يۇقىرىقى غەزىلىدە، ئۇنىڭ كۆزىگە شەپەرەڭ ياخشى كۆرىدىغان تەبىئىي تۈن كېچىسىدۇ، ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان كۈندۈزمۇ ئوخشاشلا نۇر قوغلانغان تۈن كېچە بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بۇ ۋەتەنپەرۋەر شائىرنىڭ ۋەتەنىنى مەنچىڭ فېئودال ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمى قاپلاپ كەتكەنلىكى قاراڭغۇ كېچىگە ئوخشىتىلغانىدى. نۇر بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ سىمۋولۇق ئوبرازى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەپسانۋى بەدىئىي يادىكارلىقى ھېسابلانغان «ئاۋېستا» دا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى زوروئاستىر، شامان، مانى ئەدەبىياتىدا، خۇدا ئاخۇرا مازدا (ھورمۇز) نۇر (يورۇقلۇق) بەخت ـ سائادەتنىڭ سىمۋولى، خۇدا ئانگىرا مائىنيو (دىۋە) قاراڭغۇلۇق، شۇملۇق، بالا ـ قازا، زۇلۇمنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، بىر ـ بىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ. بەزىدە ئۇ، يەنە بەزىدە بۇ يېڭىدۇ. يېڭىش ـ يېڭىلىش جەريانى ئەپسانۋى تۈس بىلەن سۈرلىنىدۇ.

مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە ئۇيغۇر قەھرىمانى بەگ قۇلى، ئۇيغۇرلار زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن رورەن تاجاۋۇزچىلىرىنى كۈچلۈك شۇن تەشكىللەپ تارمار قىلىدۇ. مانا شۇ ۋەقەنى ئۇيغۇر مانى مۇخلىسلىرى «خۇئاستۇئانفت» (مانى توۋا دۇئاناممىسى) دىكى يورۇقلۇق، بەخت خۇداسى ئاخۇرا مازدا، قاراڭغۇلۇق، زۇلۇم خۇداسى ئانگىرا مائىنيو ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي ئەپسانۋى سىيۇژىتىدىن پايدىلىنىپ، تاجاۋۇزچى رورەن قوماندانلىرىنى ـ ئانگىرا مائىنيو، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ قەھرىمانى بەگ قۇلىنى ئاخۇرا مازدا قىلىپ تەسۋىرلەپ، «نۇر» نىڭ ھامان «قاراڭغۇلۇق» ئۇستىدىن غالىب كېلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىر داستان يېزىپ، ئۇيغۇر ياشلىرىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىتا تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلغانىدى.

شائىر تەجەللى ئەنە شۇ تارىخىي ئەنئەنىگە يانداشقان ھالدا ئۇنىڭغا پانتېئىستىك تۈس بېرىپ، نۇر بىلەن قاراڭغۇلۇق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە نۇر قاراڭغۇلۇقنى يېڭىپ چىقىدۇ. بۇ نۇر 20 ـ ئەسىر بېشىدىكى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى بولغان خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ فېئودال تۈزۈمى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشتىكى، خەلق سىياسىي ئەركىنلىكىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادىسى ئىدى. بۇنى شائىر بىر قېتىم تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىمۇ، جەنۇبىدىمۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنىدى. ئەمما شائىر مۇشۇ قەسىدىنى يېزىۋاتقان مەزگىلدە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى خەلق ئازادلىقىنى زوزۇڭتاڭ، شىمالىدىكىسىنى چارروسىيە جاھانگىرلىكى بېسىقتۇرۇۋەتكەنىدى. ئەمما تارىخنىڭ تەرەققىيات قانۇنىنى بەلگىلىك دەرىجىدە چۈشەنگەن بۇ مۇتەپەككۇر شائىر، ھامان بىر كۈنى نۇرنىڭ (خەلق ئىنقىلابىي مەيدانىغا كەلتۈرىدىغان خەلق سىياسىي ئەركىنلىكى)، قاراڭغۇلۇق (مەنچىڭ فېئودال ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى) ئۇستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلىشىغا ئىشىنەتتى. شائىر مانا شۇ ئېستېتىك ئىدىئالنى قەسىدىدە مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

بولدى چۈن زەررىن لەۋا سۈبھ ئاقلىقىدىن نۇرى بار،
قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۈن فەۋچى قىزار.
كەيمىش ئەردى قارا ئەتلەستىن ھاۋا بىر تەيلىسان،

ئانى مېھىر ئەتتى زىيا تىرناغى بىرلە تار ـ تار.
چەشمەئى خورشىد نۇر ئەمۋاجى بىرلە دەھرنىڭ،
يۇپ يۇزىدىن قارەسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابدار.

يۇقىرىقى غەزەلدە، نۇر قاراڭغۇلۇقنى يېڭىپ، ئۇنى جاھان سەھـ
نىسىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، جاھان يۇزىدىكى «قارا» نى يۇيۇپ، سۈپـ
سۈزۈك ۋە روشەن قىلىۋېتىدۇ. مانا بۇ خەلق ئازادلىق كۈرىشىنىڭ
غەلىبە قىلغان، مەنچىك فېئودال ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلۇپ، سىيا-
سىي ئەركىنلىككە ئېرىشكەن كېلەچەك مەنزىرىسىنىڭ، شائىر ئىز-
قىلابىي رومانتىزمىدا ئوپتىمىستىك ھالدا سىمۋوللۇق ئىپادىلىنـ
شى ئىدى.

شائىر قەسىدىدە ئۆز پىكرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئەنە شۇ گۈزەل كېـ
لەچەكنى، ئازادلىق ـ ئەركىنلىكنى ئۆزى چىن دىلىدىن سۆيگەن قارا
قاشلىق، قارا چاچلىق «گۈزەل يار» غا ئوخشىتىدۇ. بۇ جايغا كەلگەندە
«قارا» رەڭ سىمۋوللۇق سەلبى مەنىدە ئەمەس، بەلكى قارا رەڭ ئۆز ئېـ
تىمولوگىيەسى بويىچە قارا رەڭنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىـ
لەيدىغان بارلىق تاشقى گۈزەللىك، ئىچكى ماھىيەت گۈزەللىكىنى ئىـ
پادىلەيدىغان ئىجابىي مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ:

ھەق كالامى[1] قارەخەت ئىچرە تەجەللى[2] كۆرسەتۈر،
ئەھلى بىنىشقە[3] قارالىقتىن ئېمەستۇر ئەيبۇئار[4].

① ھەق كالامى ـ تەڭرىنىڭ سۆزى.
② تەجەللى ـ چاقنىغان نۇر.
③ ئەھلى بىنىش ـ بىلىم ئەھلى، بىلىملىك كىشى.
④ ئەيبۇئار ـ ئەيىب ۋە نومۇس.

كەلدى ئەخبار[1] ئىچرە شەنبە سەئىد ئانىڭ كەۋكەبى[2]،
سەئىد ئەكبەر ئۆزرە رەڭگى قارادۇر ساھىپ شىكار.
چۈن «ئەلەيكۇم بىسىبە ۋادىلئەزەم» ئەيدى مۇستاپا،
سەندەك ئاق يۇزلۇك قارانى ئەلدىن ئەتتىم ئىختىيار.
.....
ئول ھەجەركىم[3] ئۆپسە ئانى ئاقارۇر مۇمىن يۈزى،
كەئبە ئىچرە قارا قىلمىش رەڭگىنى پەرۋەردىگار.
كۈن ئېرۇر ئاق، تۈن قارا كۆزپەزلىنى قۇرئاندا كىم،
تۇشتى «ۋەللەيل»[4] ئەۋەلۇ كەلدى «مۇئەخخەرۋەننە ھار»[5]
ئىبتىدادا بۇ ۋۇجۇد ئەتمىش قارالىقتىن زوھۇر[6].
ئابى ھەيۋان چەشمىسى[7] تاپمىش قارالىقدا[8] قارار.
دىل سۈۋەيداسى قارادۇر، ھەق نەزەر گاھى ئۇسۇل،
شاھىد سىررى ئىلاھى[9] ئول قاراغا يارغار[10].

① ئەخبار ـ رىۋايەت، خەۋەر.
② شەنبە سەئىد ئانىڭ كەۋكەبى ـ شەنبە كۈنىنىڭ يۇلتۇزى، بەخت يۇلـ
تۇزى.
③ ھەجەر ـ ئەرەبىستاندىكى قارا تاش ـ ھەجەر ئەسۋەتنى كۆرسىتىدۇ.
④ ۋەللەيىل ـ كېچە.
⑤ مۇئەخخەر ۋەننەھار ـ كۈندۈزدىن كېيىن كېلىدۇ.
⑥ زوھۇر ـ ئاشكارا بولۇش، كۆرۈنۈش.
⑦ ئابى ھەيۋان چەشمىسى ـ ھاياتلىق بۇلىقىنىڭ سۈيى.
⑧ قارالىق ـ قاراڭغۇ غار.
⑩ سىررى ئىلاھ ـ تەڭرىنىڭ يوشۇرۇن ھېكمەتلىرى.
⑪ يارغار ـ ساقلىنىش، ھەمدەم بولۇش.

ئەسلىگە راجىئ بولۇر[1] ھەر شەيئى مۇسللەمدۇر بۇ سۆز،
ئەسلى ھەر شەيئىنىڭ قارادۇر كۆيدۇرۇپ كۆر ئاشكارا،
ئول زۇھەلكىم[2] تاپتى ئانىڭ دەۋرىدە ئادەم ۋۇجۇد،
جەرىخ ئۆزرە قارا رەڭ ئىلە قىلۇر ئەھدانى خۋار[3] .

.....

ئاھەنى كىم شەئىنىدە نازىل ئېرۇر «بەئسۇن شەرددىد»[4] ،
رەڭگى باقكىم قارادۇر ئانىڭسىز ئولماس ھېچكار.
لەيلىنىڭ ھۆسنى قارەلىغىدىن فۇسۇنخۋان[5] بولمەسە،
قەيىدەك ئاقىل ئاڭا مەجنۇن بولۇپ يىغلارمۇ، زار.
خال كىم مەھبۇبلارنىڭ ھۆسنىگە زىننەت ئىرۇر،
بولماسا رەڭگى قارا ئول ھۆسىن ئاچىلماس ئېرۇر.
قارالىقىدىندۇر سەنەملەر ساچ ۋە قاشى دىلغەرىپ[6] ،
قارالىقتىن تاپتى قىممەت ئەنبەرۇ مۇشكى تەتار[7] .
دىلرابالىق ئىشۋەسىن[8] كۆرگۈزسە شاھىد كۆزلەرى،
ۋەسىق[9] ئېتەرلەر «قارا كافىر» دەپ ئۇنى ئۇششاق[10] زار.

---

① راجىئ بولۇش ــ ئەسلىگە قايتىش
② زۇھەل ــ يۇلتۇز ئىسمى.
③ ئەھدانى خۋار ــ دۇشمەننى خار قىلىش.
④ بەئسۇن شەرددىد ــ تۆمۇر ئەڭ قاتتىق، ھەممىدىن كۈچلۈك.
⑤ فۇسۇنخۋان ــ جەلپ قىلىش، مەپتۇن قىلىش.
⑥ دىلغەرىپ ــ دىلنى تارتىدۇ.
⑦ مۇشكى تەتار ــ ئىپار.
⑧ ئىشۋە ــ ناز ـ خۇلق.
⑨ ۋەسىق ــ تەرىپلەش.
⑩ ئۇششاق ــ ئاشىق.

ھەق تەئالا رەھمەتىن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۈچۈن، ئاق بۇلۇتتىن قارا بۇلۇتتۇر زىيادە پەيزى بار.
رەڭگىلەردە قارادىن يوقتۇر يۇقارى ھېچ رەڭ،
كىم يۇقارى تۇرمىش ئانىڭ يۇلتۇزى ئەنجۇم سۇۋار[1] .

يۇقىرىقى مىسرالاردىن شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى كېلەچەكتىكى خەلقنىڭ بەخت ـ سائادىتىنىڭ گۈزەللىكىنى، ئۆزىنىڭ چىن ئىنسانىي پاك مۇھەببىتى بىلەن سۆيگەن ۋاپادار، گۈزەل يارنىڭ گۈزەللىكىنى ئىپادىلەيدىغان «قارا» رەڭ، «قارا قاش، قارا كۆز، قارا مەڭ، قارا چاچ» قا ئوخشاتقان چېغىدا «قارا» رەڭنىڭ، «ئاللا» قۇرئان كەرىمدە ئىشلەتكەن ئىجابىي خىسلىتىدىن تارتىپ، ئىنسان تەپەككۇرىدا شەيئىلەرنىڭ قارا رەڭنىڭ خىسلىتىنىڭ گۈزەللىكى پەلسەپە نۇقتىسىدىن ھەر تەرەپتىن شەرھلىنىپ، قارا رەڭنىڭ ئىچكى ـ تاشقى ماھىيەتلىك گۈزەللىكىنى بىر نۇقتىغا توپلاپ، ئىنسانىيەت بەخت ـ سائادىتىنىڭ تۈپكى كېپىلى بولغان ئازادلىق، ئەركىنلىكنىڭ ماھىيەتلىك گۈزەللىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، بۇ شائىرنىڭ «قارا» قەسىدىسىدە ئالغا سۈرىلىدىغان تۈپكى ئېستېتىك ئىدىئالنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا بۇ خىل شەكىلدىكى بەدىئىي ماھارەت، مۇنداق پەلسەپە ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى پەقەت شائىر تەجەللىگە باشقا شائىرلاردا ئۇچرىمايدۇ.

شائىر خەلق ئازادلىق، ئەركىنلىككە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئاق ـ قارىنى پەرق قىلىدىغان ئۇيغانغان ئاڭغا ئىگە بولۇش لازىملىقىنى، بۇنداق ئاڭنىڭ مەنبەسى ئوقۇ ـ ئاقارتىش ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈ-

---

① ئەنجۇم سۇۋار ـ يۇلتۇزغا مىنمەك.

شىندۇ. شۇڭا شائىر «بەرق تەجەللى» توپلىمىغا كىرگۈزگەن شېئىر-لىرىنىڭ بىر قىسمى، ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيۈش، مائارىپنى گۈللەن-دۈرۈشنى مەزمۇن قىلغان. شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئىلىم - مەر-پەتنى، مائارىپنى خاسىيەتلىك ئىش، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىش يا-شاشنىڭ بىردىنبىر مەقسىتى دەپ قارايدۇ.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئىلىمنىڭ تېگى - تەكتىگە يېتىش ئۈچۈن «ئەجدىھادەك دەم تارتىپ، ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىشنى، مائا-رىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، خۇددى ئارسلاندەك» ئالغا ئىلگىرىلەشنى تەشەب-بۇس قىلىدۇ:

ھەقايىقدە[1] گاھ ئەژدەھاتەك ئۇرۇپ دەم،
مەئارىفدە گاھ ئارسلانتەك يۈرەلىم.

شۇڭا شائىر، ئىلىم - پەن ئەھلىلىرى — ئابدۇقادىر داموللا، ئاب-دۇجىلىل داموللا ھاجىم، ئابدۇرېشىت قازى ئاخۇنۇم، شەمسىدىن دامول-لا، مەۋلانە مۇھەممەت قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك ئادەملەر بىلەن دوست-لىشىپ، ئۇلارنىڭ بىلىمىگە بەكمۇ ھۆرمەت قىلىدۇ. شائىر ئابدۇقادىر داموللىغا يازغان بىر قەسىدىسىدە:

بىلۈرسەنمى ئول ساقى كىم دىرۇمبەن،
ئاياغىن ئۆپۈپ قابوسىندا ئولەلىم.
خۇمى مەئىرىفەت مۇھىيدىن ئەبدىقادىر،
كى دۇرۇپ نەشئەئى ھەقلە مەنسۇر ناسىر.

① ھەقايىق - ھەقىقەت ئىلمى.

ياكى:

قۇمۇ ئاشىقىڭ رەھبەرى ئەبدىقادىر،
خۇداۋەندە مەئشۇق ساھىب كەرەمات

قۇمۇ ئەۋلىيا سەرۋەرى غەۋىس ئەئزەم،
جەللۇ[1] لمەقام ۋە جەلىيۇل مەقامەت.

ئولۇ قوتبى ئەرش ئەستانىكىم ئەيلەر،
جەنابىندىن دەز زۇھۇلقوددۇس ئىستىقامەت.

ئاڭا خاس ئولمىش سەفى ئەسقىيا،
لەۋايى كەرامەت ئەسايى ئىمامەت.
ھەۋايى ھۇۋىيەت دۇرۇر ئول مۇقەررەپ،
ھۇمايى ھۇمايون ۋە شەھبازى ئەشھاپ.

ئاڭادۇر ۋىلايەت جەھاننىدە ھەردەم،
ئەزەل تائەبەد ھۆكم سۆرمەك مۇسەللەم.

دۇرۇر تىغى قۇدرەت ئەنىڭ قەبزەسىندە،
جاھانى تەسەررۇف ئاڭا زىر خاتەم.

ئەنىڭ ئىسمىدۇر ئىسىم ئەئزەم ئەسەرلۇ،
سۇلەيمان قەنكىم كۆرەر ئىسىم ئەئزەم.

① جەللۇ - ئۇچۇق، روشەن، ئاشكارا، كۆزگە كۆرۈنەرلىك.

ئەنىڭ نەفەسىدۇر مەھزى نۇرى مۇقەددەس،
ئەنىڭ جىسمىدۇر ئەينى روھى مۇجەسسەم.

تەجەللا سىلە مەھۋ مۇسايى ئىمران،
دۇر ئەنفاسىنە بەندە ئىيسايى مەريەم.

ئەنىڭ مەئىرىفەت بەزمى ئىچىرە ۋىرۇرلەر،
قەدەھلەر لەبا لەپ، پەيا پەي دەمادەم.
.....

شائىر يۇقىرىقى قەسىدىسىدە ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئالىيجاناب ئەخلاقىي پەزىلىتىگە، كەڭ ھەم چوڭقۇر بىلىمىگە تولۇپ ـ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيە ئوقۇيدۇ.

ئەدەبىيات ئىجتىمائىي ئاڭ بولۇپ شەكىللىنىپ ھايانقا ئۆز تەسىرىنى كۆچلۈك ئۆتكۈزەلەيدىغان بولغاندىن بېرى، ئىككى يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلىپ، بىر مەقسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى.

ئەدەبىيات ھاياتنى بەدىئىي تەتقىق قىلىپ، ئۇنى ئوبرازلار ئارقىلىق ھاياتنىڭ جانلىق شەكلى بويىچە، لېكىن ئۇنىڭدىن بىر بالداق يۇقىرى قىلىپ قايتا ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىنسانىيەتكە ھاياتنى قانداق چۈشىنىش، ئۇنى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە، گۈزەللىك قانۇنىيىتىگە تايىنىپ ئىنسانىيەت مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن، ئىنسانلار كۆڭلىدىكىدەك بىر دۇنيا ـ جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىشنى ئۆگىتىدۇ. بۇ ھالدا يازغۇچى ياكى شائىر ھاياتنىڭ ئىجابىي تەرەپلىرىدىن ئىككىنچى بىر دۇنيا ـــ ئەدەبىيات قايتا ئەكس ئەتتۈرگەن، شۇ چاغ رېئال دۇنيادىن ئۈستۈن، رېئال

دۇنيادىن گۈزەل، ھەر تەرەپتىن يېتىلگەن بىر دۇنيانى يارىتىپ، ئىنسانلارنىڭ ئۇنىڭغا ئېستېتىك ھەۋىسىنى قوزغاپ، ئەنە شۇ گۈزەل دۇنياغا تەقلىد قىلىپ، شۇنداق بىر گۈزەل دۇنيا ـ جەمئىيەتنى قۇرۇپ چىقىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ ۋە چاقىرىق قىلىپ، ئىنسانلاردا شۇنداق يېڭى دۇنيانى قۇرۇپ چىقىش كۈرەش ئىرادىسىنى تىكلەيدۇ. بۇ ھالدا يازغۇچى ياكى شائىر ئەدەبىياتنىڭ يۇقىرىقى مەقسىتىنى بىۋاسىتە ئەملگە ئاشۇرىدۇ.

ئىككىنچى يۆنىلىشىدە، يازغۇچى ياكى شائىر، ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ سەلبىي، خۇنۇك تەرەپلىرىنى تىپىك ھالدا پاش قىلىپ، ئۇنىڭدىن خەلقنى يىرگەندۈرۈپ، خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ، خەلقنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى تىكلەپ، بۇ رېئال جەمئىيەتكە ئوخشىمايدىغان خەلق مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان باشقا بىر گۈزەل جەمئىيەت قۇرۇشقا چاقىرىدۇ.

بۇ يۆنىلىشتىكى شائىر ياكى يازغۇچى، ئەدەبىياتنىڭ يۇقىرىقى ۋەزىپىسىنى بىرىنچى يۆنىلىشتىكى شائىر ياكى يازغۇچىغا ئوخشىمىغان ھالدا بىۋاسىتە ئەمەس، بەلكى ۋاستىلىك ھالدا ئورۇنلايدۇ، خالاس.

ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى خەلقنى تەربىيەلەشتىن ئىبارەت. بۇنى چوڭقۇر چۈشەنگەن مۇتەپەككۇر شائىر تەجەللى ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتتىكى مەنچىك فېئودال ئىستىبدات تۈزۈمىنى ۋە ئۇنىڭ ئەكسىيەتچى ئىدېئولوگىيەسىنى ھەم ئۇنىڭ روھىي تۈزۈكى بولغان دىنىي خۇراپىي روھانىيلارنى خەلقنىڭ دۈشمىنى ھېسابلاپ، ئۇلارنى پاش قىلىپ، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى خەلقنى ئالەم ئالدىدا ئېچىپ تاشلاپ، ئۇنى قەتئىي ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا خەلقنى چاقىرىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ساتىرىك ئەسەرلىرى «تۆھبەتۈل بەررەيىن» («ئىككى قۇرۇقلۇق ئۈچۈن تۆھپە») بىلەن «بەرق

تەجەللى» دۇانلىرىغا كىرگۈزۈلگەنلىكى مەلۇم.

شائىر جەمئىيەتتىكى ئەخلاقىي بۇزۇقچىلىقنىڭ بىر مەنبەسى چالا مۇللا، روھانىيلار دەپ قارايدۇ:

«قۇرئان ۋە ھەددىستىن يىراقلاشقان ھالدا، يامانلىق ۋە پىتنىخورلۇق بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. ئۇلار مېڭىسىنى دۇنيانىڭ مۇھەببىتى قىزىقتۇرۇپ، مەست قىلىۋەتكەنلىكتىن، ئۇلار ئالتۇن تېپىپ باي بولۇشنى دائىم خىيال قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىلىم ئوقۇشتىكى مەقسىتى بىرلا، يەنى ئالتۇنغا ئېرىشىش، كۈمۈشنى ئويلاش، شەيخ بولۇش، مۇدەررىس بولۇش، مەنسەپدار بولۇشتىن ئىبارەت. ئۇلار قارۇن ۋە پىرئەۋنىڭ تونى، شارابى بىلەن بۇلغانغان. نىيەت ئىقبالى شەيتاننىڭكىدەك ئالا تۇرۇقلۇق. ئۆزلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەگەشكۈچىسى دەپ ئاتىشىۋالىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت داستىخىنىدىن تۇز يەپ تۇرۇقلۇق، تۇزكورلۇق بىلەن تۇز قاچىسىنى سۇندۇرىدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئەۋلادلىرىنىڭ بېشىغا پۈت قويىدۇ، يەنى ئۇلارنى خارلاپ، ئۆزىنى يۇقىرى ئورۇنغا قويىدۇ. مۇھەممەد مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرىغا دۈشمەنلىك قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ سىنىسىگە تەنە مالامەتنىڭ نەيزىسىنى ئۇرىدۇ. ئۇلار كور، ھەقىقەتنى كۆرىدىغان كۆزى ۋە دىيانىتى يوق. ھېسسىي كۆزى بىلەن ئۆزىنى پەزىلەتلىك كىشى كۆرۈپ مەغرۇرلىنىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە «بەق» بىلەن «بەقەر»[1] نى ئايرىيالمايدىغان تۇرۇقلۇق، جاھالەتنىڭ يۇندىسىغا پېتىپ قالغان بۇ گاچا، ئەخمەق، جاھىل ئېشەكلەر ئۆزلىرىنى لەھەڭدەك كۆرۈپ، ئىلىم ـ پەزىلەتته ئۆزىنى سوقرات بىلەن باراۋەر قويۇپ، ئىلىمدىن لاپ ئۇرىشىدۇ. چوڭ كىتابلارنى كۆتۈرۈۋېلىش بىلەن ئۆزلىرىگە تەمەننا قويۇپ، داۋاملىق «مەن ياخشى» دېگەن سۆزنى دەرس سۈپىتىدە تەكرارلايدۇ. بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ مۇنداق ئەبلەخلەرنى شېپى كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ دېپىغا ئۇسسۇل ئويناپ ۋە ئۇلارنى ھىمايە قىلىپ، مەغرۇرلۇقتىن ھوشىنى يوقتىپ، ئۆزلىرىنى ئاسمان ئۈستىگە پۈت قويىدىغان ئەۋلىيا سانايدۇ» دەپ ئاچچىق مەسخىرە قىلىدۇ. شائىر كىشىلەرگە، ئىلىم ـ مەرىپەت، ئەدەب ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان شەرىئەت ھۆكۈمالىرىنىڭ ئەپت ـ بەشىرىسى ئەنە شۇنداق بولسا، بۇ جەمئىيەتتە كىشىلىك پەزىلەت، ئەدەب ـ ئەخلاق، ئىلىم ـ مەرىپەت نەگە بارىدۇ؟ دەپ بۇ جەمئىيەتنىڭ سىياسىي تەقدىرى بىلەن تۇتىشىدىغان چوڭ ۋە ئېغىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق كىشىلەرنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ.

مۇتەپەككۇر شائىر تەجەللى جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئىلىم ـ پەن ئەھلىلىرىگە بۇ چىرىك جەمئىيەت سىياسىتىنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇۋاتقانلىقىنى سەزگۈرلۈك بىلەن قىسقا، ئەمما ئۆتكۈر تىل ئارقىلىق چوڭقۇر ئېچىپ بېرىدۇ:

«زېمىن ۋە زامان، باشقا نەرسىگە ئايلىنىپ كەتكەندەك، گۆھەرنى ساپال ۋە ساپالنى گۆھەر دەپ قارىماقتا، قارا يۈرەكلەرنىڭ بەختىگە زامانمۇ نەرسىلەرنى ئايرىپ كۆرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. گۆھەر بىلەن مارجاننى پالەك بىلەن ئوخشاش كۆردى. دەۋرنىڭ گۆھەر تونۇيدىغان كۆزى بولمىغاچقا، گۆھەر ساتىدىغان دۇكاننى تاقىۋېتىش خىيالىدىمەن، ئەمدى ھەقىقەتكە يېتىش مېڭە قۇتىسىنى بىر بۇلۇڭغا تاشلاپ قويۇپ، ئالىي ئەرشكىچە بولغان ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ ئولتۇرغايمەن. باھارغا ئوخشاش جەۋلان قىلىدىغان، شاش تېيىمنى خامۇشلۇقنىڭ قولى بىلەن تىزگىنلەپ، يۈگۈرۈشتىن توختاتقايمەن.»

---

① بەق ۋە بەقەر ـ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، بەق، ـ پاشا، كۈمۈتە، بەقەر ـ كالا دېگەن مەنىدە.

يۇقىرىقى ھېكايىگە ئايلاندۇرغان شېئىرىي قۇرلاردىكى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە لاكانئىزملىق سۆز ـ جۈملىلەردە، شائىرنىڭ ۋۇجدان ئازابىدا پەيدا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى، ئۆزى ياشاۋاتقان فېئۇدال جەمئىيەتنىڭ زۇلمەتلىك قاراڭغۇ ئاسمىنىدا، تۈيۇقسىز چاقماق چېقىپ، گۈلدۈرمالار ئاۋازى قۇلىقىمىزغا ئاڭلانغاندەك ھېسسىيات پەيدا قىلىدۇ.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئىنسانىيەت مەنپەئىتىنىڭ ھەقىقىي ئىجادچىسى بولغان ــ ئىلىم ـ پەنگە، ئۇنى يارىتىۋچى ئىنسان ئەقىل ـ پاراسىتىگە، تالانتىغا ھەسەت قىلغۇچى پىتنە ـ پاساتچىلارنى ئۆتكۈر ساتىرا نەيزىسى ئاستىغا مۇنداق ئالىدۇ: «سۇنبۇل ۋە نەسىرىن گۈللىرىنى قانداقمۇ بۇ تۆت پۇتلۇق ھايۋانلارغا ھەلەپ قىلىپ بېرىمەن. داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاۋازىدەك خۇش ئاۋازىمنى قانداقمۇ بۇ ئېزىتقۇ ـ ئالۋاستىلارنىڭ قۇلىقىغا تەگكۈزىمەن؟ بۇ نىجاسەت كولاشقا ئادەتلەنگەنلەرنىڭ دىمىقىغا ئارچا ۋە رەيھاننىڭ خۇش بۇي ماتاسىنى[1] ساتسام زۇلۇم بولىدۇ ئەمەسمۇ؟ شەپەرەڭلەرنىڭ كۆزىگە نۇرلۇق قۇياشنىڭ جىسمىنى سوۋغا قىلسام ــ جاپادىن باشقا نېمە بولماقچى؟! بۇ ئەبلەخلەر مېنىڭ ئەنبەر پۇرايدىغان نەپسىمدىن غەزەپ بىلەن كۆيسە كېرەك. چۈنكى قوڭغۇزنىڭ دىمىغى خۇشبۇي باھارنى ئوت دەپ يامان كۆرىدۇ ئەمەسمۇ؟! ئۇلار شائىرلىقنى ئەيىبلەش بىلەن ئۆزلىرىنى تېخىمۇ ئاشكارىلاپ رەسۋا بولدى. بۇ ناقسلارنىڭ ئۆز قىياپىتىنى يوشۇرىدىغان قارىشى ئالامەتلەرمۇ ئاشكارىلاندى. ئەھۋال شۇنداق، قول يەتمىگەن شېرىن مېۋە ھامان ئاچچىق كۆرۈنىدۇ. قاغىنىڭ خۇش ئاۋازى بۇلبۇلنى كۆرەلمەسلىكى تەبىئىي. ئاھ! ئەگەر ئۇلار دېگەندەك، شائىرلىق ــ ئىلىم ـ مەرىپەتلىك كىشىگە ئەيىب بولىدىغان بولسا، ھەي

① ماتا ـ بۇ جايدا سېتىلىدىغان تاۋار مەنىسىدە.

رانمەنكى نېمە ئۈچۈن ئۇلارنىڭ قوللىرى ھەتتاكى چاچما سۆز يېزىشتىنمۇ تىترەيدۇ؟ ئەگەر، شېئىر ئىلمىنىڭ خەزىنىسى بولمىسا، ئالىملار قۇرئاننىڭ تەپسىرىنى نېمە ئۈچۈن شېئىر بىلەن تەپسىر قىلىدۇ؟! ئەگەر شېئىر دېگەن كىشىلەرنىڭ پەزىلىتىنى كۆيلەيدىغان ئالىي خىتاب بولمىسا ئىدى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھامان دېگەن شائىرغا شېئىر كۆيلەش ئۈچۈن مۇنبەر قويۇپ بەرمىگەن بولاتتى. ئىلىم دېگەن نازىنىن ھەم شېئىرنىڭ زىبۇزىننىتىگە ئېھتىياجلىق. چۈنكى، نىگار يالىڭاچ بولۇپ قالسا، رەسۋالىق ئەمەسمۇ؟! باقىل دېگەن گاچا سەھبان دېگەن شائىرنىڭ قەدىرىنى قانداق بىلسۇن؟»

شائىر، بۇ مەدەنىيەتنىڭ قاتىللىرىغا تەڭلىگەن ساتىرىنىڭ پولات نەيزىسىنى ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر يەرلىرىگىچە سانجىيدۇ: «بۇ بوك قۇش قاغىلاردىن قانداقمۇ مېنىڭ ئالىي قارچىغام پەرۋا قىلسۇن؟! تىكەن، ئەخلەتلەردىن ئومان دەرياسى نېمە پەرۋا قىلسۇن! گۈلخان تۈتۈنى نۇرلۇق قۇياش يالتىرىغىنىڭ تىزگىنىنى قايرىۋېتىشكە قانداقمۇ قۇدرىتى يەتسۇن؟ چۈنكى مەن ئاللانىڭ يولۇنسى ــ ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ئەركەك پەرزەنتىمەن. بۇ نامەردلەرنىڭ كۆزلىرى مېنىڭ پەزىلىتىمنى كۆرۈشتىن خىرە بولغان بولسا نېمە غېمىم بولسۇن؟ چۈنكى كۆز قارىچۇغۇم مەشھۇر ئالىم، ئەدىبلەر بەزمىسىنىڭ كۆزىدۇر. نازۇك نوكتىلىق شائىرلار بەزمىسىگە مېنىڭ سۆزۈمدىن شۇنداق گۈزەللىك بولىدۇكى، ياشلىقتىن ھۆسن ـ جامالىغا ۋە باھاردىن، باغۇ ـ بوستانغا گۈزەللىك زىيادە بولغاندەك، مەن قۇياشقا ئوخشاش شەرقنىڭ پادىشاھىمەن. مېنىڭ ئىلىم ـ ھېكمىتىم بۇ كۈندە شەرقنى يورۇتماق ئۈچۈن ھۆججەتنىڭ تېغىنى يالاڭلاپ تۇرماقتا. مېنىڭ نەپسىم ھەزرىتى ئېيسا ئەلەيھىسسالامغا ئوخشاش ئىلىمنىڭ تېنىگە جان كىرگۈزىدۇ. لېكىن ئۇنى ئىنكار قىلىدىغان دەججاللارنىڭ

دىل ـ جانلىرىنى جاراھەت قىلىدۇ. مېنىڭ سۈرگەن ئىبارەتلىرىمگە قاراپ باق! ھەربىر نۇقتىلىق ئىبارەتلىرىمنىڭ تېگىدە يۈز خوراسانىنى تاپىسەن (شائىر بۇ يەردە مېنىڭ يازغىنىم خۇراسانلىق شائىرلارنىڭ يازغانلىرىدىن پاساھەتتە ئارتۇق، دېمەكچى). ئەي تەجەللى، ئەمدى خامۇشلۇقتىن بىسات ياسىغىن، بۇ ياۋايىلارنىڭ قۇلىقىغا مۇشۇنچە زىننەت ئاسقىنىڭمۇ يېتەر!...»

ھەممىگە مەلۇمكى، ئىنسانلارنىڭ خۇي ـ پەيلى ـ خاراكتېرىنى دەۋر يارىتىدۇ. ئىنسانىنىڭ خاراكتېرى پەلسەپە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئوخشاشلا ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئىنسان خاراكتېرى ـ خۇي ـ پەيلى، بەلگىلىك جەمئىيەت ئىقتىسادي بازىسىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئارقىلىق ئەكس ئەتكەن مەھسۇلىدىن ئىبارەت.

شائىر غەزەللىرىدىكى تىپىك ئىنسان خاراكتېرى ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگىنىمىزدە، ئۇ ئىنسان خاراكتېرىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىگىمۇ مۇنداق ئىشارە قىلىدۇ:

«ياخشىلار يامانلارنىڭ خۇي ـ قىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىۋالغاچقا، ئادەملەرنىڭ خۇيى ئۆزگىرىپ، ياۋايىلارنىڭ خۇيىغا ئوخشاپ قالغان» دېگىنىدە، ئەينى جەمئىيەتتە يامان خۇي ـ قىلىقلار مۇتلەق ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇپ، ياخشى خۇي ـ قىلىقلارنى ئۆزگەرتىۋەتكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنداقتا مۇتلەق ئۇستۇن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان يامان خۇي ـ قىلىقلار نەدىن پەيدا بولغان؟ ئۇ نېمىشقا مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىپ قالىدۇ؟ بۇ تەبىئىيكى ئەينى دەۋردە مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ناتۇرال، قالاق، چىرىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يېغىندىسى بولغان ئىقتىسادي بازىستىن پەيدا بولغان ئۇستقۇرۇلما سىستېمىسىدىكى ئەسلي ماھىيەتنى بەلگىلىگۈچى ئەنە شۇ بازىس خاراكتېردىن پەيدا بولغان، ئۇ كونكرېت ئادەم، يەنى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى

نىڭ فېئودال ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان، ئۇنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان دىنىي خۇراپىي ۋەكىللىرى ھەم ئۇلارنىڭ ھەمنەپەسلىرى خاراكتېرىدە ئەكس ئەتكەن يامان خۇي ـ قىلىقلاردىن باشقا نەرسە ئەمەس.

يۇقىرىقى غەزەللەرنى ئوقۇغىنىمىزدا ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن ئۆز دەۋرىمىزنىڭ ئىلىم ـ پەن، مەرىپەتنى قوغدىغۇچى، ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان، خۇراپىيلىق، نادانلىق، شۇنداقلا فېئودالىلىق تۈزۈم بىلەن جان تىكىپ ئېلىشقان، ئالىيجاناب ئەخلاقىي ـ پەزىلەتكە ئىگە، ئۆتكۈر پىكىرلىك شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمان ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

بۇ لىرىك قەھرىمان كۈرەشچان جەڭگىۋارلىقى جەھەتتىن ئۇلۇغ يازغۇچى لۇشۇننىڭ «ياۋا گىياھ» توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن چاچما شېئىرلىرى ۋە نەسىرلىرىدىكى قەھرىمانلارغا بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

شائىر تەجەللىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز رەقىبلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان شېئىر ـ مۇنازىرىلىرىدە خۇددى «مۇھاكىمە روشەن، بۇ نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلىرى كۈچلۈك» لوگىكىغا ئۇيغۇن بولغان خۇلاسىلەرنى ئۆتكۈر، ئوبرازلىق تىل بىلەن ئىپادىلەش جەھەتتىن غايەت زور قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئۇ شۇ يول بىلەن دۈشمەنلىرىنى ئەجەللىك رەۋىشتە مات قىلىدۇ.

ئەنە شۇ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنلىرىمىز ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر تەجەللىنىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە ئېلىپ بارغان قىسقىچە تەھلىلىمىزدىن ئىبارەت.

ئەمدى تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىگە كەلسەك: ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى تېما مەزمۇنىنىڭ مولىقى، رەڭدارلىقى ھەم بۇ مەزمۇنلار ئارقىلىق ئالغا سۈرۈلگەن ئېستېتىك غايىلەرنىڭ

مەركىزىدە دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان خەلق ئازادلىقى، ئەركىنلىك مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى بىلەن بەدىئىيدۇر.

ۋ. ئى. لېنىن ل. تولستويغا «ئۇلۇغ سەنئەتكار» دەپ باھا بەرگىنىدە: «ئۇنىڭ گېنىئاللىقى، ئۇنىڭدا ھەقىقەتنىڭ «تېگى ـ تەكتىگە يېتىش» مەۋجۇتلۇقى بىلەن ئىزاھلانغان» دېگەن بولسا، م. گوركىي ئەڭ ياخشى بەدىئىي ئەسەر ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ: «ھەققانىيدۇر، يەنى بەدىئىيدۇر» دېگەندى. دېمەك، بەدىئىي ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتى ــ بىر ھاياتنى بويىماستىن، ئۆز ئەينى بويىچە ئىپادىلىگەنلىكىدە. تەجەللى غەزەللىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر ھەم ھەققانىي، ھەم تىپىك، ھەم سالماقدارلىقى بىلەن بەدىئىيدۇر.

شۇڭا بىز ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى لىرىك قەھرىمانلارنىڭ ئومۇمىي ئوبرازىدا خۇددى بېلىنىسكىي ئېيتقاندەك: «بۇيۇك شائىر ئۆزى ھەققىدە «مەن» توغرىلىق سۆزلەيدۇ، ئومۇم ھەققىدە ئىنسان توغرىلىق سۆزلەيدۇ. زاتەن ئىنسانغا خاس، ھەممە نەرسە ئۇنىڭ تەبىئىتىدە مەۋجۇتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر كىشى ئۇنىڭ ھەسرىتىدە ئۆز ھەسرىتىنى، ئۇنىڭ قەلبىدە ئۆز قەلبىنى تاپالايدۇ، ئۇنىڭ قىياپىتىدە بولسا، پەقەت شائىرنى ئەمەس، بەلكى ئىنسانىنى، ئۆز بۇرادىرىنى كۆرىدۇ»[1] دېگىنىدەك، شائىر شېئىرلىرىدا 19 ـ ئەسىردىكى شىنجاڭ جەمئىيىتىدە ياشاۋاتقان ھەر مىللەت پۇقرالىرىنىڭ ئاھ ـ زارىنى، مۇڭىنى، جەمئىيەتكە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى، ئازادلىق ـ ئەركىنلىككە ئىنتىلىشىنى ۋە كېلەچەككە بولغان ئۇلۇغ ئىشەنچىسىنى، ئۇنىڭ لىرىك

① ۋ. گ. بېلىنىسكىي: «تاللانما ئەسەرلىرى»، رۇسچە، 1 ـ توم، 671 ـ بەت.

قەھرىمانى ئوبرازىدىن ناھايىتى ئوچۇق كۆرەلەيمىز. مانا بۇ شائىر تەجەللىنىڭ غەزەللىرىدە ئىپادىلىگەن بەدىئىيلىكنىڭ كونكرىت كۆرۈنۈشىدۇر.

يەنە شائىر تەجەللىنىڭ «قارا» قەسىدىسىدە پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ئۈچرىمايدىغان بىر بەدىئىي ئالاھىدىلىك بار. ئۇ بولسىمۇ، شائىرنىڭ بەدىئىي مېتودىدا ئىنقىلابىي رومانتىزمنىڭ ئۈچقۇنلىرى پارلاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا نۇر بىلەن قاراڭغۇلۇق كۈرىشى ئىپادىلىنىپ، نۇر قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ. نۇرنىڭ غەلىبىسى ئارقىلىق خەلق ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى مەدھىيەلەيدۇ. ئۇ، بۇ جەھەتتىن كىتابخانىغا ئۇلۇغ يازغۇچى گوركىينىڭ «بورانقۇش قوشقى»، «لاچىن ھەققىدە قوشاق» ئەسەرلىرىنى ئەسلىتىدۇ. شائىرنىڭ يۇقىرىقى مۇقەددەس ئىنقىلابىي رومانتىكىسى ئۇنىڭ ۋەتىنىدە چارەك ئەسىردىن سەل ئوشۇق ۋاقىت ئىچىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ. مانا بۇنى شائىر ئىجادىيىتىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن بەدىئىي ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

ئاتاقلىق رۇس يازغۇچىسى دوستۇيېۋسكىي: «بەدىئىيلىك دېگەن نېمە؟ بەدىئىيلىك ـ رومانىدىكى شەخسلەر ۋە ئوبرازلاردا ئۆز پىكرىنى شۇنچىلىك روشەن ئىپادىلەش قابىلىيىتىدىكى يازغۇچى ئۆز ئەسەرلىرىنى يارىتىپ، شۇ پىكرىنى ئۆزى قانداق چۈشەنگەن بولسا، ئوقۇغۇچى ھەم رومانىنى ئوقۇپ چىقىپ يازغۇچىنىڭ پىكرىنى شۇنداق چۈشەنسە بولىدۇ»[1] دەيدۇ. دېمەك، بۇنىڭدا ئوبرازلاردىكى پىكىر ئېنىقلىقى تەكتىلىنىدۇ.

تەجەللى غەزەللىرى ھەم پىكىر روشەنلىكىگە، ھەم ناھايىتى

① قىسقىچە «ئەدەبىيات ئىنسىكلوپېدىيەسى» 8 ـ توم، 338 ـ بەت.

كۆچلۈك تەسىرچانلىققا ئىگە. پىكىر ئېنىقلىقىنى يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرگەن غەزەللىرىدىن كۆرۈپ ئۆتتۈق. ئەمدى شېئىرلىرىدىكى ئېستېتىك تەسىرچانلىق ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى تۆۋەندىكى سەۋەبلەر ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدۇ:

لىرىك قەھرىمان ئوبرازى نەسرىي ئەسەرلەردىكىدەك ۋەقەلەر توقۇنۇشى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ۋەقە ياكى تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن پەيدا بولغان پىكىر، ھېس ـ تۇيغۇلار توقۇنۇشى دىيالېكتىكىسى تەرەققىياتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدۇ. شۇڭا لىرىك غەزەللەر قىسقا بولۇپ، لىرىك قەھرىمان ۋۇجۇدىدىن ئوت ـــ لىرىك ھارارەت يالقۇنجاپ تۇرىدۇ. شۇڭا شەرق ۋە غەرب ئەدەبىياتىدا ئىككى ـ ئۈچ مىسرالىق لىرىك شېئىرلار كۆپ ئۇچرايدۇ. چۈنكى لىرىكا ھەجىم جەھەتتىن كىچىك بولغىنى ئۈچۈن لىرىك ھارارەت ئۆچمەيدۇ. ئەسەردىكى ھەجىمنىڭ كىچىكلىكى لىرىكىغا مۇۋەپپەقىيەت ئاتا قىلىدۇ.

شائىر شېئىرلىرىدىكى لىرىك مەزمۇن ئادەتتىكى ۋەقەلەر ئەمەس، نەۋايىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «خاس ھال، خاس مەنىسى» گە بېغىشلانغان بولۇپ، شېئىردىكى پۈتۈن قىسىملار گارمونىيەسى ماس ھالدا بىرلەشتۈرۈلۈپ، لىرىك قەھرىماننىڭ ئوي ـ خىيالىنى لىرىك ھارارەت يالقۇنجاپ تۇرغان ھالدا ئىپادىلەيدۇ.

تەجەللى لىرىكىلىرىدا لىرىك قەھرىماننىڭ خاراكتېرى ئۇنىڭ مەنىۋى دۇنياسى تەرەققىيات جەريانىدىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھايات تېپىشمىقىنى يېشىش، ھېس ـ تۇيغۇ، پىكىرلەر توقۇنۇشىنىڭ يېشىلمىسى جەريانىدا ئېچىپ بېرىلىدۇ.

لىرىكىدا يېڭى شېئىرىي پىكىر لىرىكىنىڭ جېنى، ھېسسىيات ئۇنىڭ قېنى. تەجەللى لىرىكىلىرىدا شېئىرىي يېڭى پىكىر ھېسسىيات بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، پىكىر ھەمىشە ھېسسىياتنىڭ كەينىگە مۆكۈنۈپ، تىندىتسىيە يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

جۇملىدىن تەجەللى لىرىكىلىرىدىكى يېڭى پىكىر، باشقا شائىرلارنىڭ ئەڭ ياخشى لىرىك شېئىرلىرىدىكىگە ئوخشاش ئىجتىمائىي تىپىكلىككە ئىگە. ئۇ ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى خەلق پىكىرلىرىنى ئۆز بىئوگرافىيەسىگە ئايلاندۇرۇپ، ئىجتىمائىي ھاياتتىن بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈپ، «مەن» ئوبرازى بىلەن ئىپادىلىسىمۇ، بىز ئۇنىڭدىن پۈتۈن ئىنسانغا خاس بولغان، دەرد ـ ئەلەم، ئىنتىلىش ئورتاقلىقىغا ئىگە ئۆز ئەپتى ـ بەشىرىمىز، ئۆز بۇرادىرىمىز، قېرىندىشىمىزنى كۆرەلەيمىز.

تەجەللىنىڭ غەزەل، رۇبائىيلىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى قائىدە ـ قانۇنلارغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى شائىر غەزەللىرى كىشى قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان بەدىئىي مەزمۇن زور تەسىرچانلىققا ئىگە بولغان.

تەجەللى شېئىرلىرىدا مەزمۇن بىلەن شەكىل زىچ ماسلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا شەكىلۋازلىق قىلىپ، مەزمۇننى شەكىلگە بويسۇندۇرۇپ، مەزمۇنسىز، قۇرۇق، چىرايلىق سۆزلەر تىزمىسىنى ياكى مەزمۇننى دەپ، شېئىرىيەتتىكى ئاھاڭدارلىقنى بۇزىدىغان، ساختىلىق ئەھۋاللىرىنى ئۇچراتمايمىز.

شائىر غەزەللىرىدە مەزمۇن يېتەكچى قىلىنغان. شەكىل ئۇنى تولۇق ئىپادىلىگەن. شەكىل بىلەن مەزمۇن ئۇيۇلتاشتەك بىرلەشكەن بولۇپ، شېئىرىي پىكىر ھەم روشەن، ھەم چوڭقۇر، ھەم تەسىرلىك ئىپادىلەنگەن.

بەدىئىيلىكنىڭ ئەڭ ھەل قىلغۇچ بىر ئامىلى بەدىئىي تىلدۇر. چۈنكى ئىككىنچى بىر دۇنيا دەپ ھېسابلانغان بەدىئىيەت دۇنياسىدىكى

نەچچە ئون تومۇق ئېپوپىيەلەر (بالزاكنىڭ كىشىلىك كومېدىيەسى 98 رومانىدىن تەشكىل تاپقان) دىن تارتىپ، ئەدەبىي شەكىلنىڭ ئەڭ كىچىك تۈرى بولغان بىر بەند شېئىرىمۇ ئەنە شۇ بەدىئىي تىل ۋاستىسى بىلەن دۇنياغا كۆز ئاچىدۇ. شۇڭا گوركىي بەدىئىي تىلنى ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى دەپ كۆرسەتكەندى. تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ تىلى ئىستىلىستىك ۋاستىلەرگە باي بەدىئىي تىل دېيىشكە بولىدۇ. شائىرنىڭ «قارا» قەسىدىسىدە قارا رەڭنى كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىپ، گۈزەللىكنى ئىپادىلەپ، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا بەدىئىي تىل ئىشلىتىش جەھەتتە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى دېيىشكە بولىدۇ.

لېكىن، تەجەللىنىڭ شېئىرلىرىدا خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئەرەب، پارس ۋە باشقا تىللار تەسىرىنىڭ ئېغىرلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، شائىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى يۈكسەلدۈرۈش ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدا چېكىنىش پەيدا قىلغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

شائىر دۇنيا قارىشىدا، دىنىي تەقدىرچىلىك قارىشى بەلگىلىك سالماقنى ئىگىلەپ، ئۇنىڭ ئېستېتىك قارىشىدىمۇ ئەكس ئەتكەن. بېلىنسكىي: «شائىر باشقا ھەرقانداق كىشىدىن ئارتۇقراق ئۆز زامانىسىنىڭ پەرزەنتى بولۇشى كېرەك»[1] دېگەندى. شائىرنىڭ يۇقىرىقى يېتەرسىزلىكلىرى ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ پەرزەنتى بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىخىي چەكلىمىگە ئۇچرىغان دەپ قارايمىز.

شائىر تەجەللىنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ يېزىلغان مەرسىيىلەر ئۇنىڭ پائالىيەت قىرلىرىنى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇلۇغلىقىنى نامايان قىلىدۇ. بۇنىڭغا بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ يېقىن دوستى ۋە شاگىرتى شەمسىدىن دامۇللىنىڭ مەرسىيىلىرىدىن مىسال كەلتۈرىمىز:

① ۋ. گ. بىلىنسكىي: «تاللانما ئەسەرلىرى»، رۇسچە، 1 ـ توم، 317 ـ بەت.

فاتەل مۇجەللى فاماتەسىدىقۇ ۋەلئەدەبۇ،
ۋەلىغەزلۇۋەددىنو ۋەلىئەلىيائۇ ۋەننەسەبۇ.

(تەجەللى ۋاپات بولدى، شۇنىڭ بىلەن ساداقەت، ئىلىم، ئەدەپ، دىيانەت، ئالىي مەرتىۋە نەسەبمۇ ۋاپات بولدى.)

.....

ۋە كانە تەببەن ئەسىيىەن ھازىقەن شەجىئەن،
يەسۇلۇ شەئىغە تەلەيسىن مالەھۇ رەھەبۇ.

(ئۇ بەكمۇ غەمخورچان، ماھىر دوختۇر ئىدى. شۇنداق قەھرىمان ئىدىكى، يولۋاسقىمۇ قورقمىغان ھالدا ھەملە قىلاتتى.)

.....

ئەرەفىلەن فىي بۇرۇدىنىنۇسھى ۋەررە شەدا،
قەد كۇنتەقەرمەن ئىلەيھى يەر جىئولى ھەسەبۇ.

(ئەي خەلققە نەسىھەت قىلىش ۋە توغرا يولغا باشلاشنى ئۆزىگە كىيىم قىلغان زات، سەن بارلىق شەرەپ مەنسۇپ بولغان ئۇلۇغ زات ئىدىڭ.)

.....

ۋە قەۋلو كەروھۇمىن شېئىرىن ۋەمىن قىقەرىن،
ھۇلۇۋدلە دەيناكە ئەن فىي ئەبىھىز زەرەبو.

(سىنىڭ شىئىر ۋە چاچما سەجىئى سۆزلىرىڭ روھقا ئوخشايدۇ. ھەم ئۇ، بىز ئۈچۈن بەكمۇ شىرىن، خۇددى ھەسەل ئارىلاشتۇرغاندەك.)

.....

قەلىيەۋ مەيە بىكىكە ئەينەل فەزلى ۋە ئەدەبا،
ۋە شىشەمسو فىي رەھەبدا لىرروزى ۋە سىسۇھۇبۇ.

(بۇگۈن ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ كۆزلىرى، ئەدىب، ئالىملارنىڭ كۆزـ لىرى ساڭا يىغلىماقتا. قۇياش، يۇلتۇزلارمۇ بۇ مۇسىبەت ئۈچۈن قايـ غۇرماقتا.)

.....

تىكەل قەسىدە تۇ ئەھرا كۇللۇمىسىرە ئىغىھا،
بىئامى قەۋتىل مۇجەللى مىيرەتەن يەھەبۇ.

(بۇ قەسىدىنىڭ ھەربىر مىسراسى تەجەللىنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقـ تىنى بىلىشىمىزگە يارەدەم بېرىدۇ.)

ھەرقانداق ئىنسانىنىڭ تىرىك ۋاقتىغا قارىغاندا، ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ھەقىقىي قىممىتى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ۋاپاتى ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتىدا يارانقان تۆھپىلىرىگە خۇلاسە قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك توچكىسىنى قويىدۇ.

يۇقىرىقى مەرسىيەلەر شائىر تەجەللى ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەڭگۈلۈك توچكا قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە يارانقان تۆھپىسىگە ئۇنىڭ دوستلىرى ـ خەلقنىڭ قەلبىدە قوغۇشۇن-

دەك ئېغىر قايغۇ، كۆزلىرىدىن ماتەملىك ياشلىرىنى تۆكۈپ تۇرۇپ، بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ ئۆمرىدىكى تۆھپىلىرىگە بېرىلگەن ئەڭ توغرا، ئەڭ سەـ مىمىي باھاسى دېيىشكە بولىدۇ.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى)

تەجەللى ئەسەرلىرىدىن مەلۇماتلار

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

1. قۇرئاننىڭ ئۇيغۇرچە تەپسىرى

ئالىم بۇ ئەسەرنى مىلادىيە 1910 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئابدۇقادىر داموللام، شەمسىدىن داموللام، ھۇسەيىن باي ھاجىم ۋە باھاۋىدىن بايلارنىڭ ئىلتىماسى بىلەن يازغان. بۇ ئۇيغۇرچە يېزىلغان ئىنتايىن ياخشى تەپسىر بولۇپ، گەرچە ئۇ تولۇق تاماملانمىغان بولسىمۇ، بىرنەچچە پارىسى شەمسىدىن داموللامدا ساقلانغان. شەمسىدىن داموللام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى يوقۇتۇپ قويغان.

بۇلاردىن باشقا، شائىرنىڭ يەنە بىرنەچچە پارچە شېئىر ۋە بۇرادەرلىرىگە تەقدىم قىلغان خەتلىرى بار، بۇلار ساقلىنىۋاتىدۇ.

2. تەجەددىي كەششاف

بۇ تەپسىرنىڭ ئاپتورى زەمەخشەرى[1] دېگەن نام بىلەن تونۇلغان.

① زەمەخشەرى: (ھىجرىيە 467 ~ 538 يەنى مىلادىيە 1075 ~ 1144)، مۇھەممەد ئىبنى ئۆمەر ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد ئەلخارەزمى ئەززەمەخشەرى جارۇللا (ئەبۇلقاسىم) ئاتاقلىق تەپسىرشۇناس، تىلشۇناس ۋە فىھقىشۇناس. ئۇ ھىجرىيەنىڭ 467 ـ يىلى (مىلادىيە 1075 ـ يىلى) خارەزمىدىكى زەمەخشەردە تۇغۇلغان. مەككىگە بېرىپ ئۇزۇن مۇددەت ئىستىقامەت قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن «جارۇللاھ» دەپ نام ئالغان. تەپسىردە «ئەلكەششاف»، ئىستىلىستىكىدا «ئەساسۇل بەلاغە»، «ئەلمۇفەسسال»، «ئەلمەقامات»، «ئەلجىبال ۋەلئەمكىنە ۋەلمىياھ»، «ئەل مۇقددىمە» ئەرەبچە، پارسچە ئىككى توم قامۇس لۇغەتتە «مۇقەددىمە تۈل ئەدەپ» «ئەلفائىق»، ماقال ـ تەمسىلدە «ئەلمۇستەقسا» ۋە سىبلىشتۈرما فىقھىدا «رۇئۇسۇل مەسائىل» قاتارلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان، ئۇ مۇئتەزىلە مەزھىپىدە بولۇپ، سوپىزىم ئېقىمىغا ئاشكارە ۋە قاتتىق رەددىيە بەرگەن.

خارازىملىق ئالىم مۇھەممەد ئىبنى ئۆمەر ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئۆمەر دېگەن كىشى بولۇپ، مۇئتەزىلە (ئايرىلىپ چىققۇچىلار) ئېتىقادىدۇر. ئۇنىڭ بۇ تەپسىرىدىمۇ ئىلغار قاراشلار بايان قىلىنغان بولۇپ، تەپسىرلەر ئىچىدە گىراماتىكىلىق ۋە باشقا جەھەتلەردە ناھايىتى ئىلغار قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغاچقا، سۈننىي ئەقىدىسىدىكى مۇسۇلمانلار بۇ تەپسىرنىڭ مۇئتەزىلە قارىشىغا ئالاقىدار مەزمۇنلارنى چىقىرىۋېتىپ كىشىلەرنىڭ بۇ تەپسىردىن پايدىلىنىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر خىزمەت كۆرسەتكەن.[1] بۇيۇك ئالىم تەجەللى بۇ كىتابنى قايتا ئىشلەپ تولۇقلىغان ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن ئاساستا شەرھىي يازغان. شۇڭا تەجەللىنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ نامى «تەجەددىي كەششاف (كـ ەشپىياتنى يېڭىلاش)» دېگەن نام بىلەن ئىسلامىيەت دۇنياسىغا كەڭ تۈردە تارقالغان. لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ نەدىلىكى تېخى نامەلۇم.

3. «بەرق تەجەللى » («تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقناپ چىققان يالقۇن»)

شائىرنىڭ بۇ ئەسىرىدە تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغان ئىككى قەسىدە، پارس تىلى بىلەن يېزىلغان بىرنەچچە قەسىدە بار. بۇ قەسىدىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئىلمىي، پەلسەپىۋى پىكىرلەر بايان قىلىنغان؛ بەزىلىرىدە مەدھىيە ئاساس قىلىنغان؛ بەزىلىرىدە ئىمان، تەۋھىدنىڭ دەلىللىرى شەرھىلەنگەن؛ بەزىلىرى مەرسىيە تېمىسىدا يېزىلغان؛ بەزىلىرىدە مۇھەببەت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ بەزىلىرىدە زامان مۇتەئەسسىپلىرى ھەجۋىي قىلىنغان. بۇ قەسىدىلەر پاساھەت ۋە بالاغەتتىكى كامىللىقى،

① ئىمام ئىسمائىل ئىبنى ئۆمەر تەپسىر ئىبنى كەسىرنىڭ «قۇرئان كەرىم» تەپسىرى، كىرىش سۆز 11 ـ بېتىدىن. سەئۇدىي ئەرەبىستان 2005 ـ يىلى ئۇيغۇرچە باسمىسى

مەزمۇن ۋە مەقسەتلىرىنىڭ بۇيۇكلۇكى، تىلىنىڭ گۈزەللىكى، بەدىئى ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن شۆھرەتلىكتۇر. شائىرنىڭ بۇ ئەسىرى ئاتۇشلۇق ھۇسەين ھاجىم ۋە باھاۋۇدۇن بايلار تەرىپىدىن قەشقەردە تاش مەتبەئەدە بېسىلغان.

4. «سەبەق مۇجەللى»

شائىرنىڭ بۇ ئەسىرىدە ياشلىق دەۋرىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەققىدە يازغان بىرنەچچە پارچە مەدھىيە، قەسىدىلەر؛ بۇرادەرلىرىگە ئاتاپ يازغان قەسىدىلەر؛ ھەربىر مىسراسىدىن ۋەقەلىكنىڭ يىلىنى بىلگىلى بولىدىغان مەرسىيەنامىلەر بار. شائىرنىڭ بۇ ئەسىرىمۇ «بەرق تەجەللى» نامىلىق ئەسىرى بىلەن بىر چاغدا نەشر قىلىنغان.

5. «تۆھپەتۇل بەررەيىن» («ئىككى قۇرۇقلۇق[1] ئۈچۈن تۆھپە»)

بۇ تۈركىيە پادىشاھى ئابدۇلھەمىتخانغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتىلگەن ئەسەردۇر. بۇ ئەسەردىكى سۇلتان ئابدۇلھەمىتخاننى مەدھىيەلىگەن، ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان بىر قەسىدىدىن باشقا قەسىدىلەرنىڭ ھەممىسى پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، بۇ قەسىدىلەرنىڭ بەزىسى شائىرنىڭ تارىخى، تەرجىمھالى؛ بەزىسى مۇتەئەسسىپ ھەسەتخورلارغا ھەجۋىي؛ بەزىلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا مەدھىيە؛ بەزىلىرى بولسا زامانىنىڭ قولايسىزلىقىدىن شىكايەت قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

6 . «سەبدەرنامە» («قەھرىمانغا بېغىشلانغان»)

سەبدەرنامە ـ تۈرك، پارس تىللىرىدا يېزىلغان شېئىرىي ئەسەر بولۇپ، بۇنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يوقالغان.

---

① ئىككى قۇرۇقلۇق ـ تۈركىيەنىڭ بىر قىسمى ئاسىيا قىتئەسىگە، يەنە زور بىر قىسمى ياۋروپا قىتئەسىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن مۇشۇنداق نام بېرىلگەن.

7. «مەجمۇئەتۇل قەسائىد» («قەسىدىلەر توپلىمى»)

ھازىر بۇ ئەسەرنىڭ بىر قىسىم قول يازمىسى ئايرىم كىشىلەردە ساقلىنىۋاتىدۇ.

8. «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەبچە شېئىرلار توپلىمى)

بۇ توپلامغا شائىرنىڭ «بەرق تەجەللى»، «سەبەق مۇجەللى» نامىلىق ئەسەرلىرى يورۇقلۇققا چىققاندىن كېيىن، ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچىلىك ئەرەب تىلىدا يازغان ئەڭ پاساھەتلىك، بالاغەتلىك قەسىدە، رۇبائىي، غەزەل، قىتئەلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئىككى قىسمدىن تەشكىل تاپقان. بىرىنچى قىسمى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بېغىشلانغان مەدھىيە، قەسىدىلەرنى، ئىككىنچى قىسمى ھېكمەتلىك نەسىھەتنامىلەر، ئالىم ۋە ئەدىبلەرگە ئاتاپ يېزىلغان مەدھىيەلەرنى، شۇنىڭدەك ھەجۋىي ـ تەنقىدىي شېئىرلار، مەرسىيەنامىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ ئەسەرلەرنىڭ قول يازمىسىنى شائىر ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئەڭ سادىق، سەممىي، قەدىردان شاگىرتى ئابدۇجىلىل دامۇللا ھاجىمغا تاپشۇرغان. دامۇللام شائىرنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، شېئىرلارنى ئۆز قەلىمى بىلەن رەتلەپ چىققان بولسىمۇ، نەشر قىلدۇرۇشقا ئىمكانىيەت يار بەرمىگەن.

9. «تىلسىمى ئىشق» («ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ سىرلىق تىلسىماتى»)

بۇ ئەسەر پارس تىلىدا يېزىلغان مۇھەببەت ناخشىلىرى ۋە ھېكمەتلىك غەزەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئەسلىي نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن.

10. «دىۋان ھۇسەينخان[1]»

بۇ ئەسەر ھىجرىيە 1325 ـ يىلى (مىلادىيە 1905 ~ 1906 ـ

يللىرى) يېزىلغان، فورماتى: 22×18cm، 69 بەت. بۇ ئەسەر ئەرەبچە قول يازما شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ ـ 1257 نومۇر بىلەن ساقلانماقتا.

11. مۇرەققى كەلىمە شەرىق

بۇ كىتاب 1968 ـ يىلى گۇما ناھىيەسىنىڭ ئىسمىسلا كەنتىدە كۆيۈپ كەتكەن. بۇ كىتابتا: « دىن دېمەكتۇر: ئاللاھنىڭ بىرلىكىگە، رەسۇلۇللاھنىڭ ئاللاھنىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش دېمەكتۇر»، «يەن دېمەكتۇر: ھۇنەر ـ سەنئەت ۋە دۇنيانىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش دېمەكتۇر» دېگەن ئىدىيەنى ئىلگىرى سۈرگەن، ئۇ دۇنيا ۋە بۇ دۇنيا توغرىسىدىكى ئىلىم ـ پەن ھەقىقىتىنى ئىلمىي ھال ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، پەننىڭ يىلتىزى دىندىن كېلىپ چىققانلىقىدىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم بولغان دۇنياۋى تالاش ـ تارتىشنى «ئىنجىل»، « زەبۇر»، «تەۋرات»، «قۇرئان» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىنسانىيەتنىڭ بۇ كاتتا دەستۇرىدىن دەلىل ـ ئىسپات كۆرسىتىپ، بۇلاردىن قايسىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ھەم زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ئىلمىي، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەر بىلەن بايان قىلغان. ئالىم تەجەللى بۇ كاتتا تەتقىقات ئەسىرىنى 9 يىل سەرپ قىلىپ يازغانىكەن.

12. تەمەتىل ھەۋاشى ئىزلەتىل غەۋاش[1]

ئاپتورى مەۋلانە ھۇسەين دېيىلگەن. ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىل دەۋرى ھىجرىيە 1314 ـ (مىلادىيە 1894 ~ 1893) يىلى. فورماتى 19×28cm، 156 بەت. ئەرەبچە تاش باسما. مەزمۇنى ناتىقلىق مۇنازىرلىشىش ۋە زېھىن ئاشۇرۇش ھەققىدىكى بايانلاردىن ئىبارەت. بۇ كىتاب

① «ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قەدىمكى ئەسەرلەر تىزىملىكى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 9 ـ ئاي نەشرى، 86 ـ بەت.

ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XKQ – 652 نومۇر بىلەن ساقلانماقتا. ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىلى دەۋرى ۋە ئاپتورنىڭ ئىسمىدىن قارىغاندا تەجەللىنىڭ كىتابىدەك تۇرىدۇ. لېكىن، تەپسىلىي تەكشۈرۈپ باققاندىن كېيىن ھۆكۈم قىلىنىدۇ.

13. مۇرەببى تەجەللى[1]

بۇ كىتاب قول يازما بولۇپ، خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان، جەمئىي 83 ۋاراق، 166 بەت. بۇ ئىلمىنۇجۇم ۋە خىمىيە ئارقىلىق ھەكىملىق قىلىپ كېسەل داۋالايدىغان ئەڭ مۇھىم كىتاب بولۇپ، ياخشى ساخلانمىغانلىقتىن بەزى جايلىرىنى چاشقان يېگەنكەن، بۇ كىتاب تېخى قولىمىزغا تەگمىدى. ئەمما، تەجەللىنىڭ نەۋرىسى سەئىد قۇتبىدىنخانىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ كىتاب قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ ئۇششارباش بازار يۇلئېرىق كەنتىدىكى تۇرسۇن قادىر ئىسىملىك كىشىدە ساقلىنىۋېتىپتۇ.

14. شىپاھى شەيخ[2]

بۇ جەملەنگەن رېتسىپلار بولۇپ، كونكرىت مەزمۇنى نامەلۇم، ئۇ ئاپەتلىك دەۋرلەردە كۆيۈپ كەتكەن. كىتابنىڭ بەزى جايلىرىدا شەيخ بەسرە دېگەن سۆزلەرمۇ بار. بۇنىڭدىن تەجەللىنىڭ ئىراقنىڭ بەسرە دېگەن شەھەرلىرىگە بارغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز.

15 . شىپايى سىيادادى[3]

بۇ كىتاب مەشھۇر خىمىيە ئالىمى، شائىر ھۇسەينخان تەجەللى تەرىپىدىن مىلادىيە 1903 ـ يىلى يېزىلغان بولۇپ، كىتابتا ئاساسەن

① تەجەللى پەرۋىشى.
② شىپالىق ئۇستاز.
③ شىپالىق ئەنئەنىلەر.

مەجۇنە، ھەببە، سوپۇپە، شەربەت ۋە سىرىتتىن ئىشلىتىش ئۇچۇن تەيـ
يارلانغان مەلھەم دورىلار، گىلى ھېكمەت، ھىجامەت، شاخچە ۋە قىيىال
تومۇرلاردىن قان ئېلىش ئۇسۇلى، پەي، مۇسكۇل، سۆڭەك، بوغۇملارغا
چۇشكەن كېسەللىكلەر، شۇنداقلا قان، سەپرا، سەۋدا ۋە بەلغەمدىن
بولغان كېسەللىكلەر سۆزلىنىپ، بىمارلارنىڭ كېسەللىرىگە سەۋەب
قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاغرىق ئازابىنى يەڭگىللىتىپ، تېنى ساق، ئۆزى
باتۇر، تەندۇرۇس كىشىلەردىن بولۇشى ئۇچۇن ناھايىتى كۆپ خىزمەت
كۆرسەتكەن. كىتابتا يەنە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە نوپۇسـ
نىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، داۋالاش تېخنىكىسىنى ۋە دورىگەرلىكـ
نى ئىسلاھ قىلىش، دوختۇرلارنىڭ تېببىي بىلىملىرىنى يېڭىلاپ
تۇرۇش ھەققىدىمۇ كۆپلىگەن تەۋسىيەلەر بار. مۇئەللىپ ھۇسەينخان
ئەكبەر تەجەللى تارىخىدا ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن تەبىئىي پەنلەرنى
تەڭ ئۆگىنىپ ماڭغان بولۇپ، جەمئىيەتنى تۇزەش ۋە ئىنسانلارغا
تۆھپە قوشۇش ئۇچۇن، روھنى تۇزەش ئۇچۇن شېئىرىيەتنى، تەننى
تۇزەش ئۇچۇن تېبابەتنى ئۆزىگە قۇرال قىلغان ئاساستا، خىمىيە
(ئىلمىي كىمىيا) ، گېئومېتىريە، بىيولوگىيە، فىزىكا، ئاستىرونومـ
يە (ئىلمىنۇجۇم)، ئىلمى ھال (دىنىي ئىلىم)، ئىلمىي مەنتىق (لوگـ
كا)، ئىلمىي فىقىئىم (ھەدىس ئىلمىي) قاتارلىق ئىلىملارنى، شۇنداقلا
ئىلمىي تەسەۋۋۇپتىن ئىبارەت كۆپلىگەن ئىلىملارنى چوڭقۇر تەپەككۇر
بىلەن ئۆگىنىپ، خۇسۇسىي ئىشلارنى ئارىلاشتۇرماي، ناھايىتى ئەستايـ
دىل ئۆگىنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، زور نەتىجىلەرنى قازىنىپ، قەلەم
بىلەن قەلبداش، ئىلىم بىلەن ئەسىرداش، دورا بىلەن دىلداش بولۇپ، ئا-
ۋامنىڭ نەزىرىدە ناھايىتى كاتتا ھۆرمەتلەرگە ئېرىشكەن.

ھەزرەت ياشانغان چېغىدا سىرىتقا كېسەل داۋالىغىلى چىقىپ كەتـ
كەندە كۆرەلمەس، يامان نىيەتلىك كىشىلەر ئۆيىگە ئوت قويۇۋەتكەن.
ئۇنىڭدىن ئېشىپ قالغانلىرى 1948 ـ يىلى گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تە-

رىپىدىن نابۇت قىلىۋېتىلگەن. بىر قىسىم قول يازمىلىرى تەجەللـ
نىڭ ئوغلى سەيىد زۇرۇلھۇداخانىنىڭ قولىدا ساقلانغان بولسىمۇ، «شـ
پايى سىيادادى» ۋە «دىۋانى ئەرەبى» دېگەن ئىككى كىتابتىن باشقىلىرى
1968 ـ يىلى «كىچىك باتۇرلار» تەرىپىدىن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. تەجەللـ
نىڭ نەۋرىسى سەئىدى قۇتبىددىنخان «شىپايى سىيادادى» نامىلىق كىتاب
ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «شىپايى سىيادادى» ئەرەب، پارس ۋە ئوردو تىلـ
لىرى ئارىلاش قوللىنىپ يېزىلغان مول مەزمۇنلۇق، قىممەتلىك
كىتاب بولۇپ، ئۆسمۇر چاغلىرىمدا دادامنىڭ «شىپايى سىيادادى» دا يېـ
زىلغان رېتسىپلار بويىچە نۇرغۇن بىمارلارنى داۋالاپ شىپاھ تاپقۇزغانلـ
قىنى كۆرگەن ئىدىم. يېشىمنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ دادام ماڭا
تومۇر تۇتۇش، خېلىتلارنى ئايرىش، دورا تونۇش ۋە سوقۇش، قان
ئېلىش ۋە سىقىپ چىقىرىش، گىلى ھېكمەت، كۇشتا قىلىش ۋە يۇغۇـ
رۇش، مەجۇنە، ھەببە ۋە سوفۇپ قىلىش، پەي، مۇسكۇللارنى ئۇيۇشتۇـ
رۇش، شەربەت ۋە سىرىتتىن ئىشلىتىدىغان مەلھەم، سوفۇپ دورىلىرىـ
نى تەييارلاشنى ئۆگەتتى. 1958 ـ يىلى دادام ھەم ئۇستازىم نۇرۇلھۇدا-
خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۆگىنىۋاتقان ئىلىم ـ ھۇنەرلىرىم تاشلـ
نىپ قالدى. 1962 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇپ، 1968
ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن چوڭ دادام تەجەللىنىڭ قاغىلىق
تىكى چوڭ ئوغلى (يەنى تاغام) ئوبۇلھۇداخانىنىڭ تەربىيەسىگە ئۆتتۈم.
بۇ كىشى ئەرەب، پارس، ئوردو تىللىرىنى بىلگەندىن باشقا تېبابەتتىن
خېلى ئوبدان خەۋىرى بار ئىدى. مەن 1975 ـ يىلىغىچە تاغامدىن تومۇر
تۇتۇش، دورا ياساش، خېلىت ئايرىش، دورا بېرىش ۋە دورا توختىتىش،
بوشتىش ئۇسۇلى، قان ئېلىش ئۇسۇلى، ھىجابەت قىلىش ئۇسۇلى ۋە
خۇلاسىلەش ئۇسۇلى قاتارلىق بىلىملەرنى خېلى مۇكەممەل
ئۆگىنىۋالدىم. 1985 ـ يىلى تاغام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن گۇمىغا

قايتىپ كېلىپ، ئۆگەنگەنلىرىم بويىچە تېبابەتچىلىك قىلىشقا باشلىدىم. بۇ جەريانىدا ئۇلۇغ بوۋام تەجەللىنىڭ روھى ماڭا يار ـ يۆلەك بولدى، «شىپايى سىيادادى» ياخشى ئۇستاز بولدى.

ئەپسۇسكى، «شىپايى سىيادادى» دېگەن بۇ تەۋەرۈك كىتابنى زامانىنىڭ سوغۇق شامالىلىرىدىن ئاسراش ئۈچۈن ئۆزۈن يىللارغىچە پىنھانغا ئېلىش توغرا كەلدى. شۇ جەريانىدا ۋاراقلىرى بىر ـ بىرىگە چاپلىشىپ، پايدىلىنىش ئۈچۈن ئاجرىتىش داۋامىدا يىرتىلىپ، بىر قىسىم جايلىرى پەرسۇدە بولۇپ كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئالىمنى سۆيگۈچى، ئىجادىيەتكە قىزىققۇچى ئىخلاسمەنلەرنىڭ تەجەللى ھەزرەتلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىلا ئوقۇپ، تېبابەتكە دائىر ئەسەرلىرىدىن تېخى خەۋەرسىزلىكىگە خاتىمە بېرىش ئۈچۈن نەشرىگە تەييارلىنىۋاتىدۇ.

بۇ كىتابتىكى رېتسېپلارنىڭ دورىلىرىنى مەن ئۆزۈم يىللاردىن بېرى ئىشلىتىپ تەجرىبە ـ سىناقتىن ئۆتكۈزگەن. ئىشىنىمەنكى، بۇ كىتاب تېبابەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا مۇئەييەن بىلىم بېرىدۇ، بىمارلارغا شىپالىق ئاتا قىلىدۇ.

16. «مۇجەررىباتى تەجەللى» (تەجەللى نۇسخىلىرى)

ئاپتورى: ھۇسەينخان تەجەللى. تىلى: چاغاتايچە. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان. ئەسەر چوڭ سەككىز كەسلەم، 1000 بەت ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىلىرى، ساقلىقنى ساقلاش بىلىملىرى بايان قىلىنغان، كېسەللىكلەرنى تونۇش ئۇسۇلى ۋە كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ئىزاھلانغان. ئىچكى، تاشقى كېسەللىكلەر، ئاياللار، بالىلار كېسەللىكى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر، بەش ئەزا كېسەللىكى قاتارلىق 900 خىلدىن ئارتۇق كېسەللىكنى تونۇپ داۋالاش ئۇسۇللىرى ھەمدە 1300 خىلدىن ئارتۇق ھەر خىل تەجرىبىدىن ئۆتكەن رېتسېپ تونۇشتۇرۇلغان. بۇ

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ساھەسىدە كەڭ قوللىنىلىپ كېلىنگەن.

17. ئىسكىرىي ئەزەم

بۇ كېسەللەرنى تونۇش ـ داۋالاش ۋە دورىگەرلىك بىر گەۋدە قىلىنغان كىتاب بولۇپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلىپ، ھىندىستاننىڭ دېھلىدا بېسىلغان. ئاپتورى: ھەكىم مەمەت ئەزەمخان 774 بەتلىك، پارسچە يېزىلغان ھەم ئەرەبچە بېسىلغان كىتاب بولۇپ تەجەللى ھەزرەت بۇ كىتابنى كونا ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىپ تارقاتقان.

18. ئاسترونومىيە ھەققىدە

بۇ كىتابنى 1958 ـ يىلى بېيجىڭدىن كەلگەن ئۇيغۇر تارىخنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەر يەكەن ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقىدىن ئېلىپ كەتكەن.

19. رۇمۇزى

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «تەجەللى ـ مۇجەللى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى 12 ـ، 13 ـ، 14 ـ، 15 ـ بەتلەر.

② ھۇسەينخان تەجەللى: «شىپايى سىيادادى» قول يازما.

③ ھۇسەينخان ئەكبەر تەجەللى نەۋرىلىرىدىن شەمئۇل داخان غوجا ۋە سەئىد قۇتبىدىنخان تەمىنلىگەن ماتېرىياللار.

④ ھۇسەينخان تەجەللى: «تەجەللى نۇسخىلىرى» قول يازما.

تەجەللىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى

گۈلجامال مۇھەممەتئىمىن

شائىر تەجەللى ھاياتىدا كۆپلىگەن شېئىرلانى يازغان، نۇرغۇنلىغان دىۋانلارنى تۈزگەن، بىراق شائىرنىڭ بۇ شېئىرلىرى ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈش سۈيىقەستىدە كۆيۈپ كەتكەن. ھازىرغا قەدەر نامى مەلۇم بولغانلىرى ۋە خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغانلىرىدىن «بەرق تەجەللى»، «سەبەق مۇجەللى»، «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەبچە شېئىرلار توپلىمى)، «تۆھپەتۈل بەررەيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە)، «مەجمۇئەتۈل قەسائىد» («قەسىدىلەر توپلىمى»)، «سەيدەرنامە» (قەھرىمانلىق شەجەرىسى)، «تىلسىمى ئىشق» قاتارلىق توپلاملار بىلەن، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇلغارىيەدە ئۇيغۇر كونا يېزىقىدا نەشر قىلىنغان «دىۋان تەجەللى» ناملىق ئەسىرى بار.

شائىرنىڭ شېئىرلىرى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت ۋە شېئىرىي ئىستېداتنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۆز دەۋرىدە ناھايىتى كەڭ تارقالغان ھەم شۇ چاغلاردا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەدرىسىلەردە ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىپ ئوقۇتۇلغان، ھەتتا بىر قىسىم شېئىرلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان، پۈتۈن شەرق ئەللىرىنىڭ ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىدىن جەملەنگەن «بايان» (ئەدەبىيات مەجمۇئەسى) غا تاللاپ كىرگۈزۈلگەن.

تەجەللىنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شائىر بىر قىسىم شېئىرلىرىدا ئاللا ۋە پەيغەمبەرلەرگە ھەمدۇسانا (مەدھىيە) ئوقۇسا، يەنە بىر قىسىم شېئىرلىرىدا ئىشق ـ مۇھەببەتنى كۈيلەيدۇ، بەزى شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى قاراش ـ مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، يەنە بەزى شېئىرلىرىدا چىن ئىنسانىي پەزىلەتلەر ئۈلۈغلىنىپ، ناچار ئىللەتلەر قامچىلىنىدۇ.

بىز شائىر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىكى ھەققىدە توختىلىشتىن ئىلگىرى شائىرنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىدىيەسى ھەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتەيلى. چۈنكى، شېئىر دېگەن ھامان شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىنى، ئىدىيەۋى ھېسسىياتىنى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ تەرەپتىن ئېيتقاندا، تەجەللىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىدىيەسى بىلەن تونۇشۇش ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى چۈشىنىشنىڭ ئاچقۇچى.

تەجەللى دىنىي ئالىم، شۇڭا ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىدا ئىسلام كالامىزملىرىنى مەنبە قىلغان دىنىي ـ پەلسەپىۋى قاراشلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، تەجەللى دۇنيا قارىشىدا تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇڭلاشقىمۇ ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىگە چوڭقۇر، ئىزچىل تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان سۈفىستىك ئىشق ـ مۇھەببەت قاراشلىرى ۋە ئېستېتىك قاراشلار ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن. شائىرنىڭ «تەجەللى» دېگەن تەخەللۇسنى قوللىنىشىمۇ بىزنىڭ قارىشىمىزچە ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، شائىر «تەجەللى» دېگەن سۆزنى ئاددىيلا ھالدا بۇ سۆزنىڭ «نۇر، جىلۋە، چاقناپ تۇرغان نۇر» دېگەن سۆز

مەنىلىرى ئۇچۇنلا تەخەللۇس قىلىپ تاللىغان ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى بۇ سۆزنى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىكى «كائىناتتىكى جىمى شەيئىلەر ئاللاھ سۈپەتلىرىنىڭ تەجەللىسى، باشقا شەيئىلەر ئاللا سۈپەتلىرىنىڭ قىسمەن تەجەللىسى بولسا، ئىنسان ئاللا سۈپەتلىرىنىڭ تولۇق ۋە پۈتۈن ھالەتتىكى تەجەللىسىدۇر» دېگەن كۆز قاراش ئاساسىدا، شائىر ئۆزىنى «ئاللانىڭ تەجەللىسى» دەپ قاراپ، مۇشۇ مەنىدە تەخەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەن، خۇددى بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋايى «فانى» سۆزىنى ئاددىيلا ھالدا «يوق بولۇش، تۈگەش» دېگەن مەنىدە ئەمەس، بەلكى «ئۆزلۈكنى يوقىتىپ، ھەق بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش» دېگەن مەنىدە تەخەللۇس قىلىپ قوللانغىنىغا ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، شائىر ئىراندىكى «ئىسپاھان داربلفۇنۇنى» نى پۈتتۈرگەندە «مەۋلەۋى» لىك ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ. بۇ ئۇنۋانمۇ ئاساسەن مۇتەسەۋۋۇپلارغا ـ سوپىلارغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ نۇقتىمۇ شائىرنىڭ دىنىي ئۇلما سۈپىتىدە بىر مۇتەسەۋۋۇپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ (مەۋلەۋىيلەر دەپ ئاتالغان، 13 ـ ئەسىردە جالالىدىن رۇمى ئاساس سالغان بىر سۈپىلىق تەرىقىتىنىڭ بارلىقىنىمۇ ئەستىن چىقارماسلىق كېرەك). شائىر دۇنيا قارىشىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىغا خاس ئامىللارنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، شائىرنىڭ بۇ خىل دۇنيا قاراش ئامىللىرى ئەكس ئەتكەن شېئىرلىرىنى چۈشەنمەك قىيىن.

تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىكى ھەققىدە توختالغاندا چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان بىر نۇقتا شۇكى، شائىرنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرىدا ئاللاغا ھەمدۇسانا، پەيغەمبەرلەرگە، جۈملىدىن مۇھەممەد پەيغەمبەرگە مەدھىيە ئوقۇلغان. يەنە نۇرغۇنلىرىدا شائىرنىڭ دىنىي قاراش ۋە دىنىي ھېسىياتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەمما، شائىرنىڭ بۇ خىل مەزمۇندىكى شېئىرلىرىدا ھەرگىزمۇ دىنىي

خۇراپاتلىق، زاھىدلىق تەرغىب قىلىنمايدۇ، بەلكى خۇدادىن قورقۇپلا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان تەقۋادارلىق قىلمىشلىرى، جەننەت تەمەسىدە ـ جەننەتكە كىرىش ئۈچۈن تەركىي دۇنيا بولىدىغان زاھىدلار قامچىلىنىدۇ. شائىر زاھىدلارنى ئىككى يۈزلىمچى ـ رىياكارلار دەپ قارايدۇ. مەسىلەن:

سەن شەيخ زۇھد شۇۋە، مەن رىندى ئىشىق پىشە،
كەۋسەر ساڭا مۇسەللەم، سەھبا ماڭا مۇبارەك.
مەيخانە ئەھلى بولكىم، مۇتلەق سائادەت ئاندا،
كىم زۇھد مۇھتەمىلىدۇر يا شۇم ياموبارەك.
يۈز قويدى خانە قاھدىن مەيخانەغە تەجەللى،
جامى شاراپ بىرلەن تەركى رىيا مۇبارەك .

دېگەن مىسرالاردا شائىر ناھايىتى ئېنىق ھالدا جەننەت تەمەسىدە، دوزاختىن قورقۇپ زاھىد ـ شەيخ بولغۇچىلار شۇم ئاقىۋەتكە قالامدۇ ياكى ياخشى ئاقىۋەتكىمۇ (دوزاققا كىرەمدۇ ياكى جەننەتكىمۇ)، بۇ ئېنىق ئەمەس دەپ كۆرسىتىپ، ھەق ۋىسالىنى ئەمەس، بەلكى جەننەتنى دەپ ئىبادەت قىلىدىغان، دىلىدا چىن ئېتىقادتىن ئەسەرمۇ بولمىغان بۇ رىياكارلارنى ئېتىقادسىزلىقتا ئەيىبلەيدۇ. بۇنداق زاھىدلارغا «سەن تەقۋادارلىقنى ئادەت قىلدىڭ، مەن ئىشقنىڭ، مەيخورلۇقنى كەسىپ قىلدىم، جەننەتمۇ، جەننەتتىكى دەريا كەۋسەرمۇ ساڭا بولسۇن، ماڭا قىزىل شاراپ قۇتاتسۇن» دەپ خىتاب قىلىپ ئۆزىنىڭ زاھىدلىقنى ئەمەس، بەلكى ئىشق مەيخورلۇقنى كەسىپ قىلغانلىنى قەيت قىلىدۇ ۋە ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ خانىقادىن باش ئېلىپ مەيخانىغا يۈز قويۇپ، شاراب قەدەھىنى قولىغا ئېلىش بىلەن رىيادىن قۇتۇلغانلىقىنى جاكارلايدۇ ۋە بۇنىڭ مۇبارەك ئىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. شۇنداقلا يەنە مەيخانا

ئەھلى بولۇش كېرەكلىكىنى، مۇتلەق بەختنىڭ مەيخانىدا ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

ئۇنداق بولسا يۇقىرقى مىسرالاردىكى «مەي ـ شاراب»، «مەيخانا» سۆزلىرى نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟ بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىشتىن ئاۋۋال بىز تەجەللىنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

دۇرۇپ مەستتەك مەيكەدە قابۇسدە،
چەكۈپ شەيئىلىللا ئەلالە سالالىم.
ئەگەر ئۆلسە مەنزۇر پىرى مۇغانە،
ۋىرۇپ جانۇدىل بىر پىيالە ئالالىم.
ئۆلۈپ خارىغۇلبال ئەندىشىلەردىن.
ئىچۈپ ئول مەيى فەيزھەقلە دولالىم.

.....

قەلەندەر ئولۇپ ساقىنىڭ دەرگەھىدە،
دۇتۇپ جام كەيپىيەتى جەم بولالىم.
ۋارۇپ ئالەم ئەقلىدىن ئىشق سارى،
ئۆلۈپ خاكى مەيخانەئى ئەدەم ئولالىم،

.....

بىلۇرسەنمۇ ئول ساقى كىم دىرومبەن،
ئاياغىن ئۈپۈپ قابۇسىندا ئۆلەلىم.

يۇقىرقى مىسرالاردىمۇ «مەيخانا ئىشىكىدە مەستتەك تۇرۇپ... ئەگەر مەيخانا خوجايىنى ئۈچراپ (كۆرۈنۈپ) قالسا جان دىلىمىز بىلەن بىر پىيالە ئالايلى... ساقىنىڭ ئايىغىنى سۆيۈپ، ئىشىكىدە ئۆلەيلى» دېگەن مەزمۇن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئالدىدا بىز نەقىل كەلتۈرگەن شېئىرىي مىسرالارغا ئوخشاشلا «مەيخانا» («مەيكەدە»)، «مەي» سۆزلىرى

تىلغا ئېلىنغان. يۇقىرقى مىسرالاردا كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە ئالاھىدە تارتىدىغان بىر ئاتالغۇ «پىرى مۇغانە» ئاتالغۇسى. يۇقىرقى ئاتالغۇلار بۇ ئاتالغۇ بىلەن زىچ ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە. تەسەۋۋۇپتىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇمكى، تەسەۋۋۇپقا «مەيخانا»، «مەي»، «پىرى مۇغانە» ئاتالغۇلىرى سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە. «مەي» تەسەۋۋۇپتا ئىلاھىي ئىشقنىڭ رەمزى ـ ئىشارىسى، ئىماسى، «مەيخانا» بولسا ئىلاھىي ئىشققا باشلايدىغان جاي. «پىرى مۇغانە » بولسا ئىلاھىي ئىشققا باشلىغۇچى، ئىلاھىي ئىشققا يېتىشتە تايىنىدىغان يولباشچى. بىز تەجەللى شېئىرلىرىدىكى «مەي شاراپ»، «مەيخانا» سۆزلىرىنى ئەنە شۇنداق چۈشەنگەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ بۇ خىلدىكى شېئىرلىرىنى ئەسلىي ماھىيىتىدىن چۈشىنىشكە مۇۋەپپەق بولالايمىز. ۋەھالەنكى، ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردا شائىرنىڭ:

يۈز قويدى خانە قاھدىن مەيخانەگە تەجەللى،
بىر جامى شاراب بىرلەن تەركى رىيا مۇبارەك.
مەيخانە ئەھلى بولكىم، مۇتلەق سائادەت ئاندا،
كىم زۇھد مۇھتە مىلىدۇر يا شۇم يامۇبارەك.

دېگەن مىسرالىرى نەقىل ئېلىنىپ «شائىر ئاخىرىدا كىشىلەر مېنى يېڭىلىققا دۇشمەنلىك بىلەن قارىغۇچى تەقۋادارلاردىن بولماستىن، بەلكى بەخت يولىدا كۈرەش قىلغۇچى ئاۋانگارت جەڭچىلەردىن بولۇشقا ئۇندەيدۇ»، «يۇقىرىقىلاردىن بىز تەجەللىنىڭ رېئاللىققا تەرەققىيپەرۋەرلىك بىلەن قارايدىغان ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيەسىنى، كەلگۈسىگە نىسبەتەن ئۈمىد ھەم ئىشەنچ بىلەن تولغان يالقۇنلۇق روھىي دۇنياسىنى چۈشىنىپلا قالماستىن بەلكى ئۇنى ئازادلىق، ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلغۇچى باتۇر جەڭچى سۈپىتىدە

كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز» دەپ يەكۈن چىقىرىلدى.[1] بىز بۇ خىل يەكۈننى خاتا دېيەلمەيمىز، ئەمما شائىرىنىڭ يۈقىرىقى مىسرالىرىدىكى مۇتەسەۋۋۇپ شائىرغا خاس تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىگە خاس ئىچكى مەنىلەرگە ئىگە سىمۋوللۇق سۆزلەرنى ئېتىبباردىن چەتتە قالدۇرۇشقا بولمايدۇ، ناۋادا بۇ مىسرالاردىكى ئەسلىي مەنىلەر بىلەن ھېسابلاشماي، ئەينى دەۋر شارائىتى ھەم تەجەللى دۇنيا قارىشى بىلەن ھېسابلاشماي بۇگۈنكى ئىدىيەۋى ئۆلچەم بىلەن بۇ مىسرالارغا مەنا ـ ئىدىيە يۈكلىسەك تارىخىي ماتېرىيالىزم پىرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلمىغان بولۇپ قالىمىز، دېگەن قاراشتىمىز. تەجەللى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرسى ـ ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسى بولۇپ، شائىر نۇرغۇنلىغان شېئىرلىرىدا ئاشىقنىڭ گۈزەل يارغا بولغان ئىشق ـ مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ، گۈزەل يار، سۆيۈملۈك مەشۇق ۋىسالىغا بولغان ئىنتىزارلىق، تەشنالىقلىرىنى ئىپادىلىگەن.

ئاشىقنىڭ ئۆزىنى ئىشق ئوتىدا كۆيدۈرۈپ، ۋەسلىگە ئىنتىزار قىلىۋاتقان يارغا بولغان زارىقىش ھېسسىياتلىرىنى شېئىرىي تەسەۋۋۇر-غا باي مىسرالار ئارقىلىق ئىپادىلەش ـ شائىرنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسىدىكى شېئىرلىرىنىڭ روشەن بىر ئالاھىدىلىكى. مەسىلەن:

سەنسىز ئولسام باغ ئارا ئول باغ مېھنەت تاغىدۇر،
سەن بىلەن تاغ ئىچرە يۈرسەم تاغ جەننەت باغۇدۇر.

دېگەن مىسرالاردا شائىر يار ئىشقىدا ئۆرتىنىپ، يار ۋەسلىگە تەقەززا بولۇۋاتقان ئاشىقنىڭ ئۆزى چىن دىلىدىن سۆيگەن يارغا بولغان ئاشقانە مۇھەببىتى، ئۇنىڭ دىدارىغا تەلپۈنۈش تۇيغۇلىرى ئىنتايىن

[1] «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» 3 ـ توم، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى،857 ـ بەت.

جانلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئاشىق مەشۇقى ۋەسلىگە شۇنچىلىك تەشنا بولىدۇكى، يارسىز ـ مەشۇقسىز باغ زۇلۇم، جەۋرى ـ جاپا تېغى بولۇپ تۇيىلىدۇ، يار بىلەن ۋىسال تېپىشقان تاغنىمۇ جەننەتنىڭ بېغى دەپ بىلىدۇ.

گۈزەل يارغا ـ مەشۇققا بولغان مەجنۇنلارچە مۇھەببەت ـ ئاشىقلىق شائىرنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك. شائىر بۇنداق ئاشىقلىقنى مۇبارەك ئىش دەپ بىلىدۇ. ئاشىق ئۈچۈن مەشۇقنىڭ جەۋرى ـ جاپاسىنى، ئىشق يولىدىكى بەختسىزلىكلەرنى بەخت دەپ قارايدۇ، شۇنداقلا مەشۇق جەۋرى ـ جاپا سالسىمۇ، بۇنداق جاپاغا ۋاپا قىلىشنى بەخت ھېسابلايدۇ. قىسقىسى، شائىر شېئىرلىرىدا ھەقىقىي ئاشىقلىق روھىنى نامايەن قىلىدۇ.

گۈلگۈنە قويمىش ئول ماھ، سەن قانە باتتىڭ ئى كۆز،
مىژگانىڭ ئىلگى ئۆزرە رەڭگى ھىنا مۇبارەك.
سەن شوخ مەست قاتىل، مەن ئاشىقى رىزاجۇيى،

سەندىن جافا مۇناسىپ، مەندىن ۋافا مۇبارەك.
ئۇششاققە زۇلفۇ چەشمىڭ بولسا بالا ۋە فىتنە،
بول فىتنە ھەم ھۇمايۇن ھەم ئول بالا مۇبارەك.
.....
ھەر دەردۇ غەم كى ئانى ئىشقى كى دىن ئالسا ساتىپ،
كۆڭلۇم سەدا چېكەر بۇ، يا سەئىد يا مۇبارەك.
سەرمايەئى خىرەدغە زۇلفۇڭ جۇنۇنىن ئالدىم،
يارەبكى بولماسۇن بۇ سەۋدائى نا مۇبارەك.
ساچىڭغا خۇش ئاسلىمىش كۆڭلۇم بالانى ئىستەپ،
دامانىدە سەخىنىڭ دەستى گەدا مۇبارەك.

ناھایىتى ئېنىقكى، بۇ مىسرالاردا شائىر ئىشق ـ مۇھەببەت يولىدىكى جاپانى، بالا ـ قازانى خۇشاللىق دەپ بىلمىدىغان چىن ئاشىقنىڭ سىماسىنى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تەجەللى شېئىرلىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئاشىق بەزىدە يار ۋەسلىگە يېتەلمىگىنى ئۈچۈن داتلايدۇ، بىراق يارنى خىيال قىلسىلا، يارنىڭ ئوتلۇق قاراشلىرى ئۇنىڭ تېنىگە ئوت ياقىدۇ ـ دە، ئۇنىڭ كۆڭلى يەنە يار بىلەن دىدارلىشىشنى ئىزدەيدۇ:

كۆڭلۈم قەددىدىن ئافەتۇ، ساچىدىن شىكەن ئىستەر،
مەنسۇر بولۇپتۇر مۇكى دار ۋە رەسەن ئىستەر.
كۆڭلۈم ئېتەر ئول ھەلقەئى گىسۇنى تەسەۋۋۇر،
دىۋانە جۇنۇن دەشتىدە بەيتۇل ھەزەن ئىستەر.
باغرىنى باسىپ تاشقا، يۈتەر قانىنى مەندەك،
ھەركىم سەنەمى سەڭگىدىل گۈل بەدەن ئىستەر.

.....

نوشىن لەبىغە جانۇ ـ دىلىم مەيىل قىلۇرلار.
شېرىننى بەلى خىسرو ئىلە كۆھكەن ئىستەر.

.....

كۆزلەرىم ئانىڭ قارا خالىن كۆرەرگە تەلمۇرۇر،
زەررەدەك كۆڭلۈم كەبى بولمىش قاراغلار بى قارار.
قارا قۇيۇندەك چىقار خەسدەك تىنىمدىن دۇدئاھ،
كىم خىيالىن ئەيلەسەم ئوتلۇق نىگاھى ئوت ياقار.

شائىر قەلىمدىكى ئاشىق ئىشق ـ مۇھەببەتكە، يارغا ـ مەشۇققا ئىنتايىن سادىق، جان پىدا ئاشىق. شائىر تۆۋەندىكى مىسرالار ئارقىلىق بۇنداق جان تەسەددۇق ھېسسياتىنى ناھايىتى ئوبرازلىق سۈرەتلەپ

بەرگەن:

ئىشق ھۆسنىڭ بەزمىدە بىر شەمئى ياقمىشتۇركىم ئول،
رىشتەئى جانىم بىلەن بۇ ئىككى كۆزلەر ياغىدۇر.

شائىر شېئىرلىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك بۇزۇلغان جەمئىيەت، بۇزۇلغان، ياتلاشقان كىشىلىك مۇناسىۋەت ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش ئارقىلىق ئىشقتىن يار ھۆسنىگە يېقىلغان چىراغنى داۋاملىق ياندۇرۇشنى، يەنىمۇ نۇرلاندۇرۇشنى ئىستەيدۇ.

تەجەللى بۇزۇلغان جەمئىيەتنى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن مېھرى ـ مۇھەببەتنى، ۋاپادارلىقنى، ساداقەتمەنلىكنى، كۆزلىرىدىن ئۇيات ـ ھايانى يوق قىلغانلىقىنى، دوست ـ بۇرادەرلەر ئارىسىدا مۇناپىقلىقنىڭ ئەۋج ئېلىپ كەتكەنلىكىنى پاش قىلىپ:

ئەز سىينە مۇھەببەتۇ سافارەفت،
ۋەزدىدە ھايا چۇ تۇتىيا رەفت.
بارىكى تۇراسىت ئىشتىيا قەش،
بۇررۇج كەلەفەسىت ئەزنى فاقەش.
بىگىرىفت مۇساداقەت كەرانە،
ئىنساف گۇرىخت ئەزمىيانە.
ئان ھەرف كى مەئنى ۋە فاراسىت،
مەنقۇش بەلۇۋ ھى بالى ئەنقاسىت.

دەپ يېزىپ، ئەينى جەمئىيەتتە مۇھەببەت، ۋاپا، ساداقەت، ئۇيات، ھايا، ئىنساب دېگەنلەرنىڭ تۇتىيادەك تېپىلماس بولۇپ كەتكەنلىكىنى، ۋاپادارلىقنىڭ ئەنقا دېگەن قۇشنىڭ قانىتىغا يېزىلغانلىقىنى، يەنى ئىسمى بار، جىسمى يوقلۇقىنى ئېيتىپ قاتتىق ئېچىنىدۇ.

شائىرنىڭ كۆپلىگەن ھەجۋي شېئىرلىرىدا ئىلىم ئوقۇشتا، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئەمەس، بەلكى شەيخ، مۇددەررىس،

مەنسەپدار بولۇشنى كۆزلەيدىغان، پەدەزلەنگەن ھىيلىلەر بىلەن پەقىرلەرنىڭ قېنىنى ئانىسىنىڭ سۈتىدەك ئىچىدىغان، ئالتۇن تېپىپ باي بولۇش خىيالىدىلا يۈرۈيدىغان، شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۆزلىرىنىلا پەزىلەتلىك سانايدىغان، يەنە كېلىپ بىلمىسىزلەر تەرىپىدىن پېشۋا دەپ قارىلىۋاتقان كىشىلەرنى «جاھالەتنىڭ يۇندىسىغا پېتىپ قالغان گاچا ئەخمەقلەر...»، «بەق بىلەن بەقەرنى ئايرىيالمايدىغان جاھىل ئېشەكلەر» دەپ قاتتىق قامچىلايدۇ. تۆۋەندىكى مىسرالار بۇنىڭ دەلىلىدۇر:

جۇيانى تەرەققىيەند يەكسەر،
ئەمما بەقەرازى نەشئەئى زەر.
ئىلمى ھەممە ھەس دەردۇ تەقسىم،
تەسدىقى زەرۇ تەسەۋۋۇرى سىيىم.
ۋەز تەھسىلى ئولۇم مەتلەب،
شەيخىيۇ، مۇدەرىرىسىيۇ مەنسەب.
نوشىدە بەبىلەئى مۇرەۋۋەر،
خونى فوقەرا چو شىرى مادەر.
دەر بىر كەئى جەھىل كوئەپكەم،
ئەز ئىلىم نەھەنگ سان زەنەددەم.
ۋان خەركى بەق ئەز بەقەر نەدانەد.
خۇدرا بوقرات فەزل خۇانەد.

شائىر ئۆز ھەجۋىي شېئىرلىرىدا يەنە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ «ئېشەكلەر مەن بوراق دەپ جار سېلىۋاتقان، تۇلكىلەر مەن شىر دەپ لاپ ئۇرۇۋاتقان»، «گۆھەر ساپال، ساپال گۆھەر دەپ قارىلىۋاتقان» زاماندىن قاتتىق نارازى بولۇپ، «كور يۇرەكلەرنىڭ بەختىگە زامانىمۇ نەرسىلەرنى ئېنىق ئايرىپ كۆرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى»، شۇڭا

«دەۋرىنىڭ گۆھەر تونۇيدىغان كۆزى بولمىغىنى ئۈچۈن، گۆھەر ساتىدىغان دۇكىنىمنى تاقىۋېتىش خىيالىدىمەن» دەپ ئاھ ئۇرىدۇ. مەسىلەن:

خەر بانگ زنان ناكى مەن بۇراقەم،
روبەكۇنى شىر تىمتراقەم.

بەھبەخت كوردىلان شۇدزامانە ئەئىۋەر رەنگ.
كىھدىدا باشەبەھ ھەم سەنگ دۇررۇ مەرجانرا.
چونىيىست دىدەئى گەۋھەر شۇناس دەۋرانرا،
بەران سەرەم كى كۇنەم تەختەبەند دۇككانرا.

شائىر ئىلىم ۋە سەنئەت قەدىرسىز بولۇپ قالغان، ئىلىم ئىگىلىرى، خار ـ زار بولغان جەمئىيەتنى «بۇ ئەسكىلەرنىڭ دەستىدىن ئىلىم ۋە سەنئەتنىڭ ئالىي ماتاسى شۇنداق ھالەتكە چۈشتىكى، جەننەتنىڭ بېغىدەك سۆزنى كىشى بىر ئەخلەتكىمۇ ئالمايدىغان بولدى» دەپ ئىنتايىن ئوبرازلىق سۈرەتلەيدۇ. شائىر گەرچە زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە جەمئىيەتنىڭ گۆھەر بىلەن ساپالنى پەرق ئەتمەسلىكى، ھەقىقىي ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ خار ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقى قاتارلىقلار سەۋەبلىك ئاھ ئۇرۇپ، ھەسرەت چەكسىمۇ، لېكىن قىلچە ئۈمىدسىزلەنمەيدۇ. ئەكسىچە «بۇ بوك قۇش قاغىلاردىن قانداقمۇ مېنىڭ ئالىي قارىچوغام پەرۋا قىلسۇن! تىكەن، ئەخلەتلەردىن ئوممان دەرياسى نېمە پەرۋا قىلسۇن»، «كورلار سۈرمە ئالمىغانلىقتىن، سۈرمە سېتىشقا قىينىچىلىق بولسا نېمە زىيان بولسۇن؟ كۆزى نۇرلۇقلار ئىسپاھان سۈرمىسىنىڭ قەدرىنى بىلىپ ئالىدۇ ئەمەسمۇ؟» دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئۈمىدۋارلىق روھىنى نامايان قىلىدۇ ۋە ئاخىرىدا «كۆز قارىچۇغۇم مەشھۇر ئالىم، ئەدىبلەر بەزمىسىنىڭ كۆزىدۇر!» دەپ

ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئالىم ۋە ئەدىب ئىكەنلىكىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ھەتتا. «قۇياشقا ئوخشاش مەن شەرقنىڭ پادىشاھىمەن!، مېنىڭ ئىلىم ـ ھېكمىتىم بۇ كۈندە شەرقنى يورۇتماق ئۈچۈن ھۆججەتنىڭ تېغىنى يالاڭداپ تۇرماقتا»، «مېنىڭ نەپسىم ئىلىمنىڭ تېنىگە جان كىرگۈزىدۇ ـ ھەزىرتى ئېيسا ئەلەيھىسسالامغا ئوخشاش...»، «مېنىڭ سۈرگەن ئىبارەتلىرىمگە قاراپ باق! ھەربىر نۇقتىلىق ئىبارەتلىرىم تېگىدە يۈز خۇراسانىنى تاپىسەن» (مېنىڭ يازغانلىرىم خۇراساندىن چىققان مەشھۇر شائىرلارنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ ـ دېمەكچى) دەپ خىتاب قىلىدۇ. [1]

ھايات گۈزەللىكلىرىنى سۆيۈشنى، ھايات لەززەتلىرىدىن، نېمەتلىرىدىن بەھرە ئېلىشنى تەشەببۇس قىلىش تەجەللى شېئىرلىرىدىكى يەنە بىر دىققەتكە سازاۋەر مەزمۇن بولۇپ، زاھىدلارنىڭ بۇ دۇنيا غۇربەتخانا، غەمخانە، بۇ دۇنيادا ئىستىقامەتتىن، ئىبادەتتىن باشقىغا بېرىلمەسلىك كېرەك، دەيدىغان قاراشلىرىغا قارشى ھالدا:

كەرەلىم گۈلىستانە شەۋققە سەباتەك،
دىرەلىم گۈلى زەۋقۇ راھەت كۆرەلىم.
بەھاردە ۋەفا يوق غەنىمەتتۇر ئولكىم،
چىمەن ئىچرە بىر بەزمى ئىشرەت قۇرالىم.

دەپ يېزىپ چىمەنلەردە بەزمىلەر قۇرۇپ ئىشرەت قىلىپ، گۈللەردىن زوقلىنىپ باھار پەيزىنى سۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن بىر ئىلغارلىق ئىدى.

شائىر ئاز ئەمما ساز قىلىپ:
ھەقايىقدە گاھ ئەژدەر ھادەك ئۇرۇپ دەم،

[1] «تەجەللى ـ مۇجەللى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى 60 ـ، 70 ـ بەتلەرگە قاراڭ.

ماۋارىنىدە گاھ ئارسلاندەك يۈرەلىم.

دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ ھەقىقەتلەرنى بىلىش ئۈچۈن ئەجدىھادەك دەم تارتىپ، ئاقارتىش ئىشلىرى ۋە پەننىي بىلىملەر ئۈچۈن ئارسلان بولۇپ ئېنتىلىش قارىشىنى تەشەببۇس قىلىپ، خەلقنى پەن ـ ماۋارىپ بىلەن قۇراللاندۇرۇشنى ئىزدەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر روھىنى نامايەن قىلىدۇ.

تەجەللىنىڭ «قارا» ھەققىدىكى قەسىدىسى شائىرنىڭ پەلسەپىۋى ـ ئېستېتىك قاراشلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن ئەسەرلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ھەربىر مىسرادا دېگۈدەك «قارا» سۆزى ئۇچرايدىغان بۇ قەسىدە شائىر ئالدى بىلەن سۈبھىنىڭ ئاق نۇرى قارا تۈننى قوغلىغانلىقىنى، قۇياشنىڭ نۇر دولقۇنلىرى جاھاننىڭ يۈزىدىكى قارىنى يۇيغانلىقىنى، قىسقىسى تاڭ ئاتقانلىقىنى، ئەمما بۇ ئالەمنىڭ ئۆزىنىڭ كۆزىگە يەنىلا قاراڭغۇ كۆرۈنۈۋاتقانلىقىنى يازىدۇ، نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟

ئالەم ئانىڭ كۆزلىرىدە قارا بولسا يوق ئەجەپ،
بىدىلى كىم دۇر قارا كۆزلەر بەلاسىغە دۇچار.

دېمەك، شائىر قارا كۆزلەرنىڭ بالاسىغا دۇچار بولغانلىقتىن ئالەم ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈندۇ. ئېنىقكى، شائىرنىڭ مۇھەببەتخانىسىنى يورۇتىدىغان قۇياش ـ قارا قاش يار ئۇنىڭ يېنىدا بولمىغاچقا، ئۇنىڭ مۇھەببەتخانىسى ھىجران تۇنىنىڭ قاراڭغۇسىدا قالىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى مىسرادىن كېيىن شائىر ئۆزىنى ئىشق ئوتىغا مۇپتىلا قىلغان يار ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ:

كۆز تىكىپ مەن بىر قارا قاش دىلرەباغە كىم ئۇزۇپ،
رىشتەئى ئۇلپەتنى، جىسمىم ئىگنەدەك بولدى نىزار.

بۇ ئىپار ھىرماندىن قارە ماڭا كافۇرى سۈبھە،
بولدى ئول كافۇر ھەجرىدىن ئىپار زەخمىگە يار.
... ...
بىر قاراپ باقماس ۋەلى تاراج ئېتەر ئەقلۇ شەكىپ،
ئىشۋەلەر ئەيلەپ قاراقچىدەك زەھى مەستانە يار.
بار پەردىن ھەم فۇزۇن پىنھانلىغ ئىچرە كىم، كۈزۈم،
تۈشىدە ھەم كۆرمەس قاراسىن تۈرپەدۈر ئول سىھىرگار.
ھۆسنى ئىستىغناسىدا ئول، ئىشىق سەۋداسىدا مەن.
ۋەھ ئەجەپكىم مەن قارا مەست، ئول قارا كۆز بادەخوار.

قەسىدىنى شائىر ئەنە شۇ تەرىقىدە داۋاملاشتۇرۇپ يارغا بولغان ئىلتىجا ۋە خىتابلاردىن كېيىن يارنىڭ قارا خال، قارا چاچ، قارا قاش... ئىكەنلىكىنى بايان قىلىش ئاساسىدا «قارا» غا مۇناسىۋەتلىك پەلسەپىۋى ـ ئېستېتىك مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شائىر ئاق بىلەن قارا ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىن قول سېلىپ، گەپنى كۆز قارىچۇغىنىڭ قارىلىقىدىن باشلاپ، بەخت يۇلتۇزىنىڭ رەڭگىنىڭ قارا ئىكەنلىكىنى، كەئىبىدىكى قارا تاشنى، ئەڭ دەسلەپ ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىنىڭ قارىلىقتىن پەيدا بولغانلىقىنى، ئابىھايات بۇلىقىنىڭمۇ قاراڭغۇ غاردا ئىكەنلىكىنى، بېھىشتىنىڭ تەرىپى ھېسابلانغان «مۇدھەممە تان» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنىڭمۇ قارا دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى، لەيلىنىڭ ھۆسنىنىڭ قارىلىقى بىلەن قەيىسنى مەجنۇن قىلغانلىقىنى، گۈزەل مەھبۇبلارنىڭ چېچى بىلەن قېشىنىڭ قارىلىقى ۋە يار ھۆسنىگە زىننەت بېرىدىغان مەڭنىڭمۇ قارىلىقىنى، ئەنبەر بىلەن ئىپارنىڭ رەڭگى قارا بولغاچقا قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى، قارا رەيھان بىلەن ئىپار پۇرىقى چاچىدىغان قارا سۈنبۈلنى مىسال قىلىش ئارقىلىق قارا رەڭنى ئۇلۇغلايدۇ، شۇنداقلا

«قارا رەڭ گۈزەللىكى» تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ قاراشنى شائىرنىڭ ئۆزىگە خاس ئېستېتىك كۆزىتىش ۋە ئېستېتىك تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ.

قەسىدىدىكى تۆۋەندىكى پەلسەپىۋى قاراشلارمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر:

1) «ئەڭ دەسلەپكى ئادەمنىڭ ۋۇجۇدى قارىلىقتىن پەيدا بولغان» دېگەن قاراش؛

2) «ھەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ. ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئەسلىي قارا بولىدۇ» دېگەن قاراش.

ساددا ماتېرىيالىستىك تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ قاراشلار بۇگۈنكى كۈندە گەرچە ئاددىي بىلىنسىمۇ، ئەمما ئەينى دەۋر ئىدىئولوگىيە تارىخىنى تەنقىد قىلىشقا مەنپەئەتلىكتۇر. بۇ خىل پەلسەپىۋى قاراشلار شائىرنىڭ باشقا شېئىرلىرىدىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ.

تەجەللىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىدە ئۇنىڭ دوست ـ بۇرادەرلىرى، مەسلەكداشلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شائىر ھاياتىدا مەسلەكداشلىرىدىن ـ ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق ئۆلىمالىرىدىن ئابدۇقادىر دامۇللام قاتارلىق زاتلارغا مەدھىيە ـ قەسىدىلەر يېزىپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك روھى ۋە يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇش ئىشلىرىنى قوللىغان ۋە مەدەت بەرگەن. شائىر مەكتۇپلىرىدە ئابدۇقادىر دامۇللام، ئابدۇجىلىل دامۇللا ھاجىم، ئابدۇكېرىم زىيائى، مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم، مەھمۇد ئاخۇن دامۇللام، ئابدۇرېشىت قازى ئاخۇنۇم، شەمسىدىن دامۇللام قاتارلىقلارغا يازغان مەكتۇپلىرىدە ئۆزىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلىرىنى، ئۆلىمالارنى، شائىر ـ ئەدىبلەرنى ھۆرمەتلەيدىغان، قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر روھىنى نامايەن قىلغان. بىز شائىرنىڭ ئابدۇقادىر

داموللام هەققىدىكى مەدھىيەسىنى كۆرۈپ باقساق ئوشۇقلۇق قىلماس:

فى كوللى ئىسبادي ۋە ئىمائي ئىلەل،
خىللىل ۋە فىيىل ھۆررى ئەبدىل قادىرى.
مەن زىكروھۇ فېي مىقۋەلى ۋە ۋىدادۇھۇ،
فېي خاتىرىي ۋە خەيالۇھۇ فېي نازىرىي،
بەشەرۇن ئەراھورروھە ئىللا ئىننەھۇ،
جەبەلۇن ۋە لاكىن بەھرۇ فەزلىن زاخىرى.

(ھەر كۈنى ئەتىگەن ـ ئاخشامدا ۋاپادار، ئازاد سىرداش دوستۇم ئابدۇقادىرغا، ئۇ بولسا ـ تىلىمدىن گەپ سۆزى، خاتىرەمدىن دوستلۇقى، كۆزۈمدىن خىيالى يىراق بولمايدىغان ئەڭ يېقىن دوستۇم ئىدى. ئۇنىڭ سۈرىتى ئىنسان بولغىنى بىلەن، ئۇ نازۇكلۇقتا روھقا، ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىدە تاغقا، ئىلىمىنىڭ موللىقىدا دېڭىزغا ئوخشايدۇ).

تەجەللى شېئىرلىرى بەدىئىيلىك جەھەتتە شېئىرىي تەسەۋۋۇر ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇرغا باي بولۇپ، ئوي ـ پىكىر ۋە ھېسسىيات كونكرېت، جانلىق، ھېسسىي ھالدا ئىنتايىن ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. بۇ ھال شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى كۆچلۈك جەلپكارلىققا ئىگە قىلغان. مەسىلەن: شائىر «تاڭ يورىدى، كۈن چىقتى» دېگەن پىكرىنى:

بولدى چۈن زەررىن لەۋۋا سۈبھ ئاقلىقىدىن نۇرى بار،
ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۈن فەۋجى فىرار.
كەيمىش ئەردى قارا ئەتلەستىن ھاۋا بىر تەيلىسان،
ئانى مېھىر ئەتتى زىيا تىرناغى بىرلە تار ـ تار.
چەشمەئى خۇرشىد نۇر ئەمۋاجى بىرلە دەھرنىڭ

يۈيۈپ يۈزىدىن قاراسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابدار.

دەپ ئۆزگىچە شېئىرىي تەسەۋۋۇر بىلەن ئىپادىلىسە، «قەغەز ـ قەلەم يوقاپ كەتتىمۇ» دېگەن پىكرىنى:

يا سىياھ يەتمىش كامار ئىچرە قارا قۇڭغۇز بولۇپ،
يا قەلەم ئۇچمىش قارا قۇشقاچ بولۇپ بى ئىختىيار.

دەپ ئوبرازلاشتۇرىدۇ. بۇ خىل ئوبرازلاشتۇرۇش شائىرنىڭ ھەممىلا شېئىرلىرىغا ئورتاق ئالاھىدىلىكتۇر. شائىر ئۆز شېئىرلىرىنىڭ ئېستېتىك تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇشتا ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە قاتارلىق ۋاسىتىلەردىنمۇ ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان.

تەجەللى شېئىرلىرى تىل جەھەتتە خەلق قوشاقلىرىغا يېقىن بىر خىل يېنىك، ئاھاڭدارلىقى كۈچلۈك تىلدا يېزىلغان. مەسىلەن:

دەررەھ قەدەم ئەزسەكۈن،
ۋەز خاتىرى مەن پەركۈن
رۇخ جانىبى كەشغەر كۈن
بەرتۇھپە سالام ئەزمەن.

بۇ شېئىر ئۇسلۇب ۋە ۋەزىن جەھەتتە خەلق قوشاقلىرىنى ئەسلىتىدۇ. تېخىمۇ توغرىراقىنى ئېيتقاندا، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» دا خاتىرىلەنگەن قوشاقلارنى ئەسكە سالىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

1. «تەجەللى ـ مۇجەللى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.

2. «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.

3. «بۇلاق» ژۇرنىلى ئومۇمىي 18 ـ سان.

4. ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىي ـ مائارىپ بۆلۈمى باستۇرغان، 1984 ـ يىلى.

5. «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» 3 ـ تۇم، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1993 ـ يىل نەشرى.

6. ھۆرمەتجان ئابدۇرەھمان: «تەسەۋۋۇپنىڭ ئىدىيەۋى تەرەققىيات جەريانلىرى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1996 ـ يىلى 4 ـ سان.

7. نەزىرە مۇھەممەت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى يار ئوبرازى ھەققىدە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1996 ـ يىللىق 3 ـ سان.

8. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1989 ـ يىللىق 2 ـ سان (ئىچكى ژۇرنال).

9. «قومۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1986 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى)

ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىرى تەجەللى ھەققىدە

قاۋۇل ساۋۇر

«چىراغ تۇۋى قاراڭغۇ» دېگەندەك، قاغىلىقنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى زىيالىلىرى بۇ شۆھرەتلىك ئىلىم ـ مەرىپەت پېشۋاسى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يۇرتداش ـ ماكانداش ئىكەنلىكىنى تولىمۇ كېچىكىپ، يەنە كېلىپ يىراقتىكى كىشىلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشلىرى ئارقىلىق چۈشەندى. بۇنداق بولۇشنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلىرىگە كەلسەك، قاغىلىقنىڭ ئەدەبىيات قوشۇنى تولىمۇ ياش، ئۇنىڭ تەركىبىدە ئالىمىنى چۈشىنىدىغانلار يوق ئىدى. ئۇنى مۇپەسسەل چۈشىنىدىغان مەلۇماتلىق مويسىپىتلار ئۆزۈن يىللار تۇرمىغا قامىلىپ يانقانىنىڭ ئۈستىگە ئۇزاققىچە نادانلىق ۋە «سول» چىللىقنىڭ قانمۇقات زۇلمەت پەردىسىگە پۈركەنگەن بۇ ماكاندا، بىر يەرلىك تارىخىي شەخس، يەنە كېلىپ ئەينى زاماندا كىشىلەر تەرىپىدىن ئىلاھلاشتۇرۇۋېتىلگەن بىر ئىسلام دىنىي ئۆلىماسى ھەققىدە ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھەقتە تۇنجى قېتىم مەلۇمات بەرگەن كىشى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن مەرھۇم ئۇستازىمىز ئابدۇرېشىت ئىسلام بولدى. ئۇ «كىتابلارغا باھا» ژۇرنىلىدا، تەجەللىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن قاغىلىقنىڭ ئەدەبىيات قوشۇنىنى زىل ـ زىلگە سالدى. بۇ ئۇچۇرنى دوستىمىز ئابدۇللا ئوسمان بىلەن ھاياجان ئىچىدە قەلەمكەش بۇرادەرلىرىمىزگە يەتكۈزدۇق ۋە بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ئىزدىنىپ بېقىش ئىرادىسىگە كەلدۇق. دەل شۇ پە-

يتكه ئۇلگۇرۇپ، 1982 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇمچىدىن قەدىرلىك ئۇستاز شۇكرى يالقۇن كەلدى. بۇ چاغدا ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىۋاتاتتى. بىز شۇكرى يالقۇن ئاكىنى ناھىيەلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش يۇن ئەنچاڭغا تونۇشتۇردۇق. يۇن ئەنچاڭ ئۇنى قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە ماشىنىغا ئولتۇرغۇزۇپ ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىنىمىزغا ئېلىپ كەلدى. يۇن شۇجىنىڭ شۇنچە ئالدىراشلىق ئىچىدە ۋاقىت چىقىرىپ يىغىنىمىزغا قەدەم تەشىرىپ قىلىشى يىغىنىڭ كەيپىياتىنى بىردىنلا جانلاندۇرۇۋەتتى. بىز ئالدىن قىلىشقان مەسلىھەتىمىز بويىچە ئابدۇللا ئوسماننى تەجەللى توغرىسىدا دوكلات بېرىشكە تەكلىپ قىلدۇق. ئابدۇللا ئوسمان دوكلاتنىڭ ئاخىرىدا: كۇچ تەشكىللەپ، تەجەللىنىڭ ئىلمىي، بەدىئىي يادىكارلىقلىرىنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش ھەققىدىكى تەشەببۇسلىرىمىزنى يەتكۈزدى. ئۇلار بىزنىڭ پىكىرىمىزنى قىزغىن قۇۋۋەتلىدى. شۇكرى يالقۇن ئاكىنىڭ ھاياجانلىق سۆزلىرى يۇن شۇجىنى تېخىمۇ ھاياجانلاندۇردى. ئۇ بەزى دىنىي زاتلارنىڭ تەجەللىنىڭ بەدىئىي يادىكارلىقلىرىنىڭ ھايات شاھىدى ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن دەرھال ماشىنا ئەۋەتتى. بىز ھەممىمىز كاسكا مازارغا باردۇق. دىنىي زات بىزگە تەجەللىنىڭ قەبرىسىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ مەقبەرە ئەسلىدە ئۆيىنىڭ ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، جامائەت ئاشخانىسى مەزگىلدە ئۆيىنىڭ ياغاچلىرى چۈۋۈپ ئوتۇن قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن مەقبەرە ئوچۇقچىلىقتا قالغانىكەن. بۇندىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى مەقبەرەگە بىر توپ ئۇزۇمە كۆچىتى قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا يېڭىدىن سۇ قۇيۇلغانىدى. دۇئا ـ تىلاۋەتتىن كېيىن، دىنىي زات ئالىمنىڭ ھاياتى سەرگۈزەشتىلىرى، دۇنياۋى تەسىرى ۋە ھايات ياشاۋاتقان نەۋرە ـ چەۋرە-

لىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەردى. يۇن شۇجى شۇ يەردىلا مۇنۇلارنى ئورۇنلاشتۇردى: بىرىنچى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مەسئۇللۇقىدا دەرھال ئادەم تەشكىللەپ، ئالىمنىڭ ناھىيە ئىچى ـ سىرتىدا ساقلىنىۋاتقان بارلىق بەدىئىي، ئىلمىي يادىكارلىقلىرىنى تولۇق يىغىۋېلىش، بۇ نۇقتىنى تەكىتلىگەندە، ئۇ: «ھەر قانداق چىقىم بولسا، مەن مەسئۇل» دەپ ئەسكەرتتى؛ ئىككىنچى، شارائىت ھازىرلاپ، ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى ياساش؛ ئۈچىنچى، ئالىمنىڭ كاسكا يېزىسىدا تۇرۇشلۇق نەۋرە ـ چەۋرىلىرىنى شەھەر نوپۇسىغا ئورۇنلاشتۇرۇش.

ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىندىن كېيىنلا، تەجەللى يادىكارلىقلىرىنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش بويىچە 9 كىشىلىك گۇرۇپپا تەسىس قىلىنىپ، گۇرۇپپا قارمىقىدا ئىشخانا قۇرۇلدى. ئىشخانىدا مەن (قاۋۇل ساۋۇر)، ئوبۇل جامال، تۇردى قاۋۇز بىر كىچىك گۇرۇپپىغا بۆلۈندۇق. بىر گۇرۇپپا ئابدۇللا ئوسمان، كامىل سايىت، دىلشات ئابلىز خوتەن تەرەپلەرگە، بىر گۇرۇپپا تۇرسۇن كىچىك، ئىدرىس قادىر، مۇھەممەد ئەزىز ناھىيە ئىچىدىكى يېزا ـ بازارلارغا ئاتلاندى. بىزنىڭ گۇرۇپپا يىغىلغان يادىكارلىقلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىش، تىزىملاش ۋە جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمىي كىتابلارنى تەكشۈرۈپ، ئالىمغا مۇناسىۋەتلىك بولغانلىرىنى تاللىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىمىزگە ئالدۇق.

بىز تەكشۈرۈشكە قولايلىق يارىتىش ۋە بۇندىن كېيىن مەدەنىيەت يۇرتىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ ساقلاش مەقسىتىدە يۇن شۇجىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىدىكى كىتابلارنى مەدەنىيەت يۇرتىغا يۆتكىدۇق ھەمدە ئىشىك ـ دېرىزىلىرى تۇنىگە ۋە پولات تور بىلەن قاپلانغان بىر ئېغىز ئۆيگە جايلاشتۇردۇق. بۇ كىتابلارنىڭ مەسئۇللۇقى شۇ قەدەر ئېغىر ئىدىكى، لىق بىر ماشىنا كىتاب بىزگە بىر-

مۇبىر ساناپ ۋە تىزىملاپ ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندى، شۇڭلاشقا، ئىشىكىكە ئۇچەيلەن بىردىن ئۇچ قۇلۇپ سېلىپ، ھەربىرىمىز بىردىن قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچىنى ئۇلۇشۇۋالدۇق. ئۇچەيلەن تولۇق جەم بولمىغۇچە ئىشىكنى ئاچقىلى بولمايتتى. كىتاب تەكشۈرۈشتە تۆگىچى يېزىسىدىن پېنسىيەگە چىققان پېشقەدەم مائارىپچى تۇردى قاۋۇز ئاكىنى ئىلمىي يېتەكچىلىككە تەكلىپ قىلدۇق. چۈنكى، ئۇ ئەرەب يېزىقى ۋە چاغاتاي تىل ـ يېزىقىنى پىششىق بىلەتتى. يەتتە كۈن سىجىل ئاختۇرۇپ، ئالىمنىڭ «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» نامىلىق كىتابى بىلەن نامەلۇم بىراۋنىڭ قاتتىق مۇقاۋىلىق بىر قول يازما كىتابىنى تاپتۇق. «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» نامىلىق شېئىرى دىۋان 1899 ـ يىلى قەشقەردە ئاتۇشلۇق ھۇسەيىن باي ھاجىم ۋە باۋۇدۇن بايلار تەرىپىدىن تاش مەتبەئەدە 1000 نۇسخا باستۇرۇلغانىكەن. بۇنىڭدىن ئون نەچچە كۈن ئىلگىرى بۇ كىتابتىن بىرنى قولغا چۈشۈرگەندۇق. شۇڭا، بۇنىڭغا ئانچە خوش بولۇپ كەتمىدۇق. ئىگىسى نامەلۇم بولغان ھېلىقى قول يازما بولسا، بىزگە تېخىمۇ قىممەتلىك بىلىندى. ئەينى دەۋردە قەشقەردە تۇرۇشلۇق رۇس كونسۇلى بىترىس كىرامۇنىڭ ئەرەبچە قەسىدىسى بىلەن باشلانغان بۇ قول يازمىنىڭ خەتلىرى ئىنتايىن ئۆلچەملىك ۋە كۆركەم بولۇپ، ئۇنىڭدا تەجەللىنىڭ تولىمۇ پاساھەتلىك يېزىلغان بىرقانچە شېئىرى بار ئىدى. بىز بۇ قولىيازمىنى دىنىي زاتلارنىڭ تەتقىق قىلىپ چىقىشىغا تاپشۇرۇپ بەردۇق. چۈنكى، مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تەجەللى ئەسەرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىلغانلىقى سەۋەب بولدى.

شۇ قېتىم ناھىيە ئىچى ـ سىرتىدا كۆپلىگەن تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، تېپىلغان نەرسىلەر تولىمۇ ئاز بولدى. چۈنكى، ئەينى زاماندا مەتبۇئاتچىلىق تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن، ئالىم-

نىڭ «بەرقى تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» نامىلىق كىتابىدىن باشقا تەۋررۇكلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىردىنبىر قول يازمىلار ھالىتىدە ئابدۇجېلىل دامولا ھاجىم ۋاستىسى بىلەن ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەجەللى ئەسەرلىرى كۆپىنچە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ يۇقىرى فورمىسىدا ئىجاد قىلىنغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاممىباب شېئىر ـ قوشاقلاردەك كەڭ تارقىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

تەجەللىنىڭ دىنىي زاتلارنىڭ ئىلىكىدە ساقلىنىپ كەلگەن مول ۋە ئاساسلىق بەدىئىي يادىكارلىقلىرىدىن باشقا يەنە تېببابەتچىلىك، ئاسترونومىيە، خىمىيەگە ئائىت نۇرغۇن ئىلمىي يادىكارلىقلىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم، شائىر نىمىتۇللا ئەبەيدۇللا ھاجىمنىڭ ئىلان قىلغان مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، 1958 ـ يىلى بېيجىڭدىن كەلگەن ئۇيغۇر تارىخىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى ئالىمنىڭ ئاسترونومىيەگە دائىر بىر پارچە ئىلمىي ئەسىرىنى ئېلىپ كەتكەن. ناھىيەلىك ئۇيغۇر تېببابەت شىپاخانىسىدا ئىشلەپ ئالەمدىن ئۆتكەن داڭلىق تېۋىپ مۇھەممەت ئىلى ئاخۇن خەلىپىتىمنىڭ سۆزلەپ بېرىشچە، ئالىمنىڭ بىردىنبىر تېببابەتچىلىك رېتسېپلىرى توپلىمى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىي» دا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن، ئۇنىڭدا «سەراتان» نى داۋالاش، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئادەم بىھۇش قىلىش ۋە ھوشسىزلاندۇرۇش دورىلىرى ياساشقا ئائىت رېتسېپلارمۇ بار ئىكەن. مەرھۇم خەلىپىتىم ئەينى ۋاقىتتا «سەرتان» دەپ ئاتالغان كېسەلنىڭ ھازىرقى راك ئىكەنلىكىنى ئۇقماي قالغانلىقى سەۋەبلىك، ئالىمنىڭ بۇ ھەقتىكى رېتسېپىغا دىققەتسىزلىك قىلغانلىقىدىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندى.

ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى بىلەن ئېيتقاندا، تەجەللى ھەقىقەتەن مۇ ئىپتىخارلىنىشىمىزغا ئەرزىيدىغان تارىخىي شەخس. ئۇ 1848 ـ

يىلى ناھىيەمىزنىڭ زۇڭلاڭ يېزا ئايكەنت كەنتىدە ئىسلام دىنى ئالـ
مى، ماھىر تېۋىپ قۇتبىدىن شاھ ھەزرەتلىرى ئائىلىسىدە دۇنياغا
كەلگەن. ئۇ بالىلىق چاغلىرىدا ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ھەرەمگە بارغان.
ئەرەبىستاندا باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئاتا ـ ئانىسـ
غا ئەگىشىپ ھىندىستاننىڭ قەدىمىي شەھرىگە كەلگەن. ئۇ ئاۋۋال
«دېھلى دارىلئۇلۇم» مەدرىسەسىدە، ئاندىن ئىراننىڭ «ئىسفاھان دارىلفۇ-
نۇنى» دا، ئاخىرىدا ئافغانىستاننىڭ «كابۇل دارىلفۇنۇنى» دا ئوقۇپ،
ھەر تەرەپلىمە بىلىم تەھسىل قىلغان. ئالىم تىلشۇناسلىق، ئەدەبىيات،
تارىخ، لوگىكا، تەبىئەت، ئاسترونومىيە، خىمىيە، تېبابەت، ماتېماتىكا
قاتارلىق پەنلىردە ئالىي ماھارەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ ھەج قىلىش ۋە
ئىلىم ئېلىش ۋەزىپىلىرىنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ
ھەمراھلىقىدا ئۆز يۇرتىغا قايتتى. قايتىش سەپىرىدە بەختكە قارشى ئا-
نىسى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بارلىق بېساتلىرى دەريادا غەرق
بولدى. نەتىجىدە ئالىم قاتمۇقات مۇسىبەت، يول ئازابى ۋە غەم ـ قايغۇ
ئىچىدە يەكەنگە كېلىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىگە ماكانلاشتى.
بۇ ئالىمنىڭ تېخى 20 نەچچە ياشلىق يىگىت مەزگىلى ئىدى. ئۇنىڭ
ھەر تەرەپلىمە ئىلمىي ماھارىتى ۋە قابىلىيىتى يەكەندىكى ئۆلىمالار،
زىيالىلار ۋە كەڭ جامائەتكە پۈر كەتتى. بۇنى ئاڭلىغان يەكەن ۋالىيسى
ئالىمنى ئاتىسى بىلەن ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇنىڭ ئۇلۇغ پەزىلەت،
كامالەتلىرىگە تەھسىن ـ ئاپىرىن ئېيتتى. كېيىن ئۇ قەشقەرگە
تەكلىپ قىلىندى. قەشقەردە ئۇنىڭ بۇيۇك شائىرلىق تالانتى ھەر تەبـ
قە كىشىلىرىگە ئايان بولدى، شائىرنىڭ شېئىر ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرى
قولدىن ـ قولغا كۆچۈپ، زوق ـ شوخ بىلەن ئوقۇلدى، ئۇنىڭ ئۆزىنى
زىيارەت قىلغان ئالىم، ئەدىبلەر ئالدىدىكى دىنىي، پەننىي، ئەدەبىي نۇـ
تۇقلىرى باھار شامىلىدەك تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆـ

زىنىڭ ئىلمىي، ئەدەبىي قابىلىيىتىنىڭ چەكسىزلىكى ۋە ئالىيجاناب
ئەخلاق ـ پەزىلىتى بىلەن ھەر تەبىقە زاتلار ۋە ئاۋام خەلقنى مەھلىيا
قىلىۋالدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ يەكەندىكى ئەڭ چوڭ بىلىم يۇرتى
«يېشىل مەدرىسە» گە مۇدەررىس بولۇپ تەينىلەندى. ئەپسۇسكى، شائىر-
نىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت ئەھلى ۋە خەلق ئارىسىدىكى يۈكسەك ئىناۋىتى
ئاز ساندىكى مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ يۈرىكىنى ھەسەت، ئىزتىراپ ۋە
بىئارامىلىق بىلەن ئۆرتۈۋەتتى. ئۇلار شائىرغا رەزىل تۆھمەتلەرنى
توقۇپ، ئۇنىڭ نازۇك قەلبىنى ئازار ـ كۈلپەت خەنجىرى بىلەن تىلغـ
دى. تېخىمۇ ئېچىنىشلىق يېرى شۇكى، ئالىمنىڭ قىرائەتخانىسىغا
ئوت قويۇپ، ئۇنىڭ كىتابلىرىنى كۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. مۇشۇنداق بـ
لىمسىز ھەسەتخورلارنىڭ غەيۋەت ـ شىكايەتلىرىگە نىشان بولۇپ
قالغان شائىر قەلەم شەمشىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئەرەب، پارس، تۇرك
تىللىرىدا يېزىلغان ئۆچمەس شېئىرلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەپت ـ بەش-
رىسىنى ئېچىپ تاشلىدى، ئۇ شۇ چاغدا يېقىن بۇرادىرى مۇتىئۇللا
ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ جان ـ دىل بىلەن قوغدىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ،
مەرىپەت ئەھلىگە دۈشمەنلىك قىلىشىنى كەسىپ قىلىۋالغان چۈپرەندە
ئەبلەخلەرنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيەت باشلىقلىرىغا چېقىشتۇرۇپ تۇـ
رۇشى نەتىجىسىدە خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. ئا-
خىرى مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ تەكلىپى بىلەن يەكەننى تاشلاپ
قاغلىققا يۆتكىلىپ چىقتى. قاغلىقتىكى مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم باش-
چىلىقىدىكى بىلىملىك ۋە ئاق كۆڭۈل كىشىلەر ئۇنى ئەلەم ياكى قازـ
لىق، مۇدەررىسلىك ياكى خەتىپلىككە ئوخشاش بىرەر خىزمەت ئۆتەپ
بېرىشكە قايتا ـ قايتا تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، شائىر ئۇلارنىڭ
ياخشى كۆڭلىگە رەھمەت ئېيتىپ، ھاۋالىقراق يېزىلارنىڭ بىرىدە
ئىلىم ۋە ئىبادەت بىلەن ياشايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكتىن، ناھىيە-

مىزنىڭ غوجائېرىق يېزىسىدىن ئىخلاسمەن مۆتىۋەر نىزامىدىن ھاجى شائىرغا بىر يۇرۇش باغلىق ھويلىسىنى بەردى. شائىر بۇ يەردە ئائىلىسى بىلەن 20 يىلدىن ئارتۇق ياشىدى. كېيىن بورا يېزىسىدا بولدى، ئاندىن، گۇمىدىكى بۇرادەرلىرىدىن ئابدۇللا مۆپتى ھاجىم، ئىسمايىل ھاجىملارنىڭ تەكلىپى بىلەن گۇمىننىڭ كىلىياڭ يېزىسىغا كۆچۈپ بېرىپ، ھاۋالىق جاي كۆھتام دەرياسى بويىغا ئورۇنلاشتى ۋە ئائىلىسىنىڭ بىر قىسمى بىلەن يەتتە يىلدەك تۇرۇپ تېۋىپلىق قىلدى. كېيىن يەنە قاغىلىقتىكى ئۆلىمالار ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ، ناھىيە بازىرى يېنىدىكى كاسكا يېزىسىدا مەتنىياز بېگىم دېگەن كىشى شائىرغا ئاتاپ سالدۇرغان يېڭى ئىمارەتكە ئورۇنلاشتى ۋە ئۆمرىنى شۇ جايدا ئاخىرلاشتۇردى. پۇتكۇل ھاياتىنى ئىلىم ـ مەرىپەت ئۈچۈن بېغىشلىغان بۇيۇك ئالىم ۋە تالانتلىق شائىر مەۋلانە ھۇسەيىنخان تەجەللى ھەزرىتىم ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەشھۇر پېشۋالىرىدىن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزغا ئالەمشۇمۇل يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇلغارىيە قاتارلىق ئەللەردە نەشر قىلىنغان «بەرق تەجەللى»، «سەبەق مۇجەللى»، «دىۋان تەجەللى» قاتارلىق كىتابلىرى ۋە تاشكەنتتە «بايار» لارغا كىرگۈزۈلۈپ، ئەينى يىللاردا رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەكتەپلەردە ئەدەبىيات دەرسلىكى سۈپىتىدە ئوقۇتۇلغان شۆھرەتلىك ئەسەرلىرىدىن باشقا، مەرھۇم ئابدۇل ھېكىم مەخسۇم ھاجىمنىڭ ئىلىكىدە بىردىنبىر قول يازمىلار ھالىتىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەبچە شېئىرلار توپلىمى)، «تۆھپەتۇل بەررەيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇققا تۆھپە) «مەجمۇئەتۇل قەسائىد» (قەسىدىلەر توپلىمى)، «سەبدەرنامە» (قەھرىمانغا بېغىشلىما)، «تىلسىمى ئىشق» (ئىشق مۇھەببەت تىلسىمى) ۋە قۇرئاننىڭ ئۇيغۇرچە تەپسىرى قاتارلىقلار بار.

شائىرنىڭ «تەجەللى» (چاقناپ تۇرغان نۇر) ۋە «مۇجەللى» (مۇسابىقە مەيدانىدا ئۇتۇپ چىققۇچى) دېگەن ناملىرى ئۇنىڭ ئىلمىي ۋە ئەدەبىي كامالىتىگە مۇناسىپ ھالدا ئالىم، ئەدىبلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن تەخەللۇس ئىدى.

بىرقانچە يىلدىن بۇيان، ئالىم ھەققىدە نۇرغۇن ماقالىلار ئېلان قىلىندى ۋە ئۇنىڭ نام ـ شەرىپى دۇنياۋى مەشھۇر كىشىلەر قاتارىدا دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ئىسلام دىنىي لۇغىتىگە كىرگۈزۈلدى. ئۇ يۇرتىمىزنىڭ، مىللىتىمىزنىڭ شۇنداقلا، پۇتكۇل ۋەتىنىمىزنىڭ غۇرۇرى. بۇنى چۈشەنگەن يولداش يۇن ئەنچاڭ ئۆز ۋەدىسىنى بىر ـ بىرلەپ ئىشقا ئاشۇردى. 1984 ـ يىلى ئالىمنىڭ ئەۋلادلىرىدىن 16 كىشىنى شەھەر نوپۇسىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1985 ـ يىلى ناھىيەمىزدە مەخسۇس ھەيئەت تەسىس قىلىنىپ، 35 مىڭ يۈەن ئىئانە بىلەن ئالىمنىڭ مەقبەرىسى ياسالدى. مىڭلىغان ئىخلاسمەنلەرنىڭ زىيارەتگاھى بولغان بۇ مەقبەرىنى ھەر قېتىم كۆرگىنىمىزدە، بۇندىن 66 يىل ئىلگىرىكى ئاجايىپ تەسىرلىك بىر مەنزىرە كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

1927 ـ يىلى رامىزاننىڭ 12 ـ كۈنى شائىرنىڭ ۋاپاتى قاغىلىقنى زىل ـ زىلىگە كەلتۈرگەندى. شائىرنىڭ يەكەن، گۇما قاتارلىق جايلاردىكى يار ـ بۇرادەرلىرىگە خەۋەر قىلىش ۋە ئۇلار يېتىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا دەپنە قىلىش ئىككى كۈن كېچىكتى. ئۇلارمۇ يېتىپ كېلىشتى. بىراق، مىڭلىغان ھازىرلار توپى ئىچىدە كۈتۈلمىگەن بىر غوۋغا يۈز بەردى. ئاللىقاچان كاسكا مازارىدا لەھەت ئېلىنىپ بولغان بولسىمۇ، شائىرنىڭ جەستىنى يەكەنلىكلەر يەكەنگە يۆتكەپ دەپنە قىلىمىز دېسە، گۇمىلىقلار گۇمىغا يۆتكەپ دەپنە قىلىمىز دەيتتى، غوۋغا بارغانسېرى ئۇلغۇيۇشقا باشلىدى. توساتتىن توپ ئارىسىدا ياڭرىغان

قۇدرەتلىك بىر ئاۋاز بىلەن تەڭ، سۈرەن ـ چۇقانلار بىردىنلا بېسىقىپ قالدى:

ـ ھۆرمەتلىك ئەھلى جامائەت، بولدى قىلايلى، بىز بۇيۇك ئالـ ـمىمىزنىڭ مۇسىبەت قايغۇسىدا ئۆرتىنىۋاتقان پاك كۆڭۈللەرگە مالالىق يەتكۈزمەكچى ئەمەسمىز، لېكىن بۇ تالاش ـ تارتىش نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ خەلقىمىزنىڭ ئالىمغا بولغان چەكسىز مېھىر ـ مۇھەبـ ـبىتىنى ۋە بۇيۇك ئالىمنىڭ خەلق قەلبىدىكى تەڭداشسىز قەدىر ـ قىممىتىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنداقمۇ ئادەملەر بارىكى، ئۇلارنىڭ جەسـ ـتىنىمۇ كىشىلەر مال ـ دۇنيا تالاشقاندەك تالىشىدۇ. بۇگۈن يەكەن، گۇما خەلقلىرى ھەزرىتىمنىڭ جەستىنى تالىشۋاتىدۇ. بۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قەلبىدە ھەزرىتىمنىڭ بۇيۇك قەدىر ـ قىممىتىنىڭ ئورتاقلىقىنى، ھەزرىتىمگە بولغان مېھىر ـ مۇھەببەتنىڭ ئورتاقلىقـ ـنى نامايان قىلدى. شۇڭا، بۇ ئىشتىمۇ ھەزرىتىمنىڭ «ئامانەتنى نەدە تاپشۇرسام، شۇ يەردە ياتاي» دېگەن ۋەسىيىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلايلى.

ھەر ئىككى تەرەپ ئالىمنىڭ ئىشەنچىلىك دىلكەشلىرىدىن بولغان بۇيۇك ھۆرمەت ئىگىسى راشىدىت مۇپتى ھاجىمنىڭ مۇھۇر باسقاندەك ئورۇنلۇق خىتابىدىن تەسىرلەندى بولغاي، تاۋۇتنى كاسكا ما ـ زارغا ئېلىپ مېڭىشتى. ھازىدارلارنىڭ يۈرەكنى ئېزىدىغان مۇڭلۇق قوشاق ۋە ھەسرەتلىك يىغا ـ زارلىرى ئەۋجىگە چىقتى.

1993 ـ يىل 30 ـ ئۆكتەبىر

(ئاپتور: قاغىلىق مەدەنىيەت، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە تەتقىقات ئىدا ـ رىسىدا)

شۇكۇر يالقۇن تەجەللى مازىرىدا

دىلشات ئابلىز

1980 ـ يىللار ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرى بولغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە، پېشقەدەم يازغۇچىلار ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ياش ھەۋەسكارلار سەپكە قېتىلىپ، كەڭ ـ كۆلەمدە ئىزدىنىش، ئىجاد قىلىش، ئۆزئارا قوللاش، يېتەكلەش، ئەجـ ـدادلارنىڭ نەمۇنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش، قېزىش، رەتلەش، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش قاينام ـ تاشقىنلىق مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەندى.

بۇ مەزگىلدە، قاغىلىق ناھىيەسىدىمۇ 50 ~ 60 كىشىلىك زور بىر ئەدەبىيات ـ سەنئەت قوشۇنى شەكىللەنگەن بولۇپ، 1982 ـ يىلى ناھىيەلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلدى. بۇ جەمئـ ـىيەت ئۆز رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاپتور ـ لارنى ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت، مۇھاكىمە يىغىنلىرىـ ـنى ئېچىش، ئەدەبىي ـ سەنئەت، مۇشائىرە پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇـ ـرۇش جەھەتلەردە ناھايىتى ياخشى رول ئوينىدى. ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىـ ـلەر جەمئىيىتى ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئاچقاندا، قەشقەر، خوتەن، ئۇرۇمچىلەردىكى ئاتاقلىق يازغۇچى، شائىر، تەتقىقاتـ ـچىلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئەدەبىيات پېشۋالىرىنىڭ يېڭى ئەدەبىيات ئېقىمىغا بولغان كۆز قاراشلىرى، ئىجادىيەت ئۇسۇلۇبلىرىنى ئۆگىنىش جەھەتلەردە مۇھاكىمە سۆھبەتلىرىنى ئۇيۇشتۇراتتى. 1980 ـ يىلىدىن

1984 ـ يىلىغىچە قاغىلىققا ئىلمىي ئىجادىيەت ۋە پائالىيەت ئۈچۈن كەلگەن يازغۇچى، شائىرلاردىن تېيىپجان ئېلىيۇپ، قەييۇم تۇردى، زوردىن سابىر، قاھار جېلىل، ئابدۇرېشىت ئىسلام، سەمەت دۇگايلى، مەمتىمىن بارى، نىزامىدىن ھۇسەين، ئىدرىس بارات، قادىر ئەكبەر، تەلئەت ناسىر، روزى سايىت، ئەبەيدۇللا ئىبراھىم، نۇرمۇھەممەت توختى، ئابدۇللا سۇلايمان، ھاجى ئەھمەت، قۇربان ئىمىن، تاھىر تالىپ، تۇرسۇن نىياز، ئۇچقۇنجان ئۆمەر قاتارلىقلار ياش ئاپتورلارنى يېتەكلەش، سەپكە قېتىش، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆزلىرى چىقىرىۋاتقان گېزىت ـ ژۇرناللاردا مەخسۇس سەھىپە ئېچىپ ئېلان قىلىش ياكى مۇناسىۋەتلىك گېزىت ـ ژۇرناللارغا يوللاپ بېرىش ئارقىلىق ياش ئاپتورلارنىڭ ئىجادىيەت قىزغىنلىقىغا زور ئىلھام بەردى.

1984 ـ يىلى 10 ـ ئاي، ئالتۇندەك سېخىي كۆز قاغىلىقنى مول مەھسۇلچىلىققا پۈركىگەن خاسىيەتلىك كۆنلەردە، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دىرامىچىلىق ئىشلىرىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى، خەلقىمىزنىڭ پەخىرلىك ئوغلانى شۇكۇر يالقۇن قاغىلىققا كەلدى. شۇكۇر يالقۇننىڭ قاغىلىققا كېلىشى قاغىلىقتىكى ئەدىبلەرگە مەشھۇر بىر شائىر، ئالىمنى تونۇتتى. ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ قۇنقۇزۇۋېلىنىشىغا تۇرتكە بولدى. ئالىمنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ قەددى كۆتۈرۈلۈشىگە مەدەت بولدى. قاغىلىق خەلقىگە بۇيۇك ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى تۇرغۇزۇشقا چاقىرىق بولدى!

شۇكۇر يالقۇن كەلگەندە، ناھىيەلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ مەجلىسخانىسىدا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىۋاتاتتى. شۇكۇر يالقۇننى يىغىن مەيدانىغا ناھىيەلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى يۇن ئەنچاڭ بىلەن مەرىپەتپەرۋەر زىيالى ھېببۇللا نۇر ئاكىنىڭ ئوغلى ئالىمجان

باشلاپ كىردى. بىز ھېببۇللا نۇر ئاكىنىڭ بۇ يىغىنغا قاتنىشىۋاتقان شائىرە قىزلىرىدىن دىلمۇرات ھېببۇللا، دىلبەر ھېببۇللالاردىن شۇكۇر يالقۇن ئەپەندىنىڭ قاغىلىققا كەلگەنلىكىنى، بۇ يىغىنغا ئىشتىراك قىلىدىغانلىقىنى ئۇققان ئىدۇق. بىز بۇ پېشقەدەم دىراماتۇرگىنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋىرىمىز بولغاچقا ئۇ ئىشكىتىن كىرىشىگە ئورنىمىزدىن تۇرۇپ، قىزغىنلىق بىلەن چاۋاك چېلىپ كۈتۈۋالدۇق. شۇجى يۇن ئەنچاڭ بۇ قىزغىن كەيپىياتتىن خۇشاللانغان ھالدا:

ــ بۇ كىشى شىنجاڭنىڭ دىرامىچىلىق ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقان تالانتلىق يازغۇچى شۇكۇر يالقۇن بولىدۇ. بۇ كىشىنىڭ كېلىشى ناھىيەمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشىگە زور ئىلھام بولغۇسى، ــ دېدى.

شۇكۇر يالقۇن قامىتى كېلىشكەن، بېشىغا قىزىل دۇخاۋا دوپپا كەيگەن، قىرقىم ساقاللىق، كۆزلىرى بۇركۈتنىڭكىدەك ئۆتكۈر، ئاق ـ سۇزۇك چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان، ئۆتكۈر پىكىرلىك كىشى ئىكەن.

ــ سىزلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت قوشۇنىڭلار بەك كاتتا ئىكەن، ـ دېدى ئۇ مەمنۇن بولغان ھالدا، ــ ئەللىك ـ ئاتمىش ئەدىب بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئىلمىي ئىجادىيەت سۆھبەت پائالىيىتى ئۈيۈشتۈرۈپسىلەر، بىر ناھىيەدە ئەدەبىيات ـ سەنئەت قوشۇنىنىڭ بۇنداق زور سالماقنى ئىگەللىشى ناھايىتى خۇشاللىنارلىق ئىش!

ــ ئەدەبىيات ـ سەنئەت قوشۇنىمىزنىڭ بۇنداق زور سالماقنى ئىگەللەپ، ئىجادىيەت سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىمىزنى ناھىيەمىزدە بىر دەپ يۈرەلىشىمىزمۇ يۇن ئەنچاڭدەك ئەدەبىيات سېپىدىن چىققان رەھبىرىمىز ۋە سەركەردىمىزنىڭ بولغانلىقىدا، ــ دېدى ئاردىدىن چاقچاقچى شائىر ئابدۇللا ئوسمان. ئابدۇللا ئوسماننىڭ سۆزىنى،

تونۇلغان ئاخبارانچى، فولكلورشۇناس كىرەمنىياز تەرجىمە قىلىپ بەردى. يۇن ئەنچاڭ مەمنۇن بولغان ھالدا:

— ئىلگىرى يەكەن گېزىتىدە ئىشلىگەن ۋاقتىمدا ھېكايە، ئەدەبىي ئاخباراتلارنى كۆپ يازغان. رەھبەرلىك ئورنىغا چىققاندىن كېيىن يېتىشىپ بولالمىدىم — دېدى.

— سىز بۇلارنى ياخشى تەشكىللەپسىز، بۇمۇ سىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى چۈشەنگەنلىكىڭىزدىن، بۇلارنىڭ تەلەپلىرى بولسا ئاڭلاپ باقسىڭىز، قېنى قانداق تەلەپ ـ پىكىرىڭلار بار، — دېدى شۇكۇر يالقۇن. بىز تۇچمۇتۇچتىن:

— ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ناھىيەمىزدىكى ئاپتورلارنى ئۇيۇشتۇرىدىغان، يېتەكلەيدىغان، ئەسەرلىرىنى كۆرۈپ — تۇزىتىپ بېرىدىغان ئادەم يوق. مۇشۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان كىشىدىن بىرنى مەدەنىيەت يۇرتىغا يۆتكەپ بەرسە، — دېدۇق.

— ئۆتكەن يىلى سىلەرنىڭ تەلىپىڭلار بويىچە شائىر ئابدۇللا ئوسماننى يېتىملىقۇم ئوتتۇرا مەكتەپتىن ناھىيەلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە يۆتكەپ، ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىقىغا قويغانىدۇق، ئەمدى سىلەر دېگەن خىزمەتكە كىمنى يۆتكىسەك بولىدۇ؟ — دېدى يۇن ئەنچاڭ. بىزلەر:

— قاۋۇل ساۋۇر ناھىيە بويىچە ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ ئالدىدا، تەشكىللەش ئىقتىدارى يۇقىرى، ئۇ بىزنى يېتەكلەپ كېتەلەيدۇ. شۇڭا، رادىيو ئۇزىلىنىڭ تەھرىرلىكىدىن مەدەنىيەت يۇرتىغا يۆتكەپ بەرسە، — دېدۇق.

— بولىدۇ، قاۋۇل ساۋۇر مەدەنىيەت يۇرتىغا يۆتكىلىپ، ناھىيەنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولسۇن.

بۇ كەسكىن جاۋابتىن ھەممىمىز شادلىققا چۆمۈپ قىزغىن

چاۋاك چېلىشتۇق، يۇن ئەنچاڭ كۇلۇمسىرىگەن ھالدا سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ئەگەر ناھىيەمىزدىكى بىرەر ئاپتور جۇرئەت قىلىپ پوۋېست يازماقچى بولسا ئۇنىڭغا ئۇچ ئاي، رومان يازماقچى بولسا ئالتە ئاي ۋاقت ئاجرىتىلىپ بېرىلىدۇ. مائاشى تولۇق بېرىلىدۇ. بەلگىلەنگەن ۋاقت توشقاندا بىز ئەسەرنى كۆرسەك بولدى. قايسى تېما ۋە قايسى مەزمۇندا يېزىش ئاپتورنىڭ ئىختىيارى.

— ھەممىمىز ھاياجان ۋە ئىلھام ئىچىگە چۆمدۇق، شۇكۇر يالقۇن كۇلۇمسىرىگەن ھالدا:

— مەن ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قەدرىگە يېتىپ، يازغۇچى، ئەدەبىلەرگە ئىجادىيەت ئۈچۈن ۋاقت ئاجرىتىپ بەرگەن يۇن ئەنچاڭ شۇجىنىڭ قىزغىن پوزىتسىيەسىدىن قاغىلىقنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنىڭ كەلگۈسى — گۈزەل ئىقبالىنى كۆرگەندەك بولدۇم. قاغىلىقنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا تەجەللىدەك دۇنياغا تونۇلغان شائىر ئالىملار چىققان، مەن يەنە ئاشۇنداق شائىر ـ ئالىملارنىڭ چېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن، — دېدى.

— قاغىلىقتا ئاشۇنداق دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان شائىر، ئالىملارمۇ بارمۇ؟ بۇ بىر خۇشاللىنارلىق ئىش ئىكەن. مەن تەپسىلىيرەك ئۇقاي، — دېدى يۇن ئەنچاڭ.

— شۇكۇر يالقۇن شائىرغا بولغان ھۆرمەت يۇزىسىدىنمۇ ئورنىدىن دەس تۇرۇپ:

— تەجەللى يېقىنقى زاماندا ئۆتكەن كاتتا شائىر. ئۇ تېبابەت، ئىلمىنۇجۇم، خىمىيە پەنلىرىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن دۇنياۋى شۆھرەتلىك ئالىم. «دىۋان ئەرەبى» نامىلىق كىتابى ھۇسەين مۇساباپوفلارنىڭ خىراجىتى بىلەن بۇلغاريەدە نەشر قىلىنغان، «بەرق تەجەللى، سەبەق

مۇجەللى» دېگەن كىتابى قەشقەردە تاش مەتبەئىدە بېسىلغان. يەنە كۆپ-لىگەن شېئىرلىرى تاشكەنتتە نەشر قىلىنىپ «بايان» غا كىرگۈزۈل-گەن، مەن مەدرىسە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىمدا تەجەللىنىڭ «بەرق تەجەللى، سەبەق مۇجەللى» دېگەن كىتابىنى ئوقۇغان. تەجەللىنىڭ تېبابەت ئىل-مىدىكى نەتىجىسى ناھايىتى يۇقىرى، ئۇ راك كېسىلىنى داۋالاپ سا-قايتقان، ـ دېدى.

ـــ تەجەللى قاچان ئالەمدىن ئۆتكەن، قەبرىسى قەيەردە؟ ـــ دەپ سوريدى يۇن ئەنچاڭ .

ئارىدىن مائارىپ سېپىدىكى ئاخباراتچى كامىل سايىت:

ـــ تەجەللى 1927 ـ يىلى ۋاپات بولغان. قەبرىسى كاسكا مازار غوجامدا، ـ دېدى.

ـــ مۇمكىن بولسا، ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلساق، ـــ دېدى كىرەم نىياز، ـــ بىزمۇ شۇنداق قىلايلى، ئالىمنىڭ قەبرىسىنى كۆرەيلى دېيىشتۇق.

ـــ بولىدۇ، ـــ دېدى يۇن ئەنچاڭ، ـــ ئەتە ئالىمنىڭ مەقبەرىسـ-نى زىيارەت قىلىشقا چىقايلى.

يىغىن تۈگەپ ھەممىمىز سىرتقا چىقتۇق. شۇكۇر يالقۇن يۇن ئەنچاڭ بىلەن خوشلىشىپ ھەببىللا نۇر ئاكىنىڭ ئۆيىگە ماڭدى، خۇشچاقچاق شائىر ئابدۇللا ئوسمان ئالىمجانغا:

ـــ ئۇكام، دادىلىرى شۇكۇر يالقۇن بىلەن بۇ يىغىنغا چىقماپتى-غۇ؟ ـــ دېدى. ئالىمجان:

ـــ دادام شۇكۇر ئاكامنىڭ ئالدىغا قەشقەرگە كەتكەن، بۇلار يولدا ئۆتۈشۈپ كېتىپتۇ، ـــ دېدى.

ـــ مەن تۇققانلارنى يوقلاپ ئۆتەي دەپ يەكەندە توختاپ قاپتىمەن، ھەببىللا نۇر ئۇتتۇر قەشقەرگە كېتىپتۇ. ئەمدى ھەببىللا نۇر كەلسە

كۆرۈشۈپ، خوتەندىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنى يوقلاپ بارىمەن، ـــ دېدى شۇكۇر يالقۇن.

ئەتىسى. ئەدەبىي ئىجادىيەت يىغىنىغا قاتنىشۇاتقانلار مائارىپ ئىدارىسى قورۇسىدا قىزىق پاراڭ سېلىشۇاتاتتى، دەرۋازىدىن بىر ئاپ-توبۇس كىرىپ كەلدى، ئاپتوبۇس ئىچىدە شۇكۇر يالقۇن، يۇن ئەنچاڭ، داڭلىق كومپوزىتور مۇھەممەت ئېزىزلەر بار ئىدى.

ـــ قېنى ئاپتوبۇسقا چىقىڭلار، تەجەللىنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغىلى چىقىمىز، ـــ دەپ توۋلىدى مۇھەممەت ئېزىز. بىز ئاپتوبۇسقا چىقتۇق. ئاپتوبۇس چوڭ بولسىمۇ ئادەم كۆپ بولغاچقا پاتماي قىستى-لىشىپ ئۆرە تۇرۇشتۇق. ئاپتوبۇس دەرۋازىدىن چىقىپ بازارنىڭ شىما-لىدىكى شائىر تەجەللى دەپنە قىلىنغان كاسكا مازارغا قاراپ ماڭدى. كاسكا مازار قاغىلىق بازىرىنىڭ شىمالىدىكى قەشقەر ـ خوتەن تاش يو-لىنىڭ بويىدا، بارىن يېزىسىغا باردىغان يولنىڭ دوقمۇشىدا بولۇپ، ئاپتوبۇس مازارنىڭ ئۈدۈلىغا كېلىپ توختىدى. ھەممىمىز ئاپتوبۇس-تىن چۈشتۇق. يول بىلەن قەبرىستانلىق ئارىلىقىدا ئۆستەڭ بولۇپ، تار ياغاچ كۆۋرۈك سېلىنغانىكەن. كۆۋرۈككە پاتمىغانلىرىمىز ئالدىراپ ئۆستەڭدىن يۈگۈرۈپ، چېپىشىپ ئۆتۈشتۇق. قەبرىستانلىق غەربى مەسچىتكە تۇتاشقان ئۆيلۈك، جەنۇب تەرىپى يول، شىمال تەرىپى تېرىلـ-غۇ يەر، شەرقى چوڭقۇر يارداڭلىق بولۇپ، پومزەك ـ پومزەك قەبرىلەر ئېگىز ـ پەس دۆڭلۈكلەرنى ھاسىل قىلغاندى. بىز قەبرىستانلىق ئوت-تۇرىسىدىكى ئىككى سىدە دەرىخىنىڭ تۈۋىدىكى يەتتە ـ سەككىز مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى خارابە تامنىڭ تۈۋىدىكى بوشلۇققا توپلاشتۇق. ما-زارەغۇ مۇشۇ ئىكەن، ئالىمنىڭ قەبرىسى قايسىدۇ؟

ھەممىمىز ئىنتاڭدا تۇرۇشىمىزغا ئېگىز بويلۇق، بۇغداي ئۆڭ، ئوتتۇز ياشلارنىڭ ئۆپچۈرىسىدە بىر كىشى ئۆستەڭنىڭ كۆۋرۈكىدىن

ئۆتۈپ تېزلىكتە يېنىمىزغا كەلدى.

ــ كېلىۋاتقىنى تەجەللىنىڭ نەۋرىسى شەمئۇل ھۇداخان بولىدۇ، ــ دېدى كامىل سايىت. ھەممىمىز ئۇ كىشىگە قاراشتۇق.

ــ مانا ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىمۇ بار ئىكەن، ــ دېدى شۇكۇر يالقۇن. شەمئۇل ھۇداخان يېنىمىزغا كەلدى. ئۇنىڭ چىرايى جىددى تۈس ئالغان بولۇپ، بىزدىكى قىزغىنلىقنى كۆرۈپ تەمتىرەپرەك كۆرۈشتى.

ــ بىز قاغىلىقتىكى يازغۇچى ـ شائىرلار ۋە ھەۋەسكارلار تەجەللى ھەزرىتىمنىڭ مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلغىلى چىقتۇق، ــ دېدى قاۋۇل ساۋۇر.

ــ ھەرقايسىلىرىغا كۆپ رەھمەت! بوۋىمىزنىڭ قەدرىگە يېتىدىغانلارمۇ بار ئىكەن، ــ دېدى شەمئۇل ھۇداخان ھاياجان بىلەن. ئۇنىڭ كۆزىدە بىر خىل ئىپتىخارلىق نۇرى جىلۋىلىنەتتى.

ــ قېنى، بوۋىلىرىنىڭ قەبرىسى قايسى، ــ دېدى شۇكۇر يالقۇن.

ــ مانا، ماۋۇ شۇ، ــ دېدى شەمئۇل ھۇداخان باشقا قەبرىلەردىن چوڭراق، ئەمما خىشلىرى چۈۋۈلۈپ كەتكەن بىر قەبرىنى كۆرسىتىپ.

ھەممىمىز سۈكۈت ۋە ھۆرمەت ئىچىدە ئۇ قەبرىنىڭ ئەتراپىغا كېلىشتۇق. شەمئۇل ھۇداخان يۈكىنىپ ئولتۇردى ـ دە، ئادەمنىڭ يۈرىكىنى ئېزىدىغان مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن خەتمە قۇرئان قىلىشقا باشلىدى. كۆپىنچىلىرىمىز يۈكىنىپ ئولتۇرۇشتۇق. قىرائەت تۈگىگەندىن كېيىن شەمئۇل ھۇداخان شۇكۇر يالقۇننى دۇئا قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. شۇكۇر يالقۇن تەمكىنلىك بىلەن «ئامىن!» دەپ دۇئاغا قول كۆتۈردى. ھەممىمىز دۇئا قىلىشتۇق. شۇكۇر يالقۇن شەمئۇل ھۇداخاندىن:

ــ قەبرىنىڭ ئورنىغا قارىغاندا ئىلگىرى كاتتا ياسىلىپتىكەن. نېمە بولۇپ بۇ ھالغا كېلىپ قالدى؟ ــ دەپ سوردى. ھەممىمىز بۇ قەبرىنىڭ ئۆتمۈشىگە قىزىقتۇق.

ــ بوۋىمىز ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن يۇرت كاتتىلىرىدىن راشىت مۇپتى ھاجىم قاتارلىق ئۆلىمالار كاتتا قەبرە قاتۇرۇپ قەبرىنى پەنجىرلىك ئايۋان ئىچىگە ئېلىپ، يېنىغا بىر ئېغىز كۈتۈپخانا، ئىككى ئېتىز ئەتكەپخانا سالدۇرغانىكەن. بۇ ئۆيلەر ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بار ئىدى. مانا بۇ قالغان تاملار كۈتۈپخانىنىڭ قالدۇقلىرى، 1958 ـ يىلى قەبرىستانلىقنىڭ شەرقىدىكى يارلىقىنى سۇ ئامبىرى ياسايمىز دەپ پارتىلاتقاندا تاملىرىغا دەز كەتكەن، كېيىن ياغاچلىرىنى ئەترەتكە كالا ئېغىلى سالغىلى ئىشلەتكەن. ئوپچە ئاشخانا بولغاندا پەنجىرلەرنى ئاپىرىپ قالاپ تۇگەتكەن. قەبرىلەر چۈۋۈلۈپ مۇشۇ ھالغا كېلىپ قالغان، ــ دېدى شەمئۇل ھۇداخان.

ــ ئۇ ۋاقىتلاردا كىممۇ «بۇ ئالىمنىڭ قەبرىسى» دېيەلىسۇن.

ــ شۇنداق، تىرىكلەر بىر ـ بىرىنى قوللىيالمىغان يەردە مەرھۇملارنىڭ قەبرىلىرىنىڭ ھالى نېمە بولماقچىدى.

ــ يۇقىرىقى پاراڭلار بولۇۋاتقاندا شۇكۇر يالقۇن شەمئۇل ھۇداخاندىن:

ــ ئۇكام، قوللىرىدا بوۋىلىرىنىڭ ساقلانغان تەۋەررۇكلىرىدىن نېمىلەر بار، ــ دەپ سوردى.

ــ ئۆيىمىزدە ھازىر ئوتتۇز پارچىدىن ئارتۇق كىتاب، نۇرغۇن تۈپلەنمىگەن قول يازمىلار بار. يەنە بوۋىمىزنىڭ ئورىغان سەللىسى، يېزىقچىلىق قىلغاندا ئىشلەتكەن چىراغ، دۇۋەت ـ قەلەملىرى، كېسەل داۋالاشتا ئىشلەتكەن ئەبجەت ئويۇلغان تەخسىلىرى بار، ــ دېدى.[1]

ــ بوۋىلىرى ھاياتلىقىدا سۈرەتكە چۈشۈپتىكەنمۇ، ــ دەپ سورىدى.

---

① بۇ بۇيۇملار ھازىر ناھىيەلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دی ئابدۇللا ئوسمان.

ــ چۈشۈپتىكەن، سۈرەتنى بىز قەدىرلەپ ساقلاپ كەلگەن. 1957 ـ يىلى شائىر ئەرشىدىن تاتلىق بوۋىمىزنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىكىلى كەلگەندە، «سۈرەتنى بىزگە بەرسىلە، ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلارجەمـ ئىيىتىدە ساقلايمىز» دېگەن. دادام ئوبۇل ھۇداخان سۈرەتنى ئەرشىدىن تاتلىققا بەرگەن. ئەرشىدىن تاتلىق بوۋىمىزنىڭ بىر كىتابى بىلەن سۈـ رەتنى ئېلىپ كەتكەن، ــ دېدى شەمئۇل ھۇداخان.[1]

ــ ئۈكام، كۆڭۈلنى خۇش قىلىغۇدەك گەپنى دېدىلە، بوۋىلىرىـ نىڭ شۇ تەۋەررۈكلىرىنى ئېلىپ چىقسىلا، بىز مۇشۇ يەردە بىر كۆرەيـ لى، ــ دېدى شۇكۇر يالقۇن.

ــ بولىدۇ، مەن ھازىرلا ئېلىپ چىقاي، ــ دېدى شەمئۇل ھۇداـ خان ۋە ئارقىسىغا بۇرۇلۇپلا يۈگۈرگەندەك ئۆيىگە ماڭدى.

ــ بۇلار نېمە كەسىپ قىلىدۇ، ھال ـ ئوقىتى قانداقراق؟ ـ دەپ سورىدى شۇكۇر يالقۇن.

---

① بۇ تەجەللىنىڭ شائىر ئىسمايىل ھاجى، ئابدۇجىلىل دامۇللام قاتارلىق دوستلىرى بىلەن بىرگە چۈشكەن سۈرىتى بولۇپ، سۈرەت 1910 ـ يىللىرى قەشـ قەردە تۈرۈشلۇق ئەنگلىيە كونسۇلى تەرىپىدىن تارتىلغان. شائىر ئەرشىدىن تاتلىق ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىگە ئاپىرىپ بەرگەن. بۇ سۈرەتكە ئاساسەن ئاتاقلىق رەسسام غازى ئەمەت 1982 ـ يىلى تەجەللىنىڭ چوڭايتىلغان رەسىمنى سىزىپ چىققان، رەسىم «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 15 ـ سانىغا بېسىلغان. تەجەللىنىڭ بۇ رەسىمى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن تەجەللى ھەققىدە ئىزدىنىۋاتـ قان رەسسامىلاردىن ئوبۇل ھېكىم 1995 ـ يىلى تەجەللىنىڭ تېبابەت بىلەن شۇـ غۇللىنىۋاتقان چوڭ تىپتىكى ماي بوياق رەسىمنى سىزىپ چىقتى. رەسسام، ھەيـ كەلتىراش ئەبەيدۇللا مەھەممەت 1999 ـ يىلى تەجەللىنىڭ پۈتۈن گەۋدىلىك ھەيـ كىلىنى ياساپ، قاغىلىق ناھىيەلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مۇزېيىغا تەقدىم قىلدى. ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرى بۇ ھەيكەلنى سېتىۋېلىپ، نا ـ ھىيەلىك مەدەنىيەت، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىغا بەردى.

ــ ئالىمنىڭ نەۋرىلىرى، مۇشۇ كاسكا كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق، تۇرمۇشى بەك نامرات، ــ دېدى كامىل سايىت.

شۇكۇر يالقۇن كۆڭلىگە بىر نەرسىنى پۈككەندەك بېشىنى يەڭگىل لىڭشىتتى. ئۇنىڭغىچە شەمئۇل ھۇداخانمۇ يوغان بىر بوقچىـ نى كۆتۈرۈپ يېتىپ كەلدى، ھەممىمىز بوقچا ئەتراپىغا ئولاشتۇق. شەمئۇل ھۇداخان بوقچىنى ئاچتى، ئىچىدىن كۆن تاشلىق قېلىن كىـ تابلار، خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان تۈپلەنمىگەن قولىيازمىلار ۋە سەللە، چىراغ، دۇۋەت، ئوتتۇرىغا ئەبجەت ئويۇلغان تاۋاق چىقتى. شەمئۇل ھۇدا ـ خان بۇيۇملارنى بىر قاتار تونۇشتۇردى، قول يازمىلارنى قولدىن ـ قولغا ئېلىپ كۆرۈشتۇق.

ــ بۇگۈنكى بۇ زىيارىتىمىز تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بولدى، ــ دېدى شۇكۇر يالقۇن كۈلۈمسىرىگەن ھالدا، ــ مەن سىلەرگە بىرنەچچە تەكلىپ بېرەي، ھەممىڭلار جايىڭلاردا ئولتۇرۇڭلار، بىرىنچى تەكلىـ پىم: بۇ مەشھۇر ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنى رەتلەپ، نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى قۇرساڭلار، بۇنىڭدا ئالىمنىڭ شېئىرى ئەسەرلىرىنىلا ئەمەس، تېببىي ئەسەرلىرىنىمۇ نەشرگە تەييارلىساڭلار، بولۇپمۇ راك كېسىلىنى داۋالىغان رېتسېپىنى ئېنىقلاپ تاپساڭلار؛ ئىككىنچى، دۇنـ يا ئۈى شۇھرەتكە ئىگە ئالىمنىڭ قەبرىسى مانا مۇشۇنداق چالما ـ كېسەك دۆۋىسىگە ئايلىنىپ قاپتۇ، تېزدىن تۈتۈش قىلىپ ھۆكۈمەت مەبلەغ چىقىرامدۇ ياكى جەمئىيەتتىن ئىئانە توپلاش يولى بىلەن بولامدۇ، ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى ئەسلىدىكىدىنمۇ كۆركەم، پۈختا ياساپ چىقساڭلار. تەجەللى دۇنياۋى ئالىم، چەت ئەللەردىن ئالىمنى زىـ يارەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلەر ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى كۆرىمىز دېسە ئۈيلىپ قالمايلى؛ ئۇچىنچى، ئالىمنىڭ نەۋرىلىرى قىينىچىلىق ئىچىدە غورىگىل تۇرمۇش كەچۈرۈۋېتىپتۇ. بۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخـ

شىراق ئورۇنلاشتۇرۇپ كەتسەڭلار.

ئىختىيارىي مۇخبىرلاردىن كىرەمنىياز، مىجىت نىزامىدىنلار شۇكۇر يالقۇننىڭ سۆزىنى يۇن ئەنچاڭ شۇجىگە تەرجىمە قىلىپ بېرىشتى.

— سىز ناھايىتى ياخشى تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدىڭىز، — دېدى يۇن ئەنچاڭ، — تەجەللى جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئائىلىسىدىكى ئۇيغۇرلاردىن چىققان ئالىم. ئۇ پوتۇن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پەخرى، جۇڭگو لۇقلار ئەزەلدىن شائىر ـ ئالىملىرىمىزنى قەدىرلەپ كەلگەن. مەن مۇشۇ يەردە ۋەدە بېرەي. ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنى رەتلەش، نەشرگە تەييارلاش ئىشىنى مۇشۇ يەردە ئولتۇرغان يازغۇچى ـ شائىرلارغا تاپشۇرىمەن. ئۇلار ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇيالايدىغان، نەشرگە تەييارلىيالايدىغانلاردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىللىسۇن. ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى ياساش ئىشىنى ناھىيەلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەتلىرىنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇپ، مەخسۇس مەقبەردە ياساش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، مەبلەغ ھەل قىلىپ، ياساپ چىقىشقا ۋەدە بېرىمەن. ئالىمنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ قىينىچىلىقى بولسا دېسۇن، بۇنى ھەل قىلىش مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدۇ، — دېدى. شەمئۇل ھۇداخان دەماللىققا بىر نەرسە دېيەلمىدى.

— بۇلارنىڭ نوپۇسى يوق، بولسا نوپۇسىنى شەھەرگە ھەل قىلىپ بەرسە، — دېدى كامىل سايىت.

— ئالىمنىڭ نوپۇسسىز ئەۋلادلىرىدىن قانچىسى بار؟ ـ دېدى يۇن ئەنچاڭ.

— ئون سەككىز، — دېدى شەمئۇل ھۇداخان.

— بولىدۇ، ئون سەككىز كىشىنى شەھەر نوپۇسىغا ئالدۇرۇشقا مەن نوپۇس باشقۇرۇش بۆلۈمى بىلەن ئاشلىق ئىدارىسىگە ئۇقتۇرۇش قىلاي، — دېدى يۇن ئەنچاڭ.

— سىزگە كۆپ رەھمەت! — دېدى شۇكۇر يالقۇن يۇن ئەنچاڭنىڭ قولىنى سىقىپ تۇرۇپ، — سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن ئالىمنىڭ ئەسەرلىرى يورۇقلۇققا چىقىدىغان، ئەۋلادلىرى بەختىنى تاپىدىغان، مەقبەرىسى قايتىدىن قەد كۆتۈرىدىغان بولدى.

يۇن ئەنچاڭمۇ شۇكۇر يالقۇننىڭ قولىنى قويۇۋەتمەي: «سىزگىمۇ كۆپ رەھمەت! سىز بىزگە دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە كاتتا بىر ئالىممىزنى تونۇتتىڭىز، ئەمدى بىز بۇ ئۇلۇغ ئالىممىز بىلەن پەخرلىنىدىغان بولدۇق، مەن مۇشۇ يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ ئالدىدا ۋەدە بېرەي، مەن ئېيتقانلىرىمنى چوقۇم ئورۇندايمەن» دېدى، ھەممىمىز شاد ـ خۇرراملىققا چۆمدۇق.

ئالىمنىڭ مەقبەرىسى بېشىدىكى سۆھبەتتىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپلا، قاۋۇل ساۋۇر مەدەنىيەت يۇرتىغا يۆتكىلىپ ئەدەبىيات سەنئەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى؛ ئالىمنىڭ نەۋرىلىرىدىن شەمئۇل ھۇداخان[1] قاتارلىق ئون سەككىز كىشى شەھەر نوپۇسىغا ئېلىنىپ كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتىنى تاپتى؛ 9 كىشىدىن تەركىب تاپقان تەجەللى ئەسەرلىرىنى رەتلەش، نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى[2] قۇرۇلدى. قىزىپ

---

① شەمئۇل ھۇداخان ھازىر ناھىيەلىك ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىدە ئىشلەيدۇ.

② بۇ گۇرۇپپىدىكىلەردىن ۋە گۇرۇپپا سىرتىدىن بولۇپ، ئابدۇللا ئوسمان، قاۋۇل ساۋۇرلار ئالىم تەجەللىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ۋە شېئىرلىرىنى بىر نەچچە كىتابلاردا ئېلان قىلدۇردى. كامىل سايىت قەشقەر ئەدەبىياتىدا تەجەللى شېئىرلىرىنى ئېلان قىلدۇردى. ئىدرىس قادىر، كىرەم نىيازلار تەجەللى شېئىرلىرى، لەتىپىلىرىدىن توپلاپ ئېلان قىلدۇردى. مۇختار مامۇت مۇھەممىدى مىللەتلەر نەشرىياتىدا «تەجەللى شېئىرلىرىدىن» نامىلىق توپلىمىنى، مەرھۇم باتۇر روزى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن «شېئىرىيەت نۇرى — تەجەللى» نامىلىق كىتابىنى نەشر قىلدۇرۇپ تارقاتتى.

تەكشۇرۇش ئارقىلىق ئالىمنىڭ ئەرەب، پارس، تۇرك تىللىرىدا يېزىلـ
غان ئەسەرلىرىدىن «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى»، «دىۋانى ئەرەـ
بى»، «تۆھپەتۇل بەررەيىن»، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد»، «تىلسىم ئىشق»،
«سەيدەرنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى تىپىلدى. ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى يا-
ساشقا ئىئانە توپلاش، قۇرۇلۇش قىلىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، ھەر-
قايسى ساھەلەر سەپەرۋەر قىلىندى. مەقبەرىنىڭ نۇسخا لايىھەسىنى
تېپىپ، قۇرۇلۇش قىلدۇرۇشقا ھەببۇللا نۇر، ناھىيەلىك ئىسلام دىنىي
جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ئابدۇراخمان قۇددۇسلار مەسئۇل قىلىندى. 55
مىڭ يۈەن ئىئانە توپلاش ئارقىلىق، ھەر ساھە ئاممىسىنىڭ قوللىشى،
مەدەت بېرىشى بىلەن ئۇيغۇر مىمارچىلىقىنىڭ يۇقىرى سۈپىتىدە لايـ
ھەلەنگەن بۇ قۇرۇلۇش ناھايىتى تېز سۈرئەتتە ئىشلىنىپ 1985 ـ يىلى
ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈردى. ھازىر بۇ مەقبەرە خەلقنىڭ ئىپتىخارلىق
بىلەن زىيارەت قىلىدىغان جايىغا ئايلاندى.

ھۇسەيىنخان تەجەللى ھەققىدە تەتقىقات

يۇسۇپ ھۇسەيىن[1] (قەقنۇس)

مۇقەددىمە

90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا «بىلىنگەن ئەينەن» سىستېمىسىنى تەيـ
يارلاش جەريانىدا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تېببابەت ۋە ھېكمەت نامايانىلىـ
رىدىن بولغان ھۇسەيىنخان تەجەللى ـ مۇجەللى ھەزرەتلىرى ھەققىدە
قۇرئى (سىلىشتۇرما تەتقىق) قىلغان ئىدىم. بولۇپمۇ «ھايات كىتابى»
دىن تۇرمۇش مىساللىرى ۋە خۇدھۇش خىياللىرىنى ئىختىيارسىز
قوزغاپ ئەجدادى باغلىنىشلارنىڭ ھازىرقى ئەرۋاھى كۆلەڭگىسىنى
كۆرسىتىپ تۇرىدىغان ھادىسىلەرنى كۆزىتىش جەريانىدا قاغىلىق
بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدىكى «بىيوئىنتېرنېت» بولۇپ كەلگەنلىكىگە
ئىشەنچىم تىكلەنگەندىن كېيىن خۇددى تەجەللى ـ مۇجەللى دېگەن
ئۇقۇم ئۇيغۇرچىدا ئىلھام ئىچىدىن ئىلھام بولغاندەك، مەندىمۇ شۇنداق
بىر مەپتۇنلۇق ھاسىل بولدى. يەنى ئەجدادى ئەرۋاھلار تېۋىنگۈچى تەـ
سەۋۋۇرلۇرۇم تەركىبىنى تەشكىل قىلدى.

2009 ـ يىلى ماي كۈنلىرىدە قاغىلىققا بېرىشقا توغرا كەلدى.
ئىلمىي ئۇلپەتدىشىم ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى ۋە غەيرەتجان
ئوسمان بىلىكيار، ئىنىم ئابدۇلئەھەد قاۋۇز[2] بىلەن قاغىلىق بازىرىدىـ
كى تەجەللى خاتىرىسىنى زىيارەت قىلىش يولىدا ئۇ ئۆزى بىلگەن مـ

سالار ئىچىدە تەجەللى ھايات ۋاقتىدا «ۋەلى سەبرى» دېگەن بىر خاتىرە تىكلىمەكچى بولغانلىقىنى بايان قىلغان ئىدى. بۇ مىسال مېنىڭ تەقـ قاسلاش خىياللىرىدىكى بىر مىسالغا توغرا كەلدى. ئىلھامنى ئىسپات قىلغۇچى مىسال مەندە تېخىمۇ چوڭقۇر قاتلامنى ئېچىشقا باشلىدى.

2009 ـ يىلى ئاۋغۇست كۈنلىرىدە تەجەللىشۇناس ئىنىم مۇختار مامۇت مۇھەممىدى ھاۋالىسى بىلەن تەييارلاۋاتقان بۇ ماتېريال ئۈچۈن ئۇ بۇرۇن نەشر قىلدۇرغان «تەجەللى شېئىرلىرىدىن» نامىلىق ئەسىرىـ دىكى ماتېرىياللار بىلەن ئۈچىنچى قېتىم تەققاسلاشنى تەكرارلىدىم؛ مەنمۇ ئۇلاردەك دۇنيادىن كېتىمەن، بۇ ئەسەر بىزدىن كېيىن قالىدۇ. ئۇلار زامان تۇپەيلىدىن بەزى تەرەپلەرنى پىنھان تۇتۇشقا مەجبۇر بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن 80 ـ، 90 ـ يىلىدىن كېيىنكى بىزلەر ئەـ مەلىيەتنى بىلىشتە مۇشكىلاتلارغا دۇچ كەلدۇق. جاپا ـ مۇشەققەت ھاسىل قىلماق ۋە ئەۋلادلارغا ئاسانلىق ـ راۋانلىق قالدۇرماق ئۈچۈن، جاپا ـ مۇشەققەت چېكىۋاتىمىز دەپ سەممىيەت ۋە سەھىھەت ئىزدەپ مەزكۇر ھىممەتكە مەشغۇل بولدۇم.

1. باب
سەئىدى[3] (پەيغەمبەر ئەۋلادى) دېمەكلىكنىڭ بايانى

سوئال: تەجەللى 19 ـ ئەسىردىكى تارىم ئويمانلىقىدىكى «ئۇيغۇر» تۈرۈپ، نېمە ئۈچۈن يىراق ئەرەب دىيارىدىكى ۋە 17 ـ ئەسىردىكى مۇـ ھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادى دېيىلىدۇ؟

جاۋاب: سەئىد (پەيغەمبەر ئەۋلادى) مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگەن چۈشەنچىدىن ھالقىپ كەتكەن. ئەينى زاماندا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆزىنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئەۋلادى دېگەن، شۇ جەھەتتىن ھەزىر-

تى ئادەم ۋە نوھ ئەلەيھىسسالام ھېكايەتلىرىدىن تىزىلىپ كېلىدىغان مەشئەل ۋە «قىسەسۇل ئەنبىيا» دا بايان قىلىنغان تەرتىپ مەنتىقى جەھەتتە سۈپىلزاتسىيون (مېھىرداش) مېلۇدىك ئېقىمىغا بولغان ئىخلاس مەسىلىسىدۇر. ئىلمىي تىل بىلەن شەرھلىسەك ئادەم ئەۋلادى بولغان ئىنسانىيەت ئىچىدە گۇناھى ئەزەل بىلەن پىرمانىيەت تەقلىدە ياشاپ كېلىۋاتقان ئىكسانىسىئون (قىيشقاق) خۇراپاتتىن قۇتۇلۇپ، نورۇز ھېكمەتلىرىدىن باشلاپ بىلىنگەن «خۇمايى پەزەل» بىلەن ئىنساـ نىيەت بولماقنى ئارزۇلاپ كېلىۋاتقان سۈپىلزاتسىيون (مېھىرداش) ئېقىم مەسىلىسىدۇر.

دېمەك، سەئىد (پەيغەمبەر ئەۋلادى) دېگەن ئۇقۇم ھازىر ئىلمىي تېخـ نولوگىيە تىلىدىكى ئىرسىيەت ۋە گىنوتىزم قانۇنلىرىغا باغلىق مەسـ لىدۇر. تارىخنى قىسقىچە بايان قىلساق، ھەزرىتى ئىبراھىم رىۋايەتلىرى مىلادىيەدىن 2000 ـ يىل بۇرۇنقى دادانىيان ـ ساسانىيان دەۋرى ئارىسىدـ كى يەنى شىمالىي سومىرلارنىڭ مىسىرغا قەدەر بارغان دەۋرلىرىدىكى رـ ۋايەت بولۇپ، ئەرەب تارىخىدا ھەزرىتى ئىسمايىل ئەۋلادى بولغان ھاشىم ئەۋلادىنى ئىككى مەزھەبكە ئايرىيدۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىدا بىر ـ بىرىگە رىقابەتلىك ئىككى مەزھەب ئىچىدىن مۇھەممەد ۋە ھەزىرتى ئەلى ئەۋلادىنى سۈپىلزاتسىيون (مېھىرداش) ئېقىم دەپ قارايدۇ.

گەپنى تارىم كەشمىر (پامىردىن ئاققان ئىمور تارىم ۋادىلىرىغا) قاـ راتساق، تارىم ئويمانلىقى مىلادىيە 670 ـ يىللىرىدا خوراسان خانلىقـ نىڭ شەرقى ئۆلكىسى تارىمخان تەرىقىسىدە مۇسۇلمان بولغان. باغدات خەلىپىلىكى دەۋرىدە شىيى (شۇكرەت) ۋە سىننى (سۇننەت) مەزھەپلـ رىدىن ئايرىلىپ، ھەزىرتى ئەلى ئەۋلادلىرىدىن ئىمام ھەسەن، ئىمام ھۇسەيىن ئەۋلادلىرى قىرىلىپ، ئۇلارغا تىراگېدىيەلىك تەقدىر باشلاـ غاندىن كېيىن 11 ـ ئىمام ئافغانىستاندىكى مازارى شىرىپتا ئۆلۈپ

ئوغلى 12 ـ ئىمام قەشقەر دىيارىغا كېلىپ پاناھلانغان ۋە ناسىرخان قەزىدىن ئىمام مۇھەممەت ھەنىپە (يەنى تاھىرخان مۇھەممەتنى) تاپقان ۋە خوتەن تەرەپكە كەتكەن.... شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبتىكى تاھىرخان مۇھەممەت، شىمالدىن ئاتۇشقا كېلىپ ماكانلاشقان ئورخۇن روھلۇق قادىرخان كۆلتىكىن ئەۋلادى ئاساسىدىن قادىرخانىيە (سەۋجۇفىيە) دەۋرىدىن كېيىن سەئىد (پەيغەمبەر ئەۋلادى) دېگەن «مەنسەپ» باشلانغان.

مولا مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي يازغان «تەزكىرەئى ئەزىزان» دا تىزىلغان تەخەللۇسى (ئۇنۋان) تىزمىسى ئىچىدە تارىخىي شەخسلەر مەدەنىيەت ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى مەشھۇر زاتلار تىزمىسىدۇر. مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي 1830 ـ يىلىغىچە بايانىنى توختاتقان نۇقتا خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان ئەرشى) ئەۋلادى بولغان.

مەلۇمكى، سەمىي گىنوتىك سىستېمىسىدا قۇشلار، ھايۋانلار ئەسلىي ۋەزىن شەكلىنى، كەسپىي ئادەتنى مۇتلەق ساقلايدىغان قانۇنغا ئاساسەن، ئۆزىنى مەنبەۋى ئەرۋاھنىڭ ئارزۇسىنى ئىجرا قىلىۋاتقان تەنھىل (چىلتەن) دەپ قارىماق بىر خىل ئەقىدەتتۇر.

مەسىلەن: تۆۋەندىكى

ھەرەنيا ئەلا پايە سەيىدئىدى ھامىن،
ۋە بىئامىن جەددىنازىل بىھسە تەيىن.
فەئىد ناھۇم ۋەقەدنا ھۇمجەمىئەل،
بەدىن ۋە ئىقتىدار سامىيەنى.
قەنەھنۇ ئۇسەرەتۇل ئەخساپى تۇزرا،
ۋەنەھنۇ قەرارەتۇل لىسە ئادەتەينى.

«تەكرارلىنىشقا مۇيەسسەر بولغان بوۋىمىز ھام (ئافرىقا) ۋە سام (ياۋروپا) ئەۋلاتلىرىغا توغرا يولنى كۆرسىتىپ بولغاندىن كېيىن ياپ (ئاسىيا) ئەۋلادىنى توغرا يولغا باشلىدۇق. يۇكسەك دىنى ۋە ئىلمىي

قۇدرەت بىلەن قايىل قىلغۇچى يېتەكچى بولدۇق. دېمەك، بىز شەرەپ جەۋھىرىمىز ئاخىرقى نەجەپ مەنزىلىمىز» دېگەن ھاياجاننى تەققاسلىساق، تەجەللىدىكى روھنىڭ نەقەدەر چەكسىز مائان ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

ھاياتلىقنىڭ ئىقتىسادىي ھېسسىياتى فورماتىك قۇرۇلمىسى كۆپ بۇلۇڭ (يەنى ئىككى تەرىپى ئىككى ئۇچ بۇلۇڭ بولغان بىرلىك) نەقلىدە ئىھرام(يەنى پىرامىدا) بولغان (مىسىردىكى ئىھرامنىڭ يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى قۇرۇلمىسى شۇنداق) تۆپەيلى ئىككى ئۇچ بۇلۇڭنىڭ ئۇچىدىكى بىر ـ بىرىگە ئەكسى تاناسىپ نۇقتا، ھوقۇق بىلەن ھوقۇق دەپ ئايرىلغان. يەنى ئىقتىسادىي ھېسسىيات جەھەتتىن ئوشۇقچە قىممەت مونوپۇل روھ بىلەن تولۇقسىز قىممەت (قوپوھول روھ) ئارىسىدىكى بىر تەرەپتىكى قىتىساسلىق مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەكسى تاناسىپ، ئىكسارىتىسىئون (قىيىشقاق) رىقابەت (زىتىلىق) تارىخىنى تەشكىل قىلغان. دىنىي رىۋايەت مەنتىقە بىلەن قارىساق، ھوقۇق (مونوپۇل روھ) فىرئون رەمزىنى، چوقۇق (قوبۇھۇل روھ) مۇسىق رەمزىنى تەشكىل قىلغان. نەتىجىدە ھاياتلىقنىڭ كۆپ بۇلۇڭى ئىچىدىكى بارلىق ئىنسانلار گاھ ئوشۇقچە قىممەت، گاھ تولۇقسىز قىممەت بىلەن ئىسراپ قىتىساس رىقابەتلىرىدە، مەسىلەن چوقۇقى (قوبۇھۇل) ئىسيانى تەرەپ، فىرئون تەرەپكە قارى ئىسيانى روھلىرىغا «مۇسىق» نامىنى دەستەك قىلغان. نەتىجىدە بۇنداق ھەر ئىككىسى ئىكساتسىئون (قىيىشقاقلىق) جەھەتتىن بىرى مەۋجۇدى، بىرى مەۋھۇمى بولغان ماھىيەتنى كۆرگەن دانىشمەندلىك ھەر ئىككىسىنى تەرك ئېتىپ 3 ـ يول ئۇچۇن، خىللى ـ مىللى جەھەتتىن بۇلۇنۇپ، نون (چىكىت) ئاساسىدىن خوم (چەمبەر) ھاسىل قىلماق بولغان. بۇ دىن تارىخىدا يەھۇدى دىنى بولغان «تەۋرا» تارىخىدىن كېيىن شەكللەنگەن. «ئىنجىل» نى ئاساس قىلغان خىرىستىيانلىق

نىڭ پەيدا بولۇشىغا، ماكانىمىزدىن (غەربىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى مىلا-
دىيەدىن 5 ئەسىر بۇرۇنقى ساسانىئان دەۋرىدىكى بىر ـ بىرىگە قارشى
تەرەپ (يەتتىلىك) ھىنايان بۇددىزملىرى دەۋرىنى رەت قىلىپ شەكىللەن-
گەن كوشان (كاشايمان) دەۋرىدىكى گەردون (ماھايان) خۇددىزم پەيدا بو-
لۇشقا سەۋەب بولغان ئامىللار ئىدى.

7 ـ ئەسىردىكى ئىسلامىيەتنىڭ يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام-
نىڭ پەيدا بولۇشىمۇ غەرب خىرىستىيانلىقىدىكى بۇزۇلغان «گەرەپ»
(يەتتىلىك) بىلەن شەرق ھىنايانچىلىقىدىكى گەرەپ (يەتتىلىك) رىقابەت-
لىرىنى تەرك قىلىپ يېڭى سىستېما تىكلىمەك خاراكتېرىگە ئىگە
ئىدى.

ۋاھالەنكى، باغداد خەلىپىلىكى دەۋرىدە ئىككى مەزھەپ نامى ئاس-
تىدىكى رىقابەت پەيدا بولغاندىن كېيىن ئىمام ھۇسەيىن باغداد شەھىر-
دىكى ئىكساتسىئون (قىيىشقاق) كۇچىلىرىنى تەرك قىلىپ، «دىنسىز
بولساڭمۇ بول، ئازاد ئوۋچى بولۇپ، ھالال ياشا» دېگەن يول بىلەن
دەشتى كەربالاغا چىقىپ كەتكەن.

ۋاھالەنكى، قاچقاق كېيىكنى بۆرە قوغلىغاندەك كەربالادىمۇ ئاماز-
لىق بولمىغان.

گەپنى يەكۈنلىسەك، «تالاشقاق بۆرىلەر» دىن قاچقان كېيىكتەك
بولغان ئاخىرقى 21 ـ ئىمام تارىم ۋادىسىدا بىر مەزگىل غەرب،
شەرقتىن ئايرىم «تاھىر خانىيە» نىڭ كېيىك يولىنى ھاسىل قىلغان
(«قۇتادغۇبىلىك» تە؛ «كېيىك بىلەن دوست بولۇپ يامغۇر سۇيى
ئىچىپ، ياۋا گىياھ تېرىپ ياشاي» دېگەن مىسرالار بار)

ۋاھالەنكى، تارىخ دائىم دېگۈدەك ئالاھىدە ئايرىلىپ چىققان
«مەشرەپ» (چەمبىرخۇم ئىچىدە) يەنى كۆپ بۇلۇڭ ھاسىل قىلىدىغان
تەقدىردىن قۇتۇلالمىغاچ، ئاخىرى تەنھا (ئۆزلۈك) مەشرەپلىرى مەنسۇر-

لىرى نەقىلدىكى دەرۋىشلىك ئىچىدىكى پەرۋىشلىك ئازابلىق سىرلىرى-
نى ئىزدەپ كەلگەن. «قىسسەلەرنىڭ ئۇلۇغراق ۋە چىرايلىقراقى
بولغان» «سۇرە يۇسۇف» نىڭ ماتېماتىك مەنتىق رەمزى ئون بىر (11)
بولۇپ، لاتىن ھەرپ شەكلى بولغان رەقەمدىكى قۇرئى قاتلاملىرىنى
تەققاسلىساق: XI رەقەمدىكى قۇرئى قاتلاملىرىنى تەققاسلىساق:

ئون (X) بولغان رەقەم شەكلى ئەكس تاناسىپ بەش V ۋە ∧ رە-
قەملىرىنىڭ بىرىكمىسىدە شەكىلنىڭ گېئومېترىك (يەنى فىزىكى-
لىق شەكىل بولغان مېتافىزىك) مەزمۇنى ئېدىئولوگىك يەكۈندۈر.
يەنى V ئىستېمال مەپتۇنلۇقى بىلەن ∧ ئىقتىرا مەسئۇللۇقى تاناسىپ-
لىقىنى بىلگەن ئەقىل ـ مۇكەممەل روھدۇر. شۇنىڭدىن كېيىنكى
بىرىنچى زامان ئېقىمىدا يېڭى ئەقلىي سۈپەت رەمزى بولىدۇ. دېمەك،
مەلۇم تارىخىي باسقۇچتىكى (سىياسىي ئىقتىسادى ۋە ھېسسىياتى
تۈزۈم ـــ ئونلۇق) سۈپىتىنى تېئورىما (مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان
ھۆكۈم) تەرىقىسىدە يېڭىلىغۇچى كەسپىي ئىدىيە ـــ پەيغەمبەرلىك
سۈپەت مىزانى شاھادەت بولىدۇ.

سوئال: تەجەللى زامانىدا «قۇتپۇلئەختاپ يەتتىنچى» ۋە «داھى
ماھان» (مەنۇى داھى) دېمەكلىكنىڭ سىرى نېمە؟ بىر رىۋايەتتە تەجەللى
مەشھۇر كىمياگەر خىمىيە ئالىمى ۋە مۇنەججىم (ئاسترنوم) ئىكەن.

جاۋاب: «قۇتپۇلئەختاب» بىلەن «داھى ھامان» (مەنۇى داھى) بىر
مەنۇى خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

«قۇتبۇلئەختاپ» بىر مەندە «چىلتەن» (قىرىق تەن) دېگەنلىك.
چۈنكى ئىنسانىنىڭ تىپىك «ئىننى جىسمانى» ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولۇ-
پلا قالماي، بىر جىسمى بەدەنكى «تۆت تارۇلۇق» ماھۇم (ماھىيەت) ئالەم-
لىك بوشلۇق ۋە تارولۇق يۇلتۇزلۇق «لاھۇم» ماكرو، مىكرو تاناسىپ (ما-
ھايانا يەنى گىردول ‹ئونلۇق› تەلىماتلىرىدا بەدەندە تۆتىۋز خود، بەشىۋز

مىليون قۇل بار دېيىلگەن). دېمەك بەدەن سىرتىنى بىلگۈچى ۋەتەن (تەبىئەت ۋە جەمئىيەت) سىرلىرىنى بىلىش ئاچقۇچىنى تاپقان بولىدۇ.

تەققاسلىشىمچە، «زەلىلى دۇانى» دا چىلتەن مەسىلىسىنى مۇھەممەد پەيغەمبەر نەۋرىلىرىنى داۋالاش ۋاقتىدا بايان قىلغان ۋە شۇنىڭدىن كېيىن «يەتتە چىلتەن» يەكەن دىيارىغا كۆچۈپ ماكان تۇتقان دېيىلگەن بولۇپ، ئەسلىدە 1510 ـ يىللىرى قەشقەر يەكەننى باشقۇرغان مىرزا ئابابەكرى مەزگىلىدە مۇھەممەت يۈسۈپ پەرسا (شاھ تالىپ) نامىدىكى ئەلشىر نەۋايى خوتەندىن سەمەرقەنتكە بېرىش يولىدا بۇرۇنقى تەققاسلىرىغا ئاساسەن، يەكەندە «يەتتە چىلتەن» خاتىرىسىنى تىكلەشنى مىرزا ئابابەكرىگە تاپشۇرغان ئىكەن.

«قۇتپۇلئەختاپ» يەنە بىر مەندە ئىسمى ئەزەم بولىدۇ. مەسىلەن: «ئىمام ئەزەم»، «غەۋسىل ئەزەم»، «مەختۇم ئەزەم» قاتارلىقلار ئالدىنقى بۆلەكتە بايان قىلىنغاندەك سەئىد (پەيغەمبەر ئەۋلادى) مەسىلىسىگە باغلىق مەسىلىدۇر.

«يەتتە چىلتەن» دېگەنلىك ماتېماتىك نەزەردە 280 تەن دېگەنلىك. گەردون (ئونلۇق) مەنتىقىدە دۇنيادىكى ئىنسانىي ھوقۇق قاتلىمى ئون قەۋەت، يەتتىنچى قاتلام بولسا ئۆلكە (مىللەت) ھوقۇقى دەرىجىدۇر.

«داھى ماھان» (مەنىۋى داھى) يالغۇز تەجەللىگىلا قارىتىلغان ئۇقۇم ئەمەس. مىڭ يىلدىن بۇيان ھەر 50 ~ 100 يىل قەنەدە تەرىقەت ئەھلى (سۇفىسىك گۇرۇھلار) ئىچىدىن چىققان مەشھۇر سەرۋەرلىرىنى ماختاپ (ئەس ـ يادى مونوپولىيە ئىبھتىياجىدىن) كۆتۈرگەن تەخەللۇسلار بولغان. مەسىلەن: خوجا ياقۇپنى «جاھان ئەرشى»، «مۇھەممەت قەلەندەر»، «جاھانگىر خوجا» دېگەندەك سۈپەتلەشلەر بولغان تەجەللى زامانىدا يەكەن، قاغىلىق، خوتەن رايونىدىكى تەرىقەت ئەھلى تەجەللىگە شۇنداق ھۆرمەت ئىبھتىرامىنى ئىپادە قىلغان.

(بۇ ئەلۋەتتە، تەجەللى ئەسەرلىرىدىكى ئۆزىنى قەدىرلىگۈچى مەزمۇنلاردىمۇ ئىپادىلەنگەن).

تەجەللى ھاياتىدىن مەلۇمكى، تەجەللى باللىرىدىن بىرنەچچىسى خوتەن، يەكەن رايونىدا تارقالغان ۋابا ـ چېچەك ئاپىتىدە ئۆلۈپ كەتكەن ئىكەن. تەجەللى بۇ بىيولوگىيەلىك ۋە گىنوتىزملىق سىرلارنى تەققاسلاپ «چېچەك» ھاسىل قىلغان مىكرو باكتېرىيە (پىت) سىرىنى ۋە ئۇنى ھەل قىلىش سىرىنى بىلگەن. بۇ مەسىلىنى ئۇچ نۇقتىدىن بايان قىلىش مۇمكىن.

2. باب
تەجەللىنىڭ ئەجدادى، تەنھالى، ئەۋلادى مەسىللىرى

يۇقىرىدا دېگەندەك مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي، سەئىد (پەيغەمبەر ئەۋلادى) تىزمىسىنى خوجا ياقۇپ (جاھان ئەرشى) دە توختاتقان جايدىن باشلىساق:

1730 ـ يىلى مۇھەممەد سىدىق (دانىيال ـ زەلىلى) خوتەندە خوجا ياقۇپنى تاپقاندىن كېيىن، 1736 ـ يىللىرى ئوغلى بىلەن يەكەنگە كەلگەن. ئاندىن ئىلىدىكى ئابا (مۇسۇلمان) قالماق خانىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ئىلى رايونىدا سۇلۇك ئاچقان.

شۇ يىللاردا قالماق خان تاپقان بالا شەكىل ۋەزىن جەھەتتە ئافغان چىراي يەنى دانىيال ۋە ياقۇپ شەكلىگە ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن گۇمان قوزغالغان. گۇمان: ئەرۋاھ + ئاتا + ئانا = بالا دېگەن تۆت ئۇقۇم تەجرىبىسى بىلەن يېشىلگەندىن كېيىن يەنى تۇغۇلغان بالا ئەرۋاھى جەھەتتە (مۇھەممەد سىدىق ئاتىسى) مۇھەممەت يۈسۈپ (ھۇدايى مەشرەپ ۋە كېيىنكى ھۇۋەيدا) روھى ئىكەنلىكى تەستىقلانغاندىن

كېيىن ئەقلى ئېچىلغان هونتەيجى بالىسىغا خوجا يۈسۈپ دەپ ئىسىم قويغان. 1750 ـ يىللىرى خوجا يۈسۈپنى يەكەندىن مىرخان خوجا يا-قۇپنى پىربان (مۇرشىد) قىلىپ تەيىنلىگەن.

گەپنى ئىخچاملىساق، 1760 ـ يىللىرى قابا قالماق ئامۇرسىنا چىيەنلۇك ياردىمىدە مانجۇ قالماق قوشۇنلىرى بىلەن دەسلەپ ئىلى رايو-نىنى پەتىھى قىلىپ، جەنۇبقا يۈرۈش ۋاقتىدا يەكەندىكى خوجا ياقۇپ ئۇچتۇرپاندىكى تۇغقانلىرىغا «قان تۆكۈش گۇناھ، ئىگىلىگەن بويۇننى قىلىچ كەسمەس» دېگەن ھېكمەت بويىچە ئەل بولۇشقا يولىيورۇق بېرىپ، يەكەن خاندانىنى ئېلىپ كەشمىردىن ئافغانىستانغا بېرىپ مىھزان شاھ پاناھلىغىدا قۇندۇزنى ماكان قىلغان.

1797 ـ يىللىرى قەشقەر، ئاقسۇدىكى توپىلاڭلاردا خوجا يۈسۈپ-نىڭ ئۆزى، چوڭ بالىلىرى يوقۇلۇپ، كىچىك ئىككى ئوغلى ھەسەن بىلەن مۇھەممەت يۇنۇس خوجا ياقۇپ قولىغا قالغان. شۇ يىللاردا ئافغان شاھى مۇزەففەر خاننى بوستۇن خان داۋۇتقا يوقۇتۇپ، دوستمۇ-ھەممەتخان دېگەن كىچىك بالىسى يېتىم قالغان. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ خوجا «مەختۇم قۇلى» ناملىدىكى دەرۋىش دىۋانە بولۇپ يېتىم بالىلارنى ۋە ئائىلىسىنى ئېلىپ خوجەنگە كەتكەن. ئاندىن تۇركمەن، ئەزەربەيجان ئىران، ئاناتولى قاتارلىق جايلاردا نەسىردىن ئەپەندىدەك يۈرگەن. ئەزەر-بەيجاندا ئەلى شىرۋان ئوغلى ھۇسەينخاننى ھىماتىدىكى دوستمۇھەم-مەتخاننى ھەسەنخاننى، مۇھەممەت يۇنۇسخاننى «مەنتىقوتتەيىر» روھى بىلەن تەربىيەلىگەن. بۇ يىللاردا دوستمۇھەممەت ئايالى، ئاكىسى ئايۇپ، ئوغلى نىيازنى (1831 ـ يىلى تۇغۇلغان) ئېلىپ خوتەن، يەكەن تەرەپلەردە يۈرگەن. ھەسەن ئاقسۇ تەرەپتە (خوجا ياقۇپ كۆيۈئوغۇللىرى بولغان خانلار، بەگلەر ئارىسىدا يۈرۈپ «قۇتىبىدىن شاھ» بولۇپ، 1847 ـ يىللىرى تاشقورغان، قاغىلىق ئارىسىدا ماكانغا كېلىپ... 1848 ـ يىل-

لىرى ھۇسەينخان تەجەللىنى تاپقان.

بۇ يىللاردا تەجەللىگە قۇرداش ۋە ئاكا ـ ئۇكا قېرىنداش كەبى تۇ-غۇلغانلار قازاندىكى ئەخمەت ۋەلى بىبى رابىيەدىن مۇرات ئەپەندى، سە-مەرقەندىكى ئەلى بىلەن بىبى مەرەمدىن قۇربان، يەكەندىكى نىياز مۇ-ھەممەت 1958 ـ يىلى قوقەندە تۇغۇلغان فۇرقەت قاتارلىقلار بولغان.

ئەمدى، تەجەللىدىكى ئەرۋاھلار(چىلتەن) قاتلاملار مەسىلىسىگە كەلسەك:

1. تەجەللىنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ئىسمى بولغان ئوبۇل ھۇداخان بىلەن نورۇل ھوداخان 4 ~ 5 قاتلاملىق ئەجدادى روھى بويىچە بوۋىسى مۇھەممەت يۈسۈپ (ھۇدايى مەشرەپ ـ 1711 ـ يىلىغچە) ھۇۋەيدا (ھۇ-مايون 1736 ـ يىلىغچە) نىڭ ئىككى قاتلاملىق روھى تەرىقىسىدە قو-يۇلغان ئىسىمدۇر.

2. تەجەللى ھاياتىدا تىكلىمەكچى بولغان «ۋەلى سەبىرى» نامىدە-كى خاتىرە بىلەن مۇساباي ئاتۇش ئىكساق (ئىككى تىرىك ئەرۋاھ) پىرى-دە ئاتىسى ھۇسەيىننىڭ ۋەسىيىتى بىلەن ياساتقان «ھەببى ئەجەم» ۋە ھۇسەيىننە مەكتىپى مەسىلىسى بىر تارىخىي ھېكايەتتۇر.

1840 ~ 1850 ـ يىللاردا ئەزەربەيجان قارىباغدىكى ھۇسەيىن ئوغلى ئىلخان خۇجاياقۇپ ئەۋلادى بىلەن خوتەندىن خوجەنگچە، قاغى-لىق تاشقورغان يوللىرىدا بەلىغ ـ تەبرىز يوللىرىدا قاتنايدىغان كارۋان بولغان. ھۇسەيىن سەبۇرى كاۋكازدىكى ئەزەر ـ ئەرمەن رىقابەتلىرىدىن قېچىپ سەمەرقەنت ـ قوقەن كېيىن قەشقەردە ماكانلىشىپ «زەگا» بولغان. ئەمەلدا كارۋان يولىدىكى لەڭگەر بولغان. شۇ يىللاردا ئاتۇشلۇق ھۇسەيىن باي ياش بولۇپ، سەبۇرى تەربىيەسىدە ئىلخان كارۋىنىدا يۈرۈپ دۇنيا كۆرۈپ كۆزى ئېچىلغان. ئىلخان ئوغلى قۇربان بىلەن ھۇ-سەيىن باي ئوغلى مۇساباي باھاۋۇدۇن باي بۇرادەر ئىدى.

1840 ـ يىللاردا تەجەللى دادىسى ھەسەنخان (قۇتبىدىن شاھ) ھەم دوسمۇھەممەتخان (ۋەلىخان) ھەم ھۇسەيىن (سەبۇرى) بىلەن قىيرىنداش ئىدى. ھۇسەيىن سەبۇرى بىلەن قۇدا ئىدى.

دېمەك، تەجەللى مۇساباي قۇربان تەكلىپى بىلەن ئاتۇشقا بارغاندا «ھەببى ئەجەم» سىرىنى «ھۇسەيىنىيە» دېگەن مەكتەپ ئەھۋالىنى بىلىپ، شۇ ئىلھام بىلەن قاغىلىقتا «ۋەلى سەبىرى» نامىدا خاتىرە تىكلەش ۋە مەكتەپ ئاچماقنى خىيال قىلغان.

3. باب
تەجەللىدىكى ئىجادىيەت ۋە نىجادىيەت

تەجەللى كەم دېگەندە 30 يىلدەك ئۆمرىنى قەشقەر، مەككە، دېھلى، كابۇل، ئىسپاھان، خوراسان، تەبرىز، قازان قاتارلىق شەھەرلەردە ھېكمەت ۋە تېبابەت سىرلىرىنى بىلىشكە سەرپ قىلىپ نۇرغۇن دۇنيا-ۋى بىلىملەرنى ئىستېمال قىلىپ جېنىدەك سىستىمان قىلغان. قاغىلىقتا بولۇپمۇ پىنھان تاغلىق مەھەللىدە ئىقتىرا بولۇشقا تېگىشلىك تېبابەت ۋە ھېكمەت بىلىملىرىدە تېببىي بىلىملەر بىلەن ئەتراپىدىكىلەرگە ئىزنا قالدۇرالىسىمۇ، ھېكمەت بىلىملىرىدە دائىم پىنھال (بۇرۇقتۇم) بولۇشقا مەجبۇر بولغان. شۇڭا يېقىن ـ يىراق دىلداشلىرىغا قەلبىنى ئىزھار قىلىدىغان مەجنۇن بولۇپ قالغان.

ئۇ تاغلىق مەھەللىدە ھېكمەت ۋە تېبابەت ئىلمىدە:

مۇرەففى ئىس سامائى بارىز ئىنىرزىن،

مەھابىتۇھا فۇۋەيقەل فەرقەدەينى.

(ئىككى ئۆي تورۇسلىرى ئاسماندىن يۇكسەك، يۇكسەكلىك چېكى فەرقىدان ناملىق ئىككى يۇلتۇزدىن ئۈستۈندۇر) دېگەندەك روھنى

ھېس قىلغان.

«تەجەللى شېئىرلىرىدىن» دىكى نۇسخىلارنى بىرنەچچە خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

نەۋايى مەشرەپ نۇسخە بىلەن يېزىلغان شېئىرلار، مەسىلەن:

كۆڭلۈم قەيدىدىن ئافەت سىنادىن شىكەن ئىستەر،

مەنسور بولۇبدۇر موكى داروسىن ئىستەر.

مۇشۇ ئىككى مىسرا ئاساسىدىكى مەزمۇننى تەققاسلىساق، مەك يىللىق تارىخىي قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

2009 ـ يىلىغىچە بولغان ماتېرىياللاردىن كەلگەن ئۇچۇرلارنى تەققاسلىسام:

1) ئادەتتە ئىبىن سىنانى پارس (تاجىك) دېگەن مەسىلىدىن باشقا بىر تارىخىي سىر ئېچىلدى.

«ئەسراھىمۇنى» ئىلھاملىرىدىن مەلۇم بولدىكى، 820 ـ يىللاردا خوتەندىكى 12 ـ ئىمام ھەسەن كىشۋەرى خوتەن رايونلىرىدىكى گەردون (ماھايان) سىرلىرىدىن توپلىغان بىلىملەر قەشقەردە ئەبۇئەلى پەتتاھ غەزنىسىدە ساقلانغان. بۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەندىن ئۆگەنگەن. 980 ـ يىللىرى تۇبۇت خوتەن گەرەپ (ھىنايان) بۇددىسلىرى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، ھەسەن قەشقەرنى تاشلاپ غەربىي بالساغۇندىكى ئىنىسى ھۇسەيىن خەلىپ يارىدىمى بىلەن بۇخاراغا ماكانلىشىپ تاغىسى ئابدۇللا بىلەن بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئەبۇئەلى بىننى ھەسەن سەنائى بولغان تارىخچىلار بۇ قاتلامنى بىلمەي ئىبىن سىنا دېگەن.

ئەبۇنەسىر بىننى مۇھەممەت بىننى ئەخمەت فارابى دەمەشىق يىللىرىدا تىراگىدىيەلىك تەقدىرگە قالغان، ئىمام ھۇسەيىن ئەۋلادى مالامەتلىرىنى ھەل قىلغۇچى تارىخى مانىخى تەققاسقا غەرق بولۇپ، «گۇناھى ئەزەل» قوزغايدىغان «ئادەم، ھاۋا» رىۋايىتىدىكى مەنتىقى خاتالىقنى

بايقاپ (بىر ھۆجەيرىدىن پارچىلانغان ئاكا ـ سىڭىل تەقلىدىكى خاتالىق-
نى) ھەل قىلماق ئۈچۈن مەنسۇر ھەللاجى ھېكايىتىنى پۈتۈپ ئەنەل
(سىڭلىنىڭ) قىرىق ھاللىق ھەققى ئۆزىگە خاس، مەنەل (مەنسۇرنىڭمۇ)
قىرىق ھاللىق ھەققى ئۆزىگە خاس يەنى ئادەم (قىرىق ھاللىق) يار-
لىش، ھاۋا (قىرىق ھاللىق) يارلىش بىلەن مەنپىي مۇسپىي (پىلۇس ـ
مىنۇس تەڭلىمىسىدەك) مۇتلەق تاناسىپ دېگەن ئىدىيەنى ئىلگىرى
سۈرگەن. 950 ـ يىللاردىن كېيىن فارابى سامانى نىقابى بىلەن قەشقەر-
گە كەلگەندە، بۇ ھېكمەتلەرنى ھۇسەيىن خەلىپىگە ئۆتكۈزگەن.

دېمەك، تەجەللى ئىنسانلىقنىڭ ئەڭ نازۇك يادروسى جەھەتتىكى
بۇرۇلۇشنى تۇزۇپ قايتا قۇرىدىغان يولنى بىلگەن.

«قەسىدە» دىن ئىلھام:

شەرھلىگۈچى تەجەللى بۇ قەسىدىنى قەشقەردىكى دوستى نەزەر
بەگ سىلىم ئاخۇن قازىغا بېغىشلىغان دېگەن.

كەمىنە قەسىدىنى ئوقۇۋاتقان چاغدا مەرسىيەدەك بىلىندى.
شېئىر مەزمۇنى ئاق رەڭ بىلەن قارا رەڭ سېلىشتۇرمىسى بولسىمۇ
چوڭقۇر سىياسىي، ئىجتىمائىي مەسىلە مۆكۈنگەن.

1883 ـ يىلى ھەسەنخان بىلەن ئىلىخان قەشقەر يېڭى شەھەردىكى
مانجۇ تۇرمىسىدە ئۆلتۈرۈلگەن. گىلگىتتىكى ئانىسى (ئىسمى گۈلسۇم)
ھەسرەت بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن. ئاچىسى ببى مەرەم: «ئۇكىلىرىمنى تا-
پىمەن، دادام، ئېرىمنىڭ تۇپرىقىنى تاپىمەن» دەپ سارالىق سىياق قەش-
قەرگە كېلىپ، ئوغلى قۇربان ۋە باشقا تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشكەن.
بىر باغدا ئىلە مىرزەم نامىدىكى قەبرە ياسالغان.

نەزەربەگ ۋە سىلىم قازى دېگەن نېمە گەپ؟

نەزەر بەگ دۇنيانى كۆرگەن ئىلىخان روھى، سىلىم قازى دېگەن

1864 ـ يىلى قەشقەر شەيخول ئىسلامى بولغان ھۇسەيىن سەبۇرى
بولۇپ، نەسەبى تۇرك سۇلتانى سىلىم ئارقىلىق بايەزىد، ئاندىن ئەترەپ
ھالالىدىن، ئاندىن جامالىدىن قەرشى (يۇسۇپ سەككاكى) غا تاقىلىدۇ.

ئاق رەڭ قارا رەڭ نىقابىدا بايان قىلىنغان. تارىخ ئەنە شۇنداق تارد-
خى، مانىخى مەسىلىلەردۇر ۋە تەجەللى نېمە ئۈچۈن دەرۋىش پىنھان ھا-
ياتىنى تاللىغانلىق سىرىدۇر.

تەجەللى بىلەن فۇرقەت ئارىسىدىكى مۇشائىرە «نىسىت» دېگەن غە-
زەلدىن ئىلھام:

«نىسىت» دېگەن غەزەل فۇرقەتنىڭ «تۇف» رادىفلىق مۇخەممەس
نەزمىسىگە ئوخشاش «قارغىش» خاراكتېرلىك غەزەلدۇر. «نىسىت» تە-
لىمىزدىكى «نەس باستى، نەستۇر» دېگەن سۆزدۇر. فۇرقەت غەزەل مەز-
مۇنىدا قەلبىدىكى ھەسرەتلىرىنى بايان قىلغان بولسا تەجەللىمۇ ھېس-
داشلىقىنى بايان قىلغان.

بۇنداق ھېسداشلىقنىڭ سەۋەبى قېرىنداشلىق بىلەنمۇ باغلىق.

تەجەللى بىلەن فورقەت (زاكىرجان قابىل مۇھەممەت) ئاكا ـ ئۇكى-
دەك بولۇپ، 1897 ـ يىلىدىن 1909 ـ يىلىغىچە يەكەن بىلەن قاغىلىق
ئارىسىدا تېبابەتچىلىك ئاساسىدا مۇناسىۋەتلىنىپ تۇرغان.

يۇسۇپ (گۈمنام) بىر مۇخەممەستە ھەسەنخان (قۇتبىدىن شاھ)نى
مەدھىيەلەپ «ئۇۋەيىس» (تەكرارى روھ) بويىچە ئىرشاد ھەسەنخانغا
توغرا كەلگەن. مەن ھۆرمەت قىلىمەن دېگەندەك، فورقەتمۇ تەجەللىنى
شۇنداق ھۆرمەت قىلغان.

ئەگەر «نەسەپنامە» ئىسخېمىسى بويىچە قارىساق، يۇسۇپ سەرۋى
ئوغلى فورقەت بىلەن تەجەللى ئاچىسى مەرەم ۋە ئېرى ئەلى قاتارىدىن
قارىساق، فۇرقەت تەجەللى ئاچىسىنىڭ ئوغلى بولغاچ قېرىنداش ئاكا ـ

ئۇكا مۇناسىۋەتكە ئوخشايدۇ.

بەزى رىۋايەتلەردە تەجەللى، فۇرقەت، سەئىدۇللا دېگەن ئۇچ بۇرادەر دائىم سۆھبەتلەشكەن دېيىلگەن ئىكەن ھەمدە فۇرقەت توغرىسىدىكى خاتىرىلەردە فۇرقەت 1898 ـ يىللىرى كەشمىردىن يەكەنگە بارىدىغان «لاداق» سەپەرلىرىدە سەئىدوللا دېگەن بۇرادىرى بىلەن بولغان «مەندەك» رادىفىلىق مۇخەممەسنى سەئىدۇللاغا بېغىشلىغان دېيىلگەن.

بۇ تەسەۋۋۇر مىتودىنى ئانچە بىلمەيدىغان كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىدۇر.

«سەئىدۇللا» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئىككى قەۋەت ماكانى بار. بىرى «ئاللا پەيغەمبىرىنىڭ ئەۋلادى روھى» دېگەنلىك بولسا، يەنە بىرى ئاللا-نى ئۇۋچى، ئۇنىڭ يارەمچىسىنى ئەبچەركىسى (ئەكبەرى) دەيدىغان سۆ-پەتلەش روھى بولىدۇ.

مەسىلەن: «مەندەك» رادىفىلىق مۇسەددەستىن بىر كۇپلېتنى ئېلىپ كۆرەيلى:

«يوق ھۇشى پەرى تېككەن دىۋانىگە ئوخشايدۇ،
كۆز يېشى يانا تولغان پەيمانىگە ئوخشايدۇ.
غەم سېلى بىلەن كۆڭلى ۋەيرانىگە ئوخشايدۇ،
فۇرقەتتە بۇ سەئىدۇللا ھەيرانىگە ئوخشايدۇ.
ھىجران ئوقىدىن جىسمى كۆپ يارا ئىكەن مەندەك،
كۆيگەن جىگەرى ـ باغرى سەدپارە ئىكەن مەندەك.»

مەزكۇر مىسالدىكى «فۇرقەتتە بۇ سەئىدۇللا» دېگەن ئۇقۇمدىن كۆ-رۈنۈپ تۇرىدىكى «فۇرقەت» ۋۇجۇدىدىكى سەئىدۇللا دېگەن ئەرۋا مەنىسى-نى كۆرسەتكەن. دېمەك، مەزكۇر مىسالدىكى (پۇرقىراپ كۆيۈۋاتقان) روھى قاتلامدىن ئالغاندا فۇرقەتمۇ، تەجەللىمۇ، سەئىد (پەيغەمبەر ئەۋلاد-لىرى) ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا «سەئىدۇللا» دېگەن ئۇقۇم (ئەرۋاھ) ئىككى

خىلداش ۋە قېرىنداشلىق مىزانى ئۈچۈن شاھىد (گۇۋاھى) روھدۇر. ئۇلاردىن قايسى بىرى تەنھا بولغان بولسىمۇ يەنىلا «سەئىدۇللاھ» بىلەن ھەمراھدۇر.

مەسىلەن: فۇرقەت «لاداق» يولىدا «مەندەك» رادىفلىق مۇخەممەسنى يازغاندا بۇرىلەردىن قاچقان كېيىك كەبى بولغان ئىمام ھۇسەيىن ئەۋلا-دى ۋە 12 ـ ئىمام (ھەسەن كىشۋەرى) ئەۋلادى قەدەر ئۇزۇن تارىخىي سىستېما ئاخىرى بولغان بوۋاي ـ مومايي، مۇھەممەت ـ رابىيە، ئاندىن ئىلەك ـ مەرەم، «قەدەر دەستان روھلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ يەكەندىكى قېرىنداشى تەجەللى بىلەن كۆرۈشمەك ئارزۇسىنى سەئىدۇللا» دېگەن.

بۇنداق مىسال 1711 ـ يىللىرى يەكەندىن خوتەنگە ماڭغان مۇھەم-مەت سىدىق زەلىلى خوتەندىكى قېرىنداشىنى مۇھەممەد ئېزىزدىن دە-للەپ يولدىكى ساھىللىق روھىنى «مولا غەزەل» دەپ ئۇچ ئەرۋاھ بىرلىكىنى بايان قىلغان ئەھۋالغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

«قارلىقنامە» دېگەن قەسىدە ھەققىدە ئىلھام:

مەزكۇر شېئىر لىرىك داستانغا ئوخشايدۇ. قارىماققا ئاخىرقى كۇزدە تۇنجى ياغقان قار ئۈچۈن بېغىشلانغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەسلىدە «قاغىلىق نامە» دېيىشكە بولىدۇ.

قاغىلىق ـ يەكەن، خوتەن جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇ-بي پامىر ـ تارىم تاغلىرى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەيدانلىرىدۇر. تە-روپىك بەلباغ ھىندى يېرىم ئارىلىدىكى شىمالغا تارالغان. تۇنجى پىر-مانىيەت بۇ تاغ ئارىسىدىكى ۋادىلار سوغۇق ئېقىمغا (كونتىسال بەلباغ-قا) دۇچ كېلىپ «ئاقتاش» دىن ئون (تومۇق) چىقىرىش ئىختىراسى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئاسىيا ـ ياۋروپا قۇرۇقلىقىغا تارىلىش تارىخىنىڭ مەنبەسىنى تەشكىل قىلغان. شۇڭا قۇرۇم تاغلىرى، تارىم ئويمانلىقى

هەم ئوغۇز، هەم نوروز رىۋايەتلىرىنىڭ مەنبەسىدۇر.

كىلىمات ۋە ھېسسىيات رەمزى بىلەن جەنۇبىي ئاسىيا تەرەپكە يېقىن ئېرىقى روھى ياز پەسلىدەك قۇرۇق ئىسسىق بولۇپ، شىمالىي ئاسىيادىن كەلگەن قاپھون، يەنى موغۇل ئېرىقى روھى مەھزور سىھىق بولۇپ، بۇ ئارىلىقتىكى روھلارنىڭ ھاسىل بولۇشى يەغمور (ياغما) ۋە قەرلۇ (ئاققار) رەمزىدە سۈپەتلەنگەن تارىخىي مەنزىرىنى تەبىئەت قانۇنى ئاساسىدا قارىساق، دەسلەپكى قار تارىم ئويمانلىقىدا بولۇپمۇ يەكەن ـ خوتەن رايونلىرىدا ئاسان ئېرىپ، پامىر بولۇپ قالىدۇ. يەنى قەرلۇ «يەغمۇر» بولۇپ قۇمساز تۈپراققا سىڭىپ ئالاھىدە ھاياتلىق گىياھلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. گەپنى سەل ئىچىپ بايان قىلساق، شىمالدىن كەلگەن ھۆل ـ سوغۇق موغول ئېرىقلىرى بۇ ئېقىمدا قۇرۇق ئىسسىق ماتېرىياللار بىلەن ھوندو (ئوردو) ئېرىق بولۇپ كېلىۋەرگەن. «ساقى نامە» دېگەن قەسىدە ھەقىقىي ئىلھام تەجەللى مەزكۇر قەسىدىدە ئۆزىنىڭ ئەزەر، تاتار تىل فوندىنى جارى قىلغان. شېئىرنىڭ مەزمۇنى تەسۋۋۇپ تارىخى ۋە مانىخى مەسىلىدۇر.

تارىخىي مەزمۇن غەۋسىل ئەزەم، مەختۇم ئەزەم ۋە ئاخىرقى مەختۇم قۇلى قەدەر بايان بولۇپ، ئەشۇ ئىسمى ئەزەم (ئۇلۇغ ئىسمى روھلار) نىڭ ئۆزىدە جەملەنگەنلىكى ئۈچۈن:

تەجەللى بەنەم مەردى مەيدانى مەئىنى،
زەبانىم سەنايىڭلە تىغى مۇھەننەد.
قاپۇمدە دۇتۇپ راھۇ رەسمى گەدايى،
فوزۇلى ـ فوزۇلى، نەۋايى ـ نەۋايى.

(مەنكى تەجەللى مەردى ـ مەيدانلارغا مەئىنا بولدۇم، تىلىم مەددىھىڭ بىلەن مۇھەببەت خورى زولفو خارىدىن ئۈستۈندۇر.

ئويغانسامىلا گەدالىق قائىدىسى بىلەن راھەت ھېس قىلىمەن. بەزى

فوزولى، بەزى نەۋايى بولۇپ قالىمەن.) دېگەن.

كەلمىش خېرىدارلىرىم ھەم ياش، ھەم پىشمىغان ماش بولغانلىقى ئۈچۈن «ساقى نامە» نىڭ تارىخىي قاتلىمىدىن ئازراق بايان قىلاي: ئىنگلىز تارىخچىسى تايۇبى «تارىخ تەنقىقاتى» دېگەن ئەسىرىدە سېلىشتۇرغاندەك، مىلادىيە 1050 ـ يىللاردىن مىلادىيە 1120 ـ يىللارغىچە قادىرخانىيە سەلچۇق سۇلتانلىقى ھىندىستان (بېنگال قەدەر) پۇتۇن ئەرەب (باغداد خەلىپىلىكى) ئاناتۇلى (كاۋكاز) قەدەر ھۆكۈم سۈرۈپ دىنار (زەرزەن) ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىگەن. بۇ تارىخ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن كۆشاد (كاشانىيان) دەۋرىدىكى بەختىرىيان كۆلەڭگىسىگە ئوخشايتتى، ئىسلامىيەت گەردون (ماھايانان) خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئىدى. مىلادىيە 1130 ـ يىللاردىن كېيىن پارچىلىنىش تارىخى ئەۋج ئالدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى قادىرخانىيەنى كىدان تۇبۇت قاراخانلىقى ئىگىلىدى. باغداد خەلىپىلىكى ئابباسىيە قولغا ئۆتتى. كاۋكاز سەلىپ يۇرۇشلىرىگە دۇچ كەلدى.

ماۋائۇننەھرنى شىمالىي قىپچاقلار ئىگىلەشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن 1130 ـ يىللىرىدا ۋە 1160 ـ يىللاردا تارىم ئويمانلىقىدا تارمار بولغان مەخمۇد ئەۋلادىدىن بولغان شەيخ ئىبراھىم بىلەن كاۋكازدا سۇلتانلىقنى تاشلىغان توغرىلبىكنىڭ نەۋرىسى سۇلتان سەنجەر (ئەخمەت) دەرۋىش يولىنى تۇتۇپ، «خارلىق تۈپرىقى» نىڭ باقاۋى يولى بولغان «ئەخمەت يەسەۋى» دېگەن تەرىقەت يولىنى ئاچتى. 1090 ـ يىلى يۈسۈپ نوخمان بۇخارادىكى نوشىرىۋان كەنتىدە «ئابدۇخالىق» نىڭ سوپىلىق مەكتىپىنى ئاچقاندى. 1160 ـ يىللىرى شەيخ ئىبراھىم بىلەن سۇلتان سەنجەر مەرغۇلاندا «ئابدۇقادىر» نىڭ سوپىلىق مەكتىپىنى ئاچقان. بولۇپمۇ «ئابدۇقادىر مەرغۇلانى» مەكتىپىدە تۇرمۇشنىڭ مۇشەققەتلىك قاتلاملىرىدا چىدام بىلەن ياشايدىغان روھىي دەستۇر «ئىلاھنا

مه»، «ئۇشتۇرنامە» (تۆگە قۇشى) ۋە «مەنتىقۇتتەيىر» ئارقىلىق خىزىرى روھ نەسىردىن ئەپەندى ـ غەۋىسىل ئەزەم (ئۇلۇغ غەۋۋاس) روھنى قادىرىيە ئىشقى سۈلۈگىنىڭ مەۋجۇتلۇق دەستۇرى بولغان ئىدى.

ئىسمايىل ھاجى ھەققىدە

1850 ـ يىللىرى ببى رابىيە بۇرۇنقى ئېرى دوستمۇھەممەتخان ئۇزۇن يىل غايىپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئەخمەت ۋەلى بىلەن توي قىلىپ، قازانغا كەتكەن. 1853 ـ يىلى بالىسى مۇرات تۇغۇلغان. 1864 ـ يىللىرى قەشقەردىكى ئۆزگىرىشلەرنى بىلگەن ئەخمەت ۋەلى ئىنىسى ئىسمايىل ھاجىم ۋە مۇراتنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلگەن. 1868 ـ يىلى قەشقەرگە كەلگەندە ئىسمايىل ھاجىم خوتەن تەرەپكە كېتىپ گۇمىدا پىنھان ياشىغان.

شەمسىدىن دامۇللام ھەققىدىكى قارىشىم

1926 ـ يىللىرى قازاندىن مۇرات ئەپەندى، بۇرھان ئەپەندى، مۇساباي، باھاۋدۇن باي قاتارىدا مۇساجارۇللايۇپ نامىدا كەلگەن ئەنۋەر پاشا قەشقەردىن ھىندىستانغا بارىمەن دەپ يەكەن ـ قاغىلىق تاغ يولىدا ئىسمايىل ھاجىم ۋە تەجەللى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئىسمىنى شەمسىدىن دېگەن. بۇ ھېكمەت نەۋائى غەزىلىدىكى «ئەشرەقەت مەن شەمسۇلكەئىسى ئەنۋەرۇل ھۇدا» بويىچە تۇزۇلگەن. يەنى «ئەتىگەندىكى ياش گۈل (ئەنۋەر) چۈشتىن كېيىن يانىدىغان چاغدىكى شەمسۇل بولدى» دېگەنلىك.

بۇ يەردە مۇنداق بىر مۇئەممانى يەشمەك زۆرۈر:

تەجەللى ۋاپاتى ھەققىدە ئۇچ خىل قاراش بار ئىكەن. بىرى 1925 ـ يىلى رامىزان، بىر خىلى 1930 ـ يىلى، يەنە بىر خىلى 1932 ـ يىلى. تەجەللى جارۇللايۇپ بىلەن كۆرۈشكەن دېگەن مەلۇمات بويىچە ھېسابلىساق، يۇقىرىدا دېگەندەك شەمسىدىن بولۇۋالغان جارۇللايۇپ 1926 ـ يىلىدا قەشقەرگە كەلگەن. شەمسىدىن دامۇللامنىڭ تەجەللى ۋاپاتى توغرىسىدىكى نەزمىسىدە 32 مىسرانى كۆرسەتكەن. بۇ 32 مىسرا 1932 ـ يىلنى كۆرسىتىش ئېھتىمالى بار.

ئەگەر 1925 ـ يىلنى كۆرسەتسە مۇنداق ئېھتىمال بار. دەرۋىشلىك (تەرىقەت) يولىدا «فەنائى» دېگەن سۈنئىي ئۇلۇم مەسىلىسى بار. شۇ يىللاردا مەملىكىتىمىزدە گومىنداڭ ـ گۇڭچەندانڭ ئۇرۇشى، شىنجاڭدىكى جىن شۇرېن زامانىدا خوتەن، يەكەندە ئەۋج ئالغان توپىلاڭ توپەيلىدىن خالىي بولماق ئۈچۈن فەنا (مەسىلەن: قاغىلىق زۇڭلاڭدىن گۇما كىلىياڭغا جاي يۆتكەپ) «بەھرام گۆر» مەسىلىسىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

«قاغىلىقتا شەمسىدىن» بولغان كىشى قەشقەرگە ھىندىستاندىن كەلدىم دەپ كۆرۈنۈپ، بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ يەنە ئافغانىستانغا بارىمەن دەپ ئاتۇش، ئۇلۇغچات تەرەپكە ئىسھاق بېك ھىماتى بىلەن ئۈچتۇرپاندىكى ئاكىسى تەرەپكە بارغان ۋە تەجەللى خاتىرىسىدىن ئاكىسى خاتىرىسىدىن جەملەنگەن. «ئىسكىرى ئەزەم»، «مەغزەنۇل ھېكمەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى كابۇلدا نەشر قىلدۇرۇشقا ئاساس ھازىرلىغان.

«مۇھى» دېگەن كىشى ھەققىدە

بۇ تەخەللۇس «مەھبۇب» مۇ ياكى «مۇقىمى» مۇ؟ دەپ تەققاسلاپ قۇرقەت بىلەن باغلانغان تەرەپنى ۋە مۇقىمى غەزەللىرىدىن كەلگەن باشقا ئىلھام تەرەپلىرى بىلەن باغلاپ «مۇقىم مەھبۇب» (ۋاپادار دوست) بولسا كېرەك دەپ قاراپ، ئىلھامى بايان قىلاي دېدىم.

مۇقىمى توغرىسىدىكى ئاددىي تونۇشتۇرما ماتېرىيال (بۇلاق) دا: ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەت ئىمىن، 1850 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1903 ـ يىلى ئۆلۈپ كەتكەن، 53 ياش ئۆمۈر كۆرگەن، دەپ بايان قىلىنغان. ۋا-

هالەنکی، مەن تەققاسلىغان ئىلهاملاردا خوجا ئايۇپ ئوغلى بولغان نىياز 1831 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، يېتىم قالغان تۇپەيلى، دوستمۇھەممەتخان (هامـ مىسىنىڭ ئېرى) بىلەن 1836 ـ يىللىرى قۇندۇزدىن خوتەنگە بارغان. 1864 ـ يىللىرى نىياز ھېكىمبەگ بولغان. 1877 ـ يىللىرى بەگقۇلى بىلەن قەشقەردىن كەلگەن، بىر مەزگىل قوقەندە بوۋىسى ياقۇپ ھېرىقـ نى باققان. 1830 ـ يىللاردا ئافغان (مازىرى شېرىپ) تەرەپتىن سەيدىن يەنى دوستى قۇل ھەزرەت ئوغلى دېگەن نام بىلەن ئائىلىسى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەر ئارالغا ماكانلاشقان. 1958 ـ يىلى ئۆلۇپ كەتكەن، تەخەللۇسى پاششاپ مىرزام بولغان.

يۇقىرىقى شېئىرلارنى مۇقىمى تەخۇللۇسلۇق شېئىرلاردىن ئىسپات قىلىشى مۇمكىن. مەن پەقەت ئېھتىياج تۇپەيلىدىن بىر مەـ سىلنى تەققاسلاپ بېرەي:

چىن مۇلى تەختىنى چىن خاقانى سەن ۋەفا قىل،
گۇلزارى لۇتىف دانىش رەيھانى سەن ۋەفا قىل.
ھەر دەردمەندە بىمارى سەندە ۋەفا قىل،
تا مەسنەدى مالامەت سۇلتانى سان ۋە فاقىل،
شەھرى كەرەم مۇناسىپ قۇلدىن دۇئا قىل.

پەقەت مۇشۇ شېئىرى مىسالنى ئېلىپ قارىساق، بۇ شەكلىدىن ئۇنىڭغا نەسىھەت چىقىدۇ.

نەسىھەت ئاستىدىكى تارىخ نېمە؟

1825 ـ يىللىرى مۇھەممەت جاھانگىر (قەلەندەر) قەشقەردىكى توپىلاڭ باستۇرۇلغاندا، ئەسىرگە چۈشۈپ بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلغان، ئۆلتۈرۈلمەي جەنۇبىي ئۆلكىدىكى بىر بەگنىڭ قۇللىقىغا بېرىلگەن. قۇللۇق ھاياتىدا قوش تىللىق بولۇپ، «كەكمەنى» رىۋايەتلىرىنى قالدۇر-

غان. نەۋرىسى بولغان نىياز يەنى مۇقىمى قوقەندىكى يىللىرىدا ئوغلى مۇھەممەت نىياز 1878 ـ يىللىرى جۇچۇەنگە سۇرگۇن قىلىنغان ئەھـ ۋالنى ئۇقۇپ، بوۋاي (قەۋلە)، بوۋاق (نەۋرە) ئارىسىدىكى تەقدىرەن ئوخـ شاشلىقنى كۆرگەن. ئوغلى مۇھەممەت (تەجەللى بىلەن قۇرداش) تېۋىپـ لىكنى ئۆگىنىپ، 1912 ـ يىلىدىن كېيىن قەشقەردە ياشىغان. يۇقىرىـ قى شېئىرى مىسال مەزمۇندىكى نەسىھەتتىن ئىسمى روھىنى مۇقىم ساقلىغان. ئاتا ـ ئوغلىغا چىن خاقانى تەختى ھوقۇقىغا ئىتائەتمەن بولغىن، ئۆمرۇڭدە خۇددى بوۋاڭدەك (رەيھان) تەسىرلىك ھىد چىقىپ ھىدايەت يولىدا دەردمەنلەرگە دەرمان بولۇپ، شەھىد بولساڭ، بۇ ماكاـ نىڭ ئەڭ قەدىمى سۇلتانى روھى ئۈچۈن ۋاپا بىلەن كۆرسەتكەن خىزمـ تىڭ بولىدۇ، دېگەن.

شۇنىڭدىن كېيىنكى 80 ~ 90 ـ يىلدىن كېيىن بىلىنگەن ئەينەن بويىچە نىياز نېمە ئۈچۈن قوقەن يىللىرىدىكى ئىسمىنى مۇھەممەت ئىمىن دېگەن؟ دېمەك، بۇ بالىسى مۇھەممەت روھىنى نىقاب قىلغانلىقـ نى كۆرسىتىدۇ. 1930 ـ يىللىرىدىن قەشقەرگە سەيئىدىن (دوست قۇلى ئوغلى) بولۇپ كەلگەن دېسەك ھەم بەگ قۇلى، ھەم مەختۇم قۇلى، ھەم دوستمۇھەممەتخان روھلىرىنى نىقاب قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

دوست قۇلى ھەزرەت ئوغلى سەيئىدىن نامىدىكى چاغدىكى ئوغلى نەجمىدىن مىرزائى ئەۋلادلىرى بىلەن بۇرۇنقى مۇھەممەت دېگەن ئوغلى ئەۋلادى بىر ـ بىرىدىن بىلىشمىگەن ھالدا غايىبانە نەزارەددىش بولۇپ ياشاپ كەلگەن «ھايات كىتابى» ھازىرمۇ ۋاراقلانماقتا.

خېرىداريم قايىللىقى ئۈچۈن «مۇقىمى مۇھەممەت ئىمىن» دېگەن ئەرۋاھنى بەدىئىي قاتلام بويىچە تەققاسلىسام، 1880 ~ 1903 ـ يىللىرىدا قوقەندىكى ساھىلزادە مەھەللىسىدىكى بوۋىسى خوجا ياقۇپ ھويلىسىنى ساقلاپ ياتقان مۇقىمى تەخەللۇس (نىقاب) تەسۋۋۇرىنى بوۋايلارنىڭ بوۋـ

سى مۇھەممەت ئىمىن (ئەمىرۇللا قىرقۇتى) بىلەن تارىخىي قاتلام تانا-
سىپ قىلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. 1860 ـ يىللىرىدىن دوستمۇھەممەتخان
ئۇچتۇرپاندا مۇللا شاكىر بولغان. تەزكىرە «مەشرەپ» نى يېزىپ، ئوغلى
يۇسۇپنى (مەشرەپ روھى) دېگەن چاغدا ئۆزىنى مۇھەممەت ئىمىن غوجام-
قۇلى خىرقىتى روھى جانلانغان. 1880 ـ يىللاردىن كېيىن «ئىھساق بال-
مىستانى» نامى بىلەن قوقەندىكى بىشكەن قىشلىقىدا تۇرغاندا مىراسخور
بولغان مۇقىمى «خىرقىتى» روھىغا مۇقىم ۋارىس روھىنى ئىپادە
قىلغان. «خىرقە» دېگەن بىر مەنادا چاپان (كىيىم) بولسىمۇ، ئىچكى مەنا-
دا «خىلىت» يەنى تېۋىنگۇچى ئەرۋاھ بىلەن سىنتېزلىكى دېگەنلىك بولى-
دۇ. (بۇ چىلتەن ھېكمەتلىرىدىكى ئاددىي ساۋات).

مەۋلانە مۇھەممەت يولداش ھەققىدە

تەجەللىنىڭ مۇھەممەت يولداش ناملىق بۇرادىرىگە يېزىلغان مەك-
تۇپتىكى مەزمۇنى يەنى بىر غەزىلىنىڭ ئاخىرقى مەزمۇنى بىلەن
ئوخشاش ئىكەن. مەسىلەن غەزەلدىكى:

گاھى پەرزانىلىك ماڭا ئائىن،
گاھى رەيھانىلىك ماڭا ھەنجار.

دېگەن مىسرادىن كېيىنكى ھەزرىتى مەۋلىۋى مۇھەببىتىدۇر.

مېنى مۇرسەت ئەيلىگەن مەيھۇشيار ئۇل ئەبۇل قەيىز مەۋلىۋى
يولداش.... دېگەن مىسرادىن كېيىنكى مەزمۇنى مەكتۇپ مەزمۇنى قە-
لىنغان ئىكەن.

قۇرئى مۇنداق تارىخىي ھېكايەتنى كۆرسەتتى:

1830 ـ يىللىرىدا دوستمۇھەممەتخان (ۋەلىخان) نىڭ ئانىجان
(بەلختە) ئابدۇللاخان دېگەن دوستى بولغان. 1864 ~ 1870 ـ يىللىرىدا
قەشقەردە ئابدۇللا پاسىبان بولغان. شېھىت بولۇپ، جەستى توقسۇن

قاراشەھەر تاغ ئارىسىدىكى «يۇلتۇز» ئۆتىكىدە قويۇلۇپ، مەقبەرە ياسا-
تىلغان. ئابدۇللاخان ئوغلى پەيزۇللاخان بىلەن نىياز ئوغلى مۇھەممەت
1870 ـ يىللىرىدا دوست ـ بۇرادەر بولغان. پەيزۇللاخان پۇتۇكچى (خەزە-
نە ھېساباتچىسى)، مۇھەممەت ××× قوشۇنلىرىغا ئىمام خەتىپ بولغان.

1870 ـ يىلىدىن كېيىن مۇھەممەت (غولام) جۇچۇەنگە كەتكەن.
پەيزۇللاخان يىراق قۇمۇشلۇق خانئېرىق يېزىلىرىدا پاناھلانغان. 1887 ـ
يىللىرى ئوغلى مۇھەممەت يولداش تۇغۇلغان (بۇرادىرى روھى). شۇ
يىللىرى ئوپالدا يۇسۇپ گۇمنام ئوغلى خوجا ئابدۇللا تۇغۇلغان (ئابدۇ-
للا پانسات روھى) مۇھەممەت يولداش باشچىلىقىدا بوۋىسىنىڭ روھى
بىلەن بەلختا ئوقۇپ، يېڭىشەھەر ناھىيەسىنىڭ قومۇشئېرىق يېزىسى-
غا قايتىپ كەلگەن.

1920 ~ 1930 ـ يىللىرىدا مۇھەممەت نىياز (دامۇللام) ئەبۇلپەيزى
ئوغلى مۇھەممەت ئاندىن شەمسىدىن دامۇللام تەجەللى ئارىسىدىكى بۇ-
رادەرچىلىك بولغان. مەكتۇپ ئاخىرىدىكى:

دامە نەجمۇل ھۇدا ۋە شەمسۇ ئۇللى،
مەنسەرەت زۇلمەتۇن بىزەۋئى نەھار.

دېگەن مىسرانىڭ ئىچكى قەۋىتىدە مۇنداق مەزمۇن مۇكۇنگەن:
خوجا ئابدۇللا 1897 ـ يىللىرى مومىسى ببى رابىيە، ئۆگەي بوۋىسى
ئەخمەد بىلەن تۇركىيەگە ئېلىپ بارغان. سۇلتان ئابدۇل خەمىس پانا-
ھىغا ئېلىپ، قىزى نەقىمەنى بېرىپ، ئەنۋەر پاشا قىلغان. كېيىن
تەقدىر ئۆزگىرىشلىرى بىلەن 1923 ـ يىلىدىكى ئەنۋەر پاشا نىبادامدا
«ئۆلۇپ»، 1925 ـ يىلى قازاندىن مۇساجارۇللايۇپ قەشقەرگە كېلىپ،
قاغىلىقتا «شەمسىدىن» بولغان چاغدىكى نەجمە ئەنۋەر (مودا تۇغرا
يول) شەمسۇل بولغان. سىرنى يەتكۈزگىلى مۇھەممەت يولداش بولغان.
بۇنداق مەلۇمات تەجەللى ئۇچۇن قاراڭغۇدىكى يورۇقلۇق (ناھار) بولغان.

بىز بۇنى شەمسىدىن داموللىغا يېزىلغان مەكتۇپتىكى:

ئەشەمسەل فەزلى ئىننى قەبلە ئامىن،

رەئەيتۇكە فىل مەنامى فەئەسفى ۋەدرى.

(ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ قۇياشى، مەن بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى سېنى چۈشۈمدە كۆرگەن ئىدىم)

فەئىننەكە رافىئى شەئىنەن ۋەقەدرەن،

بىتەر جىمەتىن توھەررىروھا ۋەزىكرى.

(مەن سېنىڭ جەمەتىمىزنىڭ ئەھۋالىنى ئالىي دەرىجىگە كۆتۈرىدىغانلىقىڭنى ۋە قەدرىڭگە ئىگە قىلىدىغانلىقىڭنى پەھىم قىلغان ئىدىم) دېگەن مەزمۇنلارنى كۆرىمىز.

ساھىب (ساھىل) سالاھىدىن ھەققىدە

90 ـ يىللىردا «بىلىنگەن ئەينەن» ئۈچۈن قۇرئى (سېلىشتۇرما تەتقىقات) بىلىملىرىدە «بۇلاق» ژۇرنىلىدىكى تونۇشتۇرما مەلۇماتلار ئىلھامىدىن تۆۋەندىكى خاتىرىنى قالدۇرغان ئىدىم.

مۇھەممەت سىدىق (زەلىلى) بىلەن مۇھەممەت ئېزىز (يەھياخان خوجا) قېرىنداش بولۇپ، مۇھەممەت ئېزىز 1700 ـ يىلى تۇغۇلغاندا، قۇندۇزدىكى مۇھەممەت يۈسۈپ (ھىدايى مەشرەپ) چۈشىدە كۆرۈپ نەزەر قىلغان. ئەھۋال چۈش تەبىرى بىلەن ئوخشاش چىققاندىن كېيىن مۇھەممەت يۈسۈپ «مەشرەپ» تەخەللۇسىنى «يوقىتىپ» ئورنىغا ھۇۋەيدا (يەنى ھۇمايۇن) تەخەللۇسىنى قوللانغان. 1728 ـ يىلى مۇھەممەت ئېزىز بىر ئوغۇللۇق بولغان. 1730 ـ يىلى خوجەندە مۇھەممەت سىدىق (دانىيال زەلىلى) بىر ئوغۇللۇق بولغان. شۇنىڭ بىلەن خوجا ياقۇپ بىلەن خوجا سادىق (مۇھەممەت سادىق قەشقىرى) قۇرداش قېرىنداش بولغان.

مۇھەممەت سادىق بۇخارادا ئوقۇپ قەشقەرگە يانىدىغان يىللار (

1760 ـ يىللىرى) دا قەشقەردىكى ۋەزىيەت تۈپەيلىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئوغلى سىراجىدىننى ئوشتا قالدۇرۇپ، قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە ماكانلاشقان.

گەپنى قىسقارتساق، خوجا ياقۇپنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى بىلەن مۇھەممەت سادىق ئوغلى سىراجىدىن ئاتۇش ۋە ئوشنىڭ ئارىسىدا رىشتە باغلىغان قېرىنداش بولغان.

تەجەللىنىڭ ئانىسى گۈلسۇم، 9 تەرەپ بوۋىسى مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى، سىراجىدىن ئوغلى ساھىپ سالاھىدىن قېرىنداشلىقى تۈپەيلىدىن، ساھىپ سالاھىدىن تەجەللى ئۈچۈن تاغا بوۋا تەرىقىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، شېئىردا چوڭقۇر ئىززەت ئىكرام ئىپادىلەنگەن.

«مۇبارەك» [4] ۋە «كۆڭلۈم» دېگەن غەزەلدىكى قاتلامدىن ئىلھام

تەققاسنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرى بۇ ئىككى غەزەل قاراتمىسى (مەكتۇپ خاراكتېرى) ھەققىدە قاراتما ئېنىق يېزىلمىغاندىن كېيىن، زورۇقۇپ ئىزدەپ نېمە قىلارمەن، تەجەللى قەلبىدىكى ھېسسىيات بولسا كېرەك دەپ ئانچە دىققەت قىلمىغان ئىدىم. ئەسەرنى پۈتتۈرۈپ بولدۇم، ھاردۇق ئالاي دەپ يانقان ۋاقتىمدا، نېمىدۇر بىر نەرسە كەم قالغاندەك، ئىككى غەزەلنى يەنە ئاختۇر دېگەندەك قىلدى.

«مۇبارەك» دېگەن ماۋزۇلۇق غەزەلدىكى:

تېغى ھىلالە ئوخشار، ئى دىل ساڭا مۇبارەك،

ئېيدى شاھادىتىڭنى قىلسۇن خۇدا مۇبارەك.

دېگەن مىسرادىكى «ئى شاھادەت» دېگەن ئۇقۇمدىن، قۇربان ھېيت ۋاقتىدىكى قۇربانلىق مەسىلىسى دەرھال بوۋام قۇربان بىلەن تەجەللى ئارىسىدىكى قېرىنداشلىققا تاقالغان قاتلامنى ئېچىپ بەردى.

«مۇبارەك» مەزمۇنىدىكى باھانى ئاشىق مەسىلىلىرى ۋە بوۋاي ھايا-تىدىكى قالغان خاتىرە قوشۇلۇپ كەتتى. ئانا تەرەپ مومايدىن بىلىشىمچە، دادامنىڭ دادىسى قۇربان ــ قونا ھاجىم دەپ ئاتىلىپ، يەنى ھەجگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىن، تەقۋالىقنى تاشلاپ، قىمارۋاز مىجەز بولۇپ، گۇلخاندىن ـ گۇلخانغا يۇرۇيدىغان بولۇپ كەتكەن ئىكەن، بوۋاي بىلەن موماي 1836 ـ يىللىرى ئۆلۈپ كەتكەن ئىكەن.

«مۇبارەك» مەزمۇنىغا قارىسام، تەجەللى قۇردىشى ۋە قېرىندىشى بولغان قۇربان بوۋاي بىلەن مۇڭداشقاندەك تۇيۇلدى.

بول رەڭگى بىرلا چىقساڭ ئالەمگە ئوت ياقارسەن،
ئى شوخ سەرۋ قامەت گۇلگۇن قابا مۇبارەك.

بىلىشىمچە، بوۋاي قۇربان 1853 ـ يىللىرى سەمەرقەندتە تۇغۇ-لۇپ، پازىلباي زاھىد نامىدىكى مۇھەممەت يۇنۇس (رەسۇل) پاناھىدا ئەسەر كۆچۈرۈپ ساۋات چىقارغان. كېيىن خوتەندە، كۇچادا بولۇپ قايتىپ كېلىپ، ئابدۇكېرىم زىيائى قىزى زورىخان بىلەن توي قىلىپ، تەتۇر قازما دېگەن يېزىدا ياشىغان، تەجەللى بىلەن مەكتۇپ يېزىشىدى-غان مۇناسىۋەتنى ساقلىغان.

بۇ غەزەلدە 14 بېيىت بولۇپ، «ئىككى يەتتە» نىڭ يىراق تاناسىپ-لىق تەرىقىسىدە تۇزۇلگەن.

«كۆڭلۈم» دېگەن غەزەلدىكى ئىلھاممۇ تاساددىپى كەلدى ۋە بۇلاقتەك چەمبەرلىرى پەيدا بولدى.

بۇ غەزەل ئون بىر بەت بولۇپ پۈتۈلگەن.

كۆڭلۈم ئىتەر ئۇل ھەلقەئى كىشۋەنى تەسەۋۋۇر،
دىۋانە جۇنۇن دەشتىدە بەيتۇل ھەزەر ئىستەر،
بۇ تەلۋە كۆڭۈل تەۋبە بىلە باغلاسا پەيمان،
كۆرگەچ سېنى پەيمانە ئى پەيمان شەكەن ئىستەر،

كۆڭلۈم يەنە مەستانە ئوقۇر سۇرەئى يۇسۇپ،
يەنى سېنى ئى ساقى گۇل پەرى رەيھان ئىستەر.

قاتارلىق مىسرالارنى تەققاسلىسام، 1897 ـ يىلىدىن كېيىن، يۇسۇپ گۇمنام 1896 ـ يىلىغىچە ئوپالدا 1897 ـ يىلىدىن كېيىن قەشقەر «بۇلاق بېشى» دا ياشىغان بولۇپ، تەجەللى ئۇچۇن ئاتا دېمەت غەمخۇر ئىدى. چۇنكى يۇسۇپ گۇمنام قابىل مۇھەممەت فۇرقەتنىڭ ئا-تىسى بولغاچ، تەنھا ھاياتىدا بالا غەمگۇزارى ئىزدىگەندەك ھېسسىياتقا كەلگەندە، گۇمنام يادىغا كەلگەن.

مەھۇ ئۇلدى مىيانىڭدە خىيالىم بۇ سەبەبتىن،
دىققەت قىلىبان قىل كەبى نازۇك سۇخەن ئىستەر،
سورىدىڭكى نە ئىستەر سەرى كۆيىندە تەجەللى،
مىننەت كۆزىغا ئى گۇلى رەئىنا تىكەن ئىستەر.

(خىيالىم شۇنچە مەپتۇن بولدىكى قىلدەك رىشتە ئارقىلىق نازۇك باغلىنىشنى ئىزدەيمەن. نېمە ئۇچۇن؟ سەئىد «پەيغەمبەرلىك روھى» نىسبەتلىرىدە، مىننەت قىلىدىغان خاتالىق بولۇپ قالمىسۇن، دەپ ھەزەر ئەيلەيمەن.)

تەجەللىنىڭ باشقىلار يازغاندەك، نوقۇل مەكتۇپ قىلماسلىقى، مۇ-ناسىپ قاتلاملىرىنى بايان قىلماسلىقى شۇ زاماندىكى ئېھتىيات تۇپەي-لىدىن بولغان.

4. باب
تەجەللى ھېكمەتلىرىدىكى يۇكسەكلىك ھەققىدە

مەن بۇ جەھەتتە ئابدۇقادىر دامۇللا تۇزگەن «مىفتاھول ئەدەپ» (ئەدەپ ھۇلىنى مۇستەھكەملىگۇچى) دېگەن ئەسەرگە ئارىيە ئېلىنغان

تەجەللى شېئىرلىرىدىكى مائان ھەققىدە بايان قىلىمەن.

مەن گەرچە ئەرەب تىلىنى تولۇق بىلمىسەممۇ تەجەللى يازغان ئەرەبچە تەسەۋۋۇر بىلەن ئابدۇقادىر داموللام تەرجىمە قىلىپ يازغان نۇسخا ئارىسىدا خېلى پەرق بارلىقىنى ھېس قىلدىم.

تەجەللى قاغىلىق، گۇما ئارىسىدىكى تاغلىق يېزىدا يەنى تەجەللى تەسەۋۋۇرى ئۇچۇن ئاجايىپ تەبىئەت بەھرى بولغان ماكاندا مىڭ يىللار بىلەن مۇڭداش بولغان تەسەۋۋۇر ئىسلامىدىن، ھەتتا ئاساسىي بولغان خرىستىيان (ئېيسا) مۇسا (يەھۇدى دىنلىرى) قاتلاملىرىدىن ھالقىپ قەدىمكى دادانىيان (ئوغۇز دەۋرى)، ساسانىيان (سۇلايمان دەۋرى)، كاشانىيان گەردون ماھايان دەۋرى، ئاندىن سامانىيان، ئاندىن قادىرى سەلجۇق فارابىيان ⑤ دەۋرى، ناۋائىيان دەۋرى قاتارلىق زامان ماكانلارنى تاسقاپ، زامانىسىدىكى چوڭقۇر سىرلارنى دەڭسەپ ئۇلۇغ بىر يۇكسەكلىكنى ئىپادە قىلغان. ئابدۇقادىر داموللام قەشقەرنىڭ غەلىيانلىق ۋە ئەھلى سۇننەت ئىرىسىدىكى پىتنىلەر تۇپەيلىدىن تەسەۋۋۇرى خىرەلەشكەن بولغاچ تەجەللى ئىزھارلىماقچى بولغان قاتلامنى ئانچە ئېچىپ بېرەلمىگەن.

تۆۋەندە بىرنەچچە مىسالنى بايان قىلىمەن.

غىنەل قەلبى ئىندەل ئارىغىنە ھۇۋەل غىنا،

ۋازالىكە كەنزۇن قەۋنەھۇ ئەلفۇرابىي.

(ھەقىقەتنى تونىغانلار نەزىرىدە قەلب بايلىقى ھەقىقىي بايلىقتۇر. سەمىمىيەت ئەنە شۇ دىلنىڭ بايلىقى ئۈستىدە مىڭلارچە تاغ بېسىپ تۇرغان چوڭ بىر كاندۇر.)

ھەقىقەت ـ بايلىق، ئۇنى بىلمەك ئۇچۇن بولغان ھەر نەپەس ـ ئىنتىلىشنىڭ ئۆزىلا بايلىق. سەمىمىيەت ئاشۇ بايلىق جايلاشقان كاندىلارنى بېسىپ تۇرغان كانلاردۇر.

تۆتىنچى بابتىكى شېئىرلار تەجەللىنىڭ ئۇلۇغ يەنى تىئولوگىيەلىك (ئىلاھىيەت)، شۇنداقلا فىزىيولوگىيەلىك (نىرۋانىيەت) بويىچە يۇكسەك قاراشلىرىدۇر. مەسىلەن:

فەئىنلەناله بەيتەن مىن ئەلائىن،

ۋەبەيتەن مىن ھۇدەن مۇستە شىرىفەينى.

مۇرەففى ئىس سەمائى بارىز ئىنىرزىن،

مۇھابىتۇھا فۇۋەيقەل پەرقى دەينى.

(بىز پەھىم قىلىپ بىلىپ يەتكەن، ھەممىدىن يۇكسەك ۋە بىزنى جەلپ قىلغان توغرا يولدا تەنھا يۇرگۇچى شەرەپكە ئىگە قىلغان ئىككى نۇقتا بار. بۇ ئىككى نۇقتا ئالەمنىڭ بارلىق زىل ئىزلىرىنى مۇھەببىتىمىزگە جەملىگەن ۋە بىزنى ئۇلۇغ ئىككى يۇلتۇزنىڭ بىرىكمىسىنى قىلغاندۇر.)

بۇ مىسرالارنى مۇنەججىملىك (ئاسترونومىيە) نەزىرىدىن قارىغاندا، لاھۇم ۋە ماھۇم دېگەن ئىككى ئۇقۇم ئالەم توغرىسىدىكى چېكىگە يەتكەن ئىككى ئۇقۇمدۇر. بارلىق چۇشەنچە نەزەرىيەلەر ئۇنىڭدىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ. يەنە بىر قاتلامدىن قارىساق، ھاياتلىق يۇلتۇزى بولغان يەر شارىمۇ خۇددى ئاق چەمبەر (قۇياش)، قاپ چەمبەر (قۇبات) ئارىسىدىكى بىر چېكىت كەبى بولۇپ، ھاياتلىقمۇ ئاشۇ ئىككى ئەھدەھەز ۋە ئەھدەمەن ⑥ تەسىرىدىن ئىبارەت.

(ئىزاھى چۇشەنچە: ھازىر بەزى ئاسترونوملار دەۋاتقان ئاتالمىش «قاراڭغۇ ئۆڭكۇر» تەسەۋۋۇرى ئەسلىدە قۇبات دېگەن (مۇز) يۇلتۇز توغرىسىدىكى خاتا تەسەۋۋۇردۇر.)

دېمەك، ئىككى نۇقتا دېگەن ئۆي كۆز يۇمۇلغان ھامان كىرىدىغان قۇبات بەھرىدۇر، كۆزى ئېچىلغان ھامان ئېرىيدىغان قۇياش بەھرىدۇر.

ئەلەيىن بۇزدون مەجىدىن ھاشىمىن،

ۋە ئىززىن غالىبەيىن فاھىرەيىن.

(بىزدە ھاشىم ئەۋلادىنى ئىززەتكە باشلايدىغان ۋە غالىب قىلغۇچى

باشلىنىش بولغان.)

مەزكۇر مىسرانى تەققاسلىساق، دىمەكچى ھاشىم ئەۋلادى ئىككى مەزھەبكە ئايرىلىپ، كىرىزىسكە دۇچ كەلگەن تەقدىرنى ھەل قىلغۇچى يەنى ھەزىرتى ئىبراھىم ھەققىدىكى مەنبەۋى ھېكمەت بار.

يەنى ئەبرۇ دېگەن ئۇقۇم تومۇز ـ سوغۇق ئارىسىدىكى سالقىن شامال دېگەنلىك بولۇپ، قەدىمكى سۇمىر (ئالتاي تىلىدىن) تارىخىي جەھەتتە مىلادىيە 1060 ـ يىللىرى قادىرخانىيە سالجۇق سۇلتانلىقى ھىندىستان، ئەرەبىستان، كاۋكازغا قەدەر ھۆكۈم سۈرگەندە، دىنلاردىكى ئىختىلاپلارنى ھەل قىلغۇچى روھ «لائىلاھە ئىللەللا ئىبراھىم خەلىلۇللاھ» دېگەن خەت پۈتۈلگەن دىنار تارقاتقان ئىدى.

خەلايا سەففىن ھۇمرەن ۋە بەيزەن،
كەئەلا ھىزۇ بەيرەج ۋەل لەجەينى.
كەئەننىنە خازو ھۇننە ئەرسىز قەززەينى،
ۋەغەززە شىشەھىم مەندوغول قۇتەينى.

(بىز ئىنسانىيەت كەلگۈسىنىڭ يايلاقلاردەك چىرايلىق بولمىقى ئۈچۈن چىمەنلىكلەرنى چەيلەپ سېلىشتىن ھەزەر ئەيلىگەن ئىنساپلىق ئاق تۆگە بوتىلاقلىرىدەك سەلتەنەت زامان ماكانلىرىنى بەدەل قىلغان. بىز ۋاز كەچكەن بەدەللەر يىپەك يوللىرىدەك ئاسماندىكى ئاق بۇلۇت كەبى ساقلانماقتا.)

قەد ئەر سەخىنا ئەلا قۇلىل مەئالى،
مىنەل بۇشىرى ۋە نوزرى راى تەينى.

(بىز ئىنسان ئەقلى يېتىدىغان ئالىي نۇقتىلاردىكى باغلىنىشلاردىن ئۈچۈر بەرگەن ھالدا نامۇ ئەھۋالىمىزنىڭ ئەبەدى ئۆچمەس لەۋھە قەلەملىرىنى ئىختىرا قىلغان بولۇپ، ھېچبىر جانلىقنى نارازى قىلماي رازىمەنلىك بىلەن قايىل قىلىدىغان دەرىجىگە يەتكەن.)

دېمەكچى، گەردون (ئونلۇق) ۋە ياكى مۇئەييەن قاراشلىرى بىلەن تەبىئەت تەڭرىنىڭ ئەل زىللى سىرلىرىنى بىلىپ بولغان.

سەلىنا ئەن جىنادىن سافىناتىن،
ۋەھەددىل مەشرەپ فەيتى ۋەرۇ دەينى.

(بىزنىڭ ھەربىرىمىزنىڭ مەشرەپ بىلەن رۇداكى (ئەڭ مەشھۇر شاھىر) روھى تاللانغان خۇددى ئۇچ پۈتى بىلەن تۇرۇپ، بىر پۈتى بىلەن ئىلگىرىلەشكە تەمشىلگەن ئارغىماقلارغا ئوخشايمىز.

تەجەللى مىسراسىدا
چۈمىھرۇمەن مەلىكۇ شەرق ھېكمەتەن ئىمرۇز،
كەشىفىدە ئەزدەمى ئىشراپ تىغ بۇرھانرا.

(مەن مېھرىبانلىقىم بىلەن شەرق مەملىكەتلىرىگە ھۆكۈم سۈرگۈچى بولغان بۇگۈنكى سىرنى تەستىقلىغۇچى ھۆججەت، نەپەسلىرىمدىن تىغدەك كەسكى چىقماقتا دېگەن بۇ گەپ قۇرۇق ھاياجانمۇ ياكى مەلۇم ئاساسى بار گەپمۇ؟)

ئەگەر بىز 1920 ـ يىللاردىن كېيىنكى يەنى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى فۇرقەت ۋە شەمسىدىن (جارۇللايوف) قاتارلىق سىرلار بىلەن باغلاپ قارىساق، نەزەرىيە جەھەتتىكى سوتسىيالىزم (تەڭدىل) يولىنىڭ ئەسلىي گەردون (ئونلۇق تەڭرى ئىرادىت) بىلەن باغلىق بولۇپلا قالماي تارىخى سۈپىلزاتسىيە (مېھىرداش مېلودىيە) نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى تەتقىق قىلىساق ئاساسى بار گەپلىكىنى ھېس قىلىمىز.

5. باب
ئىبرەت ۋە رىغبەت

80 ~ 90 ـ يىلدىن بۇرۇنقى تەجەللىگە باھا بەرمەك ئۈچۈن كۆڭ-

لۇمگە گۇمان چۈشكەن تۆۋەنكى ئىككى مىسالنى ئالدىم.

«ۋەماكەنە كۇسسرون لىل ـ لەئىمى بىزا ئىبى،
كەما لەيسە قۇللۇن لىل ـ كەرىمى بىئايىمى.
ۋە خەيرۇل ـ ۋەرىيە مەن كانە يەنفە ئۇلىل ۋەرىيە،
بىكەفەل ـ ئەزا ئەنھۇمۇ خەككىل مىۋا ھىبى»

(كەمبەغەللىك بىلىملىك كىشىگە ئەيىب ئەمەس. شۇنداقلا باياشاتلىق بىلىمسىز كىشىگە رەخمى كەرىم ئەمەس.

ياخشىلىق ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىلىق بولغان تۆپەيلى بىلىملىكلەر مىسكىنلەر ھالىدىن خەۋەردار بولماقنى خۇشاللىق بىلىدۇ)

ھەۋەس ھا مۇيەسسەر بەزەر مىيشەۋەد،
پەرىۋەش مۇسەخغەر بەزەر مىيشەۋەد.
سۇرەييا مۇسەخخەر بەزەر مىيشەۋەد،
ھەمە كارى چۈن زەر، بەزەر مىيشەۋەد.

(ھەمە ھەۋەسلەرگە پۇل لازىم. پۇل بىلەن پەرىشتىلەرنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ. سۇرەييا يۇلتۇزىنىمۇ ئىگىلىگىلى بولىدۇ، جاھان ئىشىمۇ، دۇنيا لازىم بولىدىغىنىمۇ يەنە شۇ دۇنيا، دېيىلگەن.)

مەن مەزكۇر ئىككى خىل مىسالنى ئالدىمغا قويۇپ بىردەم ئولتۇرۇپ كاللامغا قاچىلاپ، ئارقىدىكى ئۆستەك ئېتىز ـ قىرلىرىدا يالاڭ ئاياغ، يالاڭ باش مەشرەپسىمان يۇرۇپ تەجەللى روھىنى يېنىمغا چاقىرىپ دىيالوگ قىلدىم.

ـــ ئى دانىشمەن بوۋاي، سەن ئۇ جايدا «بىلىم بايلىقتۇر» دەيسەن، بۇ جايدا ھەممە ئىشنىڭ تۈگۈنى پۇل دەپ نەپسانىيەت خەشەكلىرىگە ئىلھام بەرمەكچى بولدۇڭمۇ؟ بۇ قانداق مەسىلە؟

ـــ ئى ئىزىلگۈچى چوڭقۇر زەن سال، سەن تەرجىمىدىكى كەمچىلىك بىلەن مېنى ئەيىبلىمە، ئەسلىدىكى مەن بازار بىلەن ھەممە ھەۋەسلەر ھەلدۇر بازار بىلەن پەرۋىش بولماق ھەلدۇر. بازار بىلەن سۇرەييا بولماق ھەم ھەلدۇر. بازار ھەل قىلماق بولغان زەر ھەممە ئىشلىرىنىڭ سەۋەبىدۇر، دېگەنلىك بولىدۇ.

ئەمدى، سەن تۆۋەندىكى ھەرپلەرگە دىققەت قىلغىن، زەر ـ زەن يەنى پۇل بىلەن قول، زەر ـ دەرەم، زەر ـ رەقەم يەنى بەدەندىكى غەزەن زەرەتلەرگە چېچىلىدۇ، مىقدارى رەقەمدۇر. رەقەملەرنىڭ ماددىي شەكلى دەرەمدۇر.

دۇنيا تۇتقىلى بولمايدىغان زەرەتلەرنى رەقەملەپ دەرەملىگەن.

شۇڭا زەرنىڭ يىلتىزى زەن، يەنى پۇلنىڭ يىلتىزى قولدۇر.

يەنى زەرەتلەرنى ھېسابلىغۇچى رەقەم بولغان زەن بىلەن قول دەل ئۆزىدۇر. شۇڭا ھەقىقەتنى بىلمەكنىڭ ئۆزىلا بەرىكەت ۋە غەنىيمەت.

ـــ ئۇنداق بولسا، ئادەتتە بىلىملىك خار، بىلىمسىز باي بولىدىغان ھادىسىلەر مەۋجۇت.

ـــ بۇنداق ھادىسىلەرنى ھوقۇق (مونوپولىيە) ئىمتىيازى ھاسىل ھادىسىلەردۇر. گەرچە ھوقۇق ۋە مونوپولىيە قاتارلىق ئىمتىيازلارمۇ گەرچە بىلىم دېيىلسىمۇ ئەسلىدە بىلىمنىڭ ئۆزىدە مېھىر ۋە مىكرى يەنى ـ سۇئىلزاتسىئون، ئېكسپاتسىيون دېگەن خاراكتېر بولغانلىقى ئۈچۈن مەلۇم مۇددەتكە ۋە قىسمەنلىكتە مىكرى (ئېكسپاتسىيون) بىلىم بىلەن ھاسىل ھوقۇق ۋە مونوپولىيە ۋە شۇ تۈپەيلىدىن ھاسىل بولغان بايلىق ۋە ئىمتىياز كىرىزىسگە قالايمىقانچىلىققا دۇچ كېلىپ يوقىلىدۇ.

ھەقىقەتنى بىلمەكنىڭ ئۆزىنىلا بەرىكەت ۋە غەنىيمەت دېگەنلىك مېھىر (سۇئىلزاتسىيون) بىلىمدۇر، ئىقتىدارىدۇر. ئىقتىدار دېگەن جاندۇر.

مەن ئىختىيارسىز ھالدا ماركسنىڭ «كوممۇنىزم پىرىنسىپلىرى» دېگەن ئەسىرىدىكى يەكۈنى چۈشەنچە ـــ سوتسىيالىزمدا ئىختىراغا يار-

شا ئىستېمال، ئىقتىدارغا يارىشا ئىمتىياز بولىدۇ. كوممۇنىزمدا ئېھـ-
تىياجغا يارىشا ئىستېمال، ئىقتىدارىغا يارىشا ئىقتىرا بولىدۇ. دېگەن
ھۆكۈم بىلەن زەن ـ زەر، دەرەم ـ رەقەم، غەم ـ دەم ئۇقۇملىرىنى
سېلىشتۇردۇم.

ئىلھام ھاياتلىقتىكى ئەڭ بۇۋاستە دەقىقى پاكىت نەپەس (دەم) كە
تاقالدى.

ئۆپكە سىغىمىغا (ئېھتىياجىغا) يارىشا نەپەس (دەم) شۇمۇرۇش،
ئۆپكىگە تولغان ئىقتىدار (ئىستېمال) غا يارىشا نەپەس (دەم) چىقىرىش
دەقىقى ھەقىقەت بولىدىكەن، يەنى مۇشۇنداق دەقىقىلەپ رەقەملەپ
تۇرغان زەن ـ زەر (دەرەمدىن) قىممەتلىك ئىكەن. مۇشۇ ھەقىقەتنى
بىلگەن ئەقىل كوممۇنىزملىق خاراكتېرگە ئىگە بولىدىكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن، تەجەللىنىڭ ئەرۋاھىغا: «ئى بوۋاي، سېنىڭ
ئىككى يۈلتۇزۇڭ ھەقىقەتەن مۇتلەق نون (نۇقتا) ئىكەن، دېدىم.

ـــ ئالدىراپ كەتمە، دېدى ئەرۋاھ مېنى خۇددى قوپۇپ كېتىشكە
تۇرغان بەدىنىمنى يەنە ئېرىق قىرىدا زوڭزۇيۇپ سۇغا قاراپ ئولتۇرۇشـ-
قا مەجبۇرلاپ: ـــ سەن دەقىقى ھەقىقەتنى بىلگەندىن كېيىن دەقىقى
يەنى سېكۇنت، مىنۇت، سائەت ۋە سوتكىلاردىكى مۇتلەق (ھېچكىم ئۆز-
گەرتەلمەس) تەرتىپ بويىچە بولغان مەنتىقىنى ئۇنتۇپ قالمىغىن. بىـ-
رىنچى، ئىككىنچى رەقەم ئارىسىدا كېچە كەينىدىن كېلىدىغان كۈندۈز
ئارىسىدا، يەنە زامانىنىڭ تەرتىپىدە زىتلىق بولمىغاندەك مەنتىقى قانۇنـ-
ى چەمبەر قەۋەتلىرىدەك پەرقلىق ئۇقۇملار ئارىسىدا، مەسىلەن: فېئو-
دال (بەندىل) بىلەن لۇببۇرال (ئەركىن) ئارىسىدا، لۇببۇرال (ئەركىن)
بىلەن سوتسىيال (تەڭدىل) ئارىسىدا ئومۇمىي مۇلۇكچى (بۇرژۇئاز)
بىلەن مۇلۇكسىز (پىرولېتار) ئارىسىدا زىتلىق بولمايدۇ.

مەن دەرھال ھەيرانلىق بىلەن:

ـــ بۇ قانداق گەپ؟ بىر ـ بىرىگە زىت، قارىمۇقارشى دېيىلگەن بۇ
ئۇقۇملار بويىچە زامان جىدەل قىلىپ كەلمەكتە... ـــ دېدىم.

ـــ ھەي ئالدىراڭغۇلۇقتىن كۆزى خىرەلەشكەن چال، زەن سال،
مەن ئۇقۇم تەبىرى چەمبەرلىرى دېگەن گەپنى بىكار دېمىدىم. ھەربىر
چەمبىرى چىكىت نەپەسلەر دەقىقەتلىرىدە خۇددى سېكۇنت، مىنۇت رە-
قەملىرىدەك بولۇپ سائەت مىلى چىكىلداپ ئۆتكەن زامان ـ ماكان مەز-
مۇنىغا دىققەت قىل، ـــ دېدى ئەرۋاھ.

مەن پۇتۇم تېلىپ، ئورنۇمدىن تۇرۇپ، بىر كېرىلىپ يەنە ئورنۇم-
غا ئولتۇرغاندەك بولدۇم.

ئەرۋاھ گېپىنى داۋام قىلىپ:

ـــ ھەققانىيەت بىلەن نەپسانىيەت، ئادالەت بىلەن جاھالەت ئارىسـ-
ىدىمۇ زىتلىق بولمايدۇ. دىققەت قىل. بىر كېيىك جەسىدىنى تالىشىپ
تارتقۇچىلاۋاتقان ئىككى بۆرىنىڭ قايىسى ئادالەت، قايىسى جاھالەت
بولىدۇ؟ ھەر ئىككىسى جاھالەت بولىدۇ. تالاشماي ئۆز ئالدىغا ئولجا
تېپىپ ياراشقان ئىناقلىق ـ ئادالەت بولىدۇ.

سەن بۇ مىسالنى دۇنيانىڭ ئۇلۇغ ماكرولۇق ھادىسىلىرىغا تەدبىق
قىلساق بولىدۇ.

ـــ ساڭا مۇبارەك بولسۇن، سەن يېڭى ئىرا تەلىماتىدا تەبىئەت
تەڭرى سۈپەتنى زامان ماكانىنىڭ مۇتلەق تەڭلىمە رەمزىدە بايان
قىلدىڭ. قارا، بىر نەپەستە سەن كوممۇنىزم پىرىنسىپى دېگەن يۇقىرىـ-
قى ھۆكۈمنى نەپەسكە تەدبىق قىلغان دەقىقەتنىڭ ئۆزىدە سەن ماركس
بولسەن ياكى تاگور بولسەن، ياكى مەن بولسەن. مانا بۇلارنى
غەۋسىل ئەزەم ھېكمىتى دەيمىز. چۈنكى بىر نەپەس غەۋەس ئىچىدىكى
ئۇقۇم ۋە مەنتىق (ھالەت) خىلداش بولىدىكەن. بۇلاردىن يەنى زامان ما-
كاندىن ھالقىغان زەرەتداشلىق بولىدۇ، دېگەن گەپ. سەن مۇشۇنداق چۈ-

شەنچە بىلەن ئاندىن ئالەمدىكى ئەڭ يىراق ئىككى يۈلتۈزدىنمۇ چەكسىز بولغان ئىككى نۇقتىدىن يارالغان ئىككى ئۇ بىزنىڭ دېگەن ماكاننى چۈشەنگەن بولىسەن، دېدى.

ئومۇمەن تەجەللىنىڭ تۈرمۈش ۋە خۇدھۇش بويىچە قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىچە يەكۈنلەش مۇمكىن.

گەردون (ئون قەۋەت ھوقۇقى) ھادىسلەر تەبىئەت تەڭرى ئىرادىتلىرىدۇر. بۇ جەھەت «تەڭرى ئىرادىسى بولمىسا قىل تەۋرىمەس» دېيىش مۇمكىن.

گەردون (ئون قەۋەت) نىڭ ئىننى (ئىنسانىيەت) ۋە ئىقلىم (ئىتتىپاقداش لاگىرلار)، ئەللى ئىككى (دۆلەت) دېگەن ئۈچ قاتلىمى يەر شارىدىكى ھاياتلىقنىڭ ماكرولۇق ھادىسىلىرى بولۇپ، ھازىرقى زاماندا ئىننى كاتېگورىيە TMB (بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتى)، BOT تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر كېڭىشى ۋە ھەرقايسى دۆلەتلەر مەركىزى يەر شارىنىڭ ئېكولوگىيەلىك زۆرۈرەتلىرى تۈپەيلى ئىنسانىيەتنىڭ غېمىنى يېيىشكە مەجبۇر بولدى. بىراق 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ قەۋەت نەقلىدىكى ئۆلكە، ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، كەنت، مەھەللە، ئائىلە دېگەن نۇرغۇن ئوتتۇرا ـ ئۇششاق چەمبەر چېكىتلەرگە ئوخشاش ئىنسان قاتلىمىلىرى ھەرقايسىسى ئۆز مەنپەئىتىنى ھەممىدىن يۇكسەك دېگەن غەپلەت بىلەن ئانارخىيە (بەڭباش) مۇناسىۋەت قاتلاملىرى بولماقتا ۋە تەبىئەت ۋە جەمئىيەت بۇزۇلۇشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا.

تەجەللى زامانىسىدا ھېكمەت ۋە تېبابەت ئىلمىدە يېتىلگەن دانىشمەن بولغاچ تۈرمۈش ۋە خۇدھوش ھەققىدە ھېكمەتلىك بايانلارنى قالدۇرغان. بۇلار ھازىرمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلقنىڭ توقسان پىرسەنتى دېگۈدەك نادان بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلقنى ئىشق (خۇدھوش) ئىلمى بويىچە خالىس (ھەقسىز، يەنى مەجبۇ-

رى مەھرىپەت تەرىقىسىدە) تەربىيەلەشكە، ئالىملارنىڭ ـ پازىللارنىڭ ھىممەت قىلىش مەجبۇرىيىتى بارلىقىنى تەكىتلىگەن، مەسىلەن:

ئىشۋە گەر قىلسا قاشىن ئول دىلدار،
ساق سەھبا ۋو يەنە تىشلارىدو.
بەھرى رائىق بىلە دوررى مۇختار،
ئۆزلۈك غەللۇ غەشتىن قۇتۇلۇپ.
زوبدە بىرلە خۇلاسە بول يەكبار،
ئوقۇسۇن خەلق ئىشق كەششافىن.
بۇ سۆزۈمدۇر مەدارىس ئەھلىغە جار،
ئەي تەجەللى، سەن ئۇرما تەئەنە ماڭا.
كىم بولۇپمەن سەلاھى ئەھلىدە خار،
كىم خەرابلىق ئەھلىدە قەدرىم بار.

دېگەن مىسرالارنى تەققاسلىساق:

1) ئىشۋە (ئەركەكلەر) قوشۇمىسىنى دىلدارى (تەڭلىمە نېگىزى) قىلسا ۋە يەنە بۇنداق ساپ ساقلىقنى پەرۋىش قىلغۇچى دىلداز (نېگىز) نى تىشۋە (مەدەكلەر) ھەم مېھزان قىلسا، ھەربىرى قەلبى رازىمەنلىكنى خاسلىق جەۋھىرى قىلسا، ئۆزۈمچىلىك خەس ـ خەشەك كىرلىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ مەۋجۇتلۇقنىڭ ھەقىقەتلىرىدىكى ئاخىرقى يەكۈن.

2) خەلق ئىشق (مۇھەببەت) ئىلمىدىكى مۇشۇنداق ئىجادىي ئىلىملەر بىلەن قۇراللانسا، مەكتەپ ـ مەدرىسەلەردە تەرغىب قىلىپ تۇرسا دەيمەن.

3) گەرچە مەن سەلاھى (گۇناھى كەبىر بىلەن مۇرەسسە قىلغۇچى) لار ئارىسىدا چەكلىنىپ قالسامۇ ھەقىقەتنى بىلگۈچى ھەلالى ئەھلىدە قەدىر ـ قىممەتلىك ھېسابلىنىمەن.

دېمەك، تەجەللى خەلقنى تەربىيەلەشتە ئىنسان ئەڭ مۇقەددەس جا-

نىجان دەپ بىلىدىغان جىنسىيەتنى بىلدۇرۇشتىن باشلاش لازىم، دېگەن. بۇ مەسىلىنى ھازىرقى فىزىيولوگىيە، ئىدېئوگىيەدىن تارتىپ تىئولوگىيە، ئېكولوگىيەگە قەدەر مىكرو ـ ماكرو مەنتىق بىلەن جارى قىلىساق، ئىشۋە (ئەركەك جىنس) بىلەن تىشۋە (مەدەك جىنس) مەنپىي ـ مۇسپىي، بىيوئېلېكترون ھەر ئىككى جىنسنىڭ زەرەتلىنىشى بىلەن جەمئىي يوغان مەنپىي بىلەن يوغان مۇسپىي گۇرۇھلىقى ماتېماتىك ئىنتېگرال قانۇنلىرىغا ئوخشىشىدۇ.

نادان ئىنسان گەرچە دۇنيا بىلەن كارى بولمىسىمۇ، ئەمما جان دېگەن بۇنياۋى جانكان ئۈچۈن بەكمۇ غەم يەيدىغان ھايۋاندۇر. ئەنە شۇ نۇقتىنى ئېتىراپ قىلىپ، نادان ئەڭ كۆيۈنگۈچى بولغان جان (بۇنيا) غا زەررە بىلدۇرۇپ، بەرىكەت ھېس قىلدۇرغاندىلا ئاندىن ھەيۋەتلىك خوش، تەجەللىدەك تارىختىكى سۇئىلزاتسىيون (مېھىرداش) دانىشمەنلەرنىڭ غايىسى نېمە ئۈچۈن ئومۇمىيەت بولالمىدى؟

خۇددى تەجەللى:

ئەقلو شەككا كۇ فەيلەسوف ئەھۋەل،
بولدى ھەيرەت يىگانە.
ئىشقسىز بۇ ھەجابۇ ئەۋەللىك،
مۇرتەفىد بولماقى ئىرور دىشۋار.

دېگەندەك، ئەقلى شەھۋەت بىلەن بۇزۇلغان پەيلاسوپلار ئەسلىي ئەلھالى بۇزۇلغانلىقى ۋە ھەقىقەتلىرىنى كۆرەلمىگەن ھەيرانلىقلىرى بىلەن ئۆزلۈك خوراپاتلىق دۇچار بولدى. نەتىجىدە، ئىشق (مۇھەببەت) سىرىنى بىلمىگەندىن ئۆزىدىكى بۇزۇقلۇقنى يوشۇرماقچى بولغان ساختا نىقابلارغا باغلىنىپ بارغانسېرى بۇزۇلۇپ، چەكسىز بۇزۇلۇشلارنى تۇزەشكە ئەقلى ـ ئۇمىدى قالمىغاچ، نادانىنى ياقاب قىلىدىغان مەردپەتنى ئەمەس، بەلكى نادانىنى تېخىمۇ يامان قىلىدىغان بەدنىيەتلىكنى

كەسىپ قىلغانلىقتىن تېخىمۇ بۇزۇلۇش بولماقتا.

يەنى ئېكولوگىيە ۋە فىزىيولوگىيە تاناسىپلىقى بىلەن «قۇتىپۇلـ ئەختاپ» نەزەرىنى شەرھلىسەك، خۇددى يەرنىڭ ئىككى قۇتۇبى سوغۇق شامال مەنبەسى بولۇپ ئېكۋاتۇر (تىروپىك بەلباغ) نىڭ تومۇز ۋە يورۇق ئىقلىمىنى بۇزۇپ تۇرغاندەك، قوشۇمچە قىممەت ۋە تولۇقسىز قىممەت دېگەن ئىككى ھەم ئىسيانچى قىيىشقاق (ئېكسپاتسىيون) نۇقتىنى ئىگىلىگەن سەپسەتە ئېكۋاتوردەك ئىشق (مۇھەببەت) ئىقلىمىنى بۇزۇپ كەلمەكتە.

شۇڭا ئىشق ئېكۋاتور جەلپى بىلەن ئىنسانلارنى تىروپىك بەلباغقا جەلپ قىلغاندەك، مېھرىبان (سۇئىلزاتسىيون) مەرىپەت ئۈچۈن تەمىنا تى كاپالەتكە ئىگە بولغان ئالىملار پازىللارنىڭ خالىس ھىممەتكارى بولماقلىقى تەرەققىيات سەۋەبىدۇر.

6. باب
تەجەللىدىكى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئىقتىدارى مىسال تەققاسلىرى

تەجەللى شېئىرلىرىدا مۆكۈنگەن ھېكمەت تولىمۇ جەلپكار بەدىئىي تەسەۋۋۇر مەنزىر بىلەن زىننەتلەنگەن نۇرغۇن مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن بولسىمۇ، مەن پەقەت تۆۋەندىكى مىسال ھەققىدىكى تەققاسنى بايان قىلىمەن.

ۋەمەئىنىدىيەل قەلبۇللەزى كانە ساھىبى،
ۋەلەكىنا ھومۇل غىبتۇ ئەنكۇم ئەدەيكۇم.
لەئىر كۇنتۇ بىل جىسمانى ئەنكۇم ئەلا نەۋەييە بەئىد،
پەرۋەھى بىزاكەل قۇربى يەبنە يەدەيكۇم.

(قەلبىمدىكى زىللى كاتلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان روھ مەندە يوق، سىلەردىن ئايرىلىپ كەلگەندىن بۇيان سىلەردە ياشاپ قالغان ئاللاغا قەسەمكى، روھىم جىسمىمدىن يىراق تۇرغان بولسىمۇ جىسمىمدىن بەكرەك سىلەرگە يېقىنلىقىدىن ماڭا قايتىپ كەلگۈسى كەلمەيۋاتىدۇ.)

بۇنداق شېئىرى ئىپادە مۇھى غەزىلىدە «ئۆزۈم ھەر يەردە كۆڭلۈم سەندەدۇر» دېگەندەك بولسىمۇ، تەجەللى نەزىرىدە جان دېگەن جىن (زامان ماكانلارغا چېچىلغان ۋەسلى سىزىملەر) تەرىقىسىدە بولغاچقا ھەم فىلوسىپىك ھەم فىزىيولوگىك قاتلامنى ماھارەت بىلەن بىرلەشتۈرگەن.

تەجەللى قاغىلىقتا ياشاۋېتىپ، نېمە ئۈچۈن ئاتۇشتىكى «جان» ھەققىدە شۇنداق يازغان؟

بۇ مەسىلە تەجەللىنىڭ ئانىسى گۈلسۇم سەئىد جالالىدىن قىزى ئىدى، دېگەن رىۋايەتنى چۈشەندۈرىدۇ.

قۇرئى (سېلىشتۇرما تەتقىقات) دىن مەلۇم بولۇشچە سەئىد جالالىدىن دېگەن تەخەللۇس ئاستىدىكى بوۋاي خوجا ياقۇپنىڭ كىچىك ئوغلى مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى (يەنى ياقۇپ دادىسى مۇھەممەت سىدىق زەلىلى (دانىيال)، روھى 1790 ~ 1864 ـ يىللارغىچە ياشىغان.

مۇھەممەت سىدىق بەرشىدىنىڭ سەئىد جالالىدىن تەخەللۇسلۇق بولۇش، ئۇنىڭ تارىخىي قاتلام بويىچە ئىككى ئەرۋاھ ياتلىمىسى بولغانلىقى ئۈچۈندۇر.

بىرىنچى قاتلام، 13 ـ ئەسىردىكى سەئىد بۇرھانىدىن ۋە ئوغلى جالالىدىن روھى

ئىككىنچى قاتلام، 15 ـ ئەسىردىكى ئەشرەپ ھالالىدىن ۋە ئوغلى ھەسەن جالالىدىن.

مەسىلەن تەجەللى:

ۋەرا ھەلىمۇ جەلىلىۋا جىبۇل ئارىمەن،

لىئەتما مىھافى كۇللى شەرەتج يۇتكەلسىمۇ.

(جەلىل ـ جالالىدىن بىلەن باغلىنىشلىق تەقدىرىمدە ئۇرۇقلار شاھمات كاتەكلىرىدە ئۇرۇقلار قانداق يۇتكەلمىسۇن، ھامان بىر تاختىدا قالغاندەك مەندىن ئايرىلمايدۇ.)

ئۈچ قاتلامنى سېلىشتۇرساق، 13 ـ ئەسىردىكى سەئىد بۇرھانىدىن ئوغلى جالالىدىن رۇمى، 15 ـ ئەسىردىكى ئەشرەپ ھالالىدىن ئوغلى سەئىد (ھەسەن) جالالىدىن، 19 ـ ئەسىردىكى ياقۇپ (پاراغىدىن) ئوغلى مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى (سەئىد جالالىدىن) تارىخى (گورىزونتال) قاتلاملىق تاناسىپ بولۇپلا قالماي، زامانىسىنىڭ ئۆزىدىلا سىراجى ئوغلى سەھىب سالاھىدىن بىلەن پاراللىل تاناسىپ ئىدى.

بۇنىڭدىن باشقا نەسەبلەردىكى ھەسەپداشلار (بىئوئىنتىز) تاناسىپلىق زىردى تەجەللىگە تەسىر كۆرسەتكەن مۇنداق بىر تەرەپ بار.

تەجەللى ئانىسى بۇبى گۈلسۇمخان بىلەن ئىسىمداش كېلىدىغان قىزنى مۇسۇلمان قىلىپ ئەمرىگە ئالغاندا ئۇيغۇرچە ئىسىم قويۇلغان. گۈسۇمخان 1868 ـ يىللىرى قۇنقۇل بەگنى تۇغقان. نەتىجىدە ھەسەنخان + گۈلسۇم = ھەسەنخان تەجەللى

ياقۇپ + گۈسۇمخان = قۇنقۇلبەگ، 12 ياش پەرق بىلەن يىراق قۇرداش كەلگەن. گۈسۇمخان قۇنقۇلبەگ سىڭلىسى گۆھەربانۇ مۇھەممەت غولامىدىن جۇچۇەندە سۇرگۇن بولۇپ ياشىغان 30 يىل جەريانىدا «خەنزۇلۇشۇپ» چىن دامازا گۈسۇسان بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەسلىدىكى ئۇرۇق ساقلانغان ئۈچۈن يىراق زەررەتداشلىق قاغىلىقتىكى تەجەللىنىڭ «خەنزۇچە» قوشاقلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ماڭا مەلۇم بولغان مىسالدىن ئالسام، 50 ـ، 60 ـ يىللاردا قاغىلىقتىن كېلىپ يېڭىشەھەرنى ماكان قىلغان «ھەيتەك سارالڭ» دېگەن بىر مەتۇ كىشى بولۇپ، قىلمىشلىرى «چىن دامازىنى» دورىغان تەجەل-

لىنىڭ «چىچەك ئاپىتى» دا قىرىلىپ كەتكەن بالىلىرى روھىدىن بىر-
سىدەك تۇيۇلدى.

ئۇ ئەخمەت شاھ نەزەر مۇپىتىغا يازغان «ئات» نامىلىق ھەجۋىي مۇ-
خەممەس تەسۋىرى ئاستىدىكى سىرلىق ئەسساسقا ئوخشايتتى.

ئىزاھاتلار:

① يۇسۇپ ھۇسەيىن (1946 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۇغۇ-
لۇپ، 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ۋاپات بولغان)

② ئابدۇلئەھەد قاۋۇز ـــ قاغىلىق ناھىيە زۇڭلاڭ يېزا ئوتتۇرا
مەكتىپىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات مۇئەللىمى.

③ سەئىد ـــ بۇ سۆزنىڭ ساھىب، ئۇستاز، باشلىق دېگەن مەنىلە-
رىمۇ بار ـــ تۇزگۇچىدىن.

④ «ۋەسلىي جانان» نامىلىق مۇھەممەت بەدەخشانى قەلەمدە رويا-
قا چىققان بۇ شېئىرنى يېڭى قاشتېشى ژۇرنىلىدا پېشقەدەم شائىرىمىز
جاپپار رەھىمى ئېلان قىلغان ـــ تۇزگۇچىدىن.

⑤ فارابىيان ـــ ئالىم فارابى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

⑥ ئەھدەھەز ۋە ئەھدەمەن ـــ يورۇقلۇق ئىلاھى ۋە سوغۇقلۇق
ئىلاھى.

(مۇئەللىپ: قەشقەر ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەش-
مىسىنىڭ پېنسىيونېرى)

تەجەللىنىڭ مائارىپ قارىشى ھەققىدە ئىزدىنىش

كامىل تۇنىياز

ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ تەرجىمىھالى، بولۇپمۇ پەزىلەت ئىگىلىرى-
نىڭ تەرجىمىھالى كىشىلەرنى يېتەكلەش ئۇلارغا تۇرتكە بولۇش جە-
ھەتتە ئەڭ ئۇنۇملۇك قوزغاتقۇ. ئۇ كىشىلەرگە ئالىيجاناب تۇرمۇشنى،
بىباھا ئىدىيەلەرنى ۋە ھاياتىي كۆچكە تولغان ياشاش شەكلىنى بەخش
ئېتىدۇ.

ـــ سامۇئىل سمايلىس (ئەنگلىيە)

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فېئودال ھۆ-
كۈمرانلارنىڭ زۇلمى بارغانسېرى كۈچىيىپ مىللەت، خەلقنىڭ تەقدى-
رى ئېغىر خەۋپ ئاستىدا قالدى. دەل شۇ ۋاقىتتا خەلقنىڭ ئاھۇزارىغا،
ئانا زېمىننىڭ تەقدىرىگە نەزەر سېلىۋاتقان زور بىر تۇركۈم ئىلغار پە-
كىرلىك ئۇيغۇر ئەدىبلىرى قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە يېلىنجاۋاتقان
مەشئەلدەك، قاباھەت ئۇستىدىن ئىسيان كۆتۈرۈپ خەلقنىڭ ھۆرلۈك-
كە، ھەقىقىي ئىنسانىي ھاياتقا بولغان ئىنتىلىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ،
ئىلىم ئۆگىنىپ ئىدىيە جەھەتتە ئويغىنىشنىڭ زۇرۇرلىكىنى كۆرسە-
تىش بىلەن بىرگە، دەۋر رېئاللىقى ۋە رېئال تارىخىي ۋەقەلەر ئارقىلىق
جەمئىيەتتىكى ئېغىر ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم، كىشىلىك ئەخلاق ۋە
ئىجتىمائىي ئەخلاققا يات ئىللەتلەرنى پاش قىلدى ۋە تەنقىد قىلدى.

ئاشۇ دەۋرنىڭ ئەينىكى سۈپىتىدە «رابىيە ـ سەئىدىن»، «چاڭموزا ـ يۈ-سۈيخان»، «نۇزۇگۇم»، «يامان ئات ھەققىدە قىسسە» گە ئوخشاش بىر تۈركۈم رېئال تېمىدىكى نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ مۇشۇ دەۋرنىڭ رېئا-لىستىك شائىرلىرى سۈپىتىدە خەلققە تونۇلدى. ئەنە شۇلارنىڭ بىرى ئۆزىنىڭ لىرىك شېئىرى ئەسەرلىرى بىلەن مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپ-كى مەزگىلدىكى كەڭ ھاياتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بەرگەن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ تۇرغۇچى، لىرىك شائىر، ئاتاقلىق تېببىي ئالىم، پەيلا-سوپ، ئاستىرونوم ۋە ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى چولپان يۇلتۇزلارنىڭ بىرى مەۋلانە ھۇسەينخان تەجەللىدۇر.

تەجەللى (چاقناپ ئۆتكەن نۇر) شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ، ئەسلىي ئىسمى قۇتبىدىن شاھ ئوغلى ھۇسەينخان ئىدى. ئۇ 1850 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ زۇڭلاڭ يېزا ئايباغ كەنتىدە بىر مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق ۋە ئۆسمۈر-لۈك چاغلىرىدا دەسلەپتە ئاتىسىدىن تەلىم ئالغان. مەلۇم سەۋىيەگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئاتىسىغا ئەگىشىپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ھىندىستان، ئىران، ئافغانىستان قاتارلىق ئەللەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا بىرنەچچە يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئىلىم ئىگىللەش-نىڭ مۇھىم ئاچقۇچلىرىدىن بىرى بولغان تىل ئۆتكىلىدىن تولۇق ئۆتۈپ، ئەرەب، پارس، ھىندى ئوردۇ، تۈرك تىللىرىدىمۇ يۇقىرى سۈپەت-لىك بەدىئىي ئەسەرلەرنى يازالايدىغان سەۋىيەگە يەتكەن. كېيىن ئۆز بى-لىمىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن دېھلى، كابۇل قاتارلىق شە-ھەرلەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ، يۇقىرىقى تىللاردا ئوقۇلىدىغان دىن، ئە-دەبىيات، پەلسەپە، لوگىكا، ئاستىرونومىيە، خىمىيە، ماتېماتىكا، تېببابەت-چىلىك، ئىلاھىيەتچىلىك، فىزىكا، تەبىئەت، تىلشۇناسلىق، جۇغراپى-

يە، تارىخ، سىياسەت دەرسلىرىنى پۇختا ئۆگىنىپ ئاشۇ خىل پەننىڭ پىركامىللىرىغا ئايلانغاندىن سىرت، ئۆزىنىڭ كۆپ خىل تىل بىلىش-تىكى قولاي شارائىتىدىن پايدىلىنىپ شەرق ئەدەبىياتى ۋە دۇنيا ئەدەبى-ياتى بىلەن خېلى ئەتراپلىق تونۇشقان. شۇنداقلا ھىندىستان ۋە ئىران خەلقىنىڭ ھۆرلۈكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەنگلىيە، رۇسىيە تا-جاۋۇزچىلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيە بىلەن قوراللىنىپ، مۇستەملىكە-چىلەرنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى تونۇپ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس، ھىندى قاتارلىق تۆت خىل تىلدىكى ئاجايىپ رەڭدار ۋە رىتىم-دار شېئىرلىرىدا ئاشۇ خىل ئىدىيەنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، شېئىرىي يۈك-سەكلىك جەھەتتە شۇ تىلدىكى ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىغا سالماقلىق تەسىر كۆرسەتكەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىر 1870 ـ يىللار ئۆپچۆرىسىدە دادىسى بىلەن ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدۇ. ئەمما شائىرنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى تازا كۆڭۈلدىكىدەك بولماي كېمىنىڭ بوران ھادىسىسىگە ئۇچ-رىشى سەۋەبىدىن، ئانىسى قازا قىلغاندىن باشقا يەنە جىمى مال ـ مۈ-لۈكلىرىمۇ سۇغا غەرق بولۇپ كېتىدۇ. شائىر بۇ ئوڭۇشسىزلىقلارغا قەتئىي بەرداشلىق بېرىپ، «مال ـ دۇنيانىڭ كۆپ بولۇشى بايلىق ئەمەس، ئەڭ زور بايلىق ـــ روھىي بايلىقتۇر.»، «ئېيتقىنكى، بىلىد-غانلار بىلەن بىلمەيدىغانلار باراۋەر بولامدۇ؟ پەقەت (ساغلام) ئەقىل ئە-گىلىرى ئىبرەت ئالىدۇ.»، «ئىلىم ئۆگىنىش ھەربىر ئەر ـ ئايال مۇ-سۇلمان ئۈچۈن پەرزدۇر.» «شۇڭا، مەن ئىزچىل ئۆگىنىشىم كېرەك» دېگەن بىر ئۇلۇغ مەقسەتنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا ئىلىم ئىگىلەش ئۈچۈن توختىماي ئىزدىنىدۇ. شارائىت قانچە جاپالىق بولغانسېرى ئا-دەمنىڭ شۇنچە مۇستەھكەم غەيرەت ۋە قەتئىي ئىرادىگە موھتاج بولىد-

غانلىقىنى ھەر ۋاقىت ئېسىدىن چىقارمايدۇ. نەتىجىدە ھۆرمەتكە سازا-ۋەر دىنىي ئۆلىما، مەشھۇر تېۋىپ، ئىستېداتلىق ئالىم بولۇپ خەلق تە-رىپىدىن مەۋلىۋىيلىك ئالىي ئۇنۋانغا ئېرىشىپ يىپەك يولىدىكى شۆھ-رەتلىك سىماغا ئايلىنىدۇ. ئاشۇ مەزگىللەردە شائىر ئىلىم ئۆگىنىش-تىن سىرت خەلق ئاممىسى ئىچىگە چوڭقۇر چۆكۈپ ئىجتىمائىي ھاياتـ-نى ئۆتكۈر كۆز بىلەن ھەر تەرەپلىمە كۆزىتىپ بەختىيار ـ باياشات يا-شاۋاتقانلارنى، خار ـ زارلىقتا نادامەت چېكىۋاتقانلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. ماددىي توقلۇقتىن شوخلۇق بىلەن قاقاقلاپ كۈلۈۋاتقانلارنىڭ، ئاچلىق، خارلىق، قۇللۇق ئازابىغا چىدىيالماي زار ـ زار يىغلاۋاتقانلار-نىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ بۇ خىل ھادىسىنىڭ سەۋەبى چىرىك مۇستەبىت تۈزۈم ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يېتىدۇ، چىداملىق بىلەن مۇھاكـ-مە قىلىدۇ ۋە ئۆزىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولغان ـــ مول مەدەنىيەت، تۈرمۇش بىلىملىرى، ئۆتكۈر كۆزىتىش، ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى ھەمدە كۈچلۈك بەدىئىي تەسىرلەش ۋە تە-سەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىنى، شۇنداقلا ئوبراز ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رە-ئاللىققا بولغان تونۇشىنى ئىپادىلەش قابىلىيىتى ھازىرلايدۇ. بۇ ئەدىب-نىڭ يۇقىرى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرىدۇر.

ماكسىم گوركىي ئەينى ۋاقىتتا يازغۇچى، يېزىش ماھارىتى ھەققـ-ىدە توختىلىپ: «ئەدىبلەر ئاستىرونوم، بىيولوگ، تىككۈچى، ئىنژېنىر، ۋە چارۋىچى قاتارلىقلارنىڭ ئىشلىرىنى بىلىشى كېرەك، پۈتۈنلەي بىلىپ كەتمىگەن تەقدىردىمۇ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۆپرەك بىلىشى كېرەك، ئاساسىي تېما ئاپتورنىڭ تەجرىبىسىدىن ھاسىل بولىدۇ. تۈرمۇش ئۇنىڭغا بىر خىل پىكىر ئۆگىتىدۇ» دېگەن ئىدى. بىر مەشھۇر شەرق مۇتەپەككۇرى كۆپ قېتىم كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ:

«ئىلىم بىر غەزىنىدۇر، ئۇنىڭ ئاچقۇچى ئېرىنمەي سوراشتۇر، سىلەر سوراڭلار، كۆپرەك ئىلىم تەھسىل قىلىڭلار» دەپ، چوڭقۇرلاپ ئۆگـ-ىنىشنى تەۋسىيە قىلغانىدى. مانا بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئا-دەملەر كۆپرەك بىلىم ئىگىلىشى بولۇپمۇ شائىر ـ يازغۇچىلار ئادەتتىـ-كى تۈرمۇش بىلىملىرى بىلەن توختاپ قالماي جەزمەن مول تۈرمۇش، مەدەنىيەت، تارىخ بىلىملىرىگە ئىگە بولۇشى، ئىزچىل ئۆگىنىشى كېرەك.

تەجەللى بۇ نۇقتىنى ناھايىتى چوڭقۇر چۈشەنگەن بولغاچقا جەمئـ-يەتنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ، پېقىر ـ مىسكىنلەر بىلەن ھېسسىيات جە-ھەتتە ئورتاقلاشقان، «روھىي جەھەتتە قۇل بولۇپ قالغان مىللەت خوجا-يىن ياكى تۈزۈم ئۆزگەرگەن چاغدىمۇ ھۆرلۈك تاپالمايدۇ. جاننى ئالىدىـ-غان روھىي مەھكۇملۇقنىڭ تۈمانلىرى كىشىلەر قەلبىنى ئىگىلەپ تۈـ-رۈۋېرىدىغان بولسا ئۇلارنىڭ ئەركىنلىك ھوقوقى بەربىر ھۆكۈمەت چاڭگىلىدا تۈرۈۋەرگەن بولىدۇ. ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولسىمۇ، زور بە-دەللەر تۆلەنسىمۇ، بىراق مەھكۇملۇق ئىچىدە ئۇزۇن مۇددەت ياشىغان خەلق ئۇزاققا بارىدىغان ئەمەلىي ئۇنۇمنى كۆرەلمەيدۇ. پەقەت ئەركىنـ-لىك كىشىلەر قەلبىگە يىلتىز تارتقاندىلا، ئاندىن ئۇ ئىجتىمائىي مۇـ-قىملىق ۋە دۆلەت گۈللىنىشىنىڭ بىردىنبىر كاپالىتى بولالايدۇ» ـــ تە-جەللى بۇ نوقتىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان بولغاچقا خەلقنى روھىي جە-ھەتتىن داۋالاپ، مىللەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن قۇللۇق كىشىلەرنى پاچاقلاپ تاشلاپ، خەلقنىڭ ئەركىنلىك، ھۆرلۈككە بولغان ئىنتىلىش ئىستىكىنى، ئۆزىنىڭ كۆپ خىل تىلدىكى پاساھەتلىك غەزەللىرىدە ئـ-پادە قىلىپ ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە قارشى ئىسيانكارلار ياڭراتقان غەزەپ ـ نەپرەت ساداسىغا ھەمدەم بولغان.

چەت ئەلدىن قايتقان دەسلەپكى مەزگىللىردە تۈرمۇش غۇربەتچـ-

لىكى تۈپەيلىدىن يەكەندە تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ جەر-
يانىدا ئۇ نۇرغۇن كىشىلەرنى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن داۋالاپ
خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن داڭقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى
ۋە شىمالىغا تارقىلىشقا باشلايدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خىمىيە ئىلمى بويى-
چە تەجرىبە ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى مىللىي تېبابەت بىلەن زىچ بىرلەشتۈ-
رۈپ، تاكى شۇ كۈنگىچە داۋا تېپىلماي كەلگەن يۈرەك، راك، سىل،
ئۆپكە كېسەللىكلىرىنى داۋالاپ ساقايتىش جەھەتتىكى تۆھپىسى
ھەممە ئادەمگە ئاڭلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ چاغدىكى يەكەن ۋالىيسى
بۇ ياش تېبابەت ئالىمىنى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭغا تون كىيدۈرۈپ،
ئۇنىڭ يۇرتىغا كەتمەي يەكەندە ئۇزاق تۇرۇشنى ئۈمىد قىلىپ، سەئە-
دىيە خانلىقى دەۋرىدە قۇرۇلغان «يېشىل مەدرىسە» (بۇ مەدرىسىنىڭ ھا-
زىرقى ئورنى يەكەن جامائەسىنىڭ سول تەرىپىدە) كە مۇدەررىس
قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنى خېلىلا ياخشى ماددىي شەرت ـ شارائىت
بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالىمنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتى باش-
لىنىپ، نۇرغۇن كىشىلەرگە ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىتىپ مەدەنىيەت ـ
مەرىپەت ئۇرۇقلىرىنى ھەممە يەرگە چاچىدۇ. ئۇنىڭ ئىلمىي شۆھرىتى
ۋە پېداگوگىكىلىق ئەقىل پاراسىتىدىن خەۋەر تاپقان قاغىلىق، خوتەن،
قەشقەر، پوسكام، ۋە يەكەننىڭ يىراق ـ يېقىن يېزا قىشلاقلىرىدىن
كەلگەن بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار، تالىپلار، ئىلىم زوقمەنلىرى ئۇنىڭ
تەربىيەسىنى ئېلىش ئۈچۈن ئەتراپىغا توپلانغاندىن سىرت، شۇ
دەۋرنىڭ مەلۇماتلىق كىشىلىرى دەپ سانالغان قەشقەردىن مۇسا ئاخۇ-
نۇم، گۇمىلىق ئىبراھىم ھاجىم، مامۇت ھاجىم، خوتەنلىك تۇردى
ھاجىم، قاغىلىقتىن يۈسۈپ ئەپەندى قاتارلىق پېشقەدەم ئۇلىما، مۇدەر-
رىس ۋە تېۋىپلارمۇ ئۆز بىلىملىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن تە-
جەللىنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭدىن بىلىم ئالىدۇ.

قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى سوقراتنىڭ ئېيتىشىچە: «دۇنيادا بىرلا
ئىزگۈلۈك بار، بۇ ـ بىلىم. بىرلا ياۋۇزلۇق بار، ئۇ ـ نادانلىق.» دەر ھە-
قىقەت شۇنداق. «دۇنيادا قانچىلىك ئىزگۈلۈك ۋە ئالىيجانابلىق بولسا، بۇ
ئالدى بىلەن بىلىم مېۋىسىدىندۇر. ھەممە جاھالەت، پەسلىك ۋە رەزىل-
لىكلەرنىڭ ھەممىسى نادانلىقتىن باشلىنىدۇ.» ئىلمىي ۋە ئەتراپلىق ئۆ-
گىنىش ـ ئېتىقادنى مۇستەھكەملەپ ئىلىم ئىگىلەشتىكى تۈپ ئۇسۇل،
كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىكى مەنۇى ئەخلەتلەرنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، نادانلىق-
نى تۈگىتىشتىكى بىردىن بىر ۋاستە. نادان ئادەم ـ ئەقىل جاللىتى.

تەجەللى جاھان ئەدەبىيات تارىخىدىكى نادانلىق دەپ ئاتالىدىغان بۇ ئا-
پەتتىن ئەھمەد يەسەۋى (1166 _ ?)، جالالىدىن رۇمى (1207 _ 1273)،
شەيخ سەئدى شىرازى (1203 _ 1292)، ئەلىشىر نەۋايى (1441 _ 1501)
لارغا ئوخشاش ئەڭ كۆپ ئەلەم چەككەن شائىر. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ ئوقۇ-
تۇشنى ئىلمىي ئاساستا تەشكىللىك ھالدا ئېلىپ بېرىپ، ئوقۇغۇچى-
لىرىغا تىل ـ ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، لوگىكا قاتارلىق
پەنلەرنى ئوقۇتۇشتىن سىرت، مىللەتنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى چىرماپ
ئالغان قالاقلىق، نادانلىق، خۇراپاتلىقتەك روھىي كېسەللىكلەرنى
داۋالاپ ئۇلارغا ئىسلام دىنىدىكى، ھەق ـ ئادالەتنى، تۇرمۇش ھەقىقەتلە-
رىنى چوڭقۇر تونۇتۇش مەقسىتىدە ئىلاھىيەتچىلىكتىنمۇ دەرس ئۆتۈپ
ئۆز يۈرەك قېنىنى ئىزچىل ھالدا مائارىپ ئۈچۈن سەرپ قىلغان.
پۈتكۈل ھاياتىنى ئىلىم ـ مەرىپەت، ئەۋلاد تەربىيەسىگە بېغىشلىغان بۇ
ئالىم، ئۆز شېئىرلىرىدا تالاي قېتىملاپ مەشھۇر مائارىپچى سوقرات-
نىڭ: «مائارىپ ـ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئانىسى، تەرەققىياتنىڭ
قامچىسى» دېگەن سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ ئۆزىنىڭ تۈركچە، پارسچە قەسىدە-
لىرىدىن تەركىب تاپقان «بەرق تەجەللى» نامىلىق دىۋاندىكى شېئىرلىرى-
نىڭ بىر قىسمىدا ئىلىم ـ مەرىپەتنى سۆيۈش، ئالىملارنى ھۆرمەت-

لەش، مائارىپنى گۈللەندۈرۈشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان. شۇڭلاشقا شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى: «ئەخلاق ـ پەزىلەتلىك بولۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلەش، ئاقارتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى خاسىيەتلىك ئىش ۋە ياشاشنىڭ بىردىنبىر مەقسىتى» دەپ قارايدۇ.

قايسىدۇر بىر ئەدىبنىڭ: «ئىلىم ـ پەن، سەنئەت ۋە تېخنىكا قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەردە ئېرىشكەن ھەقىقىي قىممەتكە ئىگە بولغان بارلىق نەرسىلەرنى ھەرقانداق بورانغا باش ئەگمەي، قەتئىي ئىرادىنى قورال قىلىپ خىزمەت قىلغان ئاشۇ كىشىلەرلا بەرپا قىلغان» دېگەن سۆزىنى ئوقۇغىنىم ئېسىمدە. بۇ سۆز ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ نەقەدەر مۇشكۇل ، ئەگرى ـ توقاي يول ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بىرىدۇ.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئەگرى ـ توقايلىق ئىچىدە ئىلىم ھەقىقىتىنى تېپىش ئۈچۈن ئەجدىھادەك دەم تارتىپ، ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىشنى، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ ئارسلاندەك ئالغا ئىلگىرىلەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ .

ھەقايىقدە گاھ ئەجدىھادەك ئۇرۇپ دەم،
مائارىفدە گاھ ئارسلاندەك يۈرەلىم.

شائىر ئوقۇغۇچىلىرىغا دائىم: «كىمكى ئالىملارغا تەزىم قىلسا، گۇياكى پەيغەمبەرگە تەزىم قىلغاندەك بولىدۇ» دەيدۇ. بۇ ھەقتە نەبىنىڭ: «ئالىملار پەيغەمبەرلەرگە ۋارىستۇر، يەر يۈزىدىكى ئالىملار خۇددى يۇلتۇزلارغا ئوخشايدۇ، ئۇلارنىڭ جاھاننى يورۇتۇشى بىلەن قۇرۇقلۇق ياكى دېڭىزدا يول تېپىپ ماڭغىلى بولىدۇ. يۇلتۇزلار بولمىسا يول باشلىغۇچىلار ئېزىپ قېلىشقا تاس قالىدۇ. شۇڭلاشقا بىرەر ئالىمنىڭ تۇگەپ كەتكىنىدىن بىرەر قەبىلىنىڭ تۇگەپ كەتكىنى تۇزۇك» دېگەن ھەدىسى بار. شۇڭلاشقا ئىلىم ئىگىلەش بىلەن بىرگە، ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئىلىم ئىگىلىرى بولغان ئالىملارنى، ئوقۇتقۇچىلارنى

ھۆرمەتلەش كېرەك، دەپ تەكرارلايدۇ ھەمدە ئۆزىمۇ شۇ زامانىنىڭ كاتتا ئالىملىرى ۋە مائارىپچىلىرىدىن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوف، ئابدۇقادىر داموللام، شەمسىدىن داموللام، ئابدۇجىلىل داموللام، سالىھ داموللام، مەۋلانە مۇھەممەت، شائىرلاردىن فۇرقەت، ئىسمايىل ھاجىم، مۇھى، ئابدۇكېرىم زىيائى، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى... قاتارلىقلار بىلەن يېقىن ئۇلىپەتلەردىن بولۇپ ئۆتىدۇ.

ئۇلارنىڭ پەزىلىتىگە:
فەمالەھۇفى سەدادىھى نىددۇۋ،
ۋەلا يەلىدوھو ھودەييا مۇزادى.

(راستچىللىق ۋە توغرىلىقتا ئۇنىڭغا باراۋەر كېلىدىغان بىرمۇ ئادەم يوق. بۇنداق پەزىلەتلىك كىشىنى تۇغۇتتا مۇسابىقىلەشكەن بىرمۇ ئانا تۇغۇپ باقمىغان).

بەشەرۇن ئەراھۇرروھە ئىللا ئىننەھۇ،
جەبەلۇن ۋەلاكىن بەھرۇ فەزلىن زاخرى.

(ئۇنىڭ سۈرىتى ئىنسان بولغىنى بىلەن، ئۇ نازۇكلۇقتا روھقا، ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىگىدە تاغقا، ئىلىمنىڭ مولىلىقىدا دېڭىزغا ئوخشايدۇ.)

مىدھەتى نەغمەسىن ئادا تاپماس،
سۆز بولۇپ مەسنەۋى قەلەم مىزمار.

«مەسنەۋى» دېگەن چوڭ كىتابتەك تومىلارغا ئۇ ھەققىدىكى مەدھىيەلەرنى يېزىپ، بۇ مەدھىيەلەر سازىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن قەلەملىرىمنى چالغۇ نەي قىلىپ ھەرقانچە چالسامۇ، ئۇنىڭ تەرىپىنى بايان قىلىپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس.)

ئەگەرنى شېئىر بوۋەد خۇدبەئى فەزىلەت مەرد،
نەبى بەرايى چى مىنبەر نىھاد ھەسسان را.

(ئەگەر شېئىر دېگەن ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ پەزىلىتىنى كۆيلەيدىغان ئالىي خىتاب بولمىسا ئىدى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھەسسان دېگەن شائىرغا شېئىر كۆيلەش ئۈچۈن مۇنبەر قويۇپ بەرمىگەن بولار ئىدى.)

دەپ مەدھىيە ئوقۇسا، ئۇلارنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىنكى خۇشاللىق ھېسسىياتىنى:

ئەتانا تۇرپەتەن سەلەت فۇئادي،
ۋەنارەت مىن سەفادە تىھاد دۇئادي.

(كۆڭلۈمنى خۇش قىلىدىغان ئاجايىپ بىر خەت كېلىشى بىلەنلا يۈرۈكۈمگە تەسەللى بەردى، ئۇنىڭ تىزىقلىرى نۇرىدىن غەم ـ قايغۇنىڭ قاراڭغۇلىرى يوروپ كەتتى.)

دەپ ئىپادىلەيدۇ.

ئىلىم يولى ئىزدىنىش يولىدۇر. ئىلىم يولى دانالار ئۈچۈن بىر يورۇق مەنزىل، نادانلار ئۈچۈن باش ـ ئاخىرى يوق قاراڭغۇ ئۆڭكۈر. ئىنسان پەقەت بىلىش بىلەن ھايۋاندىن، بىلىم بىلەن نادانىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بىلىم ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ زور بايلىقتۇر. ئالىمنىڭ بۇ خىل مەرىپەت قارىشىنى يېقىندىن بۇيان گېزىت ـ ژۇرنالىلاردىكى «روھ شاۋقۇنلىرى» غا ئوخشاش ئۆزگىچە ئۇسلۇبتىكى تېتىملىق شېئىرلىرى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتقان ياش قەلەم ساھىبى، ئىستېداتلىق زىيالىيلىرىمىزنىڭ بىرى رەھمۇتۇللا تۇركەش ئەپەندىنىڭ «دىۋان ئەرەبى» نامىلىق ئەرەبچە شېئىرلار توپلىمىدىن تەرجىمە قىلىپ چىققان مۇنۇ غەزەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

«پەسكەشكە مال دۇنيا ئەمەستۇر زىننەت،
ساپ يۈرەك ئىنسانغا، يوقسۇزلۇق ئىللەت.
داناچۈن زور بايلىق ـ بىلىم بايلىقى،

ئۇ مىڭ تاغ ئاستىدا كۆرمەيدۇ زەخمەت.
ئادەملەر ياخشىسى شۇنداق كىشىدۇر،
مىللەتكە كۆيۈنگەن بەرگەن مەنپەئەت.»

ئۇنىڭدىن باشقا ئالىم ئۆزىدىن بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەن ۋە ئۆزىنىڭ ھاياتى ھەم ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر تىلشۇناس ئەللامە زەمەخشەرى (1075 ~ 1144)، پارس خەلقىنىڭ 13 ـ ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن مۇتەپەككۇر شائىرى شەيخ سەئىدى (1203 ~ 1292)، ئەنئەنىۋى مائارىپ نەزەريىيەسىنىڭ ۋەكىلى، پەيلاسوپ، ئىسلام دىنى ئالىمى ئىمام غەززالى (1058 ~ 1111)، قاتارلىقلارنى ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىدە تىلغا ئېلىپ ئۇلۇغلاش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بەزى نۇقسانلارنى تۈزىتىپ، ئۆگىنىشتە تەنقىدي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىش، مېغىزىنى ئېلىپ قېلىپ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىش، قىسقىسى ۋارىسلىق قىلىش بىلەن تەنقىد قىلىشنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىلىم ئىگىلەشنىڭ تۈپ يولى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا قارا ـ قويۇق قوبۇل قىلماسلىقنى ئۆز زامانداشلىرىغا ۋە ئۆزىدىن كېيىنكىلەرگە ئاگاھلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: خۇراسانلىق مەشھۇر ئالىم زەمەخشەرىنىڭ مەدرىسەلەردە 700 يىلدىن بۇيان دەرسلىك سۈپىتىدە قوللىنىپ كېلىۋاتقان «تەپسىر كەششاپ» نامىلىق كىتابىنى يېڭىلاپ ۋە قايتا يېزىپ «تەجدىدى كەششاپ» (كەششاپنى يېڭىلاش) قا ئۆزگەرتىپ مائارىپ ئەمەلىيىتى جەريانىدا دەرسلىكلەرنى ئەمەلىيەتكە مۇۋاپىق، جانلىق تۈزۈش، ئوقۇتقۇچى ئۆزىدە توغرا چۈشەندۈرۈش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش، مەزمۇنلارنى توغرا ئىزاھلاش، توغرا شەرھلەش، نوپۇزلۇقلارغا قەتئىي چوقۇنماسلىق، ئۇلارنىڭ بەزى خۇلاسىلىرىنىڭ توغرا ـ خاتالىقىغا ئالدىراپ ھۆكۈم قىلماستىن، تارىخنىڭ سىنىقىغا قالدۇرۇشتەك ئۇلۇغۋار ئىدىـ

يەنى ئوتتۇرغا قويىدۇ. ئۆزى ئىلىم ـ مەرىپەت تارقىتىش يىلەنلا قالماستىن، ئاتۇش ئىھساقتا قۇرۇلغان ئۇيغۇر يېڭىچە مائارىپ ۋەكىللىرىنى قاتتىق قوللاپ ئۇلارنىڭ روھىغا ئىلھام بېرىدۇ. بۇ ھەقتە شائىر ۋە مائارىپ تەتقىقاتچىسى تەلئەت قادىرى «جاھالەت ئاسمىنىنى يورۇتقان نۇرانە مەشئەل» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئەينى دەۋردىكى كاتتا ئالىم ۋە تالانتلىق شائىر تەجەللى ـ مۇجەللى ھۇسەنباي يىلەن باھاۋۇدۇنباينىڭ مىللەتپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك يولىدىكى ئاجايىپ ئەمەلىي ئىشلىرىنى مەدھىيەلەپ، ئۇلارغا ئاتاپ شېئىر ۋە مەكتۇبلارنى يازغان».

بۇنىڭدىن بىز تەجەللى ھەزرىتىمنىڭ «مائارىپقا كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشى قانچىلىك كۆپەيسە، مىللەتنىڭ گۈللىنىشىدىكى توسالغۇلار شۇنچە ئازىيىپ مىللەت روناق تاپىدۇ» دېگەن ئىلغار ئىدىيەسى ئاستىغا: «نادان ئادەم ئۆزىنىڭ بۇگۈنىگە ئىگە بولالمايدۇ. ئۇنداق ئادەم ھەر قانداق بىر يىرگىنىشلىك، ھاماقەت ئادەمنىڭ قولىدىكى ئويۇنچۇققا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭلاشقا مىللەتنى روناق تاپقۇزۇش يولىدا ئىلىم ـ مەرىپەتنى بايراق قىلىپ كۆتۈرۈپ چىقىپ، مائارىپ قوشۇنىنى تېخىمۇ زورايتىپ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا خەلقنى مۇستەبىتلىكتىن، قۇللۇق كىشەنلىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ باراۋەر ياشاش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىشىم زۆرۈر دېگەندەك بىر يۇكسەك غايىنىڭ يوشۇرۇنغانلىقىنى خېلىلا ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

«مېۋىلىك دەرەخ قانچە كۆپ ھوسۇل بەرسە، بىراۋلار ئۇنىڭ شاخلىرىنى شۇنچە كۆپ سۇندۇرىدۇ. تەجەللىنىڭ بۇنداق زور تۆھپىلىرىگە چىدىمىغان بىر تۈركۈم مۇتەسسىپ كۈچلەر تەجەللىنى ئۆزىگە قوشۇۋالماقچى بولغاندا، ئۇ كەسكىن ئېتىراز بىلدۈرۈپ، شەرقنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن بۇيۇك پەيلاسوپى ۋە تېببىي ئالىمى ئىبىن

سىنا (980 ~ 1037) نىڭ:

«مېنى كاپىر قىلماق ئەمەستۇر ئاسان،
ھەممىدىن مۇستەھكەم مەندىكى ئىمان.
يۈز يىلدا بىر كېلەر مەن كەبى ئىنسان،
شۇڭا يوق دۇنيادا بىرمۇ مۇسۇلمان.»

دېگەن شېئىرى بىلەن ئۇلارغا جاۋاب قايتۇرۇپ، ئۇلارنى بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچالماس قىلىۋېتىدۇ. ئەكسىچە تەجەللى بولسا خەلق تەرىپىدىن كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلۇغلىنىدۇ. ئىستېداتلىق ئادەملەرنىڭ نەپەسلىرىدىن ئىستېداتسىزلار كۆپىنچە غەشلىنىپ بوغۇلىدۇ. دانانىڭ پىكرىدىن نادانلىنىڭ بېشى ئاغرىيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيانىڭ قايسى جايىدا كامال تېپىشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلۇغ ئىستېدات ئىگىلىرى، مەيلى ئۇلار ئالىم، شائىر ياكى تېۋىپ بولسۇن، ئوخشاشلا ئۇ ياكى بۇ خىلدا ھەسەت ئوقلىرىغا نىشان بولۇپ ئۆتكەن. شۇڭا ئۇستاز ئىبىن سىنا: «پەزىلەت ۋە كامالىتىم قانچىلىغان زاتلارنىڭ ئارامىنى بۇزدى، چۈنكى ئۇلار ماڭا ئىت بولۇپ ھاۋشىدى» دېگەن. بۇ ئىتلىقمۇ ھەسەتنىڭ كارامىتى، بۇ ئىتلار ئىبىن سىنا قەلبىنى ئىشغال قىلغان غايىلەر، ئۇ كۆز تىككەن مەنزىرىلەرنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرەلمىگەن. ھەسەت ئۇچقۇر ئارغىماقنىڭ ئاياغلىرىغا مىخ بولۇپ سانجىلىشى مۇمكىن. ھەسەتنىڭ كەسپى گوركارلىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ مەردلەرنىڭ يولىغا تىنىمسىز ئورەك كولايدۇ. ھەسەتخور زەھەرلىك يىلاندەك پەيت پايلايدۇ. خۇددى سايىدەك كىشى كەينىدىن سۆرۈلۈپ يۈرىدۇ.

تەجەللىنىڭ شان ـ شۆھرىتىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئۆسۈشى يەكەندىكى ھەسەت تونىغا ئورالغان نادان، قارا قورساق خوجا ـ ئىشانلارنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرۈپ، كېچىلىرى ئۇيقۇدىن بىدار قىلىۋېتىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار بىردەم تەجەللىنىڭ ئۇستىدىن پىتنە ـ ئىغۋا توقۇسا،

بىردەم يەرلىك ئەمەلدارلارغا چېقىپ ئۇنى كۆزدىن يوقاتماقچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھېچقايسى چارىلىرى كار قىلمىغاندىن كېيىن، يېرىم كېچىدە تۈيۈقسىزلا تەجەللىنىڭ ئۆيى، قىرائەتخانىسى، تەجرىبىخانىسىغا ئوت قويۇۋېتىپ قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەجەللى بالا ـ چاقىسىدىن باشقا جىمى نەرسىسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. بولۇپمۇ كىتابلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن قايغۇرىدۇ. شۇنداقتىمۇ «ساڭا يەتكەن كۈلپەتلەرگە سەۋر قىلغىن (چۈنكى ھەقىقەتكە دەۋەت قىلغۇچى ئەرزىيەتلەرگە ئۇچرايدۇ.)»، دەل ئاشۇنداق بولغاچقا، ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆتكەن پىر ئۇستازلاردىن، ئۆزىنىڭ «شاھنامە» سى بىلەن پۈتكۈل شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان ئوبۇلقاسىم پىردەۋىس زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. پارس كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بوۋىسى رۇداكىغا 80 يېشىدا كۆزىنى ئويۇپ، شاھ ئوردىسىدىن قوغلۇۋېتىش جازاسى بېرىلگەن. ئۆمەر ھەييام، ھاپىز شىرازىلار ئاچلىق، غۇربەتچىلىكتە ئۆلگەن. شەيخ سەئدى زالىم ھۆكۈمدارلارنى قامچىلاپ، ھەقىقەت تارقىتىپ، جەمئىيەتنىڭ ئىللەتلىرىنى پاش قىلغاچقا تاكى كۆزى يۇمۇلغانغا قەدەر يېرىم يوشۇرۇن ھالەتتە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. پەرددىن ئەتتار جاللاتلارنىڭ قىلىچىغا يەم بولغان. خىرقىتى، زەلىلى، نەۋبەتىلەرمۇ ئۆمرىدە كۆپ رەيازەتلەرنى چېكىپ نامراتلىق ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئەرشى پۈتۈن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن رەزىل كۈچلەر تەرىپىدىن قەتلە قىلىنغان. مەنسۇر ھەللاجى ۋە بابا رەھىم مەشرەپلەر دارغا ئېسىلغان ... دېمەك ھەر جايدا نادانلارنىڭ راھىتى ـ دانالارنىڭ كۈلپىتى بولغان. شۇڭا سەۋرچان بولۇشۇم كېرەك، دەپ ئۆز ـ ئۆزىگە تەسەللى بەرگەن ۋە بۇ ھادىسىدىن خەۋەر تېپىپ ئۆزىنى ئېلىپ يەكەنگە كەلگەن، قاغىلىقتىكى سادىق مۇخلىسى مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ: «قەيەردە ئىلىم دۈشمەنلىرى كۆپەيسە، ئەقىل ئىگىلىرى سۈيقەستكە ئۇچرىسا، شۇ

ئەلدە نادانلىق ئەۋجىگە چىقىپ رەزىللىك باش كۆتۈرىدۇ. بۇنداق جايدا ھەقىقەتنى توۋلاپ بازارغا سالساڭمۇ ئاڭلايدىغان ئادەم بولمايدۇ. «تاشمۇ چۈشكەن يېرىدە ئەزىز، دەپتىكەن.» دېگەن تەلىمى ۋە دەۋىتىگە ئاساسەن، قاغىلىققا بېرىپ ئۇ يەرنىڭ خەلقلىرى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىنىش بىلەن بىرگە خالىس نىيەت بىلەن تەقدىم قىلىنغان باغ ـ ھويلىلىق ئازادە بىر يۇرۇش ئۆيگە ئېرىشىپ، تۇرمۇشتا خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن: «مەن كىشىلەرگە بىلدۈرگۈچى بولۇپ ئەۋەتىلدىم، ئۇلۇغ مۇتەپپەككۇر ئەلىشىر نەۋايى ئېيتقاندەك: «ئىلىمسىز مىللەت نادان مىللەتتۇر، ئىلىمگە ئېرىشكەن مىللەتتىن دۇنياۋى ئالىملار يېتىشىپ چىقىدۇ.» شۇڭا مەن ئىلىم تەشنالىرىغا داۋاملىق ئۆگىتىشىم، ئۆز خەلقىم، ئۆز مىللىتىم ئۈچۈن نۇرغۇن قەلبى ئويغاق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشىم كېرەك، دەپ ئىلىم ئۆگىتىپ، مەرىپەت تارقىتىش ھاياتىنى يېڭىباشتىن باشلاپ، 1930 ـ يىلى پۈتكۈل ئۆمرىنى ئىلىم ـ مەرىپەت ئۈچۈن بېغىشلىغان بۇيۇك ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن شۇ ناھىيەنىڭ يېتىملىقۇم يېزا كاسكى مەھەللىسىدە ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلار ئالىمنىڭ قىسقىچە ھاياتى ۋە ئالىمنىڭ مائارىپ قارىشىغا ئائىت يۈزەكى بايانلىرىم بولۇپ، تەجەللىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش يەنىلا كەڭ مائارىپ تەتقىقاتچىلىرى، تەجەللىشۇناسلارنىڭ ئالدىغا قويۇلۇۋاتقان ۋەزىپە ۋە چوڭقۇر ئىزدىنىشنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان زور بوشلۇق ھېسابلىنىدۇ.

«مىللەتلەر ئىتتىپاقى» (ھازىرقى «جۇڭگو مىللەتلىرى») ژورنىلىنىڭ 94 ـ يىللىق 1 ـ سانىدىكى بەزى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شائىرنىڭ ۋېنگىرىيە، بۇلغاريە قاتارلىق ئەللەردە نەشر قىلىنغان «بەرق تەجەللى»، «دىۋان تەجەللى» قاتارلىق توپلاملىرى ھېلىمۇ ئەتىۋار-

لىنىپ ساقلانماقتا. «بايار» لاردىن ئورۇن ئالماقتا. «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەبچە شېئىرلار توپلىمى)، «سەبدەرنامە» (قەھرىمانغا بېغىشلىما)، «تۆھپەتۈل بەررەيىن» (ئىككى قۇرۇقلىققا تۆھپە)، «تىلسىم ئىشق» (ئىشق ـ مۇھەببەت تىلسىمى)، «مەجمۇئەتۈل قەسائىد» (قەسىدىلەر توپلىمى) قاتارلىق بىر قىسىم كىتابلىرى ھېلىمۇ قاغىلىقلىق مەشھۇر دىنىي ئۆلىما، جامائەت ئەربابى، مەرھۇم ئابلىكىم مەخسۇم ھاجىنىڭ ئوغلىنىڭ قولىدا بىردىنبىر قول يازمىلار ھالىتىدە، نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ پاتراق نەشر قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا...

ئىلىم ـ پەن تەتقىقاتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە ئالىمنىڭ 1986 ـ يىلى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 18 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان ئازغىنە شېئىرلىرىدىن باشقا ئەسەرلىرىنىڭ، گېزىت ـ ژۇرناللاردىن ئورۇن ئالالماسلىقى، تەتقىقاتچىمىز مۇختار مامۇت مۇھەممەدنىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن مىڭ تەستە نەشر قىلىنغان «تەجەللى شېئىرلىرىدىن» نامىلىق تولۇقسىز توپلامدىن باشقا كىتابلىرىنىڭ تېخىچە ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشەلمەسلىكى، ھەتتا بىرەر پارچە تېببىي كىتابىنىڭمۇ نەشر قىلىنماسلىقى ئادەمنى ئىنتايىن ئەپسۇسلاندۇرىدۇ.

مەن ھەر دائىم بۇ مەشھۇر ئالىمنىڭ توپا ئۈچۈپ تۇرغان ئاددىي قەبرىسى ئالدىغا كەلگىنىمدە، 1931 ـ يىلى 10 ـ ئاپرېل لۇئان يازغۇچىسى جىبران نىيۇيوركتا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئامېرىكىدىكى لۇئانلىق يازغۇچىلار «قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى» نىڭ مەسلىھەتچىسى مىكايىل نۇئەيماننىڭ: «جىبراننىڭ ھەيكىلىنى ئورنىتىش بىھاجەت. ئۇ ئادەم سۈپىتىدە ھەرقانداق ھەيكەلدىن ئۈلۈغ. ئۇنى خاتىرىلەشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىتىش كېرەك!» دېگەن سۆزىنى ئويلاپ قالىمەن.

ئەگەر بۇنى بىز ھەر ساھە رەھبەرلىرى ۋە نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ قوللىشى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ زېچ ماسلىشىشى بىلەن تەجەللى ئەسەرلىرىگە يۈتكەپ تەجرىبە ئېلىپ بارساق تەسىرى ۋە نەتىجىسى قانداق بولار؟

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. سامۇئىل سمايلىس: «تەقدىر ئۆزىنى ئۆزى قۇتقۇزغانلارغا مەدەتكار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى 4 ـ سان.

2. ئىبراھىم ھەققۇلۇۋ: «نادانلىق ـ ياۋۇزلۇق»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 1 ـ سان.

3. «تەجەللى ـ مۇجەللى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى. 24 ـ، 42 ـ، 54 ـ، 74 ـ، 25 ـ بەتلەر.

4. تەلئەت قادىرى: «جاھالەت ئاسمىنىنى يورۇتقان نۇرانە مەشئەل»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»، 1995 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى سانى.

5. ئىبىن سىنا شېئىرلىرى: «بۇلاق» ژۇرنىلى 1991 ـ يىلى 4 ـ سان.

6. جىبران خېلىل جىبران: «ياش ۋە كۈلكە»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 10 ـ بەت.

(ئاپتور: قاغىلىق ناھىيە يىلقىچى يېزا ئوتتۇرا مەكتەپتىن)

هۇسەينخان تەجەللىنىڭ «قارا» قەسىدىسىدە-كى پەلسەپىۋى قاراشلار توغرىسىدا

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك يۇرتلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەردە باھاۋۇددۇن باينىڭ ئىقتىسادىي يارىدىمى بىلەن قۇرۇلغان «مەتبەئى خۇرشىد» (قۇياش مەتبەسى) دە تەجەللى بىلەن قۇتلۇق ھاجى شەۋقى مۇھەررىرلىكىدە «ئاڭ گېزىتى» نەشر قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە، ئالىم تەجەللىنىڭ «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» نامىلىق شېئىرلار توپلىمى نەشر قىلىنغان. بۇ توپلامغا گەرچە ھازىر بىر ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت بولغان بولسىمۇ، 1000 نۇسخا بېسىلىپ تارقىتىلغان. بۇ شېئىرلار توپلىمى تا ھازىرغىچە خەلقىمىزنىڭ قولىدا ئەتىۋارلانماقتا. بۇ توپلامدا «قارا» قەسىدىسى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. شائىر بۇ قەسىدىنى قەشقەردىكى دوستى نەزەربەگ سېلىمئاخۇن قازى ئوغلىغا بېغىشلىغان بولۇپ، توپلامغا كىرگۈزۈلگەن نەزىلەر ئىچىدە ئۆز ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىلەرنى، جۈملىدىن ئەدەبىيات ئاشنالىرىنى تېخىمۇ بەك ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. قەسىدىنىڭ بېشىدا نەزەرئاخۇننىڭ ئالىيجاناب ئەخلاق ـ پەزىلىتى مەدھىيەلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «جەمئىيەت ئەربابلىرىنىڭ كۆزى، زامانداشلىرىنىڭ پەخرى، خالىس (ساپ دىل) كىشىلەرنىڭ ساداقەتمىنى، لۇتىپ، مەرھەمەت ساخاۋەتنىڭ مەنبەئەسى، ئالىملارنى دوست تۇتقۇچى، يوقسۇللارغا يارىدەم بەرگۈچى نەزەرئاخۇن جانابلىرىغا ھەدىيە» دېگەن جۈملىلەر بىلەن قەسىدە ئاخىرىدا نەزەرئاخۇننىڭ دۆلەت، بەخت ـ سائادەتتىگە تىلەكداشلىق پوزىتسىيەسى ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە بۇ بىر ئادەتتىكى شېئىرىي سالام خەتتەك بىلىنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن «قارا» بىلەن «ئاق» رەڭنىڭ ماھىيىتىگە نىسبەتەن سىياسىي غايىسى ۋە پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ:

لېكىن ئولمىش كۆزلەرىمدە گەرچە مەن خەففاش ئېمەس،
ئۆيلە ئالەم قارا كىيىم يەلداغەدۇر ئائىنەدار.

(مەن شەپەرەڭ بولمىسامۇ، قاراڭغۇ كېچىدىمۇ يورۇق كۆرۈنگەن ئالەم كۆزۈمگە قارا كۆرۈندى)

شەپەرەڭ ئەتراپىنى كۇندۇزگە قارىغاندا كېچىسى ئېنىق پەرق ئېتىلەيدىغانلىقى ھەممەيلەنگە مەلۇملۇق. شۇڭا، بۇ جانىۋار كۇندۇزى تام كامىرىدا ئۇخلىسا، گۇگۇم چۈشۈشى بىلەن تەڭ ئۇۋىسىدىن چىقىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. ئاپتور بۇ يەردە «ھەممە ئۇچۇن يورۇق كۆرۈنگەن كۇندۇزلا ئەمەس، شەپەرەڭ ئۇچۇنمۇ يورۇق كۆرۈنگەن قاراڭغۇ كېچىمۇ كۆزۈمگە قارا كۆرۈندى» دېيىش ئارقىلىق، شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي جەمئىيەتنى قاراڭغۇ زۇلمەت قاپلاپ كەتكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن.

ئۇ يەنە:

بولدى چۇن زەررىن لەۋا سۇبھ ئاقلىقىدىن نۇرى بار،
قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۇن فەۋجى فىرار.
كەيمىش ئەردى قارا ئەتلەستىن ھاۋا بىر تەيلىسان،
ئانى مېھر ئەتتى زىيا تىرناغى بىرلە تار ـ تار.
چەشمەئى خۇرشىد نۇر ئەمۋاجى بىرلە دەھرنىڭ ـ
يۇپ يۇزىدىن قارەسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابدار.

(سۇبھى ئاق نۇردىن ئالتۇن بايرىقىنى تىكلىگەن ئىدى، ئالەم سەھنىسىدىن تۇننۇق قارا گۇرۇھى قاچتى، قارا ئەتلەستىن پۇركەنجە تون كىيىۋالغان ھاۋانىڭ قارا تونىنى قۇياش نۇر تىرنىغى بىلەن تال ـ تال قىلىپ يىرتىۋەتتى، قۇياش بۇلىقىنىڭ نۇر دولقۇنلىرى جاھاننىڭ يۇزىدىكى قارنى (قاراڭغۇنى) يۇيۇپ، سۇپسۇزۇك ئەينەكتەك قىلدى)

بۇ يەردىكى قاراڭغۇ تۇننۇق يۇزىدىكى قارنى نۇر تىرنىقى بىلەن تالا ـ تالا قىلىپ يىرتىپ ئالەم سەھنىسىدىن (قاراڭغۇنى) قوغلىغۇچى «ئاق نۇر» (قۇياش) ـــ ئىنقىلابنىڭ، قارىلىقتىن تازىلانغاندىن كېيىنكى ئەينەكتەك سۇپسۇزۇك روشەن كۆرۈنگەن «سۇبھى» ـــ كەلگۈسى يورۇق كۈنلەرنىڭ، خۇددى قارا ئەتلەستىن پۇركەنجە كىيىۋالغاندەك پۈتۈن ئالەمنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان «قارا تۇن» ـ قاراڭغۇلۇق باسقان كونا جەمئىيەتنىڭ، « قارا گۇرۇھ » ۋە «قارا» مۇستەبىت زالىم كۈچلەر ۋە ئۇلار پەيدا قىلغان زۇلۇمنىڭ سىمۋولىدۇر.

ئاپتور ئۆز قەسىدىسىدە ئەنە شۇنداق كۈچلۈك ھېسسىيات، ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن تولغان سىمۋوللۇق ئىبارە، چىرايلىق ئوخشىتىش شەكلىنى قوللىنىپ تەبىئەت مەنزىرىسىدىكى ئەمەلىي تۇرمۇش رېئاللىقىدىن پايدىلىنىپ، جەمئىيەت رېئاللىقىنى پاش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن كەلگۈسى يورۇق جەمئىيەتكە بولغان ئارزۇلىرىنى ۋە ئۇ كۈنلەرنىڭ شۇ دەۋردىكى زۇلمەتلىك كۈنلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقىغا بولغان ئىشەنچ ئۈمىدىنى ئىپادىلەپ، خەلقنى كەلگۈسى گۈزەل ئەتىنىڭ پارلاق مەنزىرىسىگە ئۈندەيدۇ.

شائىر شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي مۇھىتقا ئۆزىنىڭ ئىلغار دېموكراتىك ئىدىيەسىنى يېتەكچى قىلغان ھالدا تەرەققىيپەرۋەرلىكنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، مۇئامىلە قىلىدۇ. ئەل ـ يۇرتنى زۇلمەت بېسىپ، ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىك، پىتنە ـ پاساتچىلىق قاپلىغان

بىر ھالەتتە ھېس قىلىدۇ ۋە ئۇزۇندىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن سىنىپىي، مىللىي زۇلۇمنىڭ خەلقنى چىرماپ تۇرۇشى، روھانىيەتچىلىك، تەقدىر ـ ئىلاھىيەتچىلىك، سوپىزملىق، ھالەت ـ نادانلىق كۆز قارىشىنىڭ زەھەرلىشى بىلەن كەڭ ئاممىنىڭ ئازاب ئوقۇبەتتە قالغانلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ. شۇڭا، ئۇ بۇنداق ئېچىنىشلىق جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش، ئەركىن ـ باراۋەر تەرەققىي قىلغان يېڭى جەمئىيەت بەرپا قىلىش، ئىسلاھ قىلىش نىيىتىدە ئىزدىنىپ، ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ئارقىلىق كۆڭلىنى ئىزھار قىلىپ كەڭ ئاممىنى بىلەن ئورتاقلىشىدۇ.

شائىر يەنە ئۆزى ئارزۇ قىلغان كېلەچەكنى قارا قاشلىق، قارا چاچلىق بىر گۈزەل ساھىبجامالغا ئوخشىتىدۇ. ئۆزىنى شۇ گۈزەل مەھبۇبىغا كۆيگۈچى ئاشىققا ئوخشىتىدۇ ۋە ۋىسالىغا يېتىشكە ئۇرۇنىدۇ. بۇ ئارقىلىق شائىر نەپرەتلەنگەن «قارا» رەڭ بىردىنلا ياخشى ھەم ئۇلۇغ خىسلەتلىك رەڭگە ئايلىنىپ مەدھىيەلىنىشكە سازاۋەر بولىدۇ. قارا رەڭ نۇر قايتۇرمايدىغان، ھەممە جىسىملارنىڭ نۇرىنى رەڭگىنى يۇتۇۋالىدىغان رەڭدىن ئىبارەت.

ئۇ «قارا» رەڭنى ئۇلۇغلاپ ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈپ:

ھەق كالامى قارا خەت ئىچرە تەجەللى كۆرسەتۇر،

ئەھلى بىنىشقە قارالىقتىن ئىمەستۇر ئەيبۇ ئار.

(تەڭرىنىڭ سۆزى «قورئان كەرىم » قارا خەت «ھەقىقەت ۋە مۆجىزە» ئارقىلىق چاقناپ تۇرىدۇ، بىلىمدان كىشىلەرگە رەڭنىڭ قارا بولۇشى ئەيىب ۋە نومۇس ئەمەس)

كەلدى ئەخبار ئىچرە شەنبە سەئد ئانىڭ كەۋكەبى،

سەئد ئەكبەر ئوزرە رەڭگى قارادۇر ساھىپ شىكار.

(رىۋايەتلەردە شەنبە كۈننىڭ يۇلتۇزى بەخت يۇلتۇزىدۇر، ئاشۇ بەخت يۇلتۇزىنىڭ رەڭگى قارا، بۇ يۇلتۇز چىققان ۋاقىتتا ھەممە ئىش

ئوڭۇشلۇق بولىدۇ.) دەپ يازىدۇ، شۇنداقلا ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئەسلىگە قايتىدىغانلىقىنى، بۇ سۆزنى ھەممە كىشى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغانلىقى، ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئەسلىدە «قارا» بولىدىغانلىقى، بۇنىڭغا ئىشەنمىگەن كىشىنىڭ ھەرقانداق رەڭدىكى نەرسىنى كۆيدۈرسە ئاشكارا بولىدىغانلىقى قاتارلىق بىرمۇنچە ئىلمىي پاكىتلارنى ۋە ساددا ماتېرىيالىستىك ئاڭغا ئىگە بولغان بەزىبىر ئىلمىي پاكىتلارنى پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇپ، «قارا» رەڭنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

ئۇ «ماددا ئەكسىگە قايتىدۇ» غانلىقتىن ئىبارەت ئىلمىي دۇنيا قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە، «ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئەسلىدە قارا بولىدىغانلىقى» دىن ئىبارەت خىمىيەلىك ئۆزگىرىشنى دىيالېكتىكىلىق كۆز قارىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كىشىلەرنى شەيئىلەرنى كۆزىتكەندە ۋە ئۇلارغا باھا بەرگەندە، يۈزەكى قارىماستىن بەلكى ھادىسىدىن ئۆتۈپ، ماھىيىتىنى چۈشىنىپ، ئەتراپلىق كۆزىتىپ باھا بېرىشى كېرەكلىكىنى ئىلمىي مۇلاھىزىلەر ئارقىلىق بىۋاسىتە ئوتتۇرىغا قويۇپ، لوگىكىلىق خۇلاسە چىقىرىپ، بەزىبىر كىلاسسىك پەيلاسوپلار بىلەن ئىدىيە جەھەتتە بىردەكلىكىنى ھاسىل قىلغان.

شائىر تەجەللىنىڭ «قارا» رەڭنى مۇشۇنداق پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئىزاھلاپ كۆتۈرۈپ چىقىشى تاسادىپىيلىق بولماستىن، بەلكى شۇ زاماندىكى نادان ـ جاھىل كىشىلەرنىڭ قارا رەڭنى ماھىيەتتىن چۈشەنمەي، پاك ئەمەس دەپ قارىشى، ھەتتا قورقماستىن ئاللانى ئادەملەشتۈرۈپ، ئاللانىڭ رەڭگى ئاق دەيدىغان بىمەنە ئىغۋالارنى تارقىتىشى ۋە تەجەللىنىڭ بۇغداي ئۇنۇڭ بولغانلىقتىن كەمىستىلىشكە ئۇچرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. نادان قارا قورساق كىشىلەر نەزىرىدە يامان ۋە كۆرۈمسىز دەپ قارالغان «قارا» رەڭگە نىسبەتەن توغرا ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە تۇتۇش ئارقىلىق «قارا» رەڭدىكى تەبىئىي ۋە ئۇلۇغ خىسلەتلەرنى

ئىلمىي يۇكسەكلىكلەر بىلەن گەۋدىلەندۈرۈش ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يۇكسەك سىياسىي غايىسىنىڭ سىمۋولى قىلىشقا تىرىشىدۇ. جۇملىدىن جانانلارنىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە مەپتۇن ۋە جەلپ قىلالىشىدىكى ئالاھىدە گۈزەللىكى ئۇنىڭ كۆز، قاش ۋە چېچىدىكى تەبىئىي «قارا» لىق دەپ قاراپ، «قارا» رەڭ «ئاق» تىن گۈزەل دېگەن ئوبرازلىق ۋە لوگىكىلىق خۇلاسىنى چىقىرىدۇ.

دېمەك، شائىر بۇ قەسىدىدە «ئاق ـــ مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى» ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ قائىدىدە باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇرۇپ، «ئاق» بىلەن «قارا» ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئالاھىدە كۆزىتىش ۋە قارا رەڭنىڭ ھەقىقىي ئالاھىدىلىكىنى روشەن سېلىشتۇرۇپ دەللىلەش ۋە «قارا» رەڭنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق ئۆزى ياشىغان ئىجتىمائىي مۇھىتىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى پاش قىلىش، مەلۇم قىلىش ۋە مەسخىرە قىلىش ئارقىلىق، ئەركىنلىككە، ئازادلىققا، باراۋەرلىككە، ھۆرلۈكىگە ۋە گۈزەل ـ پارلاق كەلگۈسىگە بولغان ئىنتىلىش ھېسسىياتىنى دالىدىلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئومىدىنى ئىشەنچىسىنى لىرىكىلىق بايان قىلغان.

تەجەللى تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىنى شېئىرىي تىل ئارقىلىق تەسۋىرلىگەندە، ئۇنىڭ ھەقىقىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە تىرىشقاندىن تاشقىرى، يەنە مۇبالىغە، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، سىمۋول، سۈپەتلەش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلاردىنمۇ دەل جايىدا پايدىلىنىپ، ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەشكە ئالاھىدە زور ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا، ئۇ تەسۋىرلىگەن ھەربىر شەيئى كىشىگە چوڭقۇر مەنىلىك، چىنلىق تۇيغۇسى بەرگەندىن سىرت، تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتە گۈزەل ئېستېتىك تۇيغۇ، ئىلھام بېغىشلايدۇ.

مىسال ئۈچۈن:

ئىشق ئەپسۇنساز بىر ئەييار لو ئىبەتباز ئىرۇر،
كىم مالامەت سول قولى، رەسۋالىغ ئانىڭ ساغىدۇر.
(ئىشق مۇھەببەت بىر ئالدامچى ــ كۆز بويىغۇچى نەيرەڭۋاز،
تەنە مالامەت ئۇنىڭ سول قولى، رەسۋالىق ئوڭ قولىدۇر.)

بۇ مىسرالاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇھەببەت ھەققىدىكى پەلسەپە-ۋى مۇلاھىزىلەر مۇھەببەتنىڭ ناھايىتى نازۇك، سىرلىق، ھىيلە-مىكرىسى تولا، سەۋرچانلىقنى تەلەپ قىلىدىغان پىسخىك تەرەپلىرىنى ھېس قىلدۇرۇپ، بۇنى چۈشەنمەيدىغان كىشىلەرنى سەۋرچان، ئېھتى-ياتچان پوزىتسىيە تۇتۇشقا ئۇندەيدۇ. دېمەك، تەجەللى شېئىرلىرى شا-ئىرنىڭ تىل ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقى ۋە پىشىپ يېتىلگەنلىكىدە گەۋدىلەنگەن بولۇپ، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە ئۆزىگە چوڭقۇر تەسىر قىلغان ھادىسىلەرنى يۇكسەك بەدىئىي تەپەككۇر ئىقتىدارىغا ۋە تىل ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقىغا يۆلىنىپ، كونكرىت شەيئى، ۋەقە ۋە ھا-دىسىلەرنى ئىخچام، ئوبرازلىق بەدىئىي تەسىرلەندۇرۇش سەۋىيەسىگە يەتكۈزۈپ ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا، بۇ خىل ماھارەت ئەسەرنىڭ ئىدىيە-ۋىلىكى ۋە بەدىئىيلىكىنى ئۆزئارا چوڭقۇر زىچ باغلاپ، شېئىرىنىڭ سەۋىيەسىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ بەدىئىي ئۇنۇم بىلەن ئىجتىما-ئىي ئۇنۇمدە زور غەلىبىگە ئېرىشكەن. ھەمدە ھەرقانداق ۋاقىتتا مەڭگۈ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئۆلمەس ئەسەرلەردىن بولۇپ قالغان.

قىسقىسى، شائىر تەجەللى تىكلىگەن شېئىرىي «ئابىدە» ئۇنىڭ يۇكسەك تالانتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، شائىرنىڭ ئۇيغۇر ۋە تۈرك تىل-دىلا ئەمەس، ئەرەب، پارس، ھىندى تىللىرىدا يازغان شېئىرلىرىمۇ يۇ-قىرى سەۋىيەلىك ئەسەرلەر بولۇپ، شۇ تىللاردا يېزىلغان شېئىرىيەت-نىڭ نادىر ئۇلگىسى، شۇ دەۋر جەمئىيىتىنىڭ چاقنىغان «نۇرى» ھې-سابلىنىدۇ. شۇڭا، تەجەللىنىڭ «قارا» قەسىدىسىنى بىزنى، دۇنيا، تە

بىئەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدا ئىلمىي تەپەككۇر قىلىشقا يېتەكلەيدى-غان مەڭگۈ ئۆچمەس پارلاق «نۇر» دېيىشكە ھەقلىمىز، ئەلۋەتتە.

مەن بۇ ماقالەمنى تەجەللىنىڭ «قارا» قەسىدىسى بىلەن ئاخىرلاش-تۇرىمەن.

(شائىر بۇ قەسىدىنى قەشقەردىكى دوستى نەزەربەگ سېلىمئاخۇن قازى ئوغلىغا بېغىشلىغان)

بولدى چۈن زەررىن لەۋا سۇبھ ئاقلىقىدىن نۇرى بار،
قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۇن فەۋجى فىرار.

[سۇبھى ئاق نۇرىدىن ئالتۇن بايرىقىنى تىكلىگەندى، ئالەم سەھ-نىسىدىن تۇننىڭ قارا گۇرۇھى قاچتى.]

كىمىش ئەردى قارا ئەتلەستىن ھەۋا بىر تەيلىسان،
ئانى مەھر ئەتتى زىيا تىرناغى بىرلە تار ـ تار.

[قارا ئەتلەستىن پۇركەنجە تون كىيىۋالغان ھاۋانىڭ قارا تونىنى قۇياش نۇر تىرنىقى بىلەن تال ـ تال قىلىپ يىرتىۋەتتى.]

چەشمەئى خۇرشىد نۇر ئەمۋاجى بىرلە دەھرنىڭ،
يۇپ يۇزىدىن قارەسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابدار.

[قۇياش بۇلىقىنىڭ نۇر دولقۇنلىرى جاھاننىڭ يۇزىدىكى قارىنى (قاراڭغۇنى) يۇيۇپ سۈپسۈزۈك ئەينەكتەك روشەن قىلدى.]

لېكىن ئولمىش كۆزلەرىمدە گەرچە مەن خەففاش ئېمەس،
ئۇيلە ئالەم قارا كىم يەلداغەدۇر ئائىنەدار.

[مەن شەپەرەك بولمىساممۇ، قاراڭغۇ كېچىدىمۇ يورۇق كۆرۈنگەن ئالەم كۆزۈمگە قارا كۆرۈندى.]

ئالەم ئانىڭ كۆزلەرىدە قارا بولسا يوق ئەجەب،
بىدىلى كىم دۇر قارا كۆزلەر بەلاسىغە دۇچار.

[يۇرىكىدىن ئايرىلغان كىشى قارا كۆزلەرنىڭ بالاسىغا دۇچار بولغانلىقتىن، ئالەم ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنسە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.]

كۆز تىكىپ مەن بىر قاراقاش دىلرەباغە، كىم ئۇزۇپ،
رىشتەئى ئۇلفەتنى، جىسمىم ئىگنەدەك بولدى نىزار.

[مەن بىر قاراقاش يارغا كۆز تىككەن ئىدىم، ئۇ ئۇلپەتچىلىك رىشتىسىنى ئۇزگەچ، ۋۇجۇدۇم يىگنىدەك ئورۇقلاپ ئاجىزلاشتى.]

قارا دەرلەر ئاق كۆرۈپ ئانى بۇ مەئنى بىرلە كىم،
سۇرەتى كافۇر يەڭلىغ، سىرەتى دۇرمىش ئىپار.

[ئاقنى كۆرۈپ تۇرۇپ، ئۇنى قارا دېيىشنىڭ سەۋەبى شۇكى، تاشقى كۆرۈنۈشى كاپۇردەك ئاق نەرسىلەرنىڭ ئىچى ئىپاردەك قارا بولىدىغانلىرىمۇ بار.]

بۇ ئىپار ھىرمانىدىن قارا ماڭا كافۇرى سۇبھ،
بولدى ئول كافۇر ھەجرىدىن ئىپار زەخمىگە يار.

[بۇ ئىپاردىن مەھرۇم بولغانلىقىمدىن، سۇبھى ئۇزى ماڭا قارا كۆرۈندى، مەن كاپۇردىن ئايرىلغانلىقىمدىن ئىپارنىڭ زەخمىگە دۇچار بولدۇم.]

كۆزلەرىم ئانىڭ قارا خالىن كۆرەرگە تەلمۇرۇر،
زەررەدەك كوڭلۇم كەبى بولمىش قاراغلار بى قارار.

[ئۇنىڭ قارا خالىنى كۆرۈشكە كۆزلىرىم تەلمۇرىدۇ، كۆز قارىچۇقلىرىم پەرىشان كۆڭلۇمگە ئوخشاشلا بىتاقەت بولدى.]

قارا قويۇندەك چىقار خەسدەك تېنىمدىن دۇد ئاھ ،
كىم خىيالىن ئەيلەسەم ئوتلۇق نىگاھى ئوت ياقار.

[ئۇنى خىيال قىلسام، ئوتلۇق قاراشلىرى تېنىمگە ئوت ياقىدۇ، خەستەك تېنىمدىن قارا قۇيۇندەك ئاھىمنىڭ توتۇنلىرى چىقىدۇ.]

ساۋۇرۇر كۆككە ۋۇجۇدۇم توپراغىن رەم ئەيلەبان،
ئول كېيىك يەڭلىغ قارا كۆز بەرقدەك چابوكسۇۋار.

[ئۇ ــ كېيىككە ئوخشاش قارا كۆزلۈرۈم چاقماقتەك تېز ئات چاپتۇرۇپ ئۆتسە، ۋۇجۇدۇمنى چاڭ ـ توزانغا ئايلاندۇرۇپ كۆككە

سورۇۋېتىدۇ.]

بىر قاراپ باقماس ۋەلى تاراج ئېتەر ئەقلۇ شەكسىپ،
ئىشۋەلەر ئەيلەپ قاراقچىدەك زەھى مەستانە يار.

[مېنىڭ مەستانە يارىم بىر قاراپمۇ قويمايدۇ ۋە لېكىن ناز ـ كەرەشمە قىلىپ، ئەقىل ۋە سەبرىمنى قاراقچىدەك تالان ـ تاراج قىلىدۇ.]

بار پەردىن ھەم فۇزۇن پىنھانلىغ ئىچرە كىم، كۆزۈم،
تۇشىدە ھەم كۆرمەس قاراسىن تۇرفەدۇر ئول سىھرگار.

[يوشۇرۇنۇشتا ھەممە پەرىلەردىن ئارتۇق، مەن چۈشۈمدىمۇ ئۇنىڭ قارىسىنى كۆرەلمەيمەن، ئۇ ئاجايىپ سېھىرگەر.]

ھۆسنى ئىستىغناسىدا ئول، ئىشق سەۋداسىدا مەن،
ۋاھ ئەجەبكىم مەن قارا مەست، ئول قارا كۆز بادەخومار.

[ئۇ ھۆسنى بىلەن ناز قىلىدۇ، مەن ئۇنىڭ ئىشقىدا سەۋدايى بولدۇم، ئاجايىپ ئىش، ئۇ قارا كۆزلۈك مەينى راسا ئىچىدۇ ـ يۇ، مەن قانتىق مەست بولماقتىمەن.]

سەرد مىھر ئول نەۋئى بولمىشتۇر ماڭا ئول باغرى مۇز،
كىم ئاقارغان كۆزلەرىمدەك قارا يەرنى باستى قار.

[ئۇ باغرى مۇز ماڭا شۇنداق سوغۇق مۇئامىلە قىلدىكى، قارا

يەرنى نۇرسىزلىنىپ ئاقارغان كۆزلىرىمگە ئوخشاش قار بېسىپ كەتتى.]

بۇ يۇرەكمۇ سەندە يا مۇز يا قارا تاش كىم ئاڭا،
زەررەچە تەسىر قىلماس ياقسام ئاھىمدىن شەرار.

[سەندىكى يۇرەكمۇ ياكى مۇزمۇ، ياكى قارا تاشمۇ؟ ئاھىم ئۇچقۇنلىرىدىن ئوت ياقسام، ئۇنىڭغا زەررىچە تەسىر قىلمايدۇ.]

قايداغ ئولغاي كۆڭلۈمە راھەتكى بۇ ھىجران تۇنى،
بىر قارا قۇشتۇر كىم ئۇيقۇم قۇشلاردىن ئەيلەر شىكار.

[بۇ ھىجران تۇنىدە كۆڭلۈمگە قانداقمۇ ئاراملىق بولسۇن، ئۇ بىر قارا قۇش بولۇپ، ئۇيقۇم قۇشلىرىنى شىكار قىلىپ يۇرسە.]

ئەيلەپ ئىستىغنا ئۇنۇتساڭ مەن گادانى تاڭ ئەمەس،
كىم تاغافۇل كىشۋەرىدە سەن قاراخان ئى نىگار.

[ئەي نىگارىم، سەن ئېتىبارسىزلىق بىلەن مەن گادانىنى ئۇنتۇساڭ ئەجەبلىنىشكە بولمايدۇ، چۈنكى سەن بىپەرۋالىق مەملىكىتىنىڭ «قاراخانى» ئەمەسمۇ.]

لۇتف قىل شىرىن لەبىڭدىن بىر ئەسەل يەڭلىغ خىتاب،
كىم ئايارەج پەيقارادەك بولدى ئاچچىغ ئىنتىزار.

[ئەي سۆيۈملۈكۈم، شىرىن لىۋىڭدىن ھەسەلدەك بىر خىتاب بىلەن ئىلتىپات قىلىپ، نەدە سەن دەپ سوراپ قوي، چۈنكى ئىنتىزار-لىق كۈنلەرى ئايارەج پەيقارا ① دەك ئاچچىق بولۇپ كەتتى.]

زار كوڭلۈم نالەسىدىن بىخەبەرسەن گويىيا،
بىخۇد ئەتمىشتۇر قاراسۇ خۇد سېنى يا كوكنار.

[زارلانغان كۆڭلۈمنىڭ نالىسىدىن، گويىاكى سېنى قارا شاراب ياكى كۆكنار شەربىتى مەست قىلىپ قويغاندەكلا بىخەۋەر يۈرۈۋاتىسەن.]

قارغە ئاۋازىن ئىشتىسەم ئۆيدە، چىققۇم تاشقىرى،
قارا قاسىد قارغەلىقتىن كەلدى دەپ دىۋانەۋار.

[ئۆيدە تۇرۇپ قاغا ئاۋازىنى ئاڭلىسام، قاغىلىقتىن قارا خەۋەرچى كېلىپ قالدىمىكىن دەپ، ساراڭلارچە تاشقىرىغا چىقىمەن.]

نامە يازماق فىكرى كەچسە خاتىرىڭگە ھەر قاچان،
بىر قارا داغ يىغالۇر گويا باشىڭغە بار بار.

[ھەرقاچان خەت يازماق پىكرى خاتىرەڭگە كەلسە، گويىاكى دوستىنىڭ يۈكى بېشىڭغا بىر قارا تاغ بولۇپ يىقىلىدۇ.]

① ئايارەج پەيقارا ـ سەۋدا كېسەللىكلىرىگە بېرىلىدىغان ئەك ئاچچىق بىر خىل دورا

خەت ئىبەرمەسلىك مۇھەببەت پىشىلەرنى ياد ئېتىپ،
قارا قىلماقدۇر ۋەفا يولىنى ئې غەفلەت شۇئار.

[ئەي بىپەرۋالىقنى شوئار قىلغۇچى، مۇھەببەتلىك دوستلارنى ياد ئېتىپ خەت ئەۋەتمەسلىك ۋاپا يولىنى قارا قىلىشتۇر.]

خەت يازۇرغە بۇ تەساھۇل بائىسى سەندىن نىدۇر،
قىلدى كاغەزنى قارا دەپ خاندىن ئىشتىتىڭمۇ جار.

[سېنىڭ خەت يېزىشقا مۇنچە ھۇرۇنلۇق قىلىشىڭنىڭ سەۋەبى نېمە؟ ياكى قەغەزنى قارا بويىۋەتتى دەپ خاقاندىن كايىشلىق ئاڭلىدىڭمۇ؟]

يا سىيا يەتمىش كامار ئىچرە قارا قۇڭغۇز بولۇپ،
يا قەلەم ئۇچمىش قارا قۇشقاچ بولۇپ بىئىختىيار.

[ياكى سىيا قارا قوڭغۇز بولۇپ كامارغا كىرىۋالدىمۇ؟ ياكى قەلەم قارا قۇشقاچ بولۇپ ئىختىيارسىز ئۇچۇپ كەتتىمۇ؟]

دەپئى سەۋدايىمغا يازغىل بىر شىپانىڭ نۇسخەسىن،
كىم خىرەد بۇقراتى كوڭلۈمنى قارا بادىن ئاتار.

[سەۋدايىلىقىمنى ساقايتىش ئۈچۈن بىر شىپالىق رېتسىپ

يېزىپ بەرگىن، چۈنكى ئەقىل بوقراتى[1] سېنىڭ كۆڭلۈڭنى قارابادىن[2] دەپ ئاتايدۇ.]

ئاچماساڭ بۇ غەم قاراڭغۇسىن جاۋابى خەت يېزىپ،
بىر قارانى يۈز قارا ئەيلەپ مەن ئاچقۇم زەنگىبار.

[بىر جاۋاب خەت يېزىپ غەم قاراڭغۇسىنى يوقاتمىساڭ، بىر قارا-نى يۈز قارا قىلىپ، نېگىرلار مەملىكىتىنى (قارىلار يۇرتىنى) مەن ئاچىمەن.]

ئى ساباھەت ئاسماننىڭ دۇرەخشان ئەختەرى،
قارە دىسەم قونماسۇن مىرئاتى تەبئىڭغە غۇبار.

[ئەي گۈزەللىك ئاسمىنىڭ پارلاق يۇلتۇزى، قارا دېسەم تەبىئـ-تىڭنىڭ ئەينىكىگە چاڭ ـ توزان قونمىسۇن.]

چۈن بىلۈرسەن قارەدىن ئاقنى قىلۇرمەن ئىمتىياز،
بولماغىل كۆڭلى قارالاردەك مۇكەددەر زىنھار.

[قارىدىن ئاقنى ئايرىۋالالايدىغانلىقىمنى بىلىسەن، ھەرگىز كۆڭلى قارا ئادەملەردەك غەم ـ قايغۇغا چۈشمە.]

① بوقرات ـــ قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ھەم ئۇستا تېۋىپ.
②قارابادىن ـــ دورىگەرلىك كىتابى

ئۇز ۋۇجۇدۇمنى كۆرۈپ ئايدەك يۈزۈڭ كۆزگۈسىدە،
قارا ئەيتۇرمەن سېنى يەنى تەجەللى سەندە بار.

[سېنىڭ ئايدەك يۈزۈڭنىڭ ئەينىكىدە ئۆز ۋۇجۇدۇمنى كۆرۈپ، «قارا» دېسەممۇ، ئەمما يەنە سېنىڭ نۇرۇڭ بار.]

ھەق كەلامى قارا خەت ئىچرە تەجەللى كۆرسەتۇر،
ئەھلى بىنىشقە قارالىقتىن ئىمەسدۇر ئەيبۇ ئار.

[تەڭرىنىڭ سۆزى قارا خەت ئارقىلىق چاقناپ تۇرىدۇ، بىلىمدان كىشىلەرگە رەڭنىڭ قارا بولۇشى ئەيىب ۋە نومۇس ئەمەس.]

كەلدى ئەخبار ئىچرە شەنبە سەئد ئانىڭ كەۋكەبى،
سەئد ئەكبەر ئۇزرە رەڭگى قارادۇر ساھىپ شىكار.

[رىۋايەتلەردە شەنبە كۈنىنىڭ يۇلتۇزى بەخت يۇلتۇزىدۇر، ئاشۇ بەخت يۇلتۇزىنىڭ رەڭگى قارا، بۇ يۇلتۇز چىققان ۋاقىتتا ھەممە ئىش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ.]

چۈن «ئەلەيكۇم بىسىۋادىل ـ ئەزەم» ئەيدى مۇستافا،
سەندەك ئاق يۈزلۈك قارانى ئەلدىن ئەتتىم ئىختىيار،

[مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆز سۆزىدە «چوڭ قارىنى[1] ئىختىيار قىلىڭلار» دېدى، شۇڭا مەن خالايىق ئىچىدە ساڭا ئوخشاش ئاق يۈزلۈك قارىنى خالىدىم.]

مادەرى ئەييامىنىڭ ئاق پاختادەك پەرزەندىسەن ،
تەگمەسۇن كۆز دەپ ساڭا قىلمىش قارانى ئېئىتىبار.

[زامان ئانىسىنىڭ ئاق پاختىدەك پەرزەنتى سەن، ساڭا كۆز تەگمىسۇن دەپ قارا تۇسنى ئېتىۋارغا ئاپتۇ.]

سىدقۇ ـ سەفۋەت كۆزلەرىنىڭ سەن قاراقى دەھر ئارا،
كۆزقارقىغە قارا بولماق سۈپەتتۇر بىغۇربار.

[دۇنيادىكى راستلىق، پاكلىقنىڭ كۆز قارىچۇقى سەن، كۆزنىڭ قارىچۇقىغا قارا بولۇش ئېسىل بىر سۈپەت.]

ئول ھەجەركىم ئۇپسە ئانى ئاقارۇر مومىن يۈزى،
كەئىبە ئىچرە قار قىلمىش رەڭگىنى پەرۋەردىگار.

[بىر تاش بارىكى ئۇنى ئۆپسە مۇمىننىڭ يۈزى ئاقىرىدۇ، شۇ تاش كەئىبىنىڭ ئىچىدە بولۇپ، تەڭرى ئۇنىڭ رەڭگىنى قارا قىلغان .]

---

① «چوڭ قارا» ـ ئەرەب تىلىدا زور كۆچىلىك مەنىسىدە.

كۇن ئېرۇر ئاق، تۇن قارا، كۆر پەزلىنى قۇرئاندا كىم،
تۇشتى «ۋەللەيل» ئەۋۋەلۇ كەلدى مۇئەخخەر «ۋەننەھار»

[كۇندۇز ئاق، كېچە قارا، كېچىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى قۇرئاندىن كۆرگىنىكى، كېچە ئالدىدا، كۇندۇز ئاخىرىدا بايان قىلىنغان.]

ئىبتىدادا بۇ ۋۇجۇد ئەتمىش قارالىقىدىن زۇھۇر،
ئابى ھايۋان چەشمىسى تاپمىش قارالىقدا قارار.

[ئەڭ دەسلەپ ئادەمنىڭ ۋۇجۇدى قارىلىقتىن پەيدا بولغان، ئابى ھاياتنىڭ بۇلىقىمۇ قارىڭغۇ غار ئىچىدە ئىدى.]

دىل سۇۋەيداسى قارادۇر، ھەق نەزەر گاھى ئوشۇل،
شاھىدى سىررى ئىلاھى ئول قاراغا يارغار.

[ئىنسانىنىڭ كۆڭلىنىڭ نۇقتىسى قاراڭغۇ تەن ئىچىگە ئورۇنلاشقان، تەڭرى شۇ يەرگە نەزەر سالىدۇ، تەڭرىنىڭ يوشۇرۇن ھېكمەتلىرىنىڭ شاھىدى پەقەت قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ساقلانغان.]

ئەسلىگە راجىئ بولۇر ھەر شەيئ مۇسەللەمدۇر بۇ سۆز،
ئەسلىي ھەر شەيئىنىڭ قارادۇر كۆيدۇرۇپ كۆر ئاشكار.

[ھەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ، بۇ سۆزگە ھەممە تەسلىم بولىدۇ. ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئەسلىي قارادۇر، كۆيدۇرۇپ

كۆرسەك ئاشكارا بولىدۇ.]

ئول زۇھەلكىم تاپتى ئانىڭ دەۋرىدە ئادەم ۋۇجۇد،
چەرخ ئوزرە قارا رەڭ ئىلە قىلۇر ئەئدانى خار.

[ئادەم ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋاقىت زۇھەل يۇلتۇزىنىڭ دەۋرى ئىدى، ئۇ بۇ ئالەمدە دۇشمەنلىرىنى قارا رەڭ بىلەن يەڭدى.]

ئالى ئاببىاس ئەيلەبان كىسۇەتلەرىنى قاپقارا،
قارا باسقاندا مۇخالىفتىن چىقارمىشلار دىمار.

[ئەرەب ئاببىاسلار سۇلالىسى قارا كىيىملەرنى كىيىپ، دۇشمەنلىرىنى قارا باسقاندا تارمار قىلمىدىمۇ؟]

ئاھەنى كىم شەئىنىدە نازىل ئېرور بەئسۇن شەددىد،
رەڭگى باقكىم قارادۇر ئانىڭسىز ئولماس ھىچ كار.

[تۆمۇر قۇرئاندا ئەڭ قاتتىق، ئەڭ كۆچلۈك دەپ ئېتراپ قىلىنغان نەرسە، ئۇنىڭ رەڭگى قارا، ئۇ بولمىسا ھىچ ئىش قىلغىلى بولمايدۇ.]

ھەق دىدى باغى بىھىشت ئەۋسافىدا مۇدھەممەتان،
كىم قارا دىگەن بولۇر تەشەيىد ئىلەئى ھوشيار.

[تەڭرى بىھىشنى تەرىپلىگەندە مۇدھەممەتان دىدى. ھەي ھوشيار

كىشى مۇدھەممەتان دىگەن سۆزنىڭ مەنىسى قارا دىگەن بولىدۇ.]

ئەتلەسۇ كىمخاپ ئوزە پەسلى زىمىستان ئىچرەدۇر،
قارا قۇندۇز، قارا شىرازىغە قەدرۇ ـ ئىفتىخار.

[زىمىستان قىش پەسلىدە ئەتلەس، كىمخاب كىيىم ئوستىگە، قارا قۇندۇزدىن ياقا قىلىنغان، قارا شىراز توتۇلغان تون كىيىسە قەدىرلىك، ئىپتىخارلىق بولىدۇ.]

قارە تونلەردىن شەبى قەدرو شەبى مىئراج ئېرور،
قەئرى دەريا زولمەتىدو جايى دوررى شاھۋا.

[شەبى قەدرى ① ۋە مىراج ② قارا كېچىدە بولغاندەك، دېڭىزنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرى قاراڭغۇ بولسىمۇ، ئەمما بۇ قاراڭغۇلۇقتا شاھلارغا لايىق گۆھەر بولىدۇ.]

باق زەبەرجەد سەقىپىنىڭ قەندىل بەيزاسىغا كىم،
قارا تۇن سىمۇرغىنىڭ ئول بەيزەسىدۇر زەرنىگار.

[كۆك ئاسماننىڭ چاراقلاپ تۇرغان چىراغلىرىغا قارا، ئاسماننى

① شەبى قەدرى ـــ قەدىر كېچىسى رامىزان ئېيىنىڭ 27 ـ كېچىسى بولۇپ، بۇ رىۋايەتلەردە «قۇرئان» نازىل قىلىنغان كېچە بولغانلىقى ئۈچۈن قەدىر كېچىسى دەپ ئاتالغان.

② مىراج ـــ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام جەبرائىلنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئاسمانغا چىقىپ ئاللا بىلەن دىدارلىشىپ قايتقان ۋەقە بولۇپ، بۇ ۋەقە كېچىدە بولغان. (قۇرئاندىكى ئىزاھقا قارالسۇن).

بېزەپ تۇرغان ئاشۇ چىراغ، قارا تۇن سۈمۈرغىنىڭ تۇخۇمى ئەمەسمۇ؟]

ئاقلارنى كۆيدۈرۈپ ئەيلەر كومۇر بۇ رەشك كىم،
تەڭرى ھېكمەت گەنجىن ئەتمىش قارا لۇقمانغا نىسار.

[ئاق نەرسىلەرنى كۆيدۈرۈپ كۆمۈر قىلىدۇ، بۇ ھەسەت قىلىنىشقا لايىقكى، تەڭرى ئىلىم ـ ھېكمەتنىڭ غەزىنىسىنى قارا لوقمانغا ① بەرگەن.]

خىزىرنىڭ ھەم بار قارەلىغ نىسبىتى بىر نەۋ ئىكىم،
قارادەرلەر، يېشىل بو سۆز گاھ شاھىد خەتتى يار.

[خىزىرنىڭ ھەم قارىلىققا مەلۇم نىسبىتى باركى، خىزىر (يېشىل) نى ھەم قارا دېيىشكە بولىدۇ. بۇ سۆزگە مەشۇقلارنىڭ نىل رەڭ بويالغان قاش كىرپىكلىرى گۇۋاھلىق بېرىدۇ. يەنى مەشۇقلارنىڭ يېشىل ئوسما سۈرمە بىلەن زىننەتلەنگەن قاش ـ كىرپىكلىرى قارا دەپ مەدھىيەلىنىدۇ.]

لەيلىنىڭ ھۆسنى قارالىغىدىن فۇسۇنخان بولماسا،
قەيسىدەك ئاقىل ئاڭا مەجنۇن بولۇپ يىغلارمۇ زار.

[لەيلىنىڭ ھۆسنى ئۆزىنىڭ قارىلىقى بىلەن مەپتۇن قىلمىغان

① لوقمان ـــ قەدىمكى زاماندا ياشىغان ئىلىم ـ ھېكمەت ئالىمى. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ئۇنىڭ چىرايى قارا ئىكەن.

بولسا، قەيس ① دەك دانا كىشى ئۇنىڭغا مەجنۇن بولۇپ زار يىغلامىتى؟]

خال كىم مەھبۇبلارنىڭ ھۆسنىگە زىننەت ئېرۇر،
بولماسا رەڭگى قارا ئول ھۆسن ئاچىلماس باھار.

[مەڭ يارنىڭ ھۆسنىگە زىننەت بېرىدىغان نەرسە، ئۇنىڭ رەڭگى قارا بولمىسا، مەھبۇب ھۆسنىنىڭ باھار گۈللىرى ئېچىلمايدۇ.]

قارالىقىدىندۇر سەنەملەر ساچۇ قاشى دىلفەرىپ،
قارالىقتىن تاپتى قىممەت ئەنبەرۇ مۇشكى تەتار.

[گۈزەل مەھبۇبلارنىڭ چېچى بىلەن قېشى قارا بولغانلىقتىن، كۆڭۈلنى ئۆزىگە تارتىدۇ، شۇنىڭدەك ئەنبەر بىلەن ئىپارنىڭ رەڭگى قارا بولغانلىقتىن قىممەتلىك.]

دىلرەبالىق ئىشۋەسىن كۆرگۈزسە شاھىد كۆزلەرى،
ۋەسىف ئىتەرلەر «قاراكافىر» دەپ ئۇنى ئۇششاق زار.

[قاراپ تۇرغان ئىككى كۆزى ئويناقشىپ كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلسا، بىچارە ئاشىقلار ئۇنى «قارا كاپىر» دەپ تەرىپلەيدىغۇ.]

ھەق تەئالا رەھمەتىن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۈچۈن،
ئاق بۇلۇتدىن قارە بۇلۇتتۇر زىيادە پەيزى بار.

① قەيس ـــ لەيلىنىڭ ئاشىقى «مەجنۇن» نىڭ ئەسلىي ئىسمى.

[تەڭرى ئالەمگە ئۆز رەھمىتى ــ يامغۇرىنى ياغدۇرماق بولغاندا،
ئاق بۇلۇتتىن كۆرە قار بۇلۇتنىڭ يامغۇرى كۆپ بولىدۇ.]

قاپ قارالىقدا فۇزۇنراق بارچە گۈللەردىن ئىرۇر،
قارا رەيھان، ئەنبەر ئەفشان قارا سۈنبۈل مۇشكىبار.

[گۈللەرنىڭ ئىچىدە رەڭگى ئەڭ قارىسى، ئەنبەر پۇرىقى چاچىدىغان قارا رەيھان بىلەن ئىپار پۇرىقى چاچىدىغان قارا سۈنبۈلدۇر.]

قارا ئەنگۇر ئابىدىن ئەتكەن مۇئەنبەر بادەنىڭ،
ئۇزگە تەسىرۇ خواسى باشقا بىر تەفرىھى بار.

[قارا ئۇزۇمدىن ئىشلەنگەن خۇش پۇراقلىق شارابنىڭ ئالاھىدە تەسىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بولۇپ، كىشىنى ئىنتايىن خۇش كەيپ قىلىدۇ.]

رەڭگىلەردە قارادىن يوقتۇر يۇقارى ھېچ رەڭ،
كىم يۇقارى تۇرمىش ئانىڭ يۇلتۇزى ئەنجۇم سۈۋار.

[رەڭلەرنىڭ ئىچىدە قاردىن يۇقىرى تۇرىدىغان رەڭ يوق، چۈنكى قارا رەڭنىڭ يۇلتۇزى يۇلتۇزلار ئىچىدە ھەممىدىن ئۈستۈندۇر.]

ھەر زامان مەۋلانەزەر ئەيلەپ ئىنايەتتىن ساڭا،
قارا قۇل بولسۇن سېنىڭ ئالىڭدا بۇ تىلى ھىسار.

[تەڭرى ھەر زامان ساڭا نەزەر سېلىپ، ئىلتىپات كۆرسەتسۇن، بۇ قەشقەر قورغىنى ئەھلى ئالدىڭدا «قارا خىزمەتكار» بولسۇن.]

تاجى ـ دەۋلەت، تېغى نۇسرەت بىرلە بولغايسەن مۇدام،
كۆز قاراقىدەك سەرىرى ئىززەت ئۇزرە پايدار.

[دۆلەت تاجى بېشىڭدىن، نۇسرەت قىلىچى قولۇڭدىن چۈشمەسۇن، ئىززەت ـ ھۆرمەتنىڭ تەختى ئۈستىدە كۆز قارىچۇقىدەك مۇستەھكەم تۇرغايسەن.]

ئوتقا تۇتقان قىل مەسەللىك يۇز قارا ھاسىدلىرىڭ،
قارا كۈنلەر ئىچرە غەمدىن تولغۇنۇپ بولسۇن نىزار.

[قارا يۇز ھەسەتخورلىرىڭ ئوتقا سالغان قىلغا ئوخشاش، قارا كۈنلەر ئىچىدە غەمدىن تولغىنىپ يەر بىلەن يەكسان بولسۇن.]

ۋەقتىڭ ئولسۇن خۇشكى مەيدەك، تۆھپە قىلغان بۇ ۋەرەق
بىر قارا چايى مۇئەنبەر تەختەسىدۇر خۇشگۇۋار.

[ۋاقتىڭ مەي ئىچكەندەك خۇش ئۆتسۇن، ساڭا ئەۋەتىلگەن بۇ مەكتۇپ بىر تاختا خۇش پۇراق قارا چايدەك يېقىملىق تۇيۇلسۇن.]

تەجەللى غەزەللىرىدىكى قارا رەڭ گۈزەللىكى

ئەھەت كەلپىن ئىنسانى

كىشىلىك تۇرمۇشتا «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەت سۆزى تىلغا ئېلىنسا، كۆپىنچە ھاللاردا يوروق تۇرغان قەلبىمىزنى غەشلىك تۇماللىرى ئورىۋالىدۇ. «قارا» دىن ئىبارەت بۇ رەڭ بىزگە ئىشىنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، سەلبىي مەنىنى ئىپادىلىگەندەك تۇيۇلىدۇ. قارا چاپلاش، قارا نىيەت، قارا بۇلۇت، قارا بوران، قارا قۇيۇن، قارالىنىش، قارىلىق... قاتارلىق نۇرغۇنلىغان كۆڭۈلنى غەش قىلغۇچى سۆزلەردىكى «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۆز بىزنىڭ مېڭىمىزگە سەلبىي تەسىرلەرنى يەتكۈزىدۇ. ھەتتا پاسكىنچىلىقنىڭ ئۆزىمۇ «قارا» دىن ئىبارەت بۇ رەڭنى ئۆزىگە سىغدۇرغانلىقى ئۈچۈن دىتىمىزغا مۇتلەق سىغمايدۇ. شۇڭا، كۆپ ھاللاردا «قارا» سۆزى تىلغا ئېلىنسىلا، ئىشىنىڭ يامان تەرەپلىرى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. گۈلنىڭمۇ تىكىنى بولغىنىغا ئوخشاش، «تىكەن» كەبى بۇ رەڭنىڭ («قارا» سى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) گۈلى بارلىقى ھەققىدە كىلاسسىك شائىرىمىز ھۇسەينخان تەجەللى ئۆزىنىڭ «بەرق تەجەللى» نامىلىق شېئىرلار توپلىمىدىكى «قارا رەڭ ئاقتىن گۈزەل» نامىلىق قەسىدىسىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتكەن.

«قارا رەڭ ئاقتىن گۈزەل» ماۋزۇلۇق بۇ قەسىدىنى شائىر، قەشقەردىكى دوستى نەزەربەگ سېلىمئاخۇن قازى ئوغلىغا بېغىشلاپ يازغان بولۇپ، بۇ قەسىدە «بەرق تەجەللى» («چاقماق نۇرى») نامىلىق توپلام ئىچىدىكى ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگە ئەسەردۇر. قەسىدىدە، شائىر «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەت سۆزىنىڭ گۈزەللىككە مايىل خۇسۇسىيىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، ئۆتكۈر ۋە چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەر ئارقىلىق «قارا» بىلەن «ئاق» ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە توغرا مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى ئانالىزلىرىنى، شەيئىلەرگە بولغان باھاسىنى «ئاق» ۋە «قارا» دىن ئىبارەت مەجازىي ۋاستە ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق «قارا» سۆزىنىڭ گۈزەللىككە مايىل خۇسۇسىيىتىنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە ئەتراپلىق چۈشەندۈرىدۇ.

قارا كۆز، قارا قاش، كۆز قارىچۇقى، قارا خال، قاراخان، قارا قۇندۇز (قۇندۇزدەك چاچ)، قارا رەيھان، قارا چاي... قاتارلىق سۆزلەردىكى «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەتنىڭ ئىسىم بىلەن بىرىكىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان گۈزەل تەرەپلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىزگە شەيئىلەرگە بىر تەرەپلىمە قارىماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ. نەزىرىمىزدىكى «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەت سۆزىنىڭ ئۇنچىلا يىرگىنچلىك سۆز ئەمەسلىكىنى، بەلكى گۈزەل سۆز ئىكەنلىكى قەيت قىلىدۇ. ئالايلۇق:

ئالەم ئانىڭ كۆزلىرىدە قارا بولسا يوق ئەجەب،
بىدىلى كىمدۇر قارا كۆزلەر بالاسىغا دۇچار.

(يۇرىكىدىن ئايرىلغان كىشى قارا كۆزلەرنىڭ بالاسىغا دۇچار بولغانلىقتىن، ئالەم ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنسە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس)

كۆز تىكىپ مەن بىر قارا قاش دىلرەباغا كىم ئۇزۇپ،
رىشتەئى ئۇلپەتنى، جىسمىم ئىڭنەدەك بولدى نىزار.

(مەن بىر قارا قاش يارغا كۆز تىككەنىدىم، ئۇ ئۇلپەتچىلىك رىشتىسىنى ئۇزگەچكە، ۋۇجۇدۇم يىڭنىدەك ئورۇقلاپ ئاجىزلاشتى.)

كۆزلەرىم ئانىڭ قارا خالىن كۆرەرگە تەلمۈرۈر،
زەررەدەك كۆڭلۈم كەبى بولمىش قاراغلار بى قارار.
(ئۇنىڭ قارا خالىنى كۆرۈشكە كۆزلىرىم تەلمۈرىدۇ، كۆز قارىچۇقلىرىم پەرىشان كۆڭلۈمگە ئوخشاشلا بىتاقەت بولدى.)
قاتارلىق مىسرالىردا شائىر يۈقىرىقى قارىشىنى ئېنىق قىلىپ شەرھلىگەن.
شائىر يەنە:
ئىب ـ دادا بۇ ۋۇجۇد ئەتمىشى قارالىقتىن زۇھۇر،
ئابى هايۋان چەشمەسى تاپمىش قارالىقدا قارار.
(ئەڭ دەسلەپ ئادەمنىڭ ۋۇجۇدى قارىلىقتىن پەيدا بولغان، ئابى هاياتنىڭ بۇلىقىمۇ قاراڭغۇ غار ئىچىدە ئىدى.)
دىل سۈۋەيداسى قارادۇر، هەق نەزەر گاهى ئوشۇل،
شاهىدى سىررى ئىلاهى ئول قاراغا يارغار.
(ئىنسان كۆڭلىنىڭ نۇقتىسى قاراڭغۇ تەن ئىچىگە ئورۇنلاشقان، تەڭرى شۇ يەرگە نەزەر سالىدۇ، تەڭرىنىڭ يوشۇرۇن هېكمەتلىرىنىڭ شاهىتى پەقەت قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ساقلانغان.)
ئەسلىگە راجىئى بولۇر هەر شەيئى مۇسەللەمدۇر بۇ سۆز،
ئەسلي هەر شەيئىنىڭ قارادۇر كۆيدۈرۈپ كۆر ئاشكار.
(هەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ، بۇ سۆزگە هەممە تەسلىم بولىدۇ. هەرقانداق شەيئىنىڭ ئەسلي قارادۇر، كۆيدۈرۈپ كۆرسەڭ ئاشكارا بولىدۇ.)
قارا ئەنگۈر ئابىدىن ئەتكەن مۇئەنبەر بادەنىڭ،
ئۆزگە تەسرۇ خۇاسى باشقا بىر تەفرىهى بار.
(قارا ئۈزۈم سۈيىدىن ئىشلەنگەن ئىچىملىكنىڭ ئۆزگىچە تەسىرى، باشقىچە پەيزى بار.)

دىيىش ئارقىلىق قارا رەڭ گۈزەللىكىگە بولغان پەلسەپىۋى ۋە ماتېرىيالىستىك قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەت سۆزىنىڭ ئىجابىي تەرەپلىرىنى ناهايىتى جانلىق ۋە دادىل ئىزاهلايدۇ. بىزدە «قازانغا يولۇقساڭ قارىسى، يامانغا يولۇقساڭ يالىسى» دەيدىغان ماقال بار. مۇشۇ ماقال بىزگە «قارا» نىڭ يامان خاراكتېرىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يامان نىيەتلىك، ئەسكى ئادەملەرگە قارىتا ئېيتىلغان ماقال بولسىمۇ، ئەمما بىز بۇنى هەرگىزمۇ ئومۇملۇق دائىرىسىگە كۆتۈرۈۋالماسلىقىمىز لازىم.
شۇڭا، تەجەللىنىڭ بۇ قەسدىسىنىڭ روهى بويىچە شەيئىلەرنى زىددىيەتلىك ئىككى تەرىپىنى كۆزىتىشكە ۋە ئۇنى ئەمەلي خىزمەتلىرىمىزنىڭ ئېهتىياجىغا ماسلاشتۇرۇشقا ماهىر بولۇشىمىز كېرەك.
(ئاپتور: كەلپىن ناهىيە يۈرچى ئوتتۇرا مەكتەپتە)

تەجەللى غەزەللىرىدىكى قارا رەڭ گۈزەللىكى

ئەھەت كەلپىن ئىنسانى

كىشىلىك تۇرمۇشتا «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەت سۆزى تىلغا ئېلىنسا، كۆپىنچە ھاللاردا يورۇق تۇرغان قەلبىمىزنى غەشلىك تۇماندەك لىرى ئورىۋالىدۇ. «قارا» دىن ئىبارەت بۇ رەڭ بىزگە ئىشىنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، سەلبىي مەنىنى ئىپادىلىگەندەك تۈيۇلىدۇ. قارا چاپلاش، قارا نىيەت، قارا بۇلۇت، قارا بوران، قارا قۇيۇن، قارىلىنىش، قارىلىق... قاتارلىق نۇرغۇنلىغان كۆڭۈلنى غەش قىلغۇچى سۆزلەردىكى «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۆز بىزنىڭ مېڭىمىزگە سەلبىي تەسىرلەرنى يەتكۈزىدۇ. ھەتتا پاسكىنچىلىقنىڭ ئۆزىمۇ «قارا» دىن ئىبارەت بۇ رەڭنى ئۆزىگە سىغدۇرغانلىقى ئۈچۈن دىتىمىزغا مۇتلەق سىغمايدۇ. شۇڭا، كۆپ ھاللاردا «قارا» سۆزى تىلغا ئېلىنسىلا، ئىشىنىڭ يامان تەرەپلىرى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. گۈلنىڭمۇ تىكىنى بولغىنىغا ئوخشاش، «تىكەن» كەبى بۇ رەڭنىڭ («قارا» سى كۆزدە تۇتىلىدۇ) گۈلى بارلىقى ھەققىدە كىلاسسىك شائىرىمىز ھۇسەينخان تەجەللى ئۆزىنىڭ «بەرق تەجەللى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدىكى «قارا رەڭ ئاقتىن گۈزەل» ناملىق قەسىدىسىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتكەن.

«قارا رەڭ ئاقتىن گۈزەل» ماۋزۇلۇق بۇ قەسىدىنى شائىر، قەشقەردىكى دوستى نەزەربەگ سېلىمئاخۇن قازى ئوغلىغا بېغىشلاپ يازغان بولۇپ، بۇ قەسىدە «بەرق تەجەللى» («چاقماق نۇرى») ناملىق توپلام ئىچىدىكى ئالاھىدە خاراكتېرگە ئىگە ئەسەردۇر. قەسىدىدە، شائىر «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەت سۆزىنىڭ گۈزەللىككە مايىل خۇسۇسىيىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، ئۆتكۈر ۋە چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەر ئارقىلىق «قارا» بىلەن «ئاق» ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە توغرا مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى ئاناللىزلىرىنى، شەيئىلەرگە بولغان باھاسىنى «ئاق» ۋە «قارا» دىن ئىبارەت مەجازىي ۋاستە ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق «قارا» سۆزىنىڭ گۈزەللىككە مايىل خۇسۇسىيىتىنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە ئەتراپلىق چۈشەندۈرىدۇ.

قارا كۆز، قارا قاش، كۆز قارىچۇقى، قارا خال، قاراخان، قارا قۇندۇز (قۇندۇزدەك چاچ)، قارا رەيھان، قارا چاي... قاتارلىق سۆزلەردىكى «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەتنىڭ ئىسىم بىلەن بىرىكىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان گۈزەل تەرەپلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىزگە شەيئىلەرگە بىر تەرەپلىمە قارىماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ. نەزىرىمىزدىكى «قارا» دىن ئىبارەت بۇ سۈپەت سۆزىنىڭ ئۇنچىلا يىرگىنچلىك سۆز ئەمەسلىكىنى، بەلكى گۈزەل سۆز ئىكەنلىكى قەيت قىلىدۇ. ئالايلۇق:

ئالەم ئانىڭ كۆزلىرىدە قارا بولسا يوق ئەجەب،
بىدىلى كىمدۇر قارا كۆزلەر بالاسىغا دۇچار.

(يۇرىكىدىن ئايرىلغان كىشى قارا كۆزلەرنىڭ بالاسىغا دۇچار بولغانلىقتىن، ئالەم ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنسە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس)

كۆز تىكىپ مەن بىر قارا قاش دىلرەباغا كىم ئۇزۇپ،
رىشتەئى ئۇلپەتنى، جىسمىم ئىڭنەدەك بولدى نىزار.

(مەن بىر قارا قاش يارغا كۆز تىككەنىدىم، ئۇ ئۇلپەتچىلىك رىشتىسىنى ئۇزگەچكە، ۋۇجۇدۇم يىڭنىدەك ئورۇقلاپ ئاجىزلاشتى.)

مەۋلانە ھۇسەيىنجان تەجەللى

ئابدۇللا ئوسمان

ئالىم، پەيلاسوپ، مۇتەپپەككۇر مەۋلانە ھۇسەيىنخان تەجەللى ھىجرىيە 1246 ـ يىلى (مىلادىيە 1848 ـ يىلى) قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ زۇڭلاڭ يېزىسى ئايباغ كەنتىدە ماھىر تېۋىپ قۇتبىدىن شاھ ھەزرەتنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.

تەجەللى ھەزرىتىم گۇدەك ۋاقتىدا ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىللە ھەرەمگە چىققان ۋە باشلانغۇچ دەرسلىكلەرنى ئەرەبىستاندا تاماملىغان. شۇنىڭدىن كېيىن دېھلى دارىلئۇلۇم مەدرىسەسىدە، ئىراننىڭ ئىسفاھان دارىلفۇنۇنىدا ئوقۇغان. ئاخىرىدا كابۇل دارىلفۇنۇنىدا ئوقۇشنى تاماملىغان. ئۇ ئەلا ئوقۇغانلىقتىن ئوقۇش تاماملاش مۇراسىمىدا زاماننىڭ داڭلىرى ئۇنىڭغا «تەجەللى ـ مۇجەللى» دېگەن تەخەللۇسنى ھەدىيە قىلغان. تەجەللى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يەكەندىكى ئەڭ چوڭ «يېشىل مەدرىسە» گە مۇدەررىسلىككە تەينىلەنگەن.

تەجەللى تىل ـ ئەدەبىيات، تارىخ، لوگىكا، ئاستىرونومىيە، تېبابەت، خىمىيە، ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەرنى مۇكەممەل ئۆگەنگەن. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ يۇقىرى بىلىمى، گۈزەل ـ ئەخلاقى پەزىلىتى ۋە شائىرلىقتىكى يۇكسەك ماھارىتى ئارقىلىق بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ، ئالىم ئۆلىمالارنىڭ ھەم ئاۋام خەلقىنىڭ زور ئالقىش ـ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان. لېكىن، بەزى خۇراپىي مولىلار ۋە مۇتەئەسسىپلەر تەجەللىگە

ھەسەت قىلىپ ھەر خىل تۆھمەتلەرنى چاپلىغان. ئۇلار جامائەت ئاردىسىغا «تەجەللىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ساپ ئەمەس»، «تەجەللى شىئە مەزھىپىدىكى ئادەم»، «ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلماڭلار» دېگەنگە ئوخشاش پىتنە ـ پاساتلارنى تارقىتىپ، تەجەللىنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈشكە ئۇرۇنغان. گەرچە بۇنداق پىتنە ـ پاساتلار تەجەللىنىڭ ئابرۇيىغا داغ چۈشۈرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئازابلاپ دەرد ـ ئەلەمگە مۇپتىلا قىلغان. تەجەللى شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۆتكۇر قەلىمىنى ئىشقا سېلىپ، نۇرغۇن ساتىرىك شېئىرلارنى يېزىپ، ھەسەتخور مۇتەئەسسىپلەرنىڭ رەزىل ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغان.

لېكىن، تۆھمەتچى ھەسەتخورلار ھۇجۇمنى توختاتمىغان. ئۇلار تېخىمۇ رەزىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، تەجەللىنى مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە چېقىشتۇرغان ھەم كۇتۇپخانىسىغا ئوت قويۇۋەتكەن. ئۇنىڭ ھاياتى خەۋپ ئاستىدا قالغان. دەل مۇشۇنداق كەسكىن پەيتتە مەرىپەت پەرۋەر زات مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم يەكەنگە بېرىپ تەجەللىنى قاغىلىققا كۆچۈرۈپ كەلگەن. قاغىلىق خەلقى تەجەللىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى قىلىپ، قىزغىن قارشى ئالغان. مۇتىئۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى تەجەللىگە قازىلىق، مۇپتىلىق، مۇدەررىسلىككە ئوخشاش خىزمەتلەرنىڭ بىرەرىنى ئىشلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. بىراق تەجەللى خالىيراق جايغا بېرىپ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ تەكلىپلەرنى رەت قىلغان. غوجىئېرىق يېزىسىدىكى نىزامىدىن ھاجى دېگەن كىشى تەجەللىنىڭ ئارزۇسىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن شورئېرىقتىكى باغ ھويلىلىق ئازاده بىر يۇرۇش ئۆيىنى تەجەللىگە خالىسانە تەقدىم قىلغان. تەجەللى شورئېرىققا ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ كېلىپ 20 نەچچە يىلغىچە ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن تە-

جەللى گۈملىق ئالىم ـ ئۆلىما ئابدۇللا مۇپتى ھاجىم، شائىر ئىسما-ئىل ھاجىملارنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن گۈمىنىڭ كىلىياڭ يېزىسى-نىڭ كۈتام (كۆھتام) كەنتىگە بېرىپ ئىلمىي مەشغۇلات ئېلىپ بارغان. ئاردىدىن 7 يىل ئۆتكەندە قاغىلىقتىكى ئىلىم ئەھلىلىرى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى قاغىلىقنىڭ يېتىملىقۇم يېزا كاسكا كەنتىگە تە-جەللى ئۈچۈن ئالاھىدە باغ ھويلىلىق ئازاده تۇرالغۇ تەييارلاپ ئۇنى قايتىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلغان. تەجەللى كاسكىغا قايتىپ كېلىپ ئىجادىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئۆلمەس مېۋىلىرىدىن بولغان «تۆھپەتۇل بەررەيىن»، «دىۋان ئەرەبى»، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد»، «سەبدەرنامە»، «-تىلسمى ئىشق»، «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەپسىرى» قاتارلىق كىتابلىرىنى تۈپلەپ تەييارلىغان. ئۇنىڭ «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇ-جەللى» نامىلىق تەۋەررۇك كىتابى 1899 ـ يىلى ھۈسەينباي ھاجىم ۋە باھاۋۇدۇن بايلارنىڭ خىراجىتى بىلەن قەشقەردە تاش مەتبەدە بېسىلىپ نەشر قىلىنغان.

ئالەمشۇمۇل ئىجتىھاتلىق شائىر، مەشھۇر ئالىم، كاتتا تېۋىپ مەۋلانە ھۈسەينجان تەجەللى ھەزرىتىم ھىجرىيە 1345 ـ يىلى، رامە-زاننىڭ 12 ـ كۈنى (مىلادىيە 1927 ـ يىلى) ئۆز ۋەسىيىتى بويىچە كاسكا مازارغا دەپنە قىلىنغان.

تۆۋەندە تەجەللى ھەزرىتىم ئەسەرلىرىدىن ئازغىنە ئۆرنەك تەييارلى-دۇق.

غەزەللەر

مۇبارەك

تىغى ھىلالە ئوخشار ئەي دىل ساڭا مۇبارەك،
ئەيدى شاھادىتىڭنى قىلسۇن خۇدا مۇبارەدەك.

سەن شەيخ زوھدشۇد، مەن رىزى ئىشق پىشە،
كەۋسەر ساڭا مۇسەللەم سەھبا ماڭا مۇبارەك.

مەيخانە ئەھلى بولكىم مۇتلەق سائادەت ئاندا،
كىم زۇھد مۇھتەملىدور، ياشۇم يا ـ مۇبارەك.

گۈلگۈنە قويمىش ئول ماھسەن پاناباتتىڭ ئەي كۆز ـ
مىژگانىڭ ئىلىكى ئۇررە رەڭگى ھىنا مۇبارەك.

ئالىمغا چىقتى ئۇل ماھ بولدى رەقىب ھايىل،
گويا خۇسۇبدۇر بۇ يۇز قارەنا مۇبارەك.

بول رەنىڭ بىرلە چىقساق ئالەمگە ئوت ياقارسەن،
ئى شوخ سەرۋ قامەت گۈلگۈن قابا مۇبارەك.

سەن شوخ مەس قاتىل مەن ئاشىقى رىزاجۇي،
سەندىن جاپا مۇناسىپ مەندىن ۋاپا مۇبارەك.

ئۇششاق زولغۇ چەشمىڭ بولسا بالا ۋە پىتنە،
بول پىتنە ھەم ھومايۇن ھەم ئوغۇل بالا مۇبارەك.

بۇسە سوئالىن ئەتسەم خاموش ئولورگى گويا،
زەئىمىدەدور «نەئەم» شۇم ئانداغى «لا» مۇبارەك.

هەردەردو غەم كى ئانى، ئىشقى‌كى‌دىن ئالسا ساتىپ،
كۆڭلۈم سەدا چىكەر بۇ، ياسائد يا مۇبارەك.

بۇ رەسىم نا مۇبارەك تەلىم كىمدىن ئالدىڭ،
مەندىن يۈزۈڭ يوشۇردۇڭ ئى گۈل هايا مۇبارەك.

سەرما يەئى خىرەد غەزولغۇڭ جۇنونىن ئالدىم،
يارەبكى بولماسۇن بۇ سەۋدايى نا مۇبارەك.

ساچىڭغا خۇش ئاسلىمىش كۆڭلۈم بالانى ئىستەب،
دامانىدا سەخىنىڭ دەستى گەدە مۇبارەك.

يۈز قويدى خانە قاهدىن مەيخانەغە تەجەللى،
جامى شاراب بىرلەن تەركى ريا مۇبارەك.

(ئابدۇللا ئوسمان: قاغىلىق ناهىيەلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىن پېنسىيەگە چىققان. 1941 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 2010 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى.)

تەجەللىنىڭ قەشقەردە ساقلىنۇاتقان ئەسەرلىرى

ئابدۇراخمان باقى

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوفلار 1890 ـ يىلى چەت ئەلدىن تېخنىكىلىق ئۆلچىمى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان « مەتبەئى خۇرشىد» (قۇياش مەنبەسى، نۇر مەنبەسى) ناملىق تاش مەتبەئەنى كىرگۈزۈپ، هۇسەينخان تەجەللى (1848 ~ 1927) نىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىپ هازىرقى زامان ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىغا ئاساس سالدى. بۇ مەتبەئەدە بېسىلغان تەجەللىنىڭ «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى ئەينى چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدىكى مەدرىسە مەكتەپلىرىدە تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىپ قوللىنىلغان بولسىمۇ، 2004 ـ، 2005 ـ يىللىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلىرى ئىشخانىسىنىڭ «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، توپلاش، رەتلەش، ئومومىي كاتالوگىنى ئىشلەش، نەشر قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» نىڭ روهىغا ئاساسەن، قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى كومىتېتى قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى ۋىلايەتتىمىز تەۋەسىدىكى 12 ناهىيە (شەهەر) دىكى كۇتۇپخانا، ئارخىپخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، ج خ ئىدارىسى قاتارلىق قەدىمكى كىتاب ساقلىنۇاتقان ئورۇنلاردىن كىتابخۇمار خەلقلەردىن 200 پارچىدىن ئارتۇق قەدىمكى كىتابنى ئېنىقلاپ، يىغىپ

توپلاپ، بۇ كىتابلار ئىچىدىكى باشقا ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا يىغىپ ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى كىتابلارغا نۇسخىسى، مەزمۇنى، ھەجمى ئوخشىمايدىغان 786 پارچە قەدىمكى كىتابلارنىڭ ئومومىي كاتالوگىنى تۈزۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىغا يوللىدۇق بۇ ئومۇمىي كاتولوگ پات ئاردا نەشردىن چىقىش ئالدىدا تۇرماقتا. ئەپسۇس، ھىجرىيە 1371 ـ (مىلادىيە 1899 ـ 1900 ـ يىلى) يىلى «مەتبەئى خۇرشىد» (قۇياش مەتبەسى، نۇر مەنبەسى)، دە 1000 نوسخا بىسىپ تارقىتىلغان «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» ناملىق كىتابنى شۇنچە قېتىرقىنىپ ئاختۇرغان، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنى ئىزدىگەن بولساقمۇ ئاران ئىككى پارچە تېپىلدى. بۇ ئىككى پارچە كىتابنىڭ 144 بەتلىك بىر پارچىسىنىڭ ئومۇمىي كاتالوگىنى 2005 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئىشلەپ، ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىغا تاپشۇرغان ئىدىم. يەنە بىر پارچە كىتاب 52 بەت بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ ئومۇمىي كاتالوگىنى 2008 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئىشلەپ، ئاپتوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىغا يوللىغان ئىدىم. بۇ يەردە ئالىملار، يازغۇچىلار، تەتقىقاتچىلار ۋە قەدىمكى ئەسەرلەر خىزمىتىگە قىزىقىدىغان كىتابخۇمار خەلقىمىزنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، بۇ ئىككى كىتابنىڭ ئومۇمىي كاتالوگىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى

تومغا بۆلۈنمىگە، بىر قىسىم، 144 بەت، 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى ھۇسەينخان تەجەللى ئەرەب يىزىقى بىلەن تەئىلىق خەت نۇسخىسىدا يازغان.

بۇ شائىرنىڭ ئەرەبچە، پارسچە، قىسمەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان غەزەللىرى، مەكتۇپلىرى قەسىدىلىرى، مۇخەممەسلىرىنى ئۆز

ئىچىگە ئالغان شېئىرلار توپلىمى.

شائىرى ئۆزىنىڭ شېئىرى ماھارىتىنى ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدا نامايان قىلىش مەقسىتىدە يازغان. ئۇنىڭدا ئاللاھنى ماختاش، پەيغەمبەر ۋە چاريالارغا بولغان مەدھىيە قاتارلىقلاردىن كېيىن، ساپ مۇھەببەت، دوستلارنى سېغىنىش ۋە ئۇلارغا بولغان ھۆرمەت، ساداقەت، ۋاپا قاتارلىق ياخشى خىسلەتلەرگە مەدھىيە ئوقۇش، ئەركىن مۇھەببەت ۋە رېئال ھايات گۈزەللىكنى سۆيۈش، ھەقىقەت، ئادالەت ھەم ئىلىم ـ مەرىپەتنى ئۇلۇغلاش، ئىنسانىي مۇھەببەت، ھىجران ئازابىنى كۆيلەشتىن باشقا دىنىي مەزمۇنلاردا يېزىلغان بىر قىسىم قەسىدىلەردە ئاللاھنىڭ ھېكمىتى، پەيغەمبەرنىڭ پەزىلەتلىرى مەدھىيەلەنگەن.

بۇ كىتاب ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى بولغان تەجەللى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولالايدۇ.

بۇ ھىجرىيە 1317 ـ (مىلادىيە 1899 ~ 1900) يىلى قەشقەر «مەتبەئى خۇرشىد» مەتبەئەسىدە بېسىلغان تاش باسما نۇسخا، ماتېرىيالى زاۋۇت قەغىزى، توپلىنىشى يىپلىق، خەت شەكلى تەئىلىق، سىياھ رەڭگى قارا، كىتاب يۈزى (فورماتى) 5.5×17.24 سانتىمېتىر، خەت چۈشكەن بەت يۈزى 5.12×17 سانتىمېتىر يان سىزىقى قوش سىزىقلىق رامكا شەكلىدە، ھەربىر بەتتە 17 قۇر خەت بار. خەتسىز بەت يۈزى ئاق، خەتسىز يۈزىنىڭ باشقا خۇسۇسىيىتى يوق، كۆك رەڭ بىلەن ئىشلەنگەن يۈمشاق مۇقاۋىلىق، شېئىرلار تىك سىزىق ئارقىلىق ئىككى رەت قىلىپ يېزىلغان، يان تەرەپكە يەنە تىك شەكلىدە تۆت بېيىت بېرىلگەن. تولۇق ياخشى ساقلانغان. قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا 108GA×13 ـ نومۇرلۇق تىزىملىك بىلەن ساقلانماقتا.

2. بەرق تەجەللى ـــ سەبەق مۇجەللى

تومغا بۆلۇنمىگەن، بىر قىسىم، 52 بەت، 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا ھۇسەينخان تەجەللى پارس، يېزىقى بىلەن تەئىلىق خەت نۇسـ خىسىدا يازغان. ئەدەپ ـ ئەخلاق ھەققىدە يېزىلغان شېئىر.

كىتاب ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرىنچى بۆلەك بەرق تەـ جەللى، ئىككىنچى بۆلەك سەبەق مۇجەللى. ئەسەرنىڭ بىرىنچى بۆلىكـ دە كىشىلەرنى ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلەشكە، نادانلىق، بىخۇدلۇق، بىـ لىمسىزلىككە قارشى تۇرۇشقا، شېرىن سۆزلۈك، ئەخلاقلىق، شەرم ـ ھايالىق، نومۇسچان بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ؛ ئەسەرنىڭ ئىككىنچى بۆلـ كى «سەبەق مۇجەللى» دە، قەشقەرنىڭ ساپ ھاۋالىق، گۈزەل جاي ئىكەنـ لىكى، كىشىلەرنىڭ ئىشچان، مۇلايىم، شېرىن سۆزلۈك، ئاق كۆڭۈل ئىكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن ھەمدە شەمسىدىن داموللا قاتارلىق بىرنەچچە ئالىملار بىلەن يېزىشقان «مۇۋەششەھ» لىرى بېرىلگەن، بۇ 20 ـ ئەـ سىرنىڭ باشلىرىدىكى قەشقەر، جۇملىدىن شىنجاڭدىكى مەدرىسە ـ مەكـ تەپلەرنىڭ دەرسلىكى بولۇپ، ئەينى يىللاردىكى ئۇيغۇرچە مەدرىسە ـ مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكىنى بولۇپمۇ تەجەللىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيـ تىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

بۇ ھىجرىيە 1317 ـ (1899 ـ 1900) يىلى قەشقەر «مەتبەئى خۇرشىد» مەتبەئەسىدە بېسىلغان تاش باسما نۇسخا، ماتېرىيالى زاۋۇت قەغىزى، تۇپلىنىشى يىپلىق، سىياھ رەڭگى قارا، كىتاب يۇزى 9 × 5.17 سانتىمېتىر، خەت چۇشكەن بەت يۇزى 15×21 سانتىمېتىر، يان سىزىقى قوش سىزىقلىق رامكا شەكلىدە، ھەربىر بەتتە 17 قۇر خەت بار، خەتسىز بەت يۇزىدە خەت بار. خەتسىز بەت يۇزىگە شەرھى يېزىلـ غان. لاتىدىن پاتلانغان قاتتىق مۇقاۋىلىق، شېئىرلار ئىككى رەت يېزىلـ غان، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئىدارىسى

Gp.1 × 75 ـ نومۇرلۇق تىزىملىك بىلەن ساقلانماقتا.

3. دىۋان ھۇسەينخان تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم 69 بەت، ھىجرىيە 1325 ـ يىلى (مىلادىيە 1905~ 1906 ـ يىللىرى) يېزىلغان. ھۇسەينخان تەجەللى ئەرەبچە تەئىلىق خەت نۇسخىدا يازغان.

بۇ مىلادىيە 1915 ~ 1916 ـ يىللىرى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخا بولۇپ ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلىرى ئىشخانىسىدا XGQ ـ 1257 نومۇرلۇق تىزىملىك بىلەن ساقلانماقتا.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. غەيرەتجان ئوسمان، جاپپار روزى تۈزگەن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى 1190 ـ، 1192 ـ بەت.

2. قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى كومىتېتى قەـ دىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئومۇمىي كاتالوگنىڭ كومپيۇتېر نۇسخىسى 16 ـ بەت.

2008 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى

(ئاپتور: قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسىدا)

ئالىم تەجەللىنىڭ بەزى ئىش ـ پائالىيەتلىرى توغرىسىدا

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

ئالىم مەۋلانە ھۇسەينخان ئەكبەر تەجەللى خەلقىمىزنىڭ مائارىپ، تىببابەت، خىمىيە، ئاستىرونومىيە ساھەسىگە زور تۆھپە قوشۇپلا قالماستىن، نەشرىياتچىلىق ـ گېزىتچىلىك ئىشلىرىغا مۇھىم تۆھپە قوشۇپ، ۋەتىنىمىزگە، ئەۋلادلىرىمىزنىڭ كەلگۈسىگە شۇم نىيەتلىك

جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا دىن تارقىتىۋاتقان غەرب مىسسىيونېرلىرى (فىنلاندىيە) ماداخان فوتوسى

قىلىۋاتقان چەت ئەل دىن تارقاتقۇچىلىرىغا ئۇنۇملۇك زەربە بېرىشتە تۇرتكىلىك رول ئوينىدى.

ئالىم تەجەللى 1870 ـ يىلى 22 ياش ئەتراپىدا چەت ئەلدىن ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ يېتىلگەن شائىر ۋە ماھىر تېۋىپ بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلق ئارىسىدا چوڭقۇر ھۆرمەت ۋە ئىناۋەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە ھاكىمىيەتنىڭ تۈراقسىزلىقى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىكى ئۇنى قاتتىق بىئارام قىلىدۇ. شۇۋىت مىسسىيونېرلىرىنىڭ ۋەتىنىمىز زېمىنىدا ئېلىپ بارغان دىن تارقىتىش ھەرىكىتىگە قاتتىق خۇرسىنىدۇ. تەجەللىنىڭ يېقىن بۇرادىرى شائىر پۇرقەت بىر شېئىرىدا:

جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۇۋىت مىسسىيونېرلىرى

قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى لەڭگەر

شۇۋىت مىسسىيونېرلىرىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش پونكتى

«ئىنگلىز زۇلمىدىن بەزگەن تەجەللى،
مەن بىلەن ئۇچرا-
شىپ تاپتى تەسەللى.»
دەپ يازىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللار-
دا خاتىرىلىنىشىچە، (غەربىي قاراخانىيلار سۇلا-
لىسى دەۋرىدىلا) خىرىستى-
يان دىنىنىڭ ناھايىتى كىچىك بىر مەزھىپى نىس-
تۇرىيان نامى بىلەن غەربىي يۇرت (قورىغار) قا تارقالغان.[1] يۇەن سۇلالە-
سى دەۋرىدىن كېيىن ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلە-
گەنلىكتىن ئۇنىڭ تەسىرى ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۇز-
لەنگەن. لېكىن، پەننىي ما-
ئارىپ ئارقىلىق تەرەققىي قىلىۋاتقان دۇنيا مەدەنىيە-
تىگە سېلىشتۇرغاندا

شۇپت مىسسىيونېرلىرىنىڭ يەكەندىكى دىن تارقىتىش پونكتى

قەشقەردىكى بوياش ئىشچىلىرى ئاپتاپقا سالغان بوياق رەختلەر.

① غەربىي يۇرت ــ قورىغار دەپ ئاتالغان.

نوقۇل دىنىي ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ۋە باشقا ئەللەر-
نىڭ كەينىدە قېلىۋاتقان قەشقەرنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ ئارقىدا قالـ-
غانلىقى قەشقەردىكى مەرىپەتپەرۋەرلەرنى چوڭقۇر ئويغا سالغانىدى. مانا
مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، 1885 ـ يىلى ئۇستۇن ئاتۇشتا قورۇلغان ئۇيغۇر
تۇنجى پەننىي ماۋارىپ مەكتىپىدە ئىستانبۇل، قازان، تاشكەنت قاتار-
لىق شەھەرلەردە نەشر قىلىنغان كىتابلار تاللاپ ئۆتۈلدى. لېكىن، بۇ
ماتېرىياللار دەۋرنىڭ تە-
لىپى، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كېتەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن مىللەتنىڭ يېتـ-
لىشىگە ئۇيغۇن بولغان، يەرلىك ئالاھىدىلىك ئەكس ئەتكەن دەرسلىك ماتېرىياللارغا ئېھتىياج تۇغۇلدى.

ئات ھارۋىسىدىكى قەشقەر قىزلىرى

مەرىپەت بىلەن جا-
ھالەتنىڭ زىدىيىتى كەسكىنلەشكەن يېڭىچە مەدەنىيەت ۋە ماۋارىپ قارىشىنى خەلق دەرمەھەل قوبۇل قىلىپ كېتەلمەيۋاتقان تارىخىي شا-
رائىتتا مىللەتنى قۇتۇلدۇرۇش ـ ئۇيغىتىش

شۇپت مىسسىيونېرلىرىنىڭ يېڭىساردىكى دىن تارقىتىش پونكتى

ئۇچۇن تەشۋىقات ۋە تەرغىبات ئېلىپ بېرىش ئېھتىياجىمۇ شۇ دەۋرىدىكى ئالىملار ۋە ۋەتەنپەرۋەر ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن ئىدى.

مانا مۇشۇنداق زۆرۈرىيەتلەر تۈپەيلىدىن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوفلار 1890 ـ يىللىرى چەت ئەلدىن تېخنىكىلىق ئۆلچىمى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان «مەتبەئى خۇرشىد، مەتەللى نۇر» (قۇياش مەتبەئەسى ـ نۇر مەتبەئەسى) ناملىق تاش مەتبەئەنى كىرگۈزدى ۋە ئۇنى شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر ئالىمى ۋە شائىرلىرىدىن ھۇسەينخان تەجەللى بىلەن قۇتلۇق ھاجى شەۋقىنىڭ [1] ئىشلىتىشىگە تاپشۇرۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مەتبەئەچىلىكىگە ئاساس سالدى. باھاۋۇدۇن بايى ئۆزىنىڭ

قەشقەردىكى شۈپت دوختۇرخانىسى

① قۇتلۇق ھاجى شەۋقى 1876 ـ يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان ۋە دىنىي ئىلىم ئالغان، قاھىرە، ئىستانبۇل ۋە بۇخارادا ئوقۇغان. تارىخىي بىلىملەرنى ئەتراپلىق ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان، ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخى ۋە ئەدەبىيات تارىخىغا كۆڭۈل بۆلگەن ھەمدە شۇ مەزگىللەردە قەشقەردە ئېچىلغان يەنىنى مەكتەپلەردە تارىخ دەرىسى ئۆتۈپ، ئەۋلادلارنى تەربىيەلىگەندى. ئۇنىڭ «تارىخىي ئەسەر ۋاقىئى كاشغەر» ناملىق ئەسىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيىدا ساقلانماقتا. شەۋقى مىلادى 1937 ـ يىلى ئاپىرىلدا شاڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ئۆلتۈرۈلگەن.

ئىلغار ئىدىيەسىنىڭ تۈرتكىسىدە، مائارىپ تەشكىلاتچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماي، ئۆز ئەتراپىدىكى ۋە باشقا ئورۇنلاردىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتتى. جۇملىدىن ھۇسەينخان تەجەللى، ئابدۇقادىر داموللا، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى قاتارلىق بىلىم ئىگىلىرىنى ھۆرمەتلەپ، ئۇلار بىلەن دائىم سىردىشىپ تۇردى ھەمدە تەجەللى ۋە قۇتلۇق شەۋقىنىڭ مەتبەئەنى ئىشقا كىرىشتۈرۈشى ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بەردى.

ئالىم تەجەللىنىڭ تۇنجى شېئىرلار توپلىمى بولغان «بەرق تەجەللى ـ سەبەق مۇجەللى» 1899 ـ يىلى ئابدۇقادىر داموللام، قۇتلۇق ھاجى شەۋقىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، باھاۋۇدۇن باينىڭ ئىقتىسادىي ياردەمى بىلەن قۇرۇلغان بۇ تاش مەتبەئەدە 1000 نۇسخا بېسىلدۇ. بۇ توپ

يەكەندىكى قىمارۋازلار

لامغا تەجەللىنىڭ ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس تىللىرىدا يازغان 17 پارچە قەسىدە، 31 پارچە مۇسەددەس، 15 پارچە ھەر خىل تېمىدىكى ئەسەرلىرى، دوستلىرىغا يازغان شېئىرىي سالام خەتلىرى كىرگۈزۈلگەن. تەجەللى بۇ كىتابىدا:

«ھە قايقىدا گاھ ئەجدەرھادەك ئۇرۇپ دەم،
مەرىفىدە گاھ ئارسلاندەك يۈرەلىم.
باھاردا ۋافا يوق غەنىمىيەتتۇر ئول كىم،
چىمەن ئىچرە بىر بەزمە ئىشرەت قۇرەلىم.

(ئىلىمدە ئەجدىھاغا ئوخشاش دەم تارتىپ، ماۋارىپتا يولۋاس سۈپەت يۈرەيلى، باھارنىڭ ۋاپاسى يوق. ئۇنى غەنىيمەت بىلىپ، گۈلشەن ئارا ئىشرەت بەزمىسى قۇرايلى)» دەپ يازىدۇ.

بۇ كىتاب ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلىدۇ، ئالىمنىڭ ھۆرمىتى ۋە شان شۆھرىتى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرىلىدۇ.

شۇبىت دوختۇرخانىسىدا كېسەل كۆرسىتىۋاتقان يەرلىك بىمارلار

شۇبىت مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر مەتبەئەچىلىك ساھەسىدىكى تۆھپىسى بىلەن خەلق ئارىسىدا زور تەسىر پەيدا قىلغان مەدەنىيەت تەرغىباتچىسىنىڭ بىرى قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (1876 ~ 1937) بالىلىق دەۋرىدە قەشقەردىكى مەدرىسەلەردە ئوقۇپ، كېيىن مىسىر، تۈركىيە، بۇخارا قاتارلىق رايونلاردىكى داڭلىق بىلىم يۇرتلىرىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. جامالىدىن ئافغانى باشچىلىقىدىكى جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن باھاۋۇدۇن باينىڭ تەكلىپى بىلەن «مەتبەئى خۇرشىد» مەتبەئەسىدە ئالىم تەجەللى بىلەن مۇھەررىرلىك قىلغان.

دېمەك، يۇقىرىقى ئىككى ئالىم بۇ مەتبەئەدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيەسىنى، جاھالەتكە قارشى كۈچلۈك ئوتنى ياقتى. ئادالەت ـ ھەققانىيەتكە ئىنتىلىدىغان

قەشقەردىكى شۇېت باسمىخانىسىنىڭ نابور بۆلۈمى

مەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز، ئۇيقۇ ئۆلۈمدىن دېرەك بېرىدۇ! ھېلىھەم ئويغىنىشقا ۋاقىت ـ پۇرسەت بار» دېگەن جاراڭلىق خىتابلىرى خەلقنى نادانلىق ۋە جاھالەتكە خاتىمە بېرىشكە چاقىرغان.

يېڭىچە مەكتەپ مائارىپىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى تەشەببۇسچىسى ۋە تەشكىلاتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان، خەلقنىڭ ئېھتىياجى، دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماس كەلمەيدىغان، قالاق، دوگما دىنىي ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك ماتېرىيال جەھەتتە بىر قاتار يېڭىلاش ئېلىپ بارغان، بولۇپمۇ ئۇ رېئاللىق ۋە دەۋر تەلىپىنى ئاساس قىلىپ، دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈش، ئوقۇتۇش مەزمۇنىغا بىر قىسىم دۇنيا-

ۋى مەزمۇنلارنى كىرگۈزۈش يولىدا زور كۈچ سەرپ قىلغان. «مەتبەئى خۇرشىد» دا بېسىلغان ئۇنىڭ «ئەقائىد زۆرۈرىيە» (زۆرۈر ئەقىدىلەر)، «مۇتالىئە ھىدايەت» (توغرا يول ئۇستىدە ئىزدىنىش)، «مىفتاھۇل ئەدەب» (ئەدەبىيات ئاچقۇچى) گە ئوخشاش ئون نەچچە پارچە ئەسىرى ئەينى مەزگىل يېڭىچە مەكتەپ مائارىپىدا مۇھىم دەرسلىكلەر قىلىنغان. ئۇ «ئەقائىد زۆرۈرىيە» نامىلىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغان:

«ـ ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولماقىغا بائىس نېمىدۇر؟

ـ ئىككى نەرسىدۇر: بىرى جاھالەت ۋە نادانلىق، ئىككىنچىسى تەپرىقە ۋە ئىختىلاپتۇر.

ـ ئىززەت ـ ئابرۇي ۋە قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولىدۇ؟

ـ ئىلىم ـ مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولىدۇ».

ئابدۇقادىر دامولىنىڭ «ئەقائىد زۆرۈرىيە»، «ئىبادەت ئىسلامىيە»

قەشقەردىكى شۇېتلار

قەشقەردىكى شۇپت باسمىخانىسىدا بېسىلغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇنجى ئىملا قائىدىسى

قەشقەردىكى شۇپت باسمىخانىسىدا بېسىلغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ رەسملىك ئېلىپبەسى»

ئاملىق ئەسەرلىرى ئۇفادا، «مىفتاھۇل ئەدەب» [1] ئاملىق ئەسىرى مىلادىيە 1910 ـ يىلى ۋە 1911 ـ يىللىرى تاشكەنت ۋە قوقەنتتە، «سەرب نەھۋى» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكىس)، «ئەقائىد جەۋھەرىيە» (نېگىزلىك ئەقىدىلەر)، «مۇتالىئە ھىدايەت»، «بىدايەتۇس سەرب» («لېكسىكىدىن دەسلەپكى ئاساس»)، «تەلىمى سەبىيان» (گۆدەكلەرگە تەربىيە) گە ئوخشاش ئون پارچىغا يېقىن ئەسىرى قەشقەردە باھاۋۇددۇن مۇساباۋۇپنىڭ ئىقتىسادىي يارىدىمى بىلەن قۇرۇلغان «مەتبەئى خۇرشىد، مەنبەئى

① «مىفتاھۇل ئەدەب» ئاملىق كىتابقا تەجەللى ھەزرەتنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان دىنىي مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىنىپ ئۆتۈلگەن.

نۇر» (قۇياش مەنبەسى، نۇر مەنبەسى) مەتبەئەسىدە مىلادىيە 1910 ـ يىلى بېسىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيادا تونۇلغان ئالىملار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان ئابدۇقادىر داموللا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئىسلاھات ـ يېڭىلاش روھىدىكى يېڭى ئىجتىمائىي ئاڭ، ئويغىنىشنىڭ ۋە شۇ ئاساستىكى يېڭى مەرىپەتچىلىك ئېقىمىنىڭ بارلىققا كېلىشى، يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە تەرەققىيات يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. چەت ئەل كۆچلىرىنىڭ ھەر خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق ئېلىپ بارغان بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرغان، ياش ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆسۈپ ـ يېتىلىشىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ بىر قانچە يېرىدە يېتىم ـ يېسىرلارنى تەربىيەلەش مەكتىپى قۇرغان، ئابدۇقادىر داموللا مەدرىسەلەردە مۇدەررىسلىك قىلىش داۋامىدا نۇرغۇنلىغان

رەسىملىك ئېلىپبە كىتابنىڭ بىر بېتى

ئۇيغۇرچە «ئېلىپبە» كىتابنىڭ داۋامى

1935 ـ يىلى قەشقەردىكى شۇبت باسمىخانىسى بېسىلغان «ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى»

قەشقەردىكى شۇبت باسمىخانىسىدا بېسىلغان تۇنجى ئۇيغۇرچە «جۇغراپىيە» دەرسلىكى

شاگىرت تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن، شاگىرتلىرى ئۇنىڭ ئىلغار ئىدىيە قاراشلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىتىشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

«ئىلمىي تەجۋىد» (قىرائەت)، «ئەقائىد جەۋھەرىيە» (ئەقىدىلەر جەۋھەرلىرى)، «نەسايىھۇل ئەتپال» (ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت)، «ـ نەسىھەتى ئاممىا» (ئاممىغا نەسىھەت) قاتارلىق ئەسەرلىرى تەجەللى ۋە شەۋقىلەرنىڭ مۇھەررىرلىكى ۋە زور ئەجىر سىڭدۈرۈشى بىلەن «مەتـ بەئى خۇرشىد، مەنبەئى نۇر» مەتبەئەسىدە بېسىلغان، بۇ كىتابلار ئۆز مىللىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماسلاشقان، تەرەققىياتنىڭ قەدىمـ گە ئۇيغۇنلاشقان بولۇپ، مەكتەپلەرنى دەرسلىك قىيىنچىلىقىدىن قۇـ تۇلدۇرغان.

شۇبتلارنىڭ شۇ دەۋرىدىكى خىرىستيان دىن تارقىتىش تەشۋىقات ۋاراقلىرى بەك ئاۋۇپ كەتكەچكە، گېزىت چىقىرىشنىڭ مۇھىملىقىنى ھەم زۆرۈرلۈكىنى ناھايىتى چوڭقۇر ھېس قىلغان باھاۋۇدۇن باي 1905 ـ يىلى سىرت دۆلەتلەردىن گېزىت بېسىشقا ماس كېلىدىغان تاش مەتبەئەنى كىرگۈزۈپ، گېزىتنىڭ نامىنى مىللەتنىڭ ئېڭىنى ئويـ غۇتۇش ئۈچۈن «ئاڭ گېزىتى» دەپ نام قويىدۇ.

1910 ـ يىلى تەجەللى ۋە قۇتلۇق شەۋقى مۇھەررىرلىكىدىكى «ئاڭ گېزىتى» دە، شەۋقىنىڭ:

«بىر قىلىچ بەرسە خۇدا، كەس! دەپ ئۇنىڭغا بۇيرىسام،
ئۇزسە خەلقىم بوينىدىن خارلىق ـ كەشەن زەنجىرىنى.

ئۇيغۇرچە «ئىلىپبە» كىتابىنىڭ داۋامى

قەشقەردىكى شۇبت باسمىخانىسىدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان سىلمالاگېرلوفنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى

1932 ـ يىلى قەشقەردىكى شۇبۇت باسمىسىدىكى كىتابلارنىڭ كاتالوگى

قەشقەردە 1912 ـ يىلى شۇبۇت باسمىسىدا بېسىلغان «ھەسەننىڭ ئۆيى» ناملىق ئەدەبىي ئەسەر

گەر خارەپكەن ئەل ـ ۋەتەن، كاللامنى ئۈزسۇن ئۇ قېلىچ،
كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى.»

دېگەن ئىسيانكار شېئىرى ئېلان قىلىنغان.
ئۇ گېزىتتە يەنە ئۇنىڭ «ئۇيغاندى» ناملىق شېئىرى ئېلان قىلىنغان:

«كۆرەش قىلساق ئەرك ئۈچۈن ئەركىنلىكتە ياشايمىز،
ئەزىز خەلقىم كۆزۈڭ ئاچ، يەر ۋە ئاسمان ئۇيغاندى.
ئۇيغانغانلار ياشىندى، ئۇخلىغانلار قاخشىدى.
قايغۇرمىساڭ ھالىڭغا؟ شۇم زىمىستان ئۇيغاندى،
ئۇيغىنايلى ئۇيقىدىن ئەمدى ئۇخلاش بىزگە يات،

ئىلىم ـ ئېرپانلار ئۈچۈن بارچە جاھان ئۇيغاندى.»

ۋەتەن سانقۇچى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ۋە ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۈۋۈرۈكى بولغان فېئودالىق جاھالەت، دىنىي ئاساراەت ھامىيلىرىنىڭ چەت ئەل قاراقچىلىرىنى دوست تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭنى تالان ـ تاراج قىلىشىغا يول قويۇپ بېرىشىدەك ئىجتىمائىي رېئاللىق تەجەللى، ئابدۇقادىر داموللا، قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق ئۇيغانغان زىيالىيلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيەسىنىڭ ئورغۇشىغا تۇرتكە بولدى. ئۇلار شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولغان «ئۇيغىتىش» نى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيەسى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى يۈكسىلىشكە ئىگە قىلدى. شائىر قۇتلۇق شەۋقى ئۆزىنىڭ كاشغەر ھەققىدىكى غەزىلىدە مۇنۇلارنى يازدى:

«كۆرمىگىل كاشغەرنى كەم، بۇ جايدا مەردانلار ياتۇر،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغرايى خاقانلار ياتۇر.
خەلق ئۈچۈن قۇربان بولۇپ، دۈشمەن بىلەن قىلغان كۈرەش،
ئول شەھىدۇ، قەھرىمان ئالىپ ئارسلانلار ياتۇر.
نۇر چىچىپ «قۇتادغۇ بىلىك» خەلقنى قىلغان بەختىيار،

MAY
26
THURSDAY
A D 1932 Dom L C S B
مىلادى ۲۶ ۱۹۳۲
محرم
۲۰
پەنجىشەنبە

كۈچە كۈنۈز ۲۱ ساعت بىلان تىماۋ ولادور. آروپالىق حسابىدا يارىم كېچەدىن ابتدا قىلىپ توشىچە ۱۲ ساعت سامۇلار. و شو وقتدىن باشلاب يارىم كېچە قىچە يە ۱۲ ساعت سامۇلار. كېچىكى وقتلاردا تولارانى يرلاردا توشدىن كېز كلادورغان ساعتلارنى ۱۳، ۱۴، ۱۵، تا ساعت ۲۴ قىچە سامۇلار.

قەشقەردىكى شۇبۇت باسمىخانىسىدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە كالېندار (1932 ـ يىلى)

خاس يۇسۇپ هاجىپقا ئوخشاش ئەھلى ئېرپانلار ياتۇر،
يادىكار ئەيلەپ جاھانغا يازدى «دىۋانى لۇغەت»،
مەھمۇدىل كاشغەر كەبى ئەھلى شەرەپ ـ شانلار ياتۇر.
ئەيلگەن «شەۋقى» نى مەپتۇن ئەل ئوچۇن نۇرلار چېچىپ،
بۇ شەھەردە كۆپلىگەن خەلق ئوغلى ئىنسانلار ياتۇر».

قەشقەردە نەشر قىلىنغان «ئويغان ۋە ئىنقىلاب ئەشئارلىرى»، «ئاساۋەت ۋە زالالەتكە ئوت ياق» ناملىق شېئىر توپلاملىرىغا تەجەللىنىك ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن شائىر قۇتلۇق شەۋقىنىك ئويغىنىش، زۇلۇم ـ زوراۋانلىققا قارشى تۇرۇش، ئازادلىق ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدىكى بىر بۆلۈك شېئىرلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، خەلقنى ئويغىتىشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

قەشقەردىكى شۇۋىت باسمىخانىسىدا بېسىلغان ئالتە شەھەرنىك خەت ـ چەك ئۆرنەكلىرى

ۋاھالەنكى، چەت ئەللىكلەر مۇشۇ ۋاقىتلاردا ھەرىكىتىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۇرۇپ، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ تەسىرىنى سىرتقا كېڭەيتكەن. ئۇلار تېخىمۇ زور پىلانلارنى تۈزۈپ، ياش ـ ئۆسمۈرلەرگە، خىرىستىيان دىنى تارقىتىش ئۈچۈن توختىماي ھەرىكەت قىلدى. ئۇلارنىك قەشقەردىكى سانى تېخىمۇ ئاشتى، خورىكى ئۆستى. ئەشەنچىلىك ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشچە، 1919 ـ يىلىغا كەلگەندە قەشقەر، قاغىلىق ۋە يېڭىساردا بىرنەچچە كىچىك دوختۇرخانىلارنى قۇرۇپ، كېسەل داۋالىغان. شۇ يىلى كېسەللەرنىك ئۆيىگە 860 قېتىم بېرىپ، دىياگنوز قويغان. داۋالاش خىزمىتىدىن باشقا قەشقەر يېڭىشەھەر بىلەن قاغىلىقتا «ئىنجىل» دىن ساۋات بېرىش كۇرسلىرىنى ئاچقان. ئۇلار يەنە قاغىلىقتا بىر دارىلئاجىزىن ئېچىپ 20 نەپەر مۇسۇلمان يېتىم بالىنى بېقىپ تەربىيەلىگەن.

EN NY PORT
ÖPPNAS

FRÅN SVENSKA MISSIONSFÖRBUNDETS ARBETE I ÖSTTURKESTAN ÅREN 1902–1909 OCH I INDIEN ÅREN 1936–1942

NEDERTECKAD
AV
G. PALMAN

STOCKHOLM
SVENSKA MISSIONSFÖRBUNDETS FÖRLAG

1942 ـ يىلى ستوكھولمدا نەشر قىلىنغان شىنجاڭغا دائىر كىتاب

شۇۋىتسىيەلىك بەزى مىسسىيونېرلار قەشقەردە بىرنەچچە يىل تۇردى. خونتىر شۇۋىتسىيە مىسسىيونېرلار ئۆمىكىنىك ئەزاسى، قاغىلىقتا دوختۇرلۇق قىلغان. 1921 ـ يىلىنىك باشلىرىغا كەلگەندە چەت ئەللىك مىسسىيونېرلارنىك قەشقەر، قاغىلىق، قەشقەر يېڭىشەھەر ۋە يېڭىسارلاردا تۆت دىن تارقىتىش مەركىزى قۇردى، قەشقەر ۋە قاغىلىقتا بىر قىسىم مىسسىيونېرلار كەسپىي دوختۇر بولدى. 1921 ـ يىلىنىك ئاخىرىغا كەلگەندە كاتۇلىك دىنىنىك ئىككى تەشكىلاتى شىن-

1926 ـ يىلى ستوكهولمدا نەشر قىلىنغان «قەشقەر» ناملىق شۇېتچە كىتاب

1917 ـ يىلى ستوكهولمدا شۇېت تىلىدا نەشر قىلىنغان شىنجاڭ هەققىدىكى چوڭ تىپتىكى كىتاب

جاڭدا دىن تارقاتقان بولۇپ، نېيدېخۇيىنىڭ ئۇرۇمچىدە بىر دىن تارقىتىش نۇقتىسى بولغان، ئۇنىڭدا ئارانلا ئىككى چەت ئەللىك مىسسىيونېر بولغان. ئۇلار ئاساسلىقى ئېيسانىڭ تەلىماتلىرىنى تەرغىب قىلغان بولۇپ، تارقىتىش دائىرىسى شىمالىي قىسىم، غەربىي شىمال ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى كەڭ رايونلارغا كېڭەيگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇخلىسلىرى ئون كىشىگە يەتمىگەن ئىدى.

دېمەك، ياۋروپالىق تاجاۋۇزچىلار شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنى پارچىلاش ئۈچۈن خىرىستىيان دىنىنى تارقاتقان. مىسسىيونېرلار خەلقنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەندەك قىلسىمۇ ماهىيەتتە داۋالانغىلى كەلگەنلەرگە مەجبۇرىي هالدا خىرىستىيان دىنىنى ئۆگىتىپ ئۆزىنىڭ

شىنجاڭدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنغان، ئۇلارنىڭ دوختۇرخانا ئېچىش ۋاستىسى بىلەن دىن تارقىتىپ ئەقىدە ئوغرىلاش هەرىكىتى ئۇلارنىڭ يولى خەلقىمىزنى زەهەرلەش جەهەتتىكى تاجاۋۇزچىلىق غەرىزىنى يوشۇرالمىغان. بۇنى چۈشەنگەن خەلق تاقەتسىزلىنىپ ئاخىرى ئۆزلىرىنى ئاشكارىلاشقا باشلىغان.

1920 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ شۇېت مىسسىيونېرلىرىغا بولغان غەزىپى تېخىمۇ كۈچەيگەن، بولۇپمۇ ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ئالىم تەجەللى، ئابدۇقادىر داموللا، قۇتلۇق شەۋقى ۋە باشقىلارنىڭ قەشقەردىكى تەسىرى يېڭىچە دىنىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى

ستوكهولمدىكى باش دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئارخىپخانىسىدا ساقلىنۋاتقان خوجىلارنىڭ نەسەبنامىسى (19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قەشقەردىن يىغىۋېلىنغان)

«ئىلمىي تەبىئەت» نامىلىق كىتابنىڭ بىر بېتى

«ئىلمىي جۇغراپىيە» نامىلىق كىتابنىڭ بىر بېتى

رىنى خىرىستىيان دىنغا قارشى ھەرىكەتكە كەلتۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇچ نەپەر ئالىمنىڭ ئىجتىھات بىلەن پىلانلىشى ئارقىسىدا قەشقەردىكى ئوت يۈرەك ياشلار ۋە تالىپلار تەشكىللىنىپ «روھىي قۇللۇقنى پاچاقلاپ تاشلايلى»، «شۇېتلار يۇرتىمىزدىن كەتسۇن»، «ئەجنەبىيلەرنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشمەيلى» دەپ يېزىلغان لوزۇنكا ـ پىلاكاتلارنى كۆتۈرۈپ نامايىش قىلغان ۋە سانچاستىكى [1] «بەيتى خۇدا» دەپ ئاتالغان شۇېت مىسسىيونېرلىرىنىڭ ئۇۋىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، غەيرىي دىن تەرغىب قىلىنغان كىتاب ۋە باسما زاۋۇتلىرىنى كۆيدۈرگەن ۋە پا-

① سانچاس ــ ھازىر قەشقەر شەھىرىدە تۇرۇشلۇق يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيە 41 ـ تۈەن (سازلىق كۆل) ساۋخو مېھمانخانىسى ئورنى تۇرۇشلۇق جاينىڭ ئىسمى.

چاقلاپ تاشلىغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قەشقەر شەھىرىدىن بىر كۆرۈنۈش

قەشقەر شەھىرىدە تۇنجى كۆتۈرۈلگەن بۇ نامايىش پۈتۈن شىنجاڭنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن، غەيرىي دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرغان، بۇنىڭدىن شۇ دەۋردىكى چىرىك ھاكىمىيەت تولىمۇ ھەيران قالغان ۋە ۋەھىمە ھېس قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە بۇ ئۇچ مەسلەكداش ئالىملارنىڭ زور كۈچ چىقىرىشى بىلەن «شۇېت مىسسىيونېرلىرى مەتبەئەسى» [1] دەپ ئاتالىدىغان مەت-

① شۇېت مەتبەئەسى (تاڭ مەتبەسى): شۇېتلار«ھەسەن شۇېت» نى سىتوكھولمغا ئاپىرىپ، مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى ئۆگىتىپ كەلگەن. بۇ يەردە ھوشۇر ئاخۇن، نىياز قاتارلىق كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن. 1905 ـ يىلىدىن باشلاپ شۇېت مىسسىيونېرلىرى بۇ مەتبەئەدە «ئىنجىل يۇھەننا» نۇسخىسىدىن ئۇيغۇرچە تەرجىمە ۋە پارچىلارنى باستۇرغان. يەنە خەتتى «مۇتەغەررەقە» نۇسخىسىنىمۇ باسقان. 1916 ـ يىللىرى تەقۋىم (كالىندار) كىتابىنى بېسىپ تارقاتقان. «شىنجاڭنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسى»، «ھېساب دەپتەرلىرى»، «تالۇن»، «يېڭى ھايات گېزىتى» پۈلى قاتارلىقلارنى باسقان. 1937 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن شۇېتلارغا 72 سائەت ئىچىدە چېگرادىن چىقىپ كېتىش بۇيرۇقى بېرىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مەتبەئەسىنى گېزىتخانىغا، دورىخانىسىنى سەھىيە ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىشقا تىزىملىتىش ئۈچۈن بارغانلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، چوڭ بىر ئۆيدە قاتتىق مۇقاۋىلىق ئۇيغۇرچە بېسىلغان نۇرغۇن كىتابلار بار ئىكەن. (مۇھەممەد ئوسمان ھاجىم: «ئىزدىنىشتىن تامچىغان تەرلەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2006 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 87 ـ بەت)

بەئە يوقالدى. بۇنىڭغا نارازى بولغان چەت ئەل ھاكىمىيەتلىرى شۇ دەۋرىدىكى ھاكىمىيەتكە قاتتىق بېسىم ئىشلىتىدۇ ۋە بۇ ۋەقەگە قاتناشقان پەردە ئارقىسىدىكى كىشىلەرنى ئېنىقلاپ جازالاپ بېرىشنى كۆچلۈك تەلەپ قىلىدۇ. تەجەللى ھەزرەت ئۆزىگە بولغان پايدىسىز ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قاغىلىقنىڭ زۇڭلاڭ، بورا، گۇمىنىڭ قوشتاغ، ئىسمىسلا دېگەن جايلىرىدا پاناھلىنىپ تۇرغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قەشقەر كوچىلىرىدىن بىر كۆرۈنۈش

شۇ مەزگىللەردە يېقىن بۇرادىرى ئابدۇقادىر دامۇللامنى چوڭقۇر سېغىنغان تەجەللى ھەزرەت مۇنداق قەسىدە بىلەن سالام يوللايدۇ:

ئۇھدى ئەلا ئەيدىننەسىمىل ئاتىرى،
ئەزكەسسالامى مەئەددۇئائىل ۋافىرى.

[خۇشپۇراق، يېقىملىق شامال ئارقىلىق نۇرلۇق سالىمىمنى كامىل دۇئا بىلەن قوشۇپ سوۋغا قىلىپ ئەۋەتىمەن.]

فى كوللى ئىسبادىي ۋە ئىمائىي ئىلەل،
خىللىل ۋە فىيىل ھوررى ئەبدىل قادىرى.

[ھەر كۈنى ئەتىگەن ـ ئاخشامدا ۋاپادار ئازاد، سىراداش دوستۇم ئابدۇقادىرغا!]

مەن زىكرۇھۇ فى مىقۋەلىي ۋە ۋىدادۇھۇ،

فى خاترىي ۋەخەيالۇھۇ فى نازىرىي.

[ئۇ بولسا ـ تىلىمدىن گەپ سۆزى، خاتىرەمدىن دوستلۇقى، كۆزۈمدىن خىيالى يىراق بولمايدىغان ئەڭ يېقىن بۇرادىرىمدۇر.]

بەشەرۇن ئەرا ھۇرروھە ئىللائىننەھۇ،
جەبەلۇن ۋەلاكىن بەھرو فەزلىن زاخىرى.

[ئۇنىڭ سۈرىتى ئىنسان بولغىنى بىلەن، ئۇ نازۇكلۇقتا روھقا، ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىدە تاغقا، ئىلىمنىڭ مولىلىقىدا دېڭىزغا ئوخشايدۇ.]

ئەلىئلمۇ ۋەتتەقۋا ھەلىفانە فىسسىھى،
لىللاھى زۇھەلىين ۋە سەۋبىن فاخىرى.

[ئىلىم بىلەن تەقۋالىق ـ ئۇنىڭ ئايرىلماس دوستى. ئۇنىڭ بۇ ئىككى زىننەتلىك كىيىمنى كىيىشى ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈنلا]...

مىن ئەجلى زاكەل بەھرى شەۋقىيە مائىجۇن،
ۋەلئەينۇ ئەبرا كەسسە ھابىل ھامىرى.

[ئىلىمنىڭ دەريىاسى بولغان مۇشۇ ئاغىنەمگە ئىشتىياقىم داۋامىلىق ئۆركەشلەپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ جۇدالىقىدىن كۆزۈم يامغۇرلۇق بۇلۇتقا ئوخشاش ياش تۆكمەكتە.]

دەپ يېزىپ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر سېغىنىشىنى ئىپادىلىگەن.

ئابدۇقادىر دامۇللا، قۇتلۇق ھاجى شەۋقىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېڭىسارىدا نۇر ھاجى «مەتبەئى نۇر» نامىلىق مەتبەئەنى تەسىس قىلىدۇ. زەردىسى قاينىغان شۇۋىت مىسسىيونىرلىرى خوتەن ۋىلايىتىدىن 30 بالىنى تۇتۇۋېلىپ گۆرۈگە ئېلىۋېلىش بىلەن شەرتلىشىپ قارشىلىشىدۇ. ئابدۇقادىر دامۇللىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باھاۋۇدۇن باي ئۇلارنى قۇتقۇزۇپ، ئۇدۇل ئىھساق كەنتىگە قايتۇرۇپ كېلىپ، ھۇسەينىيە مەكتىپىدە تەربىيەلەيدۇ. كېيىن ئۇلاردىن بوغالتىر، دۇككانچى، ئامبارچى،

ئـش بـاشقۇرغۇچىلار يېتىشىپ چىقىدۇ.

شۇ دەۋردىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەت چەت ئەل جاھانگىرلىكىگە خىزمەت كۆرسىتىش ئۈچۈن، 1924 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئەمەت مەزىننىڭ قولى ئارقىلىق ئابدۇقادىر داموللىنى بامدات نامىزىغا تاھارەت ئېلىۋاتقاندا پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرىدۇ. شائىر قۇتلۇق ھاجى شەۋقى ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ۋاپاتىغا قاتتىق قايغۇرۇپ يازغان:

قەشقەر يېڭىشەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋاتقان ئۇيغۇر قىزى

«ۋاھ! ھەسرەتا، بۇ دەھرنىڭ كارى ئىرۇ مىكىرۇ زەرەر،
ئادىتىدۇر غەدرۇ ـ ستەم، يوقتۇر مۇرۇۋۋەتتىن ئەسەر.»

دېگەن مىسرالار بىلەن باشلانغان مەرسىيەسى ئارقىلىق ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ گۇماشتىلىرىغا بولغان كۈچلۈك غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

دېمەك، بۇيۇك ئالىم تەجەللى بۇ تۇنجى گېزىتتىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيەسىنى، بېسىم ۋە جاھالەتكە قارشى كۈچلۈك ئىسيانكارلىق روھىنى، ئادالەت ھەققانـ

چارروسىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ قالدۇقى.

روسىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ـ پىتروۋسكى

تۇمەن دەريا سۈيىنى كېچىپ تۇرغان قەشقەر قىزلىرى

يەتكە بولغان ياڭراق خىتابنى جاراڭلاتتى. خەلق ئاممىسىغا خار ـ زەبۇنلۇقىنىڭ مەنبەسىنى كۆرسىتىپ بەردى ھەمدە ئۇيغىنىشقا، ئۆز ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىردى. شۇنداق قىلىپ بۇ مەتبەئەنى ئىشلىتەلەيدىغانلار تەربىيەلىنىپ كۆپەيگەنلىكتىن مەتبەئەدە 1928 ـ يىلى «ئىلمىي جۇغراپىيە» (دۇنيا جۇغراپىيەسى» دەرسلىك كىتابى بېسىلدى. بۇ كىتاب «ھۇسەينىيە» مەكتىپىدە ۋە ھەرقايسى مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلدى. بۇ كىتاب

قاتتىق مۇقاۋىلىق 205 بەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ باش قىسمىغا جۇغراپىيەلىك ئاتالغۇلارغا ئىزاھ بېرىلگەن. ئۇنىڭدا ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا، ئاۋستىرالىيە، جەنۇبىي ئامېرىكا، شىمالىي ئامېرىكا قاتارلىق قىتئەلەردىكى 89 دۆلەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، جۇغراپىيەلىك ئورنى كۆرسىتىلگەن. ئاخىرقى قىسمىغا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ (مۇستەملىكە دۆلەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يەر مەيدانى، نوپۇسى، ئېگىز تاغ چوققىلىرى، دۇنيادىكى چوڭراق دەريالار، كۆللەر، ئاراللار جەدۋەللەشتۈرۈلگەن.

1929 ـ يىلى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ دەرۋازىسى

بۇ كىتابنىڭ ئالاھىدە نەزەرگە ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، ۋەتەننىمىز جۇڭگونىڭ، جۇملىدىن غەربىي يۇرت ئالتە شەھەرنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەھۋالى بىرقەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. ئىچكى ئۆلكىلەردىكى چوڭراق بولغان 36 شەھەرنىڭ، شىنجاڭدىكى 41 ناھىيە (شەھەر)نىڭ 1928 ـ يىل بېشىدىكى شەھەر ئىچىدىكى نوپۇسى جەدۋەللەشتۈرۈلگەن. ئەپسۇسكى، بۇ مەتبەئەنىڭ قالدۇقلىرى ۋە بېسىلغان كىتابلار، گېزىت نۇسخىلىرىنىڭ نەدىلىكى ھازىرچە نامەلۇم.

ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ قەشقەردىكى قالدۇقى

قەشقەردىكى كۆن تاشلىق كىتاب

قەشقەر كونسۇلخانىسىدىكى تام مەش

دېمەك، تەجەللى قاتارلىق ئالىملارنىڭ يۇقىرىقى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى مەڭگۈ خاتىرىلەشكە ئەرزىيدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. مۇختار ماموت مۇھەممىدى: «خىرىستىيان دىنىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇندىرىجىسى» 1993 ـ يىلى 3 ـ سان، 93 ـ، 94 ـ، 95 ـ، 96 ـ بەتلەر.

2. مۇختار ماموت مۇھەممىدى: «ئالىم تەجەللىنىڭ ھاياتى، ئىجادىي پائالىيەتلىرى ۋە قەبرىسى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1991 ـ يىلى 4 ـ سان.

3. مۇختار ماموت مۇھەممىدى، «تەجەللى شېئىرلىرىدىن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى.

4. ئىمىنجان ئەھمىدى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» 3 ـ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 261 ـ، 212 ـ، 263 ـ، 264 ـ، 278 ـ، 279 ـ، 280 ـ، 281 ـ، 282 ـ بەتلەر.

5. «چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى گۆھەر زېمىن»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 480 ـ، 481 ـ، 482 ـ بەتلەر.

6. ئىبراھىم ئالپتىكىن، تۇرسۇنجان ئابدۇلجان: «ھۇسەينىيە مەكتىپى دەۋرىدىكى نەشرىياتچىلىق، گېزىتچىلىك ۋە ھۇسنخەتچىلىك»، «ھۇسەينىيە روھىي تەكلىماكاندىكى ئويغىنىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ نەشرى، 171 ـ بەتتىن 183 ـ بەتكىچە.

7. مۇستاپا مۇھەممەت باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى گۆھەر زېمىن»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى» 711 ـ، 712 ـ، 713 ـ، 714 ـ بەتلەر.

8. مەرھۇم نىمىتىللا ئەبەيدۇللا ھاجى، پەيزۇلخان ئىسھاق نەشرگە تەييارلىغان «فۇرقەت شېئىرلىرىدىن تاللانما»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

9. مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم: «ئىزدىنىشتىن تامچىغان تەرلەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2006 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

10. ئەسئەت سولايمان: «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

11. چېن ۋېي: «قەشقەر» چىڭداۋ نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە.

تەجەللىنىڭ ئاسترونومىيەگە قوشقان تۆھپىسىدىن ئۈچۈر

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

هاياتلىق ئالىمىدە ئاسترونومىيە ئىلمى مۇھىم پەنلەرنىڭ بىرى هېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار تەبىئەت ئالىمىنىڭ بىر قىسمى بولغاچقا ئادەم بەدىنىنىڭ تۈزۈلۈش فىزىيولوگىيەسى ۋە كېسەللىك ئۆزگىرىشىمۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى هەر خىل ئۆزگىرىشلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئاسترونومىيە ئىلمى ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئورنى، تارىلىشى، هەرىكىتى، شەكلى، قۇرۇلمىسى، خىمىيەلىك تەركىبى، فىزىكىلىق هالىتى ۋە ئۆزگىرىشى، تەرەققىي قىلىشى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. بۇ نۇقتا ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن بايقالغان هەم بۇ توغرىسىدا مەخسۇس تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىپ، ئاسترونومىيە ئىلمىنى ئەجدادلىرىمىز ئىلمىي پەلەكياد (ئاسمان جىسىملىرى) ئىلمى دەپ ئاتىغان هەم بۇ ئىلىمدا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ناهايىتى بۇرۇن نۇرغۇن قېتىملاپ ئەمەلىي كۆزىتىش ۋە تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق داۋالاش ئىشلىرىدا چوقۇم ئاسترونومىيەلىك قانۇنىيەتكە رىئايە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى تونۇپ يېتىلىپ، بۇ هەقتە قىممەتلىك مىراسنى قالدۇرغان. ئۇيغۇر ئالىمى ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبىن سىنا، يۈسۈف خاس هاجىب قاتارلىق ئالىملارنى بۇ هەقتە چوڭقۇر تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان دېيىشكە تامامەن هەقلىقمىز، ئەلۋەتتە. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مۇھەممەت هاشىم دېگەن كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان «كەشپۇل ئەسرار» (كۆچۈرۈلگەن قول يازما) دېگەن كىتابتا تۈرلۈك كېسەللىكلەرگە دىياگنوز قويۇشتا يۈلتۈزلارنىڭ دەۋرىگە ئاساسلىنىش ئۇسۇللىرى بايان قىلىنغان. ئوردۇ تىلى بىلەن تاش كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ يۈلتۈزلار دەۋرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ تەدبىرى بايان قىلىنغان. بۇنىڭغا يېقىنقى زامان هۆكۈمالىرىمىزدىن قەشقەرلىك هەيدەر ئاخۇنۇمنىڭ شاگىرتى سوپى ئاخۇنۇمنى مىسال قىلىش مۇمكىن. بۇ زات هەققىدە ئىبراهىم نىياز «تارىخىتىن قىسقىچە بايانلار» دېگەن كىتابنىڭ 29 ـ بېتىدە مەلۇمات بېرىپ «بۇ كىشىنىڭ داۋالاش ئۇسۇلى «تىپى لوقمان» سىستېمىسىدا بولۇپ، كېسەل داۋالاشتا قۇشلار ۋە ئۆسۈملۈكلەردىن تەييارلانغان دورىلار بىلەن سانسىزلىغان ئېغىر كېسەللىكلەرنى داۋالاپ ساقايتقان. ئۇ ئىلمىنۇجۇمدىن خېلى مەلۇماتلىق بولغاچقا كېسەللىكلەرنى يۈلتۈزلارنىڭ هەرىكىتىگە قاراپ، تەكشۈرۈش، كېسەل كىشىنىڭ سىرتقى قىياپىتىگە قاراپ هۆكۈم قىلىش ئۇنىڭ داۋالاشتىكى ئالاهىدىلىكى ئىدى» دەپ يازغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن مەشهۇر تېۋىپلىرىمىزدىن تەجەللى هەزرەتمۇ «تېببىي ئاسترونومىيە» گە ناهايىتى كامىل زات ئىدى. بۇ هەقتە خەلق ئارىسىدا كىشىنى هەيران قىلىدىغان نۇرغۇن رىۋايەتلەر بار.

تەجەللى كېسەل كۆرۈش، دورا بېرىشتە «تېببىي ئاسترونومىيە»لىك هادىسىلەرگە، روهى هالەتكە، شارائىتقا، دورىلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان. شۇنداق بولغاچقا دىياگنوزى توغرا، بۇيرىغان دورىلىرى هەم ئەرزان، ئۇنۇمى يۇقىرى بولغان.

بىزگە مەلۇم، ئۇيغۇر تېببابىتىنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسى تۆت چوڭ ماددا، يەنى ئوت، شامال، سۇ، تۇپراقتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تۆت ماددا تەبىئەتتە مەۋجۇت بولۇۋاتقان، بىر ـ بىرىگە زىت بولغان، ئەمما بىر ـ بىرىـ

نىڭ ۋاستىسى بىلەن يەنە بىرىكىپ، ئۆسۈملۈكلەردە ئۇندۇرمىنى، ھايۋانلاردا تۆرەلمىنى، مەدەنلەردە مۇئەييەن بىر جىسىم شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ دەپ قارىلىدۇ. تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قارىساق پەسىل تۆت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئەمما يەنە كېلىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان بىر پۈتۈن گەۋدە. شۇنداقلا ئادەم ئورگانىزمىنىڭ مەيلى باتىنى ياكى زاھىرى قىسمىدا پەيدا بولغان ھەر خىل ھالەت، يەنى سەپرا، قان، بەلغەم ۋە سەۋدانىڭ نورمال ۋە غەيرىي نورمال بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. شۇنداقلا يۇلتۇزلارنىڭ دەۋر ئالاھىدىلىكى ئوخشىمىغان بولغاچقا بىز ياشاۋاتقان بۇ ماكانغا بولغان تەسىرىمۇ ئوخشىمايدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» ۋە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارمۇ قۇياشنىڭ ئېكلىپتىكا ھەرىكەت يولىدىكى نۇرغۇن يۇلتۇزلارنى 12 بۇرچقا بۆلۈپ، ھەر 3 بۇرچنى بىر پەسىلگە، بىر يىلنى تۆت پەسىلگە ئايرىغان. ئۇنىڭ ئايرىش ئۇسۇلىدا ئەتىياز پەسىلىدە قۇياش ھەمەل، سەۋر، جەۋزا بۇرچلىرىدا تۇرىدۇ؛ ياز پەسىلىدە سەرتان، سۇنبۇلە، ئەسەد بۇرچلىرىدا تۇرىدۇ؛ كۈز پەسىلىدە مىزان، ئەقرەب، قەۋس بۇرجلىرىدا تۇرىدۇ. قىش پەسىلىدە جىددى، دەلۋە، ھود بۇرچلىرىدا تۇرىدۇ. ئەمما ھەمەل، ئەسە، قەۋس بۇرچلىرىنىڭ تەبىئىيىتى ئاتەش؛ سەۋرى، سۇنبۇلە، جىددى بۇرچلىرىنىڭ تەبىئىيىتى تۇپراق؛ جەۋزا، مىزان، دەلۋە بۇرچلىرىنىڭ تەبىئىيىتى شامال؛ سەرتان، ئەقرەب، ھود بۇرچلىرىنىڭ تەبىئىيىتى سۇ بولىدۇ دەپ قارايدۇ. زېمىندىن باشقا قۇياش ۋە ئاينى ئۆز ئىچىگە ئالغان مارس (مىرغا)، مېركۇرىي (ئاتارد)، يۇپىتېر (مۇشتىرى)، ۋىنىرا (زۆھرە)، ساتورن (زۇھەل) قاتارلىقلارنىمۇ ئاناسىر ئەربەئە بويىچە مۆتىدىل، مۇشتىرىنى قۇرۇق سوغۇق، زۆھرەنى ھۆل ئىسسىق، زۇھەلنى قۇرۇق سوغۇق دەپ قاراپ، 12 بۇرچ بىلەن، 7 سەييارىنى شۇ سابىت يۇلتۇزلار دەۋر قىلىپ ئايلىنىپ تۇرىدىغانلىقى، ئەگەر مەلۇم بىر سەييارە ئايلى-

نىپ ئۆز خۇسۇسىيىتىگە ماس كەلسە، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى؛ ئەگەر ماس كەلمىسە ئۇنىڭ شۇ خىل ئۆز خۇسۇسىيىتىنىڭ ھېچقانداق رولى بولماستىن، بەلكى زىت ئەھۋاللارمۇ ئوتتۇرغا چىقىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن: شامالغا تەئەللۇق سەييارە، تۇپراققا تەئەللۇق بۇرچقا كىرسە بوران چىقىدۇ ھەم قان بىلەن سەۋدا ئارىلىشىپ كېتىپ ياكى غەيرىي قاننى ياكى غەيرىي سەۋدانى پەيدا قىلىپ، شۇ خىل كېسەلنىڭ پەيدا بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ قارايدۇ ۋە باشقىلار. ئاستىرونوملىرىمىز يەنە بىر ھەپتىنى 7 كۈننگە، 7 كۈننى 7 خىل يۇلتۇزغا تەققاسلىغان بولۇپ، بىرىنچى دۈشەنبە كۈنى قەمەر، سەيشەنبە كۈنى مىررىخ، چارشەنبە كۈنى ئاتورۇت، پەيشەنبە كۈنى مۇشتەرى، جۈمە كۈنى زۆھرە، شەنبە كۈنى زۇھەل، يەكشەنبە كۈنى شەمىس، دەپ يەكۈن چىقارغان ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرىنى مۇشۇ يۇلتۇزلار بويىچە ئورۇنلاشتۇرغان.

دېمەك، يۇقىرىقى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆز ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىگە بولغان تونۇشى، كۆزىتىشى، يەكۈنلىشى ئاستىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىلمىي قاراشلىرىنى تېبابەت ئىلمىگە سىڭدۈرۈپ، ئالاھىدە ھەم ئۆزگىچە بولغان تېببىي ئاسترونومىيە ئىلمىنى يارىتىپ ۋە ئۇنى تېببىي ساھەدە قوللىنىپ ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئىشلىرىدا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئىلىم - پەن تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە بىز يەنىلا تارىخىي مىراسلاردىن ئايرىلالمايمىز. بولۇپمۇ ئۇيغۇر تېببابەت ئىلمىنىڭ تارىخى ئۇزۇن ھەم ئىلمىي ئاساسىي كۈچلۈك بولۇپ، نەزەرىيەسى ۋە ئەمەلىيىتى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەجدادلىرىمىز قالدۇرغان ئەنئەنىلىرىمىزدىن يىراقلاپ كېتەلمەيمىز. بۇ جەھەتتە تېببىي ئاسترونومىيە ئىلمىنى

قېزىش، رەتلەش، شاكىلىنى ئېلىۋېتىپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىش ھەم ئۇنى يېڭى تېببىي ئۇتۇق سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت تەرەققىيات خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىش تولىمۇ زۆرۈر. شۇ بىر زۆرۈرىيەت سەۋەبىدىن ئۇيغۇرلاردىكى «تېببىي ئاسترونومىيە» قاراشلىرىنىڭ يازما ۋە غەيرىي يازما مەنبەلىرىنى قانداق قېزىش، ئۇنى قانداق رەتلەش، قانداق قوبۇل قىلىش ھەم ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن ماسلاشتۇرۇپ قارىغاندىكى ئىلمىي قىممىتى قاتارلىق مەسىلىلەردىكى تەتقىقاتنى كۆچەيتىش مۇھىم، ئەلۋەتتە. شۇڭا ئالىم تەجەللىنىڭ ئاسترونومىيەگە قوشقان تۆھپىسىدىن خەلقىمىزگە ئۇچۇرلۇق مەلۇمات بەرگىمىز كەلدى.

تەجەللى «مېھنەت تاغى» نامىلىق شېئىرىدا:

گەر جاھاننى ئىشق ئىچرە بولسا سۈبھۇ ئاپتاپ،
ئول مېنىڭ چاكى گىرىبانىم بۇ كۆڭلۈم داغىدۇر.

(ئەگەر ئىشق دۇنياسى ئىچىدە تاڭ يورۇپ قۇياش چىقسا، بۇ سۈبھىنىڭ ئۇپۇق يېرىپ چىقىشى، مېنىڭ ياقامنىڭ يىرتىلىشى، قۇياش كۆڭلۈمدىكى ھەسرەت دېغى.)

«قارا رەڭ ئاقتىن گۈزەل» نامىلىق قەسىدىسىدە:

بولدى چۈن زەررىن لەۋاھى سۈبھ ئاقلىقىدىن نۇرى بار،
قىلدى ئالەم ئەرسەسىدىن قارا تۈن فەۋجى فىرار.

(سۈبھى ئاق نۇرىدىن ئالتۇن بايرىقىنى تىكلىگەندى، ئالەم سەھنىسىدىن تۈننىڭ قارا گۇرۇھى قاچتى.)

كىيمىش ئەردى قارا ئەتلەستىن ھەۋا بىر تەيلىسان،
ئانى مېھىر ئەتتى زىيا تىرناغى بىرلە تار - تار.

(قارا ئەتلەستىن پۇركەنجە تون كىيىۋالغان ھاۋانىڭ قارا تونىنى، قۇياش نۇر تىرنىقى بىلەن تال - تال قىلىپ يىرتىۋەتتى.)

چەشمەئى خۇرشىد نۇر ئەمۋاجى بىرلە دەھرنىڭ،
يۇپ يۇزىدىن قارەسىن كۆزگۈدەك ئەتتى ئابىدار.

(قۇياش بۇلىقىنىڭ نۇر دولقۇنلىرى جاھاننىڭ يۈزىدىكى قارىنى ‹قاراڭغۇنى› يۇيۇپ سۈپىسۈزۈك ئەينەكتەك روشەن قىلدى.)

كەلدى ئەخبار ئىچرە شەنبە سەئد ئانىڭ كەۋكەبى،
سەئد ئەكبەر ئۆزرە رەڭگى قارادۇر ساھىب شىكار.

(رىۋايەتلەردە شەنبە كۈننىڭ يۇلتۇزى بەخت يۇلتۇزىدۇر، ئاشۇ بەخت يۇلتۇزىنىڭ رەڭگى قارا، بۇ يۇلتۇز چىققان ۋاقىتتا ھەممە ئىش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ.)

كۈن ئىرۇر ئاق، تۈن قارا، كۆر پەزلىنى قۇرئاندا كىم،
تۇشتى «ۋەللەيل» ئەۋۋەلۇ كەلدى مۇئەخخەر «ۋەننەھار».

(كۈندۈز ئاق، كېچە قارا. كېچىنىڭ ئۇلۇغلىقىنى قۇرئاندىن كۆرگىنىكى، كېچە ئالدىدا، كۈندۈز ئاخىرىدا بايان قىلىنغان.)

ئۇل زۇھەلكىم تاپتى ئانىڭ دەۋرىدە ئادەم ۋۇجۇد،
چەرخ ئۆزرە قارا رەڭ ئىلە قىلۇر ئەئدانى خار.

(ئادەم ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋاقىت زۇھەل يۇلتۇزىنىڭ دەۋرى ئىدى. ئۇ بۇ ئالەمدە دۈشمەنلىرىنى قارا رەڭ بىلەن يەڭدى.)

قارا تۈنلەردىن شىبى قەدرى شەبى مىئراج ئېرۇر،
قەئرى دەريا زۇلمەتىدۇر جايى دۇررى شاھۋار.

(شەبى قەدرى ۋە مىراج قارا كېچىدە بولغاندەك، دېڭىزنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرى قاراڭغۇ بولسىمۇ، ئەمما بۇ قاراڭغۇلۇقتا شاھلارغا لايىق گۆھەر بولىدۇ.)

باق زەبەرجەد سەقمىنىڭ قەندىل بەيزاسىغا كىم،
قارا تۈن سىمرۇغىنىڭ ئول بەيزەسىدۇر، زەر نىگار.

(كۆك ئاسماننىڭ چاراقلاپ تۇرغان چىراغلىرىغا قارا، ئاسماننى

بېزەپ تۇرغان ئاشۇ چىراغ قارا تۇن سۇمرۇغنىڭ تۇخۇمى ئەمەسمۇ؟)

ھەقتائالا رەھمەتىن ئالەمگە ياغدۇرماق ئۈچۈن،

ئاق بۇلۇتدىن قارە بۇلۇتتۇر زىيادە پەيزى بار.

(تەڭرى ئالەمگە ئۆز رەھمىتىنى ياغدۇرماق بولغاندا ئاق بۇلۇتتىن كۆرە قارا بۇلۇتنىڭ يامغۇرى كۆپ بولىدۇ.)

رەڭگىلەردە قارادىن يوقتۇر يۇقارى ھېچ رەڭ،

كىم يۇقارى تۇرمىش ئانىڭ يۇلتۇزى ئەنجۇم سۇۋار.

(رەڭلەرنىڭ ئىچىدە قاردىن يۇقىرى تۇرىدىغان رەڭ يوق، چۈنكى قارا رەڭنىڭ يۇلتۇزى يۇلتۇزلار ئىچىدە ھەممىدىن ئۈستۈندۇر.)

مۇرەففى ئىس سەمائى بارىز ئىنرزىن،

مەھا بىتۇھا فۇۋۇيقەل فەرقەدەينى.

(ئۇ ئۆيلەرنىڭ ئاسمانلىرى ئىرزەتنىڭ زېمىنىدا يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ زېمىننىڭ تۇرار ئورنى فەرقىدان ئاملىق ئىككى يۇلتۇزنىڭ سەل ئۈستىدىدۇر.)

زەررە قىلماس جەھانغا نەززارە،

تاپماسا ئافتابىدىن ئىنزار.

(ئەگەر قۇياش چىقمىسا زەررىچىلەر جاھانغا كۆز ئاچالمايدۇ.)

مېھرى رەخشەنگە زەررە تەئسىرىن،

باۋەر ئەتكەي قاچان ئولۇلئەسسار.

(ئۇتكۇر كۆزلۈك كىشىلەر چاراقلاپ تۇرغان قۇياشقا زەررىچىلەرنىڭ تەسىر يەتكۈزەلىشىگە قانداقمۇ ئىشەنسۇن.)

تائىرۇر قۇتبى جەنۇ بىيۇ شىمالى سابىت،

تافەلەك سەھنىدە نۇر يەتتە كاۋا كىپ سەييار.

(پەلەك سەھنىسىدە يەتتە يۇلتۇز بولۇپ تاكى قۇتۇبنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغىچە بەرقارارىدۇر.)

يۇقىرىقى مىسرالاردىن ئالىم تەجەللى ھەزرەتنىڭ ئاسترونومىيە ئىلمىي جەھەتتىكى تالانتىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

مەن تەجەللى ھەزرەتنىڭ ئىلمىنۇجۇم ھەققىدە كىتاب يازغانلىقىغا دائىر ئۇچۇرلارغا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى» نىڭ 1985 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا مەرھۇم شائىر، تېببىي ئالىم نېمىتۇللا ئەبەيدۇللا ھاجىنىڭ «فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدىكى ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە» نامىلىق ماقالىسىدىن ئۇچراتقان ئىدىم.

مەن 2000 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى بۇ مەلۇماتنى تەكشۈرۈپ بېقىش ئۈچۈن يەكەنگە بېرىپ، نىمىتۇللا ئەبەيدۇللا ھاجىم بىلەن كۆرۈشتۇم. نىمىتۇللاخان ھاجىم مېنى ئۆيىدە قىزغىن كۈتۈپ مېھمان قىلغاندىن كېيىن، يەكەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن پېنسىيەگە چىققان مەرھۇم ھېببۇللا مۇھەددىن ئاكا بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئۇ ئاكىمىز بىلەن تەجەللى ھەزرەتنىڭ ئىلمىنۇجۇم كىتابى ھەققىدە قىزغىن سۆھبەتلەشتۈق ۋە سۆھبەت خاتىرىسى قالدۇردۇق. مەن بۇ سۆھبەت خاتىرىسىنى جامائەتچىلىككە شۇ بويىچە يۇز كۆرۈشتۈرۈپ قويۇشنى توغرا تاپتىم. سۆھبەت خاتىرىسىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە: (تەجەللى ـ مۇجەللى) «ئىلمىنۇجۇم ھەققىدە»

كىتاب 600 ~ 700 بەت ئارلىقىدا خوتەن قەغىزىدە پاتلانغان، قوقەنت سىياسى بىلەن يېزىلغان، يۇلتۇزلارنىڭ ئىسىملىرى، شەكلى، ئارىلىقى، تۇرۇش ئورۇنلىرى ئىسخېملىق كۆرسىتىلگەن. كىتاب 1957 ـ يىلى 5 ـ ئايلاردا قاغىلىق كاسكا كەنتىدىكى خېلىلخان غوجىنىڭ ئۆيىدىن تېپىلغان. يەكەن ناھىيىلىك كۈتۈپخانا ھېببۇللا مۇھەددىن ئارقىلىق سېتىۋالغان. ئىككى ئايدىن كېيىن (7 ـ ئايدا) قايتا كىتاب ئىزدەش باھانىسى بىلەن قاغىلىققا چىقتىم. مۇسا ئاخۇن باشلىق تۆت ئائىلىنى زىيارەت قىلدىم. ئۇلار بىلەن سۆھبەتلەشتىم.

ئۇلارنىڭ دىيىشىچە، ھەر چارشەنبە كېچىسى سائەت بىر ئەتراپىدا يۇلـ
تۇزلارنىڭ تۆگلۈكتىن كىرىپ موردىن چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتۇق،
ھەزرىتىم (تەجەللىنى دېمەكچى) چارشەنبە كېچىسى ئۇخلىمايتتى.
«خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ ۋىردە ئوقۇش بىلەن بولاتتى. بۇ ۋاقىت
تا كىشى قوبۇل قىلمايتتى. باشقا ۋاقىتلاردا تىببابەتچىلىك بىلەن شۇ
غۇللىناتتى.»

كىتابنىڭ تېشى قېرىن تاشلىق (ئۆچكە تېرىسىدە)، ئىچى پاتلان
غان خوتەن قەغىزى، قېرىن تاشلىقنىڭ ئۈستىدە ئالتە شوئار شەكىل
لىك يۇلتۇز شەكلى چوشۇرۇلگەن، چوڭلىقى 16 كەسلەم ئەتراپىدا.

1958 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى مەن يىغىۋېلىنىپ كۈرەش
كە تارتىلدىم (يەرلىك مىللەتچى بولۇپ). ئەنۋەر بايتۇر 9 ـ ئاينىڭ ئوت
تۇرىلىرىدا مۇھەممەتتۇردى ھاجى (شۇ چاغدىكى مەدەنىيەت ـ مائارىپ
ئىدارىسىنىڭ باشلىقى) نىڭ جاۋەننى چېقىپ ئېلىپ بېرىشى بىلەن
كىتابنى ئېلىپ كەتكەن.

قىزىققۇچىلار تەجەللىنىڭ «ئىلمىنۇجۇم ھەققىدە» نامىلىق كىتاب
نى تېپىپ تەتقىق قىلغاندا، تەجەللىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى
ئاسترونومىيە تارىخىمىزغا قوشۇلغان شانلىق نامايانىدىلىرىدىن ھەممەي
لەن پەخىرلىنىمىز، ئەلۋەتتە.

ئىسپات بەرگۈچى: ھېببۇللا مۇھىددىن، يەكەن ناھىيەلىك مەدە
نىيەت يۇرتى

2000 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى كەچ سائەت 12:45 دە

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ھاجى ئابدۇلھەمىد ئەلى: «ئۇيغۇرلارنىڭ «تىببىي ئاسترونومـ
يە» قاراشلىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش تىزىسلىرى»، «ئۇيغۇر

تىببابەتچىلىكى» ژۇرنىلى، 1998 ـ يىللىق 3 ـ سان. 1 ـ 2 ـ 3 ـ
بەتلەر.

2. مۇختار مامۇت مۇھەممىدى تۇزگەن: «تەجەللى شېئىرلىرى
دىن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

3. 2000 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ھېببۇللا مۇھىددىن،
نىمىتۇللا ئەبەيدۇللا ۋە ساۋۇت داۋۇتلار بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەت خا
تىرىسى.

تەجەللىنىڭ ئۇيغۇر تىبابىتىگە قوشقان تۆھپىسى ھەققىدە

تەجەللى ئۇيغۇر تىبابىتىنى تاكامۇللاشتۇرۇش ئۈچۈن مۇھەممەت ئەزەمخاننىڭ ئىسلام دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان «ئىكسىرى ئەزەم» ناملىق كىتابىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتابنىڭ تەرجىمىسى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقۇلۇپ كەتكەن.

ئالىم تەجەللى مىللەتنىڭ روھىنى تۈزەش ئۈچۈن شىئىرىيەتكە، تېنىنى تۈزەش ئۈچۈن تىبابەتكە زور ئىشتىياق بەرگەن.

1991 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەت شىپاخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مەرھۇم ئابدۇقادىر ھاجى ساقلىغان «مىزان تىب» ناملىق كىتابنىڭ باش ۋە ئاخىرقى قىسىملىرىغا تەجەللىنىڭ قول يازمىسىدىكى يەككە دۇرىلار رېتسېپىدىن 75 پارچىسى كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن قوشۇپ چاپلاپ قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا قۇرۇق يۇتەل، ئىچى ئۆتكۈ (ئىچى سۇرۇش)، قورساق ئاغرىقى، قىزىل، باش ئاغرىقى، بوۋاسىر، قۇلاق ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاشنىڭ ئاددىي رېتسېپلىرى بار.

تەجەللى ناشتىلىق ھەققىدە شۇنداق تەلىمات بېرىدۇ.

ھەسەل بىرلە سىرىق ياغۇ ئىسىق نان،[1]

بېرى پەھمۇ[2] بىرى ئەقلۇ[3]، بىرى جان.

---

① بۇ مىسرانى مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم سۆزلەپ بەرگەن.

② پەھمۇ ـ پەم.

③ ئەقلۇ ـ ئەقىل.

تەجەللى كۆپ ئۇچرايدىغان بەزى كېسەللىكلەرنىڭ شىپاسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك رېتسېپلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

تەجەللى بالىلارنىڭ ئورنىغا سىيىپ قويۇش كېسەللىكى ھەققىدە:

تۆگىنىڭ يۇڭىنى يوتىسىغا باغلىۋالسا سۈيدىكى توختىمايدىغان كىشىلەرگە ۋە ئورنىغا سىيىپ قويۇش بالىلارغا پايدا قىلىدۇ.

چىش ئاغرىقى توغرىسىدا:

ئۆلەكنىڭ چىشىنى چىشى ئاغرىغان ئادەم ئېسىۋالسا، پايدا قىلىدۇ.

چىش ئاغرىقىغا كىسلاتادىن بىر تامچە تەگكۈزسە پايدا قىلىدۇ.

ئەگەر چىشنى ئېلىۋەتمەكچى بولسا، دانىكانى چىشنىڭ تۈۋىگە بىرقانچە كۈن قويسا چىشنى چىقىرىدۇ.

قورساق ئاغرىقى (ئىچ ئۆتكۈ) نىڭ شىپاسى توغرىسىدا:

توشقاننىڭ سۈتىنى ئىچۈرسە، قولۇنجى (بىر خىل قورساق ئاغرىقى) كېسىلىگە شىپا قىلىدۇ.

قارا ھېلىلىدىن ئىككى مىسقالنى يۇمشاق سوقۇپ يېرىم مىسقال يەنچەلگەن رۇمبەدىيان بىلەن قوشۇپ قايناق سۇ بىلەن ئىچۈرسە ئوبدان پايدا قىلىدۇ.

كۆز كېسەللىكلىرى توغرىسىدا:

كىچىك بالىنىڭ سۈيدىكىنى قىزىتىپ يۇڭ بىلەن كۆزگە چاپسا، كۆزنىڭ قىزىللىقىنى يوقىتىدۇ.

پاختەكنىڭ قېنى بىلەن قارا كەپتەرنىڭ قېنى (بۇ ئىككىسىنى) بەرەس (ئاقكېسەل) گە چېپىلسا، رەڭگىنى ئۆزگەرتىدۇ. ئەگەر كۆزگە چېپىلسا، كۆزنىڭ جاراھەتلىرىگە پايدا قىلىدۇ.

مۇشۇكنىڭ ئۆتى كۆزگە تارتىلسا، كېچىدىمۇ كۈندۈزدىكىگە ئوخشاش كۆرىدىغان بولىدۇ.

كالىنىڭ ئۆتى ئارىپىبەدىيان سۈيى بىلەن كۆزگە تارتىلسا، كۆز ئاغرىقىغا پايدا قىلىدۇ ۋە روشەنلىشىدۇ.

ھەرقانداق ھايۋاننىڭ ئۆتىنى كۆزگە تارتسا، كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاشىدۇ.

شەقىقە (نېرۋا كېسەللىكى) گە ئىختىرا قىلغان رېتسېپلىرى:

ئادەمنىڭ چېچىنى بوينىغا ئاسسا، شەقىقىگە پايدا قىلىدۇ.

تۈلكىنىڭ مەرگەن چىشىنى تۈتقاقلىق كېسىلى بار بىمارغا ئېسىپ قويسا، ياخشى بولىدۇ.

ئاق ياكى قىزىل خورازنىڭ تاجىسىنى ساراڭلىق تۈتقاندا يېسە پايدا قىلىدۇ.

چاشقاننىڭ بېشىنى چىگە رەختكە ئوراپ بېشى ئاغرىيدىغان ئادەمنىڭ بېشىغا ئېسىپ قويسا، پايدا قىلىدۇ. تۈتقاقلىق كېسىلىگە مەنپەئەت قىلىدۇ.

ئاق ئۆچكىنىڭ مۈڭگۈزىنى ئېزىپ، لاتىغا يۆگەپ ئۇخلاۋاتقان ئادەمنىڭ بېشىنىڭ ئاستىغا قويسا، بېشىدىن ئېلىۋەتمىگۈچە ئۇ كىشى ئويغانمايدۇ.

مەست كىشىگە ئاچچىق، قېنىق نەرسىلەرنى ئىچكۈزسە ئەسلىگە كېلىدۇ.

كونا باش ئاغرىقىغا يۆلبەدىيان ئۆسۈملۈكنىڭ كۆك بەرگىنى سوقۇپ يۆلزىمات قىلسا (بېشىغا تېڭىلسا) پايدا قىلىدۇ.

قۇرۇقتىن بولغان قاتتىق باش ئاغرىقىغا ۋە قۇلاق ئاغرىقى ھەمدە چىش ئاغرىقى قاتارلىقلارغا (ئەگەر يازدا بولسا)، بەدىيان ئۆسۈملۈكنىڭ كۆك بەرگىنى سوقۇپ سىرتتىن چاپسا، ئوبدان پايدا قىلىدۇ.

خورازنىڭ تاشلىقىنى قورۇپ تۇغماس خوتۇن كىشىگە يېگۈزسە، (ھەيزدىن پاك بولغاندا) ئېرى بىلەن بىر ياستۇققا باش قويسا، ھامىلدار

بولىدۇ.

زىياناشلاردىن مۇداپىئەلىنىش تەدبىرلىرىگە دائىر رېتسېپلار:

قېچىرنىڭ (قارا) تۈيىقىنى ياكى قېنىنى بوسۇغىنىڭ ئاستىغا كۆمسە، چاشقان يېقىن كەلمەيدۇ. ئۆيدە شۇنىڭدىن ئىسرىق سالسىمۇ بولىدۇ.

كالىنىڭ يېغىنى زەرىنىڭ بىلەن بىرگە كۆيدۈرۈپ ئۆيىنى ئىسلىسا چايان، يىلان ۋە باشقا ھاشارەتلەر ئۆيىنى تاشلاپ قاچىدۇ.

ئۆيدە كاۋىنىڭ يوپۇرمىقىنى ياكى سەلىخەنى كۆيدۈرۈپ ئۆيىنى ئىسلىسا، چۈشىن قېچىپ كېتىدۇ.

كاۋىنىڭ يوپۇرمىقىنى قاينىتىپ ئۆيگە چاچسا، چۈشىن كىرمەيدۇ.

تەجەللى رېتسېپلىرى ــ ئالىم ھۈسەيىنخان ئەكبەر (تەجەللى) ھەزرەتنىڭ ئۈزۈن يىللىق ئېلىپ بارغان تەجرىبە تەتقىقاتىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ تېبابەتچىلىكى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى كېيىنكى دەۋردە ۋە ھازىرقى دەۋر تېبابەتچىلىكى ئۈچۈنمۇ مۇھىم ئاساس بولۇش روسىنى ئوينايدىغان قىممەتلىك رېتسېپلارنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئۇ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلغۇسى. لېكىن بۇ رېتسېپلارنى كۆپ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەجرىبە قىلىش ئىمكانىيىتىم يوق دېيەرلىك، شۇڭا تېبابەت ئورۇنلىرىنىڭ تەجرىبە ـ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ھەقىقىي يەكۈن چىقىرىپ، بىمارلار ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

تەجەللى دورىگەرلىك جەھەتتە قەدىمكى تېببىي كىتابلاردىكى نۇسخىلار ۋە ئۆز تەجرىبىسىدىن ئۆتكۈزگەن نۇسخىلار ئاساسىدا تەرياق، ھەببى زۇفا، ھەببى جەۋھىرى، ئازاراقى، پولات كۈشتىسى، سىماب كۈشتىسى ۋە بەدەننى كۈچلەندۈرىدىغان ھالۋايى بىزە قاتارلىق ئېسىل

دورىلارنى ياساپ چىقىپ، خەلقنى كېسەل ئازابىدىن قۇتۇلدۇرغان. ئۇ «تەجەللى نۇسخىلىرى» ناملىق رېتسېپلار توپلىمىنى قالدۇرۇپ كەتكەندىن باشقا، نۇرغۇن شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ چىققان. ئۇنىڭ يەنە تېبابەتكە دائىر بىر پارچە كىتابى باھاۋۇدۇن باينىڭ مەتبەئەسىدە بېسىلغانلىقى مەلۇم، لېكىن ھازىرغىچە كۆرۈشكە ئىمكانىيەت بولمىدى. ئۇ 7000 خىل دورىنىڭ ئىسمىنى بىلگەن، 5000 خىلدىن ئارتۇق دورا ياسىغان.

ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەھىيە ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقان. خوتەن ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىسىدىكى داڭلىق تېۋىپ، مۇدىر ۋىراچ مەرھۇم تۇردى ھاجىم (1862 ~ 1987) ۋە قاغىلىق يۇسۇپ ئەپەندى، ياسىن ئاخۇن داموللا، سەيدىنا ئەپەندى (ئافغانىستانلىق)، سادىق مەخسۇم، گۇمىدىن مەھمۇت ھاجىم، ئىبراھىم ھاجىم، قەشقەردىن يۇسۇپ ھاجى قەشقەرى، مۇسا ئاخۇنۇم قاتارلىقلار ئۇنىڭ تەربىيەسىدە بولغان داڭلىق تېۋىپلاردىندۇر.

تەجەللىنىڭ تېبابەتكە دائىر ئەسەرلىرىدىن «شىپايى سىيادادى»، «مۇجەررەباتى تەجەللى»، «شىپايى شەيخ»، «مۇرەببى تەجەللى» [1] قاتارلىق تېببى كىتابلارنىڭ بارلىقىدىن ئۇچۇر ئالدۇق. «شىپايى سىيادادى» ناملىق تېببىي ئەسىرى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا.

① «مۇرەببى تەجەللى» ناملىق كىتابتا توپىدىن مىس، مىستىن ئالتۇن ئايرىش تېخنىكىسى ئادەم مېڭىسىنىڭ ئوپېراتسىيەسى، مېڭىدىكى سالمىنى ئېلىش راك كېسەللىكىنى داۋالاش، يۇرەك ۋە بۆرەك كېسەللىكىنى ئوپېراتسىيە قىلىش، ئىلمىي ھېكمەت ۋە سۈنئىي قۇدرەت سۆزلىنىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «تەجەللى ـ مۇجەللى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

② ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ئىككىنچى قىسىم 2 ـ كىتاب قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى باستۇرغان.

③ مۇختار مامۇت مۇھەممىدى: «ئالىم ھۇسەينخان تەجەللىي ھاياتى، ئىجادىي پائالىيەتلىرى ۋە قەۋرىسى توغرىسىدا» قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1991 ـ يىلى 4 ـ سان.

④ سىدىق رەھمەت، مۇختار مامۇت مۇھەممىدى: «مەشھۇر ئۇيغۇر تېۋىپلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

⑤ مەرھۇم ئابدۇ قادىر ھاجى تەمىنلىگەن تەجەللىنىڭ قول يازما رېتسېپلىرى.

شىپايى سىيادادى

رەتلىگۈچىلەر: سەئىد قۇتبىدىنخان، مۇكەررەمخان مەخسۇم ھاجىم،
ھۇسەيىن مەخسۇم، مۇختار مامۇت مۇھەممەدى

1. تومۇر تۈتۈشنىڭ بايانى:

تومۇر تۈتۈشتا پۈتۈن زېھىننى يىغىپ بىمارنىڭ تومۇرىنى ئەستايىدىل تۈتۈش، تومۇر تۈتۈۋېتىپ باشقىلارنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماسلىق ھەم گەپ قىلماسلىق، گەپ قىلىشقا توغرا كەلسە پەقەت بىمارغىلا گەپ قىلىش كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا دىياگنوز قويۇشقا تەسىر يېتىدۇ. تومۇر تۈتقاندا ئىككى قولدىن تۈتۈش كېرەك. ھازىر بەزىلەر تومۇرنى بىر مىنۇت، يېرىم مىنۇت كۆرۈپلا كېسەلگە باھا بېرىدۇ. بۇنداق قىلىش تېببىي خادىملىرىمىز ئۈچۈن نومۇس. تېۋىپلار پۈتۈن زېھىننى تومۇرغا قارىتىشى، كەم بولغاندا 10 مىنۇت، ئوشۇق بولغاندا 40 مىنۇت ئەتراپىدا تومۇر تۈتۈش، ئاندىن دىياگنوز قويۇش كېرەك.

ئىككى تومۇر ئوخشاش ھالەتتە ئېگىز ـ پەس، ئاجىز سوقسا، يۈرەكنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر تومۇرنىڭ سېلىشى ئاستا ھەم توختاپ يەنە سوقۇشقا باشلىسا، يۈرەك رىتىمسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ھالەتتە ئاستىلاشقا باشلىغان تومۇر يۈرەك مۇسكۇل تىقىلمىسىنى بىلدۈرىدۇ. باشلىنىشتا ناھايىتى قاتتىق سوقۇپ، كېيىن پەسلەپ كەتكەن تومۇز يۈرەك سانجىقىنى بىلدۈرىدۇ. يۈرەك كېسىلى 7 خىلغا بۆلۈنىدۇ. يۈرەك كېسەللىكلىرى «شىپايى قۇلۇب»، «تېببىي ئەكبەر»، «شىپايى تەجەللى»، «قانۇنچە» قاتارلىق كىتابلاردا

ئوخشاش سۆزلىنىدۇ.

ئەگەر تومۇرنىڭ سوقۇشى ئىككى بىلەكتىن تەڭ ئۈچ تەرەپكە سوقسا، ئاشقازاننىڭ ئاجىزلىقىنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر قولنىڭ يان تەرىپىگە سوقسا، ئاشقازاندا سوغۇق يەل بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر ئالدى تەرەپكە سوقسا، ئاشقازاندا قۇرۇق ئىسسىق يەل بارلىقىنى بەلگىلەيدۇ. قولنىڭ دۈمبىسى تەرەپكە سوقسا، قۇرۇق سوغۇقتىن بولغان ئاشقازانىنى بەلگىلەيدۇ. كۆپ بىمارلار مۇشۇ كېسەلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئاشقازان قاناپ كېتىش، سېسىق كېكىرىش، مەيدىسى ئېچىشىش، ئاچچىق سۇ يېنىش، ھۆ بولۇش، قۇسۇش، قاداغلىشىپ ئاغرىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلسە بۇنى ئاشقازانغا ئارتىش كېرەك. ئەگەر تومۇر تېگىگە چۈشۈپ كېتىپ، ناھايىتى سۇس ھالەتتە 10 مىنۇتتىن 15 مىنۇتقىچە ئوخشاش سوقسا، قەۋزىيەت بولغانلىقىنىڭ ئالامىتىدۇر. ئەگەر تومۇرنىڭ سوقۇشى ناھايىتى سۇس، ئاخىرلىشىش ناھايىتى قاتتىق، قولنىڭ مەڭزىگە سوقسا، ئىچى سۈرۈپ كەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر.

تومۇر ئىككى قولدىن تەڭ سوقۇپ بىر سېكۇنتتىن ئۈچ سېكۇنتقىچە ئۈزۈلۈپ قالغان بولسا، باش ئاغرىقىنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر تومۇر يەنە يۈرەك تەرەپكە سوقسا، زۇكام تەككەنلىكىنى بەلگىلەيدۇ.

ئەگەر بىر بىلەكنىڭ تومۇرى يۈرەك بىلەن ئوخشاش سوقۇپ، يەنە بىر بىلەكنىڭ تومۇرى قارشىلاشسا بۇ رېماتىزمنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر تومۇر ناھايىتى راۋان سوقۇپ، ئارقىدىن تىترەپ كېتىپ توختاپ قالسا، پالەچنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر ئىككى بىلەكنىڭ تومۇرى ئوخشاش سوقۇپ، تومۇر ئىچ يان تەرەپكە چۈشۈپ كەتسە، پۈت ـ قول، بەل بوغۇملىرىنىڭ تېلىش ئالامەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر بىر تەرەپنىڭ تومۇرى تەۋرەپ، يەنە بىر تەرەپنىڭ تومۇرى زەئىپلىشىشكە باشلىسا، بۇ بۆرەك كېسىلىنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر تومۇر يۈرەك بىلەن ئوخشاش ھەم

15 مىنۇتتىن 30 مىنۇتقىچە سۇس، زەئىپ سوقسا، بۆرەك كېسىلىنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر تومۇر ئىككى تەرەپكە تەۋرەپ سوقسا، بۆرەككە تاش چۈشكەن ئالامەتلەرنى بەلگىلەيدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئايالنىڭ ئېغىر ـ ئاياغ بولۇپ قالغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ.

تومۇرنىڭ سوقۇشى يۈرەك تومۇردىن ئۆزگىرىپ، بوغۇلۇپ ـ بوغۇلۇپ سالسا، ئۆپكە كانايچە ياللۇغىنى بەلگىلەيدۇ. بۇنداق ئۆپكە كېسەللىرى يۈرەك ئاجىزلىقى، تاماقنى قالايمىقان يېيىش، يېمەكلىكنى كەلسە ـ كەلمەس يېيىش، ئاشقازان ئاجىزلىقى، كېچىسى تەرەتكە چىقىقاندا شامالداپ قېلىش، ئۆپكىگە هاۋا چۈشۈپ كېتىش، تەن ئاجىزلىقى، قۇۋۋەت يېتىشمەسلىك ۋە يەيدىغان تەمىناتنىڭ ناچارلىقىدىن كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر تومۇر چۆچۈپ، هەجىمى ناهايىتى ئېغىر سوقسا، ئۆپكە تۇبېركۇلىيۇزنى بەلگىلەيدۇ.

2. تۇرلۇك كېسەللىكلەرگە بېرىلىدىغان دورىلار:

(1) يۈرەك كېسىلىگە بېرىلىدىغان دورىلار:

سەپرا ۋە سەۋدادىن بولغان يۈرەك كېسىلىگە مەجۇنە مۇپەررىھ ياقۇت بېرىلىدۇ.

تەركىبى: تېشىلمىگەن مەرۋايىت، گاۋزىۋەن، بىخ مارجان، بەھمەن سەفىد، گۈلسۇرۇخ، كەهرىۋا، تۇرۇنج پوستى، ئاق پىلە غوزىسى، سېمىز ئوت ئۇرۇقى، هەر بىرى 6 گىرامدىن، كافۇر بىر گىرام، قىزىل هەسەن ـ هۇسەن ياقۇت، تۇخۇمى كەشنەس.

تەييارلاش ئۇسۇلى:

ياقۇت كۈمۈش قاچىدا گىلى هېكمەت قىلىنىدۇ. مەرۋايىت، بىخ مارجان، تۇخۇمى كەشنەس ئايرىم ـ ئايرىم هالدا مىس قاچىدا قويۇلىدۇ. ئاندىن يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، ئىككى ـ ئۈچ هەسسە سىرىق هېلىلە مۇرابباسىدا مەجۇنە قىلىنىدۇ.

يېيىش ئۇسۇلى: كۈنىگە بىر گىرامدىن ئۈچ گىرامغىچە، ۋاقتى ئالتە ئايدىن بىر يىلغىچە بولىدۇ.

يۈرەك سانجىقى كېسىلىگە: گاۋزىۋەن 12 گىرام، ئاچچىق ئالما ئۇرۇقى، قاپاق ئۇرۇقى، ئانار چېچىكىنىڭ هەربىرىدىن 9 گىرام، ئالتۇن ۋاراق 10 دانە، كۈمۈش ۋاراق 15 دانە، ئەمبەر 2 گىرام، يۈرەك ئوت 15 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى:

يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بىر هەسسىدىن ئىككى هەسسىگىچە هەسەلدە مەجۇنە قىلىنىدۇ. يېيىش ئۇسۇلى كۈنىگە 9 گىرامدىن 15 گىرامغىچە، ۋاقتى ئۈچ ئايدىن توققۇز ئايغىچە بولىدۇ.

(2) ئاشقازان كېسىلىگە بېرىلىدىغان دورىلار:

1 ـ ئۇسۇلى: تاۋۇز ئۇرۇقى، ئالما قېقىنىڭ، ئەنجۇر قېقى هەربىرىدىن 9 گىرام، مەستىكى 6 گىرام، قۇرۇق پىننە 3 گىرام، زەنجىۋىل 5 گىرام، ئاق بەھمەن، قىزىل بەھمەن، هېلىلە، سانانىڭ هەر بىرىدىن 3 گىرام، بۇلارنى يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، ئالما مۇرابباسى بىلەن مەجۇنە قىلىنىدۇ. يېيىش مىقدارى كۈنىگە 10 گىرامدىن 15 گىرامغىچە. ئاشقازان ئاغرىقى، ئاشقازان كۆپۈش، قاداقلىشىش، هېق تۇتۇش، هۆ بولۇش قاتارلىق كېسەللەرگە بېرىلىدۇ.

2 ـ ئۇسۇلى: سەبرە، مەستىكى، جۇۋۇنە هەربىرى 3 گىرامدىن، زەنجىۋىل، قېلىن دارچىن، سوزاپ 5 گىرامدىن، سودا (توغرىغا) 10 گىرامدىن، قارامۇچ، ئاقمۇچ 3 گىرامدىن، تاۋۇز ئۇرۇقى 15 گىرام، يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، سىرىق ياغ بىلەن مەجۇن قىلىنىدۇ.

بېرىش ئۇسۇلى: بىر گىرامدىن 3 گىرامغىچە. سىسىق كېكىرىش، مەيدىسى ئېچىشىش، قۇسۇش، هۆ بولۇش قاتارلىق كېسەللەرگە

بېرىلىدۇ.

قورساق ئاغرىقىغا بېرىلىدىغان دورىلار:

كەشىمىر پوپۇرمىقى، ئوسما ئۇرۇقى، يۇمغاقسۇت ئۇرۇقى ھەربىرى 9 گىرامدىن، سېرىق ھېلىلە پوستى 10 گىرام، بەدىيان 6 گىرام، ئاقمۇچ 5 گىرام، جۇۋۇنە 3 گىرام، سوزاپ 5 گىرام، سەبرە قوقۇرە 3 گىرام، ماۋۇدان بىر گىرام، سودا 5 گىرام، بۇلارنى يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، شاپتۇل ئۇچكىسى يېغىنى تاتلىق قىلىپ، بىر ھەسسىدىن ئىككى ھەسسىگىچە مەجۇنە قىلىنىدۇ.

يېيىش مىقدارى: بىر گىرامدىن 3 گىرامغىچە. قورساق ئېچىشىپ ئاغرىش، ئۇلۇنجى، ئۇچەي ئالمىشىپ قېلىش، قورساقتا يەل قاپلىشىش، قورساق قاداقلىشىپ ئاغرىش، قەۋزىيەت كېسەللىرىگە بېرىلىدۇ. (يۇقىرىقى دورىلارنىڭ رېتسېپ ئىسمىلىكى كىتابىنىڭ ئەسلي نۇسخىسى كونىراپ يىرتىلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىسمىلىرى يېزىلمىدى).

(3) ئۆپكە كېسەللىكلىرىگە بېرىلىدىغان دورىلار:

زۇكام ۋە ئۆزۈك نەزلە كېسىلىگە: نېلۇپەر، ئاق لالە چېچىكى، بىنەپشە ھەربىرى 6 گىرامدىن، قاپلىق شوخلا بىر گىرام، پىرسياۋشەن 5 گىرام، چامغۇر ئۇرۇقى 9 گىرام، چىغ چېچىكى 10 گىرام، قارا ئۆزۈك 30 گىرام، سانا 5 گىرام، لىمون بىر گىرام، چىلان 50 گىرام، شەمەنزىل 10 گىرام، بەدىيان يىلتىزى 10 گىرام، كۆكئانار چېچىكى 5 گىرام، كەھرىۋا 3 گىرام، ئەيسەنتۇم رۇمى 5 گىرام، يۇقىرىقى ماتېريالارنى 15 مىنۇتتىن 30 مىنۇتقىچە بولغان ئارىلىقتا قازانىنىڭ تۆۋىنىگە يېپىپ قاينىتىلىدۇ. يۇقىرى بېسىم بىلەن قاينىتماسلىق كېرەك. قۇمچاق كۆزى قىلىپ ئاستا ـ ئاستا قاينىتىش كېرەك. شېكەر ياكى قەنت قوشۇلمايدۇ. بېرىش مىقدارى 50 ~ 100 گىرامغىچە، ناھايىتى تېز تەسىر كۆرسىتىدۇ.

يۆتەل ئارىلىشىپ كەلگەن زۇكامغا: كۆكئانار غوزىسى 10 گىرام، ئەينۇلا گۈلى 50 گىرام، زىرىق 6 گىرام، يۇمغاقسۇت 3 گىرام، ئالقات 5 گىرام، بىنەپشە 15 گىرام، زۇلپىار 6 گىرام، تەمرى ھىندى 5 گىرام، چىلان 10 گىرام، گاۋزىۋەن 5 گىرام، ئاق لەيلى 10 گىرام، قاپاق چېچىكى 5 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقىلارنى 10 مىنۇتتىن 15 مىنۇتقىچە قازاندا قاينىتىش كېرەك. قازاننىڭ تۈۋىگى يېپىلمايدۇ. ئاستا ـ ئاستا قاينىتىش كېرەك. شېكەر ياكى قەنت بىلەن قاينىتىلىدۇ. ئاندىن كېيىن سوۋۇتۇپ، سوۋۇغان ۋاقىتتا قازاننىڭ تۈۋىگىنى يېپىۋېتىش كېرەك.

بېرىش مىقدارى: 100 گىرامدىن 200 گىرامغىچە بولىدۇ.

تەسىرى: ئاغرىق پەسەيتىش، تەرلىتىش، بەدەننى يېنىكلىتىش، قاننى سۈرتۈش، چوڭ تەرەتنى بوشىتىش، ئاغرىقنىڭ ئاچچىقىنى يانداۋرۇش، ئۇيقىنى ياخشىلاش، قاتتىق يۆتەلنى توختىتىشقا شىپا بولىدۇ.

تەپ بولغان زۇكامغا: سەرپىتان 30 گىرام، سىركە 500 گىرام، بادىرەنجى بۇرا 10 گىرام، نېلۇپەر 5 گىرام، سېمىز ئوت ئۇرۇقى 9 گىرام، ئەسپەنتۇم رۇمى 5 گىرام، ئەپتىمون 10 گىرام، قارا ئۆزۈك 5 گىرام، ئالقات 10 گىرام، كەرەپشە 6 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقىلارنى قازاندا قاينىتىپ، تۈۋاقنى مەھكەم يېپىش كېرەك. قاينىتىش ۋاقتى 10 مىنۇتتىن 20 مىنۇتقىچە، شېكەر ياكى قەنتنى قاينىتىپ بولغاندىن كېيىن قوشۇش كېرەك.

بېرىش مىقدارى 30 گىرامدىن 50 گىرامغىچە بولىدۇ. ئۇسسۇزلۇق، پۇت ـ قولى قىزىش، بوغۇم ئاغرىقى، بەل ـ پۇت تېلىش، جىگەر خاراكتېرلىك زۇكام، قىزىتما قايتۇرۇش قاتارلىقلارغا بېرىلىدۇ.

ئۆپكە تۈبىركۈلىيۇزغا: ھەببەبىل سان، بەلىيۇن ھەربىرى 9 گـ
رامدىن، ئەپيۇن 3 گرام، ئىپار بىر گرام، قاپاق ئۇرۇقى 30 گرام،
ئاق تۈربۈت، ئاق كۆكنار ئۇرۇقى، شەمەنزىل، مىڭدىۋانە ئۇرۇقى ھەربـ
رى 15 گرامدىن، پەتەر سالىيۇن 15 گرام، ئاقموچ 10 گرام، لا-
چىندانە 50 گرام، ئاچچىق بادام مېغىزى 30 گرام، گاۋزىۋەن، جىگدە
چېچىكى ھەربىرى 20 گرامدىن، زەپەر 3 گرام، ئانار چېچىكى، قـ
زىلگۈل چېچىكى ھەربىرى 10 گرامدىن، سۈقامۇنيا 6 گرام،
كۈندۈر 9 گرام، چۆپچىدە 9 گرام، بوزدان 10 گرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقىلارنى يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن
ئۆتكۈزۈپ، بىھى مۇرابباسى بىلەن مەجۇن قىلىندۇ.

يېيىش مىقدارى: كۈنىگە 5 گرامدىن 10 گرامغىچە، ۋاقتى 3
ئايدىن 9 ئايغىچە.

تەسىرى: ئېغىزمان ئاغرىش، نەپەس سىقىلىش، يۆتەلنى يانداۋرال-
ماسلىق، كۆكسى چىڭقىلىپ ئاغرىش، كۆپ ھاسىراش، يۈرەك ئاجىز-
لىق، ئۈيقىسىزلىق، بېشى ئېغىر بولۇش كېسەللىرىگە شىپاھ بولىدۇ.

ئۆپكە كاناي ياللۇغىغا: ئۇچ كىلوگرام ئاق چامغۇر ئۇرۇقى يېغـ
نى ئوتتۇراھال ھالەتتە قازاندا تاتلىق ئېتىش كېرەك. ئاندىن كېيىن
ئىككى كىلوگرام جىگدە چېچىكىنى قىرقىپ تاشلاش كېرەك. بىر
كىلوگرام قىزىلگۈل چېچىكى، 250 گرام ئاق كۆكنار ئۇرۇقىنى
يۇمشاق سوقۇپ، چامغۇر ئۇرۇقىنىڭ يېغىغا ھەممىنى ئارىلاشتۇرۇپ،
قاچىنىڭ ئاغزىنى نېپىز داكا بىلەن ئوراپ، ئاپتاپتا 30 كۈندىن 40
كۈنگىچە قويۇش كېرەك.

يېيىش مىقدارى: ئەتىگەنىنى 10 گرام، كەچتە 10 گرام، كۈنىگە
20 گرام ئىستېمال قىلىش كېرەك.

تەسىرى: ئۆپكىنىڭ ئىششىقىنى يانداۋرۇش، يۈرەك جامچى ئەترا-

پىدىكى خىلىتلارنى ھەيدەش، يۈرەك ئىششىقى، يۆتەل، كانايدىكى غىژ ـ
غىژنى ھەيدەش، يۇتقۇنچاق ياللۇغى، زاتىل، ئانگىنا. بۇ دورىنىڭ ئەڭ
ئىلغار يېرى شۇكى ئەجىلى تولمىغان، ئېغىر كاناي ياللۇغى كېسىلـ
گە شىپا بولىدۇ.

يۆتەلگە: بادام تالقىنى، ئالما قېقى، تاتلىق بادام مېغىزى، ئاچچىق
بادام مېغىزى ھەربىرى 30 گرامدىن، قاپاق ئۇرۇقى مېغىزى 60
گرام، چۈچۈكبۇيا يىلتىزى 15 گرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكتىن
ئۆتكۈزۈپ، كۈنىگە بىر گرامدىن 3 گرامغىچە يېيىلىدۇ.

تەسىرى: ئادەتتىكى يۆتەل، كۆكسىنى بوشىتىش، كانايدىكى ھاۋا-
لارنى ھەيدەپ چىقىرىش، بەلغەم بوشىتىش، مېڭىنى ياخشىلاش، ئۇيقۇ
كەلتۈرۈش، يۈرەكنى ياخشىلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

(4) جىگەر كېسىلىگە يېرىلىدىغان شەربەت دورىلار:

ئىخىايى شەمبەر 50 گرام، تەرخەمەك ئۇرۇقى 100 گرام،
سىركە 100 گرام، تۈخۈمى كاسىن 60 گرام، جۇۋۇنا 30 گرام، ئەپـ
تىمون 15 گرام، سەرپىتان 10 گرام، بەدىيان يىلتىزى، كەرەپشە
يىلتىزى، ئۇدخام ھەربىرى 9 گرامدىن، تۈخۈمى كەشنەس، ئاق لالە
ئۇرۇقى ھەربىرى 60 گرامدىن، بۇغداي كىراخمالى 30 گرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى ماتېرىياللارنى قازانغا سېلىپ
تۆۋەن بېسىمدىكى ئوتتا قاينىتىش كېرەك. 20 مىنۇتتىن 40 مىنۇتقـ
چە دەملەپ قاينىتىلىدۇ. ئاندىن قازان بىلەن سوۋۇتۇپ، 6 سائەتتىن
10 سائەتقىچە تۇرىدۇ.

ئىشلىتىش ئۇسۇلى: 30 گرامدىن 50 گرامغىچە يېرىلىدۇ.

تەسىرى: ئۆتكە تاش چۈشۈشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. جىگەر سېرىق
كېسىلى، يۇقۇملۇق جىگەر كېسىلى، جىگەر ئىششىپ قېلىش، جـ

گەردىن سۈيۈقلۇق قايتىش، ھۆ بولۇش كېسەللىرىگە بېرىلىدۇ.

(5) ئانگىنا، يۇتقۇنچاق ۋە كاناي ياللۇغىغا بېرىلىدىغان دورىلار:

كەرەپشە، موزا، كىتىر ھىندى، كۆپىكى دەريا، شۇتۇت مونىكى ھەربىرى 5 گىرامدىن، سېرىق ھېلىلە، قارا ھېلىلە ھەربىرى 3 گىرامدىن، قۇرۇتۇلغان كاكىنەج 3 گىرام، لىمون بىر گىرام، سەبرە بىر گىرام، كافۇر 3 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: ئارىلاشتۇرۇپ يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، تەييارلىنىدۇ.

تەسىرى: ئانگىنا، كاناي ياللۇغى، يۇتقۇنچاق ياللۇغى، ھۆللۈكتىن بولغان يۆتەل كېسەللىرىگە ئىنتايىن شىپا بولىدۇ.

كۈنىگە يېرىم گىرامدىن بىر گىرامغىچە بېرىلىدۇ.

(6) ئۇپقان (دىيابىت) كېسىلىگە بېرىلىدىغان دورىلار:

1 ـ نۇسخا: سەلقە، ئەپيۇن، كەترا، كۈندۈر، قەھرىبا، پۇرچاق، نۇقۇت، شالغۇت ھەربىرى 10 گىرامدىن، چىلاپا، چەلغوزا، پىستە مېغىزى ھەربىرى 15 گىرامدىن، ياڭاق مېغىزى 50 گىرام، كەندىر، زېغىر، كۈنجۈت ھەربىرى 15 گىرامدىن، كالا مۇڭگۈزى 100 گىرام، بۇغا مۇڭگۈزى 50 گىرام، دانىكا 30 گىرام، سەرپىستان 15 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى ماتېرىياللارنى يۇمشاق سوقۇپ تالقان قىلىپ، ئەتىگەنلىك تاماقنىڭ ئالدىدا ۋە كەچلىك تاماقنىڭ ئالدىدا بىر قېتىمدىن، ھەر قېتىمدا 10 گىرامدىن 15 گىرامغىچە يېيىش كېرەك.

2 ـ نۇسخا: ئەرەب يېلىمى، ئۆرۈك يېلىمى، كەترا، مەستىكى ھەر بىرى 6 گىرامدىن، مۇرمەككە 7 گىرام، ئاقمۇچ، قارامۇچ، پىلپىل ھەربىرى 5 گىرامدىن، كەھرىۋا، تۇرۇنجى پوستى، خۇلىنجان، بەھمەن سەبىت، ئەقىل قەھرا ھەربىرى 9 گىرامدىن، دانىكا 15 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى ماتېرىياللارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، 100 گىرام نەشە، 50 گىرام ئۆچكە يېغى، 2 كىلوگىرام سۇ بىلەن قاينىتىپ، ئۆچكە يېغى، نەشىنىڭ مىكروپلىرىنى ئايرىۋېتىپ، نوقۇت چوڭلىقىدا ھەبە قىلىنىدۇ.

يېيىش مىقدارى: 3 گىرامدىن 10 گىرامغىچە، 6 ئايدىن 20 ئايغىچە ئۇنۇمى كۆرۈلىدۇ.

3 ـ نۇسخا: دىيابىتنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك دورىسى مەجۇنە پەرۋادى بولۇپ، تەركىبى مۇنداق:

مىڭدىۋانە، شەھەنزەل ھەربىرى 5 گىرامدىن، ۋاڭ ئۇرۇقى 2 گىرام، نەشە 5 گىرام، لاچىندانە 10 گىرام، قەلەمپۇر، گۈلدارچىن ھەربىرى 2 گىرامدىن، لىمون 3 گىرام، دانىكا 15 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى خام ماتېرىياللارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، ئۈزمە شىرنىسى بىلەن نوقۇت چوڭلىقىدا مەجۇن قىلىنىدۇ.

تەسىرى: ئىسپېرما تۇتالماسلىق، ئۇيقىسى قېچىش، سەۋدا، سەرسان، سۇنۇق، ئاز ساندىكى دىيابىتقا بېرىلىدۇ. دورا مەست قىلىش، ئۇخلىتىش، ئاغرىق پەسەيتىش، ھوشسىزلاندۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئادەمنى ھەيران قالدۇردىغىنى ئىسپېرمىنى ناھايىتى بەك تۇتىدۇ، ھەرقانداق خۇمارنى باسىدۇ.

يېيىش مىقدارى: 2 دانىدىن 5 دانىغىچە، 50 گىرام قايناقسۇ بىلەن ئىچىلىدۇ. ھەربىر قېتىم چاي ئىچسە بىر قېتىم مەست قىلىدۇ.

قېنىدا ماي بار ئۇپقان (دىيابىت) كېسىلىگە بېرىلىدىغان شەربەت:

زىرىق، ئالقات، گاۋزىۋەن، لىننىپەر ھەربىرى 250 گىرامدىن، سانا 50 گىرام، ئاق جىگدە 500 گىرام، چىلان 500 گىرام، لىمون 30 گىرام، بۇنۇس 50 گىرام، كىكىنىش 15 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى خام ماتېرىياللارنى قازانغا سېلىپ، سۇس ئوتتا پېرىم سائەتتىن بىر سائەتقىچە بولغان ئارىلىقتا قاينىتىلىدۇ. ئاندىن خۇلىنجان، چوچوكبۇيا يىلتىزى، قىزىل ئۇزۇم ئۇرۇقىنىڭ ھەربىرىدىن 30 گىرام، يۇمشاق سوقۇپ يۇقىرىقى شەربەتكە ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىش كېرەك. قاينىتىلىۋاتقاندا دورىنىڭ 5 ھەسسىسچىلىك سۇ قوشۇش كېرەك. قاينىتىپ بولغاندىن كېيىن پاكىزە سىقىپ خامدىن ئۆتكۈزۈپ، ھەر قېتىمدا 30 گىرامدىن 100 گىرامغىچە ئۇچ ۋاخ ئىستېمال قىلىش كېرەك.

تەسىرى: قانغا ماي چۇشۇش، يۇقىرى قان بېسىم، بېشى ئاغرىش، پۇت ـ قولى تېلىش، نەپەس سىقىلىش، ئۇستىخانلىرى قولۇشۇش كېسەللىرىگە بېرىلىدۇ.

(7) باش ئاغرىقىغا بېرىلىدىغان دورىلار:

سوقمۇنيا 3 گىرام، كۆك كافۇر بىر گىرام، ۋاڭ بىر گىرام، ئاپېلسىن 2 گىرام، سېرىق گۈل 5 گىرام، بەلىك 3 گىرام، قاپاق ئۇرۇقى 10 گىرام، مىڭدىۋانە ئۇرۇقى 3 گىرام. گاۋزىۋەن 9 گىرام، ئىپار بىر گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى خام ماتېرىياللارنى يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، سىركە ياكى ئاچچىقسۇ بىلەن نوقۇت چوڭلىقىدا ھەببە قىلىش كېرەك.

يېيىش مىقدارى: 2 داندىن 5 دانىغىچە.

تەسىرى: باش قاتتىق ئاغرىش، ھۆ بولۇش، چېكىسى ئاغرىش، مېڭە ئاغرىش، ئارقا مېڭە ئاغرىش كېسەللىرىگە بېرىلىدۇ.

(8) ئۇنتۇغاقلىققا بېرىلىدىغان دورا:

جاۋارىش، نەسىيان، ھېلىلە، كابىلە 30 گىرام، ئامىلە 15 گىرام، سېرىق ھېلىلە پوستى 30 گىرام، زەنجىۋىل 10 گىرام، سىيادان، جۇ-

ۋۇنە، ئاپېلسىن ھەربىرى 10 گىرامدىن، چىلغوزا مېغىزى، بادام مېغىزى، ياڭاق مېغىزى ھەربىرى 15 گىرامدىن، گاۋزىۋەن 50 گىرام، زەپەر 10 گىرام، سوت ئېمىۋاتقان ئوغلاقنىڭ مېڭىسىدە مەجۇن قىلىنىدۇ. يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇش كېرەك.

يېيىش مىقدارى: كۈنىگە 3 گىرامدىن 9 گىرامغىچە.

كېسەلگە ئىشلىتىش ئۇسۇلى: ئۇنتۇغاقلىق، ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى تۆۋەنلەش، سەرسانە، بېشى قېيىش، كۆزى تورلىشىش، كۆڭلى ئېلىشىش، كۆپ ئاچچىقلىنىش كېسەللىرىگە شىپاھ بولىدۇ.

(9) ئىستىرخا، پالەچكە بېرىلىدىغان دورىلار:

تازىلانغان كۈچۈلا 30 گىرام، ئەقىل قەھرا 10 گىرام، كالىنىڭ پېيى 250 گىرام، ئاھ بەھمەن 40 گىرام، قارامۇچ 10 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بىر ھەسسىسىدىن 2 ھەسسىسگىچە ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ مەجۇنە قىلىنىدۇ.

ئىشلىتىش مىقدارى: كۈنىگە 3 گىرامدىن 6 گىرامغىچە. ئۇنۇمى 15 كۈندىن بىر ئايغىچە كۆرۈلىدۇ. پالەچ، پەي بوشاپ كەتكەن، ماڭالماي ئولتۇرۇپ قالغان، جىنسىي ئاجىزلىشىپ كەتكەن كېسەللەرگە بېرىلىدۇ. سىرتتىن ياغلايدىغىنى نەرگىس يېغى دەپ ئاتىلىدۇ. ئالدى بىلەن بىر كىلوگىرام كۈچۈلىنى 2 كىلوگىرام سۇغا چىلايمىز. ئاندىن كېيىن 40 كۈن ئاپتاپتا قويىمىز. كېيىن ئۇنى سىقىمىز. كۈچۈلىنى سۈزۈۋېتىپ، ئۇنىڭ سۈيىگە 10 مىڭ دانە چۈمۈلە تاشلاپ، يەنە قىرىق كۈن ئاپتاپتا قويىمىز. كېيىن چۈمۈلىنى سىقىپ ئېلىۋېتىپ، قىزىلگۈل چېچىكىدىن بىر كىلوگىرام تاشلايمىز. 40 كۈن ئاپتاپتا قويىمىز. ئاندىن كېيىن قىزىلگۈل چېچىكىنى سىقىپ ئېلىپ، شىشىگە قاچىلاپ، كېسەل بولغان جاينى بوش ھالەتتە ياغلايمىز. بۇ يەنە

پەي بوشاپ كېتىش ئەرلەردىكى جىنسىي ئاجىزلىق كېسەللىرىگە شىپاھ بولىدۇ. جىنسىي ئەزا ئەتراپىغا چاپسا (بوش چېپىش كېرەك)، تۆت سائەتتىن 6 سائەتقىچە دىك تۇرغۇزىدۇ. جىنسىي ئەزانى ئۇزارتىش ۋە يوغىنىتىش كۆچىگە ئىگە. بىر نەچچە قېتىم تەجرىبە ـ سىناقتىن ئۆتكەن ئەك ئالىي دورا.

لەقۋا، پالەچكە شىپاھ بولىدىغان دورىلار:

ئەقىل قەھرا 0.6 گىرام، قۇندۇز قەھرا 0.3 گىرام، ئاق سەندەل، قىزىل سەندەل ھەربىرى 0.9 گىرامدىن، گاۋزىۋەن 0.15 گىرام، ئودخام 0.5 گىرام، ئاق تۇربۇت 0.3 گىرام، ئەنبەر 0.3 گىرام، بەسباسە 0.6 گىرام، بۇلار ياڭاق يېغى بىلەن مەجۇن قىلىنىدۇ.

يېيىش مىقدارى: كۈنىگە 0.3 گىرامدىن 0.6 گىرامغىچە. مۇددىتى ئۈچ ئايدىن ئالتە ئايغىچە.

سىرتتىن ئىشلىتىلىدىغان دورا: ئەقىل قەھرا 0.15 گىرام، پىلپىل 0.15 گىرام، قەلەمپۇر، زەنجىۋىل، دارچىن، جورۇز، سىيادان، ئادراسمان ئۇرۇقى ھەربىرى 0.15 گىرام، بۇلار بىر جاك تۆگە لوككىسىنىك يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، 15 كۈن ئاتىنىك قىغىغا كۆمۈلىدۇ. پاختىدىن توقۇلغان رەختكە ئېلىپ، ئاندىن كېسەل بولغان ئەزانى ياغلايدۇ. ئىچىدىن بېرىش قاتتىق مەنئى قىلىنىدۇ. ئەرلىك ئاجىزلىق، جىنسىي ئىقتىدار ئاجىزلاپ كەتكەن، پەي بوشاپ كەتكەن، جىنسىي ئەزا كىچىك بولۇپ قالغان، ئىسپېرما تېزلەپ كەتكەن كېسەللىكلەرگە ۋە مەنىي تۇتالماسلىق، مەزى بېزى يالىلۇغى كېسەللىرىگە شىپا بولىدۇ. بولۇپمۇ ئادەمنى ھەيران قالدۇردىغىنى جىنسىي مۇناسىۋەتكە ناھايىتى تېز تەسىر كۆرسىتىدۇ.

سەقەنقۇر 0.15 گىرام، ئەقىل قەھرا 0.9 گىرام، بۇقا چېۋىسى 0.9 گىرام، دارچىن 0.9 گىرام، سۆلەپ، ئەپيۇن ھەربىرى 0.9 گىرامدىن، قارامۇچ 0.6 گىرام، پىلپىل، كۈندۇر، بىلىۋت ھەربىرى 0.9 گىرامدىن، گۈلنار 0.6 گىرام، مەرۋايىت 0.9 گىرام، ئىپار 0.6 گىرام، ناۋات 0.15 گىرام، كۈچۈلا 0.9 گىرام، شاقاقۇل، بۇغا مۈڭگۈزى ھەربىرى 0.9 گىرامدىن، داناكا 0.15 گىرام، تۆگىنىك مەيدىسىدىن ئالغان پىشلاق.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ، 100 دانە ئاق قۇچقاچ مېڭىسىگە ئارىلاشتۇرۇپ، نوقۇت چوڭلىقىدا ھەببە قىلىنىدۇ. يېيىش مىقدارى كۈنىگە بىر دانىدىن 3 دانىگىچە. 10 كۈندىن 15 كۈنگىچە. ئۈنىڭدىن ئېشىپ كېتىشكە قەتئىي بولمايدۇ.

(10) رېماتىزمغا شىپاھ بولىدىغان دورىلار:

ئاق تۇربۇت، قىزىل بەھمەن ھەربىرى 6 گىرامدىن، كەرەش، رەۋەندە چىنى، مۇرمەككە ھەربىرى 9 گىرامدىن، سورۇنجان 15 گىرام، ئوسما ئۇرۇقى، كەرەپشە، يۇمغاقسۇتنىك قۇرۇق شېخى ھەربىرى 6 گىرام، ئېگىر، سانا، سىرىق ھېلىلە پوستى ھەربىرى 15 گىرام، بادىرەنجى بورا 10 گىرام، موقەل، ئاسارۇن ھەربىرى 6 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بادام يېغى بىلەن پۇرچاق چوڭلىقىدا ھەببە قىلىنىدۇ. يېيىش مىقدارى كۈنىگە 6 دىن 9 غىچە.

(11) كۆز كېسەللىكلىرىگە بېرىلىدىغان دورىلار:

كۆزنىك قىچىشىش، چاپاقلىشىش، قادىلىپ ئاغرىش، كۆزگە خال پەيدا بولۇش، كۆزنىك تېگى قاداقلىشىپ ئاغرىش، بىر نەرسىنى ئىككى كۆرسىتىش، قۇلاق غوڭۇلداش ئەھۋاللىرى كۆرۈلسە شامچە بورا پۇچىقى، سۈمبۈل ئاسارۇن، ھېلىلە، سىيا ھەربىرى 3 گىرامدىن، زەپەر 6 گىرام، ئىپار 3 گىرام، ئەنبەر 3 گىرام، لاجىۋەرد، تۇرۇپ ئۇرۇقى ھەربىرى 3 گىرامدىن، غارىقۇن، ئۇستا قۇددۇس ھەربىرى 6 گىرام

رامدىن، قاپاق ئۇرۇقى مېغىزى 30 گرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكـ تىن ئۆتكۈزۈپ، ناۋات قىيامى بىلەن نوقۇت چوڭلىقىدا ھەببە قىلىنـ دۇ.

يېيىش مىقدارى: كۈنىگە 6 دانىدىن 9 دانىغىچە بولىدۇ. مۇددىتى 15 كۈندىن بىر ئايغىچە.

(12) بۆرەككە تاش چۈشۈشكە شىپاھ بولىدىغان دورا:

تەرخەمەك ئۇرۇقى، تۇرۇپ ئۇرۇقى، چىلگە قوغۇن ئۇرۇقى، ئىز- خەرمەككە ئۇرۇقى ھەربىرى 5 گرامدىن، ئودىغام، ھىجىر ياھودى 10 گرامدىن، ئەرمىدون ئۇرۇقى 10 گرام، لىمون، كافۇر ماۋۇدانە، ئەپيۇن ھەربىرى بىر گرامدىن، سەبرە 6 گرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكـ تىن ئۆتكۈزۈپ، تېرەك يېلىمى بىلەن نوقۇت چوڭلىقىدا ھەببە قىلـ نىدۇ. بېرىش مىقدارى 10 دانىدىن 15 دانىغىچە. 5 سائەتتىن 10 سا- ئەتكىچە ئۇنۇمى كۆرۈلىدۇ.

دىققەت قىلىدىغان ئىشلار: بۆرىكىدىكى تاشنىڭ چوڭلۇقى بىر سانتىمېتىردىن ئېشىپ كەتكەن بىمارلارغا بەرمەسلىك كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا ئۆلۈم بىلەن ئاياقلىشىدۇ.

(13) بەرەس (ئاقكېسەل) گە بېرىلىدىغان دورىلار:

قاقىلە، سىيادان، سىركە قايمىقى، سېمىز ئوت ئۇرۇقى، سېرىق ھېلىلە، ئەينۇلا، غارىقۇن ھەربىرى 15 گرامدىن، فۇنياۋشەن 10 گرام، زەپەر 5 گرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ تۆۋەن بېسىم بىلەن 2 سائەتتىن 5 سائەتقىچە قاينىتىلىدۇ.

ئىشلىتىش مىقدارى: 30 گرامدىن 50 گرامغىچە. ناھايىتى

تېز تەسىر كۆرسىتىدۇ، سىرتتىن ئىشلىتىلىدۇ.

(14) بوۋاسىر كېسىلىگە بېرىلىدىغان دورىلار:

ئەرمىدىن ئۇرۇقى، نۆشۈدۈر ھەربىرى 15 گرامدىن، بەسباسە 9 گرام، يانتاق چېچىكى 250 گرام، ئاقموچ، چاكاندا مېۋىسى ھەربىرى 6 گرامدىن، تەرەنجىۋىل 15 گرام، تۇغۇرغا 10 گرام، تاغ پىننىسى 10 گرام، كۆپىكى دەريا 10 گرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكـ تىن ئۆتكۈزۈپ، كۈنجۈت يېغى بىلەن مەجۇن قىلىنىدۇ.

ئىشلىتىش مىقدارى: 2 گرامدىن 6 گرامغىچە.

تەسىرى: كەينى مەقئەت قىچىشىش، ئاغرىش، قاناش، قەۋزىيەت، تەرەتكە پوتلا (ماڭقا) غا ئوخشاش ماددا ئارىلاش كېلىش، كۆزى قىزـ رىپ قېلىش، كۆزى قىچىشىش، قۇلاق غوڭۇلداش، كۆزى چاپاقلىشىپ قادىلىپ ئاغرىش كېسەللىرىگە شىپاھ بولىدۇ.

3. ئاياللار كېسەللىكىگە بېرىلىدىغان دورىلار:

ئاياللارنىڭ خۇن كېسىلى، ياخشى سۈپەتلىك ئۆسمە، جىنسىي ئەزا قىچىشىش، چىڭقىلىپ ئاغرىش، بالىياتقۇدىن يەل مېڭىپ كېتىش، ئاق خۇن كۆپ كېلىشكە بېرىلىدىغان دورىلار:

تاغ پىننىسى (ياۋا پىننە) 0.10 گرام، ئاقموچ، پىلپىل، قوستە ھەربىرى 0.3 گرامدىن، جوز، كۆپىكى دەريا، كىتىر ھىندى، گۈلنار، قىزىلگۈل چېچىكى، يانتاق چېچىكى ھەربىرى 6 گرامدىن، ئاق قاقـ لە 0.9 گرام، ئەنبەر 0.6 گرام، ئوسما ئۇرۇقى، قارسونا ئۇرۇقى ھەر- بىرى 0.6 گرامدىن.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكـ تىن ئۆتكۈزۈپ، ئانار سۈيى بىلەن مەجۇن قىلىنىدۇ. 3 كۈندىن 10

كۆنگىچە ئىشلەتسە تەسىرى كۆرۈلىدۇ.

هامىلە چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان دورىلار:

ئىپار 3 گىرام، سوزاپ، تاغ پىننىسى، ئودىيان ھەربىرى 15 گىرامدىن، قىزىلگۈل، ماۋۇدانە، سەبرە، بەدىيان ھەربىرى 6 گىرامدىن. ھەببە سالاتون 15 دانە.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، كۈنجۈت يېغى بىلەن پۈرچاق چوڭلىقىدا ھەببە قىلىنىدۇ.

ئىشلىتىش مىقدارى: 3 داندىن 6 دانىغىچە، 4 ئايلىقتىن تۆۋەن ھامىلىنى چۈشۈرەلەيدۇ. ئەكس تەسىرى يوق. بالىياتقۇنى زەخىملەندۈرمەيدۇ. بالىياتقۇ، بۆرەك، ئىچكى ئەزا ئورگانىزمنىڭ ئىشقىنى يانداۋىدۇ.

تۇغۇت چەكلەيدىغان دورىلار:

ئىسمى ھەببە ئەقمىر، تاغ پىننىسى، كىكىنىش، موزا ھەربىرى 3 گىرامدىن، ئانار پوستى، پىستە مېغىزى ھەربىرى 6 گىرامدىن، ئامىلە، بەلىلە ھەربىرى 5 گىرامدىن، ئالتۇن ۋاراق 15 دانە، دانىكا 6 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆرۈك يېلىمى بىلەن جىنەستە چوڭلىقىدا ھەببە قىلىنىدۇ.

ئىشلىتىش مىقدارى: جىما قىلىشنىڭ ئالدىدا ئايال كىشى بىر داندىن 2 دانىغىچە يەيدۇ. 15 كۈندىن بىر ئايغىچە يېسە بىر يىل قورساق كۆتۈرمەيدۇ. ئەكس تەسىرى يوق.

ئايالنىڭ تۇغۇتى توختاپ قېلىش ۋە ئۇنىڭ شىپاسى:

بىرىنچىدىن، بالىياتقۇ ئاغزىغا ماي تولۇپ قالغان بولسا تۇغمايدۇ؛

ئىككىنچىدىن، بالىياتقۇ سىڭارىيان بولسا تۇغمايدۇ. ئۈچىنچىدىن، بالىياتقۇ پاك بولسا تۇغمايدۇ؛ تۆتىنچىدىن، بالىياتقۇ تۇرۇبىسىدا توسالغۇ بولسا تۇغمايدۇ. بالىياتقۇ تۇرۇبىسى ئېتىلىپ قېلىش ۋە ياغ تولۇپ قېلىشقا بېرىلىدىغان دورىلار: ئالدى بىلەن ھەببە موغۇج بېرىش كېرەك. سەبرە 4 گىرام، ئاق تۇربۇت 8 گىرام، سىرىق ھېلىلە 16 گىرام، ھەببە سالاتۇن 60 دانە (ھەببە سالاتوننىڭ ئىچىدىكى تىلىنى ئېلىۋېتىش كېرەك)، تاتلىق بادام 5 گىرام، قىزىلگۈل 2 گىرام، بەدىيان 2 گىرام، مەھمۇدە 5 گىرام، لىمون 2 گىرام، زەپەر 3 گىرام، ئەپيۇن 3 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بەدىيان سۈيى بىلەن يۇغۇرۇپ، نوقۇت چوڭلىقىدا ھەببە قىلىنىدۇ.

ئىشلىتىش مىقدارى: 8 داندىن 10 دانىغىچە، ھەر 15 كۈندە بىر قېتىم بېرىلىدۇ. 45 كۈندە 3 قېتىم بېرىلىدۇ. ئاندىن كېيىن

2 ـ رېتسېپ: بۇغداي كىراخمالى، كەندىر مېغىزى، بىدە ئۇرۇقى، قىزىل چامغۇر ئۇرۇقى، لوبۇ ئۇرۇقى، قاپاق ئۇرۇقى مېغىزى، كاۋا ئۇرۇقى مېغىزى، كۈنجۈت، زېغىر، ئاپەسگۈل ئۇرۇقى، ئەرمىدۇن ئۇرۇقى ھەربىرى 9 گىرامدىن، بادام مېغىزى، چەلفوزا مېغىزى، پىستە مېغىزى، ھەربىرى 6 گىرامدىن، ياڭاق مېغىزى 30 گىرام، ئەنبەر، ئىپار 3 گىرامدىن، ئەپتىمون 10 گىرام، سەلخە 5 گىرام، ئالتۇن ۋاراق 15 دانە، كۈمۈش ۋاراق 20 دانە، كەترا، سىرىغى ئەرابى، مۇرمەككە، مەستەكە ھەربىرى 6 گىرامدىن، زەپەر 3 گىرام، ھەشقىپىچەك ئۇرۇقى، شەھمى ھەنزەل، سوقا مۇنيا، سەۋزە ئۇرۇقى 10 گىرام، ئەنزەرت 6 گىرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەك-

تىن ئۆتكۈزۈپ، چىلان قىيامى بىلەن مەجۇن قىلىنىدۇ.

ئىشلىتىشى: ئەر ـ ئايال ئىككىسى كۈنىگە 3 گرامدىن 6 گرام-غىچە ئىستېمال قىلىدۇ. 3 ئايدىن 6 ئايغىچە ئۇنۇمى كۆرۈلىدۇ. بالـ-يانقۇ پاك ۋە سىغالايان بولغان ئايالارغا كار قىلمايدۇ.

4. ئىچىدىن بېرىلىدىغان سۈرگە نۇسخىسى

ھەببە مۇخرىج، ئىختىيايى شەمبەر 15 گرام، سەبرە 8 گرام، ئاق تۇربۇت 16 گرام، سېرىق ھېلىلە پوستى 32 گرام، ھەببە سالاتون 60 دانە، تاتلىق بادام 10 دانە، لىمون 4 گرام، لىلىنچەر 6 گرام، ماۋۇدانە 3 گرام، ئەپيۇن 3 گرام، پىرشياۋسەن 10 گرام، سانا 10 گرام، شاپتۇل ئۇچكىسى 15 گرام، زەنجىۋىل 6 گرام، گاۋ-زىۋەن 15 گرام، فۇنياۋشەن 6 گرام، كەتىرا ھىندى 6 گرام، ئاپىل-سىن 3 گرام.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ ئەلگەك-تىن ئۆتكۈزۈپ، چىلان قىيامى بىلەن ھەببە قىلىنىدۇ.

يېيىش مىقدارى: 8 دانىدىن 10 دانىگىچە بېرىلىدۇ. ئەر ـ ئايال-لىق جىنسىي مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ كەتكەن، زۇكام، باش ئاغرىقى، رېما-تىزم، قول ـ پۇل تېلىش، ئاشقازان يېنىك سۈپەتلىك پالەچ، دانىخو-رەك، قىچىشقاق، قۇتلۇق تەمرەتكە، تەڭگە تەمرەتكە، سۇلۇق تەمرەتكە، جاراھەت ۋە ھەرقانداق ئۇششاق ـ چۈششەك كېسەللەرگە بېرىلىدۇ. پايدا قىلىشىنىڭ بەلگىسى ئىچى سۈرىدۇ، ھەتتا قان بېسىمىنى تۆۋەنلىتـ-دۇ، خىلىتنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ، مىجەزنى نورماللاشتۇرىدۇ.

دىققەت قىلىدىغان ئىشلار: ھەرقانداق يۇرەك كېسەللىرىگە بېرىش-كە بولمايدۇ، بالىنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ. ئۇندىن باشقا كېسەللەرگە بېرىش-كە بولىدۇ، ئەكس تەسىرى يوق. بۇ دورىنى ھەرقانداق كېسەلنى داۋالاش-

نىڭ ئالدىدا بېرىۋېتىپ، ئاندىن كېيىن دورا بەرسە ناھايىتى تېز تەسىر كۆرسىتىدۇ.

5. سىرتتىن ئىشلىتىدىغان مەلھەم دورىلار:

1 ـ نۇسخا: كۆيدۈرۈلگەن كۆكتاش كۈلى، موزا كۆيىكى دەريا، كىتىر ھىندى، كۆيدۈرۈلگەن پىلپىل كۈلىنىڭ ھەربىرىدىن 2 گرام، يۇمشاق سوقۇپ، كالا يىلىكى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، تەڭگە تەمرەتكە-سى، قىزىل تەمرەتكە قاتارلىق جاراھەتلەرگە سىرتتىن ئىشلىتىلىدۇ.

2 ـ نۇسخا: چامغۇر كۆچۈرمىسىنىڭ يىلتىزىنىڭ كۈلى، گۈگۈت يېغى قاتارلىق دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ، سۇلۇق جاراھەت، قۇتلۇق تەمرەتكە، قىچىشقاق كېسەللىرىگە سىرتتىن چېپىلىدۇ. ناھا-يىتى تېز تەسىر كۆرسىتىدۇ.

3 ـ نۇسخا: ئاچچىقسۇ، قىرىق كۈنلۈككە توشمىغان ئوغۇل بالـ-نىڭ سۈيدۈكى، سۈتئوت يوپۇرمىقى ۋە يىلتىزى، ماۋۇداننىڭ قۇلىقى، ئاچچىق تاماكىنىڭ قۇلىقى، سىركە ھەربىرى 500 گرامدىن، ھەببە سالاتوننىڭ زەھەرلىك تىلى بىر گرام، بىر كىلوگرام مور، 100 گرام لىمون، بىر كىلوگرام قەنت. بۇلارنى يۇمشاق سوقۇپ، سۇ قوشماي تۆۋەن بېسىم بىلەن 5 سائەتكىچە قاينىتىلىدۇ. قايناتقاندىن كېيىن قېتىشىدۇ. رەڭگى ئاچچىقسۇ رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. 6 ئاي تومۇز كۈنلىرىدە ئېرىپ كەتمەيدۇ. ئادەمنىڭ بەدىنىگە تەگكەن ھامان ئېرىيـ-دۇ. تەگكەن يەرنىڭ تېرىسىنى ئۇكلەپ ماڭىدۇ. ساقايمىغان جاراھەت، سۈگەل، يۇزىگە چۈشكەن داغ، قوتۇر، تارتۇق قاتارلىق كېسەللەرگە ئىنتايىن شىپا بولىدۇ.

دىققەت قىلىدىغان ئىشلار: ئىچىدىن يېيىش مەنئى قىلىنىدۇ. ئەگەر ئىچىدىن يېسە ئۆلۈم بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇنىڭ زەھىرىنى

ھېچقانداق دورا بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدۇ.

6. قاپلىق جاراھەتلەرگە بېرىلىدىغان دورىلار:

قىزىل ئۇزۇم ئۇرۇقى، ۋاڭ ئۇرۇقى، ماۋۇدانە، ھەببە سالاتون، زىغىر.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇقىرىقى دورىلارنى يۇمشاق سوقۇپ كالا مەسىكىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇپ، قاپلىق جاراھەت ئېغىزىغا تېڭىپ قويسا جاراھەت ناھايىتى تېز ئېغىز ئېلىپ، ئىچىدىكى جاراھەت يىلتىزىنى ناھايىتى تېز سۈمۈرۈۋالىدۇ.

ئىشلىتىلىشى: قۇشقۇيرۇق، سوغان، غەلۋىرەك، يالالۇغلىنىپ كەتكەن جاراھەتلەرگە شىپا بولىدۇ. ئىچىدىن يېيىشكە قەتئىي بولمايدۇ.

تېرە ئاستىدىكى توپۇق، بەز، ئۆسمە گۆش قاتارلىق كېسەللەرگە ئىشلىتىلىدىغان سايمان:

كۈمۈشتىن پىچاق سوقۇپ، ئوچاقتىكى ئوتتا قىزىتىپ، سۈت ئەمما موزاينىڭ سۈيدۈكىدە سۇغۇرۇپ، 24 سائەت سىركىگە چىلاپ قويساق، كۈمۈش پىچاقنىڭ زەھىرى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقايدۇ. ئاندىن كېيىن سىرتىنى ئوپېراتسىيە قىلىدىغان يەرگە ئىشلىتىش كېرەك. تىغ سېلىپ ئوپېراتسىيە قىلىدىغان ۋاقىتتا بىمارنىڭ ئەزايى ئاغرىمايدۇ. يارا ئېغىزىنى كەسكەندە پەي كېسىلىپ كېتىشكە ناھايىتى دىققەت قىلىش لازىم. ئۇنداق بولمىغاندا پەي كېسىلىپ كەتسە بىمار ئۆمۈرۋايەت ساقايمايدۇ. تەۋەككۈلچىلىك قىلىشقا قەتئىي بولمايدۇ.

7. قان ئېلىش ھەققىدە

بەدەننىڭ قانلىرى بۇزۇلۇپ، قوللىرى قولىشىش، سىرقىراپ ئاغ

رىش ۋە قوللىرى لەڭ بولۇپ قېلىش كۆرۈلسە، بىلەكنىڭ يان تومۇردىن قان ئېلىۋېتىش كېرەك. قان ئالغان ۋاقىتتا كۆپ قان ئېلىشتىن ساقلىنىش، 3 قېتىم قان ئېلىش، ھەر قېتىمدا 3 گىرامدىن 6 گىرامغىچە ئېلىش كېرەك. ئۇچ قېتىمدا ساقايمىغان كېسەلدىن قان ئېلىش مەنئى قىلىنىدۇ.

كۆزگە قان چوشۇۋېلىش، قان ئېلىش ئالامەتلىرى: كۆزلىرى قىزىرىپ قېلىش، كۆزىگە بۇلۇت چوشۇۋېلىش، كۆزى قاراڭغۇلىشىش، يىراقنى كۆرەلمەسلىك، كۆزىدىن پاشا، كۈمۈتا ئۇچقاندەك ئالامەتلەر كۆرۈلسە، قىزىپال تومۇرنى تېپىپ، شۇ يەردىن دەرھال قان ئېلىش كېرەك، قان ئالغاندا بىر قېتىمدىن 5 قېتىمغىچە ئېلىنىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا كۆز تومۇرلىرىغا قان كەپلىشىپ قېلىشى مۇمكىن. ۋاقىتدا قان ئېلىۋېتىش كېرەك. بولمىسا ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ. قان ئالغان ۋاقىتتا يۈرەك ۋە تومۇردىن قان ئالماسلىق كېرەك. بولمىسا ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ.

8. يېمەكلىك، مېۋە ـ چىۋىلەرنىڭ بايانى:

ياڭاق: قۇرۇق ئىسسىق بولۇپ، يېلى ئىنتايىن زىيادە. ئەمما ئۇنىڭ ئىلغار يېرى شۇكى، قايناق سۇغا چىلاپ قويۇپ، تاش پوستىنى سويۇۋېتىپ، قەدىمىي يەرلىك قىزىل ئۇزۇمنىڭ ئۇرۇقىنى ئايرىۋېتىپ، 17 دانە ئۇزۇم بىلەن كۈنىگە بىر ـ ئىككى ياڭاقنى 6 ئايدىن بىر يىلغىچە ئىستېمال قىلىپ بېرىلسە، پالەچنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. مېڭىنى ياخشىلايدۇ، پەينى چىڭىتىدۇ، بېشى قېيىش، پۇت ـ قولى قولىشىش، ئۇنتۇغاقلىق قاتارلىقلارغا ياخشى مەنپەئەت قىلىدۇ. 50 گىرام قارا گۈلە بىلەن قوشۇپ يېسە، ئەرلىكنى ياخشىلايدۇ. چىرايىدىكى قورۇقنى يوقىتىدۇ. گۈلىنىڭ زىيانلىق تەرىپى قاننىڭ ئايلىنىشىنى بۇ-

زىدۇ. بەدەننىڭ يېلىنى قوزغاپ چىقىرىدۇ ۋە يەل پەيدا قىلىدۇ. ئۇنداق ئەھۋاللار كۆرۈلسە ئاقمۇچ، كىتىر ھىندى، سىرىق گۈلنىڭ سۈيى بىلەن بىللە ئىچىش كېرەك.

قوغۇن: ھۆل ئىسسىق بولۇپ، بەدەننى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ، شاخچە تومۇرلارنى ئاچىدۇ، جىگەر، بۆرەك، سۈيدۈك خالتىسى ۋە ئۆپكە ئەتراپىدىكى ئىششىقلارنى يانداۋرىدۇ.

تاۋۇز: قۇرغاق سوغۇق بولۇپ، قاننى سوۋۇتىدۇ، قىزىتمىنى قايتۇرىدۇ، قورقاقتىن بولغان باش ئاغرىقىنى يانداۋرىدۇ. كېزىك، قۇرۇق ئىسسىقتىن بولغان كېسەللەرگە شىپا بولىدۇ. كۆپ ئىستېمال قىلىشتىن ساقلىنىش كېرەك، زىيانلىق تەرىپى ئاشقازان، ئۇچەيگە زىيانلىق، پەيلەرنى بوشىتىدۇ، ئەرلىككە زىيان قىلىدۇ.

پەمىدۇر: ئىنتايىن قۇرۇق سوغۇق بولۇپ، قاننى كېسىدۇ، چاچنى چۈشۈرىدۇ ۋە ئاقارتىدۇ.

قىزىلمۇچ: ئىنتايىن قۇرۇق سورۇق بولۇپ، يېلى قاتتىق، بوۋاسىر، ئۆپكە كاناي يالىلۇغى، تۇبېركۇلىيۇز، كۆز ئاغرىقى، قىچىشقاق، تەمرەتكە، يەلدىن بولغان جاراھەت، ئەر ـ ئايالنىڭ جىنسىي ئاجىزلىقىنى پەيدا قىلىدۇ. ياخشىلىق يېرى شۇكى، دىمىقى پۇتۇپ قالغانلار سامساق بىلەن پىيازغا ئارىلاشتۇرۇپ، دەملەپ پۇراپ بەرسە، ئىچىپ بەرسە دىماقنى بوشىتىدۇ.

شاپتۇل: ئىنتايىن قۇرۇق سوغۇق، يەل بولۇپ، تەركىبىي قىزىلمۇچ بىلەن ئوخشاش. ياخشىلىق يېرى بەدەننى سەمرىتىدۇ، ئۇيقىنى ياخشىلايدۇ، سۈيدۈكنى ئۇلغايتىدۇ، ئۆپكىگە شى ماڭدۇرىدۇ. پالەچ كىشىلەر ۋە ئەرلىكى ئاجىز كىشىلەر يېيىشتىن ساقلىنىش لازىم.

نەشپۇت: قۇرۇق سوغۇق، يەل بولۇپ، زىيانلىق تەرىپى قىزىلمۇچ بىلەن ئوخشاش. ياخشىلىق تەرىپى قورقاق، كېزىك، تەب قاتارلىق كېسەللەرگە شىپا بولىدۇ.

ئالما: يۇرەك، ئاشقازاننى ياخشىلايدۇ، تەبىئىي ھۆل ئىسسىق. زىيانلىق تەرىپى كۆپ ئۇسسۇزلۇق پەيدا قىلىدۇ. ئىششىپ قالغان، سۈيدۈكى ئازلاپ كەتكەن كېسەللەرگە بېرىشكە بولمايدۇ.

پىياز: ئىنتايىن قۇرۇق ئىسسىق بولۇپ، كۆپ ئىستېمال قىلسا بەدەننى ئاجىزلاشتۇرىدۇ، پەينى بوشىتىدۇ، قاننى كېسىدۇ، بەدەنگە قىچىشقاق، جاراھەت پەيدا قىلىدۇ. ئەرلىككە زىيان قىلىدۇ. ئاساسىي جەھەتتىن قىزىلمۇچ بىلەن ئوخشاش. پايدا قىلىش تەرىپى سەۋدا، قۇرۇق سوغۇقتىن بولغان باش ئاغرىقىغا پايدا قىلىدۇ.

چامغۇر ۋە تۇرۇپ: تەبىئىتى ھۆل سوغۇق بولۇپ، كۆز، يۇرەك، ئۆپكە، جىگەر ۋە ئىششىق كېسەللەرگە شىپا بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئەكسى تەسىرى يوق. داۋاملىق ئىستېمال قىلىش لازىم. ھەر قانداق ئادەمدىن چەكلەنمەيدۇ.

تەجەللى يەنە كۆپ ئۇچرايدىغان بەزى كېسەللەر توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك رېتسېپلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

بالىلار كېسەللىكى ھەققىدە:

تۆگمىنىڭ يۇڭىنى يوتىسىغا باغلىۋالسا سۈيدۈكى توختىمايدىغان كىشىلەرگە ۋە سىيىپ ياتىدىغان بالىلارغا پايدا قىلىدۇ.

چىش ئاغرىقى توغرىسىدا:

ئۆلەكنىڭ چىشىنى چىشى ئاغرىغان ئادەم ئېسىۋالسا، پايدا قىلىدۇ.

چىش ئاغرىقىغا كىسلاتادىن بىر تامچە تەگكۈزسە پايدا قىلىدۇ.

ئەگەر چىشىنى ئېلىۋەتمەكچى بولسا، دانىكادىن بىر قانچە كۈن چىشىنىڭ تۈۋىگە قويسا چىشنى چىقىرىدۇ.

قورساق ئاغرىقى (ئىچ ئۆتكۈ) نىڭ شىپاسى توغرىسىدا:

توشقاننىڭ سۈتىنى ئىچۈرسە، قولۇنجى (بىر خىل قورساق ئاغرىقى) كېسىلىگە شىپا قىلىدۇ.

قارا ھېلىلىدىن ئىككى مىسقالنى يۇمشاق سوقۇپ يېرىم مىسقال يەنچەلگەن رۇمبەدىيان بىلەن قوشۇپ قايناق سۇ بىلەن ئىچۈرسە ئوبدان پايدا قىلىدۇ.

كۆز كېسەللىكلىرى توغرىسىدا:

كىچىك بالىنىڭ سۈيدۈكىنى قىزىتىپ يۇڭ بىلەن كۆزگە چاپسا كۆزنىڭ قىزىللىقىنى يوقىتىدۇ.

پاختەكنىڭ قېنى بىلەن قارا كەپتەرنىڭ قېنى بەرەس (ئاقكېسەل) كە چېپىلسا، رەڭگىنى ئۆزگەرتىدۇ. ئەگەر كۆزگە چېپىلسا، كۆزنىڭ جاراھەتلىرىگە پايدا قىلىدۇ.

مۇشۇكنىڭ ئۆتىنى كۆزگە تارتىلسا، كېچىدىمۇ كۆندۈزدىكىگە ئوخشاش كۆرىدىغان بولىدۇ.

كالىنىڭ ئۆتىنى ئارپىبەدىيان سۈيى بىلەن كۆزگە تارتىلسا، كۆز ئاغرىقىغا پايدا قىلىدۇ ۋە روشەنلىشىدۇ.

ھەرقانداق ھايۋاننىڭ ئۆتىنى كۆزگە تارتسا، كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاشىدۇ.

شەقىقە كېسەللىكى (نېرۋا كېسەللىكى) گە ئىختىرا قىلغان رېتسېپلىرى:

ئادەمنىڭ چىچىنى بوينىغا ئاسسا، شەقىقىگە پايدا قىلىدۇ.

تۇلكىنىڭ مەرگەن چىشىنى تۇتقاقلىق كېسىلى بار بىمارغا ئېسىپ قويسا، ياخشى بولىدۇ. ئاق ياكى قىزىل خورازنىڭ تاجىسىنى ساراڭلىق تۇتقاندا يېسە، پايدا قىلىدۇ.

چاشقاننىڭ بېشىنى چىگە رەختكە ئوراپ بېشى ئاغرىيدىغان ئادەمنىڭ بېشىغا ئېسىپ قويسا، پايدا قىلىدۇ. تۇتقاقلىق كېسىلىگە مەنپەئەت قىلىدۇ.

ئاق ئۆچكىنىڭ مۇڭگۈزىنى ئېزىپ، لاتىغا يۇگەپ ئۇخلاۋاتقان ئادەمنىڭ بېشىنىڭ ئاستىغا قويسا، بېشىدىن ئېلىۋەتمىگۈچە ئۇ كىشى ئويغانمايدۇ.

مەست كىشىگە ئاچچىق، قېنىق نەرسىلەرنى ئىچكۈزسە ئەسلىگە كېلىدۇ.

كونا باش ئاغرىقىغا ھۆلبەدىيان ئۆسۈملۈكنىڭ كۆك بەرگىنى سوقۇپ ھۆلزىمات قىلسا (بېشىغا تېڭىلسا) پايدا قىلىدۇ.

قۇرۇقتىن بولغان قاتتىق باش ئاغرىقىغا ۋە قۇلاق ئاغرىقى ھەمدە چىش ئاغرىقى قاتارلىقلارغا (ئەگەر يازدا بولسا)، بەدىيان ئۆسۈملۈكنىڭ كۆك بەرگىنى سوقۇپ سىرتتىن چاپسا، ئوبدان پايدا قىلىدۇ.

خورازنىڭ تاشلىقىنى قۇرۇق تۇغماس خوتۇن كىشىگە يېگۈزسە (ھەيزدىن پاكىز بولغاندا) ئېرى بىلەن بىر بىر ياستۇققا باش قويسا، ھامىلدار بولىدۇ.

زىياناداشلاردىن مۇداپىئەلىنىش تەدبىرلىرىگە دائىر رېتسېپلار:

قېچىرنىڭ (قارا) تۇۋۇقىنى ياكى قېنىنى بوسۇقنىڭ ئاستىغا كۆمسە، چاشقان يېقىن كەلمەيدۇ. ئۆيدە شۇنىڭدىن ئىسرىق سالسا بولىدۇ.

كالىنىڭ يېغىنى زەرنىخ بىلەن كۆيدۈرۈپ ئۆينى ئىسلىسا، چايان، يىلان ۋە باشقا ھاشارەتلەر ئۆينى تاشلاپ قاچىدۇ.

ئۆيدە كاۋۇنىڭ يوپۇرمىقىنى ياكى سەلىخەنى كۆيدۈرۈپ ئىسلىسا، چۈشىن قېچىپ كېتىدۇ.

كاۋۇنىڭ يوپۇرمىقىنى قاينىتىپ ئۆيگە چاچسا، چۈشىن كىرمەيدۇ.

سۈفۈپى تەجەللى[1]

تەركىبى: مۇدەپپەر قىلىنغان كونا خىش 15 گرام، ئانارگۈلى 15 گرام، موزا 15 گرام، سۈماق 15 گرام، جۈپتى بەللۈت 15 گرام، ئاق سەندەل 10 گرام، كۆيدۈرۈلگەن سەدەپ 10 گرام، تاباشىر 10 گرام، ئاق مەۋسەل 10 گرام، سىمىز ئوت ئۈرۈقى 10 گرام، خەشخاش ئۈرۈقى 10 گرام، رۈببىسۈس 10 گرام.

سۈفۈپلار

ئوسۈك ئۈرۈقى 10 گرام، يۈمغاقسۈت ئۈرۈقى 10 گرام، سەمغى ئەرەبى 10 گرام، گۈشتە قىلىنغان تۈخۈم شاكىلى 10 گرام، قەلەي كۈشتىسى 10 گرام، كۆيدۈرۈلگەن مارجان 10 گرام، نامازشامگۈلى ئۈرۈقى 10 گرام، ئاقاقىيا 10 گرام، بەزرۈلبەنجى 10 گرام، نىشاستە 10 گرام.

ياساش ئۇسۇلى: دورىلارنى قائىدە بويىچە يۇمشاق سوقۇپ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، تالقانلارنى تەكشى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ.

تەبىئىتى: قۇرۇق سوغۇق.

خۇسۇسىيىتى: قان توختىتىش، ئىچى سۈرۈشنى توختىتىش، ئۇسسۇزلۇقنى پەسەيتىش، ئىسپىرما تۈتۈش قاتارلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىدىغان كېسەللىكلەر: ھەر خىل سەۋەبلەردىن بولغان ئىچى سۈرۈش، قاناش، ئۇسسۇزلۇق، بالدۇر مەنىي يۈرۈپ كېتىشىگە ئىشلىتىلىدۇ.

---

① بۇ رېتسېپ ئىبلى ھاجى قۇربانىنياز ئەمچى تۈزگەن «ئۇيغۇر تىبابىتى پىششىق دورىلار غەزىنىسى» دىن ئېلىندى.

ئىشلىتىش مىقدارى: كۈندە بىر قېتىم، ھەر قېتىمدا 5 ~ 10 گرامغىچە ئىستېمال قىلىنىدۇ.

تەجەللى شەربىتى[2]

تەركىبى: بەدىيان يىلتىزى 15 گرام، كەبىر يىلتىزى 15 گرام، كەرەپشە يىلتىزى 15 گرام، كاسنە يىلتىزى 15 گرام، چىلانغان چۈچۈكبۇيا يىلتىزى 15 گرام، سەۋسەن يىلتىزى 15 گرام، رەۋەن چىنى 15 گرام، قىزىلگۈل 10 گرام، جىنتىيانا 15 گرام، پىلپىل 15 گرام، زەنجىۋىل 15 گرام، بوزۇغا 15 گرام، قارىمۇچ 10 گرام، دارچىن 10 گرام، سەلىخە 10 گرام، گۈلدارچىن 10 گرام، قىزىلگۈل 10 گرام، بوزىدان 10 گرام، قەنتەرىيون 10 گرام، سۈمبۈل ھىندى 10 گرام، قىچا 10 گرام، غارىقۇن 10 گرام، گاۋزىبان ھىندى 10 گرام، كاۋاۋچىن 15 گرام، قارا ھېلىلە 15 گرام، قەلەمپۇر 10 گرام، تاشاك 10 گرام، بەدىيان 10 گرام، رۇم بەدىيان 10 گرام، كاسنە ئۈرۈقى 10 گرام، كەرەپشە ئۈرۈقى 10 گرام، زىرە 10 گرام، جۇۋىنە 10 گرام، سۈرۈنجان مىسرى 10 گرام، ماھى زەھرەج 10 گرام، ئىزخىر 10 گرام، ئادراسمان ئۈرۈقى 10 گرام، تۈربۈت مۇقەششەر 10 گرام، شەھمەنزەل 10 گرام، سانا 30 گرام، سىرىق ھېلىلە پوستى 30 گرام، تەرەنجىبىن 250 گرام، شېكەر 300 گرام

ياساش ئۇسۇلى: غارىقۇننى ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ تالقان تەييارلىنىدۇ. سانا، تەرەنجىبىن قاتارلىق دورىلارنى مۇۋاپىق مىقداردىكى قايناق

---

② بۇ رېتسېپ ئىبلى ھاجى قۇربانىنياز ئەمچى تۈزگەن «ئۇيغۇر تىبابىتى پىششىق دورىلار غەزىنىسى» دىن ئېلىندى.

سۇغا ئايرىم ـ ئايرىم چىلاپ قۇۋۇتىنى ئېلىپ، باشقا دورىلارنى قائىدە بويىچە چالا سوقۇپ، ئۇچ لىتىر قايناق سۇغا سەككىز سائەت چىلاپ، سۈس ئوتتا قاينىتىپ، يېرىمى قالغاندا قۇۋۇتى ئېلىنغان دورا سۈلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ، تىرىپىلىرىنى سۈزۈۋېتىپ، شېكەرنى سېلىپ، ئاخىرىدا غاريقۇن تالقىنىنى قوشۇپ شەربەت تەييارلىنىدۇ.

تەبىيىتى: قۇرۇق ئىسسىق.

خۇسۇسىيىتى: توسالغۇلارنى ئېچىش، ھامىلدارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئاغرىق پەسەيتىش، يالۇغ قايتۇرۇش، قان كۆپەيتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىدىغان كېسەللىكلەر: بەل ۋە پۇت ئاغرىقى، تۇغماسلىق، باش ئاغرىقى، پۇت ـ قول مۇزلاش، ئاغرىش، ئىشتىھاسىزلىق قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىشلىتىش مىقدارى: كۈندە ئىككى قېتىم، ھەر قېتىمدا 30 ~ 50 مىللىلىتىر ئىستېمال قىلىنىدۇ.

تەجەللىنىڭ جەررراھلىق (ئوپېراتسىيە) ماھارىتى

ئابدۇلئەھەد ئالىم

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى ھۈسەينخان (تەجەللى) 1848 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىدە دىنىي ئالىم، ئاتاقلىق تېۋىپ ۋە شائىر قۇتبىدىن شاھ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا ئاتىسىدىن تەلىم ئالغان. كېيىن ئاتىسى ئۇنى ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىپ، دېھلى مەدرىسىدە ئوقۇتقان. تەجەللى بۇ يەردە ئەرەب، پارس، ھىندى تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. بولۇپمۇ، تېببىي ئىلىم ۋە خىمىيە پەنلىرىنى چوڭقۇر ئىگىلەپ، بۇ ساھەدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن.

تەجەللى دېھلى، كابۇل قاتارلىق جايلاردا خېلى ئۇزاق تۇرغاندىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، تېۋىپلىق قىلغان ھەمدە مۇددەرىس بولغان. خىمىيە ئىلمى بويىچە تەجرىبە ئېلىپ بارغان. بۇ ۋاقىتتا قويۇنچا (سوقۇر ئۇچەي كېسىلى)، ئېلىشىپ قالغان (سارىق بولۇپ قالغان) كېسەللەرنى ئوپېراتسىيە قىلىپ ساقايتقان. خالاستان دەرياسىدىن قۇم ـ شېغىللارنى ئېلىپ كېلىپ، خىمىيەلىك تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى ئايرىۋالغان.

بۇ ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ ئىلىم ـ پەن قارىشى تۆۋەن بولغانلىقتىن، بۇ ئىشلارنىڭ تەكتىنى بىلىپ يېتەلمىگەن. بىر قىسىم خوجا، ئىشانلار بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالمىغان. ئۇلار تەجەللىنىڭ ئائىلىسى، كۈتۈپخا-

نىسى، تەجرىبىخانىسىغا ئوت قويۇۋەتكەن. پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ، تەـ
جەللىنى قەست قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولغان. كېيىن تەجەللى گۆـ
مىنىڭ تازغۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان كۆھتام (ھازىر كىلىياڭ يېزىـ
سىنىڭ بىر كەنتى) دېگەن يېرىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان.

تەجەللى بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن نۇرغۇنلىغان نادىر ئەسەرلەرـ
نى ئىجاد قىلغان. ئىسمايىل ھاجىم، ئابدۇجىلىل دامۇللا ھاجىم قاتارـ
لىق نۇرغۇن ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغان.
كىشىلەرگە دائىم ئىلىم ئۆگەتكەن. كۆپ قىسىم ۋاقتىنى كېسەل
داۋالاش، ئوپېراتسىيە قىلىش ئىشلىرى ھەمدە خىمىيەلىك تەجرىبە
ئېلىپ بېرىشقا سەرپ قىلغان. تەجەللى كۆھتامغا كېلىپ بىرىنچى
بولۇپ داۋالىغان كېسەل كىلىياڭنىڭ تۆۋەنچاقا دېگەن يېرىدىكى شەيدا
باي بولۇپ، بۇ كىشى دەسلىپىدە سەۋدايى بولۇپ، كېيىن ساراڭ بولۇپ
قالغان. بۇ كېسەل ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، تەجەللى ئۇنى ئۆيى ئالـ
دىدىكى يوغان ئۇزۇمە دەرىخىگە ئۆرە پېتى تۇرغۇزۇپ ئىارغامچا بىلەن
باغلاپ، چاچلىرىنى پاكىز چۇشۇرۇپ، ئاندىن مەستخۇش دورىسى ئىچـ
كۈزۈپ، بېشىنىڭ ھەممە يېرىگە تەكشى دورا سۈركەپ، قاسساپ پىچاق (ـ
ئوپېراتسىيە پىچىقى) نى ئوتتا قىزدۇرۇپ، پىچاقنىڭ بىسىگە دورا
سۈركەپ، شەيدا باينىڭ چىشىدەك بىر قات تېرىسىنى ئېلىۋەتكەن.
ئاندىن ھەرىگە ئوخشايدىغان كىچىك پىچاققا دورا سۈركەپ، مېڭە سۆڭـ
كىنى ھەرىدەپ خۇددى قاپاقنىڭ ئىچغىزىنى ئاچقاندەك، ياڭاق پانقۇدەك
چوڭلۇقتا تۆشۈك ئاچقان. بۇ يەردىن كېسىپ ئالغان تېرە ۋە سۆڭەكلەرـ
نى مەخسۇس دورا سېلىنغان كۈمۈش قۇتىغا سېلىپ قويغان. ئەتراپتا
تۇرغانلار ئوپېراتسىيە ئەھۋالىنى كۆرۈپ چىرقىرىشىپ كەتكەن. تەجەلـ
لى ئۇلارنى قورقماسلىققا، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قىلماسلىققا دەۋەت قىلغان.
ئوپېراتسىيە قىلىنۇاتقان شەيدا باي توختىماي كۈلۈپ كەتكەن. تەجەللى

شەيدا باينىڭ مېڭىسىدىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان تۆشۈك ئەتراپىغا بىر
دورا سۈركەش بىلەن تەڭ تەپچىپ چىقىۋاتقان قان توختىغان. شەيدا بايمۇ
كۈلۈشتىن توختىغان. تەجەللى قولىغا ئالتۇندىن ياسالغان كىچىك بىر
لاخشىگىر (قىسقۇچ) نى ئېلىپ خۇددى كاماردىن قۇچقاچنىڭ بالىسىنى
ئالغاندەك شەيدا باينىڭ چوڭ مېڭە يېرىم شارىنىڭ بىر قىسمىنى
تارتىپ چىقىرىپ، ئوتقا قاقلاپ قويۇلغان كۈمۈش داغمال بىلەن ئاستى
قىسمىنى داغماللىغان ھەمدە داغماللانغان ئورۇنغا دورا سۈركەپ بولۇپ،
دەرھال مېڭە يېرىم شارىنى ئۆز ئورنىغا كىرگۈزۈۋەتكەن. ئارقىدىنلا
قاشتېشى لوڭقا ئىچىدىن ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان قوي قوزىسىنىڭ
ئۇچىيى ۋە ئاتنىڭ قىلىدىن دورا بىلەن قاتۇرۇپ ئېشىپ ئىشلەنگەن زەي
يىپ بىلەن مېڭە سۆڭەك پارچىسىنى جىپسلاپ تىككەن، ئۈستىگە دورا
سۈركەپ تېرە قىسمىنى يەملەپ تىكىپ قويغان. شۇنداق قىلىپ شەيدا
باي يېرىم ئاي ئىچىدە سەللىمازا ساقىيىپ، ھۇشىغا كەلگەن ھەمدە
ئوڭشىلىپ 78 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ۋاپات بولغان.

ئىككىنچى قېتىم، ياڭاق دەرىخىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ، ئىككى
تال قوۋۇرغىسى سۇنۇپ سېسىپ كەتكەن كىلىياڭ كەنتىدىكى پاسار
ئاخۇن ئىسىملىك بىر كىشى تەجەللىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىنگەن.
قىزىق يېرى شۇكى، تەجەللى پاسار ئاخۇننىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە قارا
ئۇزۇمنىڭ تومۇقى ئادەمنىڭ بىلىكىدەك كېلىدىغان شېخىدىن
ئېلىپ كېلىشنى بۇيرىغان. ئۇلار ھەش ـ پەش دېگۈچە بىر غۇلاچ كېـ
لىدىغان ئۇزۇنلۇقتىكى قارا ئۇزۇمنىڭ ھۆل شېخىنى تېپىپ كەلگەن.
تەجەللى پاسارا ئاخۇننىڭ قوۋۇرغىسىنى گەزلەپ (مېتىر قويۇپ) كۆرـ
گەندىن كېيىن بۇ شاخنى كېسىپ ئىككى پارچە قىلىپ يونۇپ قوۋۇرـ
غا شەكلىگە كەلتۈرۈپ، داش قازاندىكى دورىغا سېلىپ ئۇچ كېچە ـ
كۈندۈز قاينىتىقان. ئاندىن دورىغا سېلىپ قويۇلغان قوينىڭ ئۇچىيىنى

قوۋۇرغا شەكلىدىكى ياغاچقا كىيگۈزگەن. تەجەللى پاساراتاخۇننى ئۈزمە سايىسىگە قويۇلغان ياغاچتىن ئالاھىدە ياسالغان كارىۋاتقا ئېلىپ كېلىپ يالىڭاچلاپ يانقۇزۇپ باغلاپ، ئۈستىگە ئاق شايىدىن تىكىلگەن رەختنى يېپىپ قويغان. ئارقىدىنلا شەيدا باينى ئوپپىراتسىيە قىلغان ئۈسۈل بويىچە پاسار ئاخۇننى ئوپپىراتسىيە قىلىپ، ئۇنىڭ سىپىغان قوۋۇرۇغىسىنىڭ ئورنىغا ياغاچ قوۋۇرغىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا سېلىپ قويغان. بۇ كىشى 90 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ۋاپات بولغان.

تەجەللى مۇشۇ خىل ئۇسۇللار بىلەن گۇما، قاغىلىق، يەكەن، قاراقاشتىن كەلگەن 300 دىن كۆپرەك ئېغىر كېسەلنى داۋالىغان.

تەجەللى كۆھتامدا بىرنەچچە يىل تۇرۇپ، 1924 ـ يىلى ئۆيلىرىنى مۇساق ئاخۇن دېگەن كىشىگە سېتىۋېتىپ، قاغىلىقنىڭ كاسكى مەھەللىسىگە كۆچۈپ كەتكەن.

ھازىر كۆھتام كەنتىدە تەجەللى ئەينى زاماندا ئولتۇرغان ئىككى ئېغىزلىق ئۆي بولۇپ، ھەربىرى 42 كىۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ ئۆينىڭ بىرىنىڭ ئىشكى شىمالغا، بىرىنىڭ ئىشكى جەنۇبقا قارايدۇ. ئۆينىڭ شەرقىدە كىچىك بىر ئېغىز كېسەلخانا بولۇپ، دېرىزە ۋە ئۇچ ئىشىك ئورنىتىلغان. ئىشىكلەر شىمال، شەرق، جەنۇب تەرەپكە ئېچىلىدۇ. ئۆينىڭ ئۈستى ۋاسا بىلەن گۇل كەلتۇرۇلۇپ نەپىس ئىشلەنگەن. تاملىرىغا سېغىزلاي ئىشلىتىلگەن. ئۆي ئىچى گەج بىلەن سۇۋالغان. نەقىش، تەكچە، تاۋدان چىقىرىلغان. ئۆينىڭ ئالدى تەرىپىدە قۇچاق يەتمەيدىغان يەتتە تۈپ ئۈزمە دەرىخى بولۇپ، ئېگىزلىكى 30 مېتىردىن ئاشىدۇ. ھازىر بۇ يەر ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى. تەجەللىنىڭ مېدىتىسىنا ساھەسىدىكى بۇ خىل داۋالاش ئۇسۇلى ھازىرغىچە سىر بولۇپ كەلمەكتە.

(ئاپتور: گۇما ناھىيەلىك ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىدە)

تەجەللىنىڭ ياغلىققا كەشتىلەنگەن قەسىدىسى

ئىسراپىل يۇسۇپ

ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ھۇسەيىنخان تەجەللى مىلادىيە 1848 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ زۇڭلاڭ يېزىسى ئايباغ كەنتىدە ماھىر تېۋىپ قۇتبىدىن شاھ ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1927 ـ يىلى رامىزان ئېيىدا قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ كاسكا يېزىسىدا ۋاپات بولغان.

شائىر كىچىك ۋاقتىدا ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ھەرەمگە بارغان ۋە ئەرەبستاندا باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغان. كېيىن ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ھىندىستانغا كەلگەندە «دىھلى دارىلئۇلۇم» مەدرىسەسىدە، ئىرانغا بارغاندا «ئىسپاھان دارىلفۇنۇنى» دا، ئافغانىستانغا كەلگەندە «كابۇل دارىلفۇنۇنى» دا ئوقۇغان. ئۇ ئەدەبىيات، تارىخ، ئاستىرونومىيە، خىمىيە، ھېساب، تېببابەتچىلىك قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگەنگەن. شائىر يىگىرمە نەچچە يېشىدا يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن ۋە ئۆز ئىستېدادىنى نامايان قىلىپ، تېزلا كۆزگە كۆرۈنگەن ھەم ھۆرمەت تاپقان، ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي تىللىرىدا يازغان.

مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ «بەرق تەجەللى» (تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقناپ چىققان يالقۇن)، «سەبەق مۇجەللى» (تەجەللىنىڭ مۇساۋىقە مەيدانىدا باشقىلارنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشكەن شېئىرلىرى)، «دىۋانى ئەرەبى» (ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار توپلىمى)، «تۈھپەتۈل بەرەيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە)، «سەبدەرنامە» (قەھرىمانغا بېغىشلانغان)، «تىلسىمى ئىشق» (ئىشق ـ مۇھەببەت تىلسىملىرى) قاتار-

لىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇندىن باشقا، تەجەللى «قۇرئان» نىڭ ئۇيغۇر-چە تەپسىرىنىمۇ ئىشلىگەن (مەزكۇر تەپسىر يوقىلىپ كەتكەن).

بىزدە 1980 ـ يىلىدىن باشلاپ، شائىر تەجەللىنىڭ شېئىرلىرى نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىندى. 1 ـ مەرھۇم ئابدۇرېشىت ئىسلا-مى ئەپەندى «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل) دە، شائىرنىڭ بىر قىسىم غەزەل، قە-سىدىلىرىنى ئېلان قىلدى؛

2 ـ ئابلىھىكىم مەخسۇم ھاجى «تەجەللى ـ مۇجەللى (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل ئاملىق كىتابتا، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان شائىر تەجەللىنىڭ ھاياتى پائالىيىتى ۋە بىر قىسىم شېئىرىي ئەسەرلىرى تونۇشتۇردى.

3 ـ نىمتۇللا ئەبەيدۇللا «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا، «شېئىرىي مەكتۇب» نامى بىلەن شائىرنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرىنى ئېلان قىلدى؛

4 ـ مۇھەممەد سالىھ دامۇللاھاجى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1994 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا، «تەجەللى شېئىرلىرىدىن» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا شا-ئىرنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرىنى ئېلان قىلدى.

شائىر تەجەللىنىڭ مەن تونۇشتۇرغان بۇ قەسىدىسى، ئۇنىڭ 1980 ـ يىلىدىن بۇيان نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىنغان شېئى-رىي ئەسەرلىرى ئىچىدە ئۇچرىمايدۇ.

شائىرنىڭ بۇ قەسىدىسى ش ئۇ ئا ر مۇزىيدا ساقلىنىۋاتقان مەدە-نىيەت يادىكارلىقلىرىدىن بىرىگە، يەنى ئىنچىكە كەندىر يىپتىن نەپىس توقۇلغان ھەم كەشتە ئىشلەنگەن ئاچ ناۋات رەڭلىك ياغلىققا رۇقئى خەت نۇسخىسىدا چىرايلىق قىلىپ يېزىلغان (ياكى كۆچۈرۈلگەن). بۇ ياغلىقنى پوتا قىلىپ بەلگە باغلىسىمۇ ياكى كىتاب ئورايدىغان ياغلىق

ئورنىدا ئىشلەتسىمۇ بولىدۇ. ياغلىقنىڭ چوڭلىقى 95cm × 103cm بولۇپ، ئازراقلا ئۇزۇنچاق كەلگەن چاسا شەكىللىك بۇ ياغلىقنىڭ تۆت جىيىكىدىن 4.5cm دىن تەكشى ئارىلىق قويۇپ، سىرتىق مەشۇت يىپتا تەرەپلىرى ھەرە چىشى شەكلىدە چىقىرىلغان سەل ئۇزۇنچاق چاسا شە-كىللىك نۇسخا كەشتىلەنگەن. ئاندىن بۇ گېئومېتىرىيەلىك نۇسخە-نىڭ ئىچىگە تۆت تەرىپى ئۇنىڭ تەرەپلىرىگە جىپسىلىشىپ كەلگەن يەنە بىر ماس شەكىللىك نەقىش كەشتىلەنگەن. بۇنىڭ بىلەن، ھەربىر تەرىپىنىڭ سىرتى ھەرە چىشى، ئىچى تۇز سىزىق شەكلىدە كەلگەن، سەل ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدىكى گېئومېتىرىيەلىك نەقىش ھاسىل بولغان. بۇ گېئومېتىرىيەلىك نەقشىنىڭ ئىچ تەرەپلىرىدىن يەنە 11cm دىن تەكشى ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ، تەرەپلىرىنىڭ سىرتى تۇز سىزىق، ئىچى ھەرە چىشى شەكلىدىكى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك كىچىكرەك گېئومېتىرىيەلىك نەقشتىن يەنە بىرى كەشتىلەنگەن. سەل كىچىك-رەك كەلگەن بۇ گېيومېتىرىك نەقشنىڭ تۆت تەرىپىنىڭ ھەربىر بۇرجىكىگە 16cm كېلىدىغان جايلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا سىرتىق مەشۇت يىپ بىلەن كەشتىلەنگەن ۋە بۇلۇڭ تەرەپكە سەل ئەگمەرەك كەلگەن سىزىقچە نەقىش ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلغان. يەنە 18cm كېلىدى-غان جايلىرىمۇ ئوخشاشلا، سىرتى تۇزرەك، ئىچى ھەرە چىشى شەكلىدە كەشتىلەنگەن ۋە بۇلۇڭ تەرەپكە سەل ئەگمەرەك كەلگەن نەقىش ئارقى-لىق تۇتاشتۇرۇلغان. يۇقىرىدىكى a نەقىش ئارىلىقىدىكى 2cm كېلىدى-غان ئورۇنغا تەتۇر «S» شەكىللىك گۇل كەشتىلەنگەن. بۇ گېئومېتىرى-يەلىك نەقشنىڭ بىر بۇلۇڭى تەرەپتىكى a ئەگمەرەك نەقىش ئارىلى-قىدا، تەتۇر «S» شەكىللىك گۇلدىن 16 سى، قالغان 3 بۇلۇڭى تەرىپى-دىكى ھەربىر a ئەگمەرەك نەقىش ئارىلىقىدا، بۇ خىل گۇلدىن 14 دا-نىدىن بار. مەزكۇر ياغلىققا كەشتىلەنگەن يۇقىرىدىكى نەقشلەرنىڭ

تېز سىزىق شەكىللىك بۆلەكلىرىنىڭ تومۇقى 0.2cm، تەتۇر «S» شەكىللىك گۈلىنىڭ تومۇق 0.3cm، ھەرە چىشى شەكىللىك بۆلىكىنىڭ كەڭلىكى 0.4cm كېلىدۇ.

شائىر تەجەللىنىڭ 44 مىسرالىق بۇ قەسىدىسى، مەزكۇر ياغلىققا كەشتىلەنگەن سەل ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدىكى چوڭ ـ كىچىك گېئومېتىرىيەلىك نەقشلەر ئارىلىقىدا قالدۇرۇلغان 11cm كەڭلىكتىكى بوش ئورۇنغا، ئوڭ، تۆۋەن، سول، يۇقىرى تەرەپلەر تەرتىپى بىلەن يېزىلغان. قەسىدىنىڭ ئالدىنقى 10 مىسراسى تۈتۈق سېرىق رەڭدە يېزىلغان بولۇپ (زەپەر رېڭى سۈسراق تەڭشىلىپ قالغان بولسا كېرەك) باشلىنىشنى بىلدۈرىدىغان «ئىپتىدا» دېگەن سۆز بىلەن قالغان 34 مىسرا بولسا قېنىق زەپەر رېڭىدە يېزىلغان. شائىر بۇ قەسىدىسىدە، ئۆز يۈرتى قاغىلىقنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن كۈيلەيدۇ. شۇنداقلا، نوروز كۈنى يۈرتىغا كەلگەن بىر خىزىر سۈپەت زاتقىمۇ مەدھىيە ئوقۇيدۇ. بۇ قەسىدىنىڭ تىلى پاساھەتلىك بولۇپ، شائىرنىڭ بەدىئىي ئىستېداتىنى نامايەن قىلىپ بېرەلەيدۇ.

تۆۋەندە، ئوقۇرمەنلەرگە بۇ قەسىدىنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى بىلەن يەشمىسىنى ھۆرمەت بىلەن سۇنىمەن.

I تىرانسكرىپسىيە ئىپتىدا

قارغىلىق تالىئىدۇر تۇرفە سەئادەت ئاسار،
كىم ئاڭا گۈلشەنى فىردەۋسىدەك ئاچىلدى بەھار.
كۆكدىن ئەنجۇم نې ئەجەب تۇشسە خەرىدار بولۇپ،
كىم مەتائى تەرەبى ئەيىش ئىلە تولدى بازار.
بىرمۇبارەكى شىيەم خىزرى قەدەم مەقدەمىدىن،
تاپتى بۇ بۇقئە ئەجەب زىينەتۇ ئىئزازفەخار.

بەسكى تەشرىفى كۈنى غەيرەتى نەۋرۇز ئېردى،
بولدى سەرمەست مۇسەررەت مەيىدىن ھەر ھوشيار.
ئول ئەسالەت فەلەكى [1] ئەختەرى سابىت بەگلىك،
كىم ئېرۇر [2] قۇلزۇم ئانىڭ گەۋھەرى زاتىغە كۈچار.
بولدى چۈن يۇمىن قۇدۇمى ئاڭا سەرمايەئى ناز،
قار[غە] لىق [3] ئۇزرە كېرەك ئەمدى كۈچار ئولسە نىسار.
ھەببەزا، مىركى شايانداۇر ئەگەر پاي ئەنداز،
ئاڭا زەربەفتىنى كەلتۇرسە سىپىھرى دەۋۋار.
مەقدەمى خەيرىغە مەنسەبدىن ئىدى ئىستىقبال،
كۆر، بۇ ئىقبال كى بولماس ئاڭا ھەركىمسە دۇچار.
بۇيلە غۇربەتدە ۋەتەن ئىززەتىنى تابغۇسى مەرد،
چىقسە رەسىمدەك ئۆلۈپ رەخشى تەۋەككۈلغە سەۋار.
ئاڭا پەيۋەستە ھەم ئاغۇش ئەرۇسى ئىقبال،
ھەمقىران ھاسىدى بەدبەخت ئىلە دىۋى ئىدار.
مەرھابا، ھاسىبى ئىقبالى ھۇمايۇنكىم ئانىڭ،
سايەسىن زىلل ھۇما تاپتى بۇفەرخۇندە دىيار.
لۇتفۇ رەھمەتدە ئېرۇر كەۋسەرى فىردەۋس ئاسا،
شانۇ شەۋكەتدە فەلەك پاپە ۋۇخۇرشىد ئاسار.
مەكرۇمەت ئالەمىدۇر فەرد ۋۇجۇدى كىم ئاڭا،
ھىممەتۇجۇدى ئېرۇر قافۇ مۇھىتى زەخخار.
ئەقلۇ فەئئال فۇيۇزى ئۇرۇبان كۆڭلىدە مەۋج،
ئەھلى ئەشراقەئى جەنبىدە ئەياندۇر ئەنۋار.

---

① فەلەكى ــ ئەسلىي تېكىستتە «فللى» دەپ يېزىلىپ قالغان.
② ئېرۇر ــ ئەسلىي تېكىستتە «ئۇرۇر» دەپ يېزىلىپ قالغان.
③ قار [غە] لىق ــ ئەسلىي تېكىستتە «قارلىق» دەپ يېزىلىپ قالغان.

ئانىڭ ئەنفاسىيۇ ئەخلاقى كەرىمىدىن سور،
ئىستەسەڭ ئەنبەرى سارا تىلەسەڭ مۇشكى تاتار.
ھۇكچەرانلىقدا تەمۇرخان كەبى نافىز فەرمان،
تەرجۇمانلىقدا دەقايىق رەسۇ شىرىن گۇفتار.
فۇقەرا دەردىغە دەرمان، ئۇمەرا باشىغە تاج،
سۇلەھا قۇربىغە تالىب، ئۇلەما جەمئىغە يار.
خاتىرى يوقكىم ئانىڭ مىھرىدىن ئولغاي خالى،
يا زەبانىكىم ئانىڭ مەدھىنى قىلماس تەكرار.
نې فۇسۇن ھۇردى ئانىڭ لۇتفۇ كەرەم ئەنفاسى،
كىم بۇ نەۋئى ئەيلەدى تەسخىرە شىغار ئىلە كىبار.
گەر فۇزۇن قىلسە تەجەللى ئاڭا مىدھەت تاڭ يوق،
كىم تەجەللىغە فۇزۇنراق كەرەمۇ رەئغەتى يار.
تا ئىبرۇر قۇتبى جەنۇبىيۇ شىمالى سابىت،
تا فەلەك سەھنىدەدۇر يەتتە كەۋاكىب سەييار.
مەنسەبۇ زىكرى ئانىڭ سابىتۇ بىسىيار بولۇپ،
تاپسۇن ئەقتاب ئىلە يەتتى بەدەلادىن ئەنزار.

II يەشمە ئىپتىدا

قاغىلىقتا سائادەتنىڭ ئاجايىب بەلگىلىرى كۆرۈندى،
(قاغىلىق) باھاردا جەننەتى فىردەۋس گۈلشەندەك تۇسكە كىردى.
بازار كىشىنى سۆيۈندۈردىغان ماللار بىلەن تولدى،
شۇڭا كۆكتىن يۇلتۇزلار چۈشۈپ خىرىدار بولسا ئەجەب ئەمەس.
بىر خىزىر سۈپەتتىنىڭ مۇبارەك قەدىمى قويۇلۇشى بىلەن،
بۇ جاي ئاجايىب زىننەت، ئابرۇي ۋە پەخىرگە ئىگە بولدى.
ئۇ كەلگەن كۈنى دەل نورۇز كۈنى ئىدى،

شادلىق مەيىدىن ھەربىر ئەقىل ئىگىسى مەست بولدى.
ئۇ ئېسىللىك پەلەكنىڭ يۇلتۇزى، بەگلىكتە تەۋرەنمەس بولۇپ،
كۈچار ئۇنىڭ گۆھەر زاتىنىڭ دېڭىزىدۇر.
چۈنكى ئامەتنىڭ كېلىشى ئۇنىڭغا مول سەرمايە بولدى،
ئەمدى قاغىلىق ئۇچۇن كۈچار (ئۆزىنى) پىدا قىلسا بولىدۇ.
ئەگەر (ئۇنىڭغا) پايانداز لىققا بولسا، ئۇ ئاسماننىڭ زەربابىنى كەلـ
تۈرۈپ بېرىشكە مۇيەسسەر بولالايدۇ.
(ئۇنىڭ) خەيرىلىك قەدىمى مەنسەب ئىستىقبالىغا ئۇلاشقان،
بىلگىنكى، بۇنداق بەخت ھەركىمگە نىسىپ بولۇۋەرمەيدۇ.
(ئۇ) مەرد ئادىتى بويىچە تەۋەككۈل ئېتىغا مىنىپ (سەپەرگە) چىقـ
قاندا،
غۇربەتچىلىكتە قالسىمۇ، ۋەتىنىنىڭ ئىززىتىنى يوقايتمايدۇ.
ھەسەتخور بەدبەختلەر بىلەن ئىبلىسلار (ئۇنىڭغا) بەختسىزلىك
كەلتۈرگەن چاغدا، ئىقبالنىڭ يېڭى كېلىنى ئۇنىڭغا ئۇلىشىپ ئۇنى
قوينىغا ئالىدۇ.
ئالىي ھىممەتلىك بەخت ئىگىسى كەلگەندە،
قۇتلۇق دىيار بەخت قۇشىنىڭ سايىسىغا ئېرىشتى.
لۇتف ۋەرەھمەتتە فىردەۋس جەننىتىنىڭ كەۋسىرىدەكتۇر،
شەۋكەتتە ئاسماننى ئۇل قىلغان قۇياشتەكتۇر.
يەككە ۋۇجۇدى سېخىيلىك ئالەمدەكتۇر،
ئۇنىڭ ھىممەت ۋە ئېھسانى قاف [1] مۇھىتىدەك دولقۇنلىنىپ تۇـ
رىدۇ.
ئۇنىڭ پاراسەت ۋە پائالىيىتىنىڭ لۇتپ ـ ئېھسانى كۆڭلىدە مەۋج

① قاف ـــ پۈتۈن يەر يۈزىنى ئوراپ تۇرىدۇ دەپ قىياس قىلىنىدىغان ئەپسا-
نىۋى تاغنىڭ نامى. ئەپسانىۋى قۇش ئەنقا مۇشۇ تاغدا بولارمىش.

ئۇرۇپ.

شەرق ئەھلى تەرەپتە نۇرلا r چاچىدۇ.

ئەگەر سەن ساپ ئەنبەر ئىزدىمەكچى (ياكى) ئەڭ خۇشبۇي مۇشىك تاپماقچى بولساڭ،

ئۇنىڭ نەپەسلىرى بىلەن ئەخلاقىنىڭ ئېھسانىدىن سورىغىن.

ئۇ ھۆكۈمرانلىقتا تۆمۇرخاندەك ئۆتكۈر پەرمانلىقتۇر،

تەرجىمە ـ شەرھىدە ئىنچىكە، نازۇك مەنىلەرنى ئېيتقۇچى ھەم شېرىن سۆزلۈكتۇر.

ئۇ پۇقرالارنىڭ دەردىگە دەرمان، ئەمىرلەرنىڭ بېشىغا تاج بولغۇچى،

ھەققانىيەتچىلەرگە يېقىن بولۇشنى ئارزۇ قىلغۇچى ۋە ئۆلىمالارغا يار بولغۇچىدۇر.

ئۇنىڭ ئۇلارنىڭ مېھرىدىن خالىي بولۇش ئويى يوق،

ياكى ئۇ ئۇلارغا مەدھىيە ئوقۇغاندا سۆزلەرنى تەكرار قىلمايدۇ.

ئۇنىڭ لۇتپ ـ ئېھسانلىق نەپەسلىرى قانداق سېھىر چىقاردىكىن،

ئۇلۇغلار بىلەن كىچىكلەرنى (ئۆزىگە) رام قىلىۋالدى.

ئەگەر تەجەللى ئۇنىڭغا كۆپ مەدھىيە ئوقۇسا ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق،

چۈنكى تەجەللىگە (ئۇنىڭ) كۆپلىگەن ئېھسان ـ غەمخورلۇقى يار بولغان.

پەلەك سەھنىسىدە يەتتە يۇلتۇز بولۇپ،

تاكى قۇتۇبنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغىچە بەرقارارلىقتۇر.

ئۇنىڭ مەنسىپى مۇقىم، زىكرى زىيادە بولۇپ،

قۇتۇبلار بىلەن يەتتە ئۆزگىرىش (ئالمىشىش) تىن نەزەرلەرگە ئېرىشىشۇن.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىنىڭ باشلىقى)

تەجەللى بىلەن مۇزىكانت نازارىخان ھاجىمنىڭ دوستلۇقى

مۇھەممەت ئەزىز

قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ غوجائېرىق يېزىسى ئەلمىساقتىن تارتىپ يەرلىرى مۇنبەت، گۈزەل يۇرتلارنىڭ بىرى، بولۇپمۇ بۇ يۇرتتا ئەزەلدىن خەلق ناخشا ـ مۇزىكا ئىجادىيىتى جەھەتتە تالانتلىق كىشىلەر يېتىشىپ چىقىپ، تارىختا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان. نارازىخان ھاجىم بۇ جايدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇيغۇر مۇزىكاچىلىقىغا ئۆزىنىڭ بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشقانلارنىڭ بىرىدۇر.

غوجائېرىق يېزىسىغا قاراشلىق شورۇق [1] كەنتى (شورۇق ئومۇمىي ئاتلىشى بولۇپ، باش شورۇق، ئوتتۇرا شورۇق ئاياغ شورۇق دەپ 3 كەنتكە ئايرىلغان، بىز دېمەكچى بولغان شورۇق كەنتى ھازىرقى ئاياغ شورۇق كەنتىگە قارىتىلغان) سۈيى ئەلۋەك جاي بولۇپ، نازارىخان ئىلىم ـ مەرىپەتكە ھېرىسمەن، دىنىي جەھەتتە ئوقۇمۇشلۇق، مىللەت مەدەنىيىتىنى سۆيىدىغان، يۇرت كاتتىلىرىدىن داۋۇت ئاكىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، نازارىخان كىچىكىدە شوخ بالا بولغاچقا ئېرىق ـ ئۆستەڭ كۆپ بولغان بۇ يۇرتتا، بالىلار بىلەن يۇرت ئاتلاپ سۈغا چۆمۈلۈشكە كېتەتتى. ئاداشلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئېتىزلىقمۇ ئېتىزلىق ئويناپ يۈرەتتى.

① مۇشۇ كىتابتىكى باشقا ماقالىلەردە «شور ئېرىق» دەپ ئېلىنغان.

ۋاتسىز بولسىمۇ، مۇزىكا قۇرۇلمىلىرىنىڭ توغرا ـ ناتوغرا جايلىرىنى دەرھال پەرەز قىلالايتتى. نازارىخان ئوقۇغان ـ ساۋاتلىق بولۇپ، زېھنى ئۈچۈق، ئىنكاسى تېز بولغاچ، ئاھاڭلارنى تۈتۈۋېلىش قابىلىيىتى، مۇزىكىلارنىڭ قۇرۇلمىلىرىنى تەنقىد قىلىش ئارتۇقچىلىقى دوستىدىن يۈقىرى ئىدى. ئۇلار شۇنداق قىلىپ يۈرت ئىچىدە بىرقەدەر كەڭ ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان «قاغىلىق سەنمى»، (ئۇ چاغدا «سەنەمگە باشلايلى» دەپ ئاتىلاتتى)، «يەرلىك دولان»، «قارا دولان»، «ئوششاق مۇقامى»، «ناۋا مۇقامى»، «ئاللا بالىخان»، «يارىم ياغلىقى»، «ئوسمانيا»، «لەيلىگۈل»، «مۇناجات»، «زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل»، «يۇرىكىم پىژ ـ پىژ قىلىدۇ» دېگەن ناخشا ـ مۇزىكىلارغا كۆپ چالاتتى. 1895 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئېيسا ئاخۇن دادىسى توختى ئاكىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۆيلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئۆي ئىشى بىلەن غوجائېرىقتا بولۇپ قېلىپ، نەغمە قىلىش بىلەن كۈن كەچۈرۈشكە باشلايدۇ. بۇ چاغدا نازارىخان يەنىلا مۇزىكا بىلەن شۇغۇللىنىپ، مۇزىكا ئىجادىيىتىگە كىرىشىدۇ، مۇزىكا چالغاندا ساتار بىلەن مۇقام، ناخشا ئېيتىپ يېقىملىق ئاۋازى بىلەن كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى ھەقىقەتەن يېقىملىق بولۇپ، ئۇنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى ئاڭلىغان كىشىلەر ماختىشىپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭ تالانتىغا قايىل بولغان قىزلارمۇ يىراقتىن سىنچىلاپ قاراپ، تەبەسسۇم قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ. نازارىخاننىڭ خۇش پېئىللىقى، ئوچۇق ـ يورۇق، چاقچاقچى ئالاھىدىلىكى جامائەتچىلىكنىڭ ھۆرمىتىنى قوزغايدۇ. ئۇنى يىراقلارغا تەكلىپ بىلەن ئېلىپ كېتەتتى. كۆپىنچە شورۇقدىن ئۆتۈپ گۈلباغ، ئالاسايغان، بارىن، ئاۋات، توڭتاش، جايتېرەك، سۇلتانئېرىق، غوجائېرىق، قاچى، چارباغ، قاراباغ دېگەن جايلارغا چاقىرتىلىپ، ساتار، تەمبۇر چېلىپ، ئۆز ماھارىتىنى ئاشۇرۇش بىلەن بىرگە تونۇلۇشقا باشلايدۇ. سۇلتانئېرىقتىكى ھۇسەن ئاخۇن خەلپىتىم بىلەن كۆڭلى ئىنتا

يىن يېقىن بولۇپ، ئۇ كىشى مۇقامغا ھېرىسمەن بولغاچقا، داۋاملىق نازارىخاننى چاقىرتىپ كېلىپ مۇقام ئاڭلايتتى. يەنە بارىندىكى قادىر ھاجىم، ئالاسايغاندىكى مەشھۇر شائىر داۋۇت ساۋۇت، شورۇقتىكى ساۋۇت ھاجىم ۋە ھۇسەينئاخۇنلار بىلەن كۆپ بېرىش ـ كېلىش قىلاتتى. ئۇلارمۇ ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەردىن بولغاچ شېئىرىيەت، مۇزىكا جەھەتتە ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇراتتى. قېنىپ ـ قېنىپ سۆزلىشەتتى. نازارىخان يەنە غوجائېرىقتىكى ئابلاخان باي (ئابلا گۈنداز) دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە كۆپ چاقىرىلاتتى. بۇ يەردە ئۇسسۇلغا ۋە قىزىقچىلىق ـ كومېدىيەگە ماھىر قاۋىلخان گۈنداز بىلەن دوستلىشىپ قالغانىدى. ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە نازارىخانغا ئىلھام بېرىشەتتى. نازارىخان ئۆزىنىڭ ئېپتىدائىي ھالىدىكى ئىشلىگەن ناخشىلىرىنى ئۇلارغا چېلىپ، ئوقۇپ بېرەتتى. ئۇ دەسلەپتە خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان خەلق قوشاقلىرىدىن تاللىۋالغان 3 كۈپلىتلىق «ئاشق بولدۇم مەن ساڭا» دېگەن ناخشىنى تەمبۇر بىلەن قىسقا ئاھاڭلىق بىر ئۆزگىرىشلىك ناخشا قىلىپ ئىشلەپ چىقىپ، كۆپ سورۇنلاردا ئېيتىپ، ئومۇملاشتۇرغان. بىر ئاز يولىنى بىلگەندىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا لىرىكىلىق قىلىپ «كەتتى، بالىخان كەتتى» دېگەن ناخشىنى ئىشلەپ، ھەر خىل سورۇنلاردا ئۆز ئىجادىيىتى قىلىپ ئوقۇپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئىدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا يەنە «قىزىل ئالما قەندەكمۇ» دېگەن ناخشىنى ئىشلىگەن ئىدى. كېيىن تەجەللىنىڭ «باشقىچە» دېگەن شېئىرىغا ۋە ئالاسايغاندىكى تالانتلىق شائىر داۋۇت ساۋۇتنىڭ «يارىمنى كۆردۇم» دېگەن تېكىستىگە مۇزىكا ئىشلىگەن. ئۇ كەمتەرلىك بىلەن ھەرقانداق كىشىنىڭ ئېيتقان ناخشىسىنى ئاڭلىسا دەرھال ئۆگىنىۋېلىشقا كىرىشەتتى، ئۆزىدە بار ئارتۇقچىلىقىنى كىشىلەرگە ئېرىنمەي ئۆگىتەتتى.

قاغىلقتا «تالانتلىق مۇزىكانت» دەپ شۆھرەت قازانغان نازارىخان-نىڭ ئۇلپەتلىرى كۆپىيىپ، شەھەر - يېزىلاردا داڭقى چىقىدۇ. بولۇپ-مۇ شەھەر ئىچىدىكى مەشھۇر مۇزىكانتلاردىن ئىسلام ئاخۇن، سۈپۈرگە ئاخۇن، ساقىت دېگەنلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇ-رۇپ، كۆپ ئىلھام ئالىدۇ. ھەممىسى دېگۈدەك نازارىخاننىڭ تالانتىغا قايىل بولىدۇ. مۇزىكانت سۈپۈرگە ئاخۇن نازارىخاننىڭ مۇقامچىلىق قابىلىيىتى بىلەن مۇزىكا ئىشلەيدىغان قابىلىيىتىنىڭ ئۆزىدىن ھە-قىقەتەن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىغا قايىل بولىدۇ. ئۇلار دوست بولۇ-شۇپ، بىر - بىرىگە تەن بېرىشىدۇ، بۇ مۇزىكانتلار شەھەر ئىچىدىكى مۇتەۋەلەردىن نىزامىدىن ھاجىمنىڭ ئۆيىگە نازارىخاننى باشلاپ كېلىپ، نىزامىدىن ھاجىمنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرۇشلۇق تەجەللى بىلەن تونۇشتۇرىدۇ، نازارىخان بىلەن تەجەللى دەسلەپكى ئۇچرىشىشىدىلا بىر - بىرىگە يېقىپ قالىدۇ. تەجەللىنىڭ ۋەزمىن سۆزلىرى، تارىخ بىلىم-نىڭ چوڭقۇرلۇقى، تېبابەتچىلىك جەھەتتىكى ئىستېداتى، شېئىرىيەت-كە باي خىسلىتى نازارىخاننىڭ ھۆرمىتىنى قوزغايدۇ. نازارىخاننىڭ خۇشخۇي، چاقچاقچىلىقى، شېئىرىيەتكە مۇزىكىغا ھېرىسمەنلىكى، مۇقام ئېيتىش جەھەتتىكى تالانتى تەجەللىنىڭ قايىللىقىنى قوزغاي-دۇ. تەجەللى تالانتلىقلارنى كۆپ كۆرگەن بولسىمۇ، نازارىخاننىڭ باش-قىلارغا ئوخشىمايدىغان پەرقلىق ئالاھىدىلىكى بارلىقىنى ھېس قىلى-دۇ. ئىككىسىنىڭ ياش پەرقى چوڭ ئۇلار قويۇق ئارلىشىش داۋامىدا، تەجەللى نازارىخاننىڭ بىلمەيدىغان ناخشا - مۇزىكىسىنىڭ يوقلۇقى-نى، بىرنەچچە خىل سازنى چېلىشقا ماھىر ئىكەنلىكىنى، مۇزىكا ئىشلەشتىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بارلىقىنى بىلىپ، ئىچ - ئىچى-دىن قايىل بولۇپ، «زامانىمىزدا كىم تېپىلىدىغان قابىلىيەتلىك كىشى» دەپ باشقىلارغا كۆپ قېتىم ماختاپ بەرگەن. تەجەللىنىڭ

مول بىلىمى، شېئىرىيەتتىكى تالانتى، ياخشى مۇئامىلىسى ۋە «مۇزى-كا ئۇ بىر بىلىم، ھەرقانداق كىشىنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ، بۇنداق ماھارەت كىم ئۇچرايدۇ» دېگەن ئىلھاملىرى نازارىخاننىڭ تەجەل-لىگە بولغان ھۆرمىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ. چوڭقۇر چۈشىنىش جەر-يانىدا تەجەللىنىڭ تۇرمۇشىدا بىرئاز قىينىلىشىنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى، ھەمدە ھەسەتخورلارنىڭ تەجەللىنى كۆرەلمەيدىغانلىقىنى سېزىۋالىدۇ. نازارىخان مۇۋاپىق پەيت تېپىپ، ئۆزىنىڭ ئىلتىماسىنى تەجەللىگە ئېيتىپ، تەجەللىنى ئۆز يۇرتىغا كۆچۈرۈپ چىقىپ كېتىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نازارىخان تەجەللى بىلەن بىللە تۇرسا خاتىرجەم، خۇشال بولىدىغان ئارزۇسىنى قايتا - قايتا ئىزھار قىلغاندىن كېيىن، تەجەللى قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. 1891 - يىلى نازارىخان بىر نەچچە ھارۋا ئېلىپ كېلىپ، تەجەللىنىڭ مال - مۇلۈكلىرىنى بېسىپ، تەجەللىنىڭ ئايالى زىننەت خېنىم، ئىنىلىرى ئىسسىرخان، مىنىخان ۋە ئوغلى ئوبۇل ھۇداخانلار بىلەن بىللە شورئېرىققا چىقىپ كېتىدۇ. شورئېرىققا كۆپ قېتىم چىققان تەجەللى شورۇقنىڭ تەبە-ئىي شارائىتى ياخشى، يېقىشلىق كىلىماتى، سۇ مەنبەسى مول، ئاۋات جاي ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. شۇڭا بۇ يۇرتقا چىقىپ، كەڭرى - ئاۋات زېمىندا تۇرمۇشنى خۇشال ئۆتكۈزۈپ، نازارىخاننىڭ ئىنىسى ئولتۇر-غان ھويلىنىڭ يېرىمىدا زېمىن تۇتۇپ ئولتۇرىدۇ. تەجەللىنى ئورۇن-لاشتۇرۇپ بولۇپلا، ئۆزى تەرەپ - تەرەپلەرگە ئادەم چىقىرىپ، ياغاچ، ھاك، خىش، قۇم ئەكېلىپ، ئۆز ھويلىسىنىڭ يېنىدىن 5 مو يەر ئاج-رىتىپ (كونا 3 مو باغنى قوشۇپ)، 3 ئاي ئىچىدىلا 2 مو يەرگە سەككىز ئېغىز، ئۆي سالدۇرۇپ تەجەللىنى يېڭى ئۆيگە كۆچۈرۈپ چە-قىدۇ. ماھارەتتە يۇقىرى تۇرىدىغان مۇزىكانت دوستىنىڭ سەمىمىيە-تىدىن ئىنتايىن خۇشال بولغان تەجەللى يۇرت چوڭلىرىنى، شەھەر

كاتتىلىرىنى ۋە بارلىق دوست ـ ئاغىينىلىرىنى چاقىرىپ، كاتتا زىيا-
پەت بېرىدۇ. نازارىخان بۇ ئۆيىنىڭ مەڭگۈ تەجەللىگە تەئەللۇق ئىكەنلە-
كىنى جاكارلايدۇ. تەجەللى شورئېرىققا قايتىپ چىقىپ، نازارىخان
بىلەن بىرگە ئولتۇرۇش جەريانىدا ئۇلارنىڭ تېخىمۇ كۆچىيىپ، ئىك-
كىلىسىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى قانات يېيىشقا باشلايدۇ. تەجەللى قە-
پەستىكى قۇشقاچ، تورغايلارنى، تەشتەكتىكى ھەر خىل گۈللەرنى تاما-
شا قىلىشقا ئامراق ئىدى. تەجەللى گۈللەرگە قارايتتى، جانىۋارلارنى
تاماشا قىلاتتى، يېڭى ـ يېڭى ئىلھاملار بىلەن شېئىر يازاتتى. نازار-
خان ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۆز ئىجادىيىتى-
گە ئىلھام بېرىش بىلەن بىرگە شارائىت يارىتىپ بېرەتتى، نازارىخان
ناھايىتى كۆپ ئاھاڭ بىلەتتى، قولىغا ساتار، تەمبۇرنى ئالسا، نۇرغۇن
لىرىكىلىق ئاھاڭلارغا چېلىپ، تەجەللىنى خۇشال قىلاتتى، يېڭى ئا-
ھاڭلارنى ئىشلەشكە كىرىشسە تەجەللى ناھايىتى دىققەت بىلەن كۆزە-
تىپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ئۆزى دەخلى قىلمىغانىنىڭ سىرتىدا، باشقە-
لارنىڭمۇ دەخلى قىلىشىغا يول قويمايتتى. نازارىخان بەزى ئاھاڭلارنى
تەييارلاپ، «بۇ مىسراغا مۇنداق ئىككى خىل ئاھاڭ چىقىپ قالدى، قاي-
سىنى ئالساق بولار» دەپ تەجەللىگە مەسلىھەت سالاتتى، تەجەللىمۇ
ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى يوشۇرماي بايان قىلاتتى. بەزى تېكىستلەر
توغرىسىدا ياكى ئاھاڭلار پات ـ پات مۇنازىرە بولۇپمۇ تۇراتتى. بۇ خىل
ئىشلارنى شورۇقتىكى خەلقلەر كۆپ قېتىم كۆرگەن بولۇپ، بۇ تۆھ-
پىكار دوستلارنىڭ پائالىيىتىگە قايىل ئىدى. تەجەللىنى بىرەرسى
يوقلاپ كەلسە ياكى بىرەرسىنىڭ ئۆيىگە چاقىرىپ كەلسە نازارىخان
بىللە بولاتتى. تەجەللى بۇ يۇرتتا شېئىر يېزىش ۋە تېببابەتچىلىك
بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرغاچقا، ھەرقايسى يۇرتلاردىن تەجەللىگە
كېسەل كۆرسىتىدىغانلار ناھايىتى كۆپىيىپ ئۇنىڭ ئىشلىرى راۋانلە-

شىپ كەتكەن ئىدى.[1] نازارىخان تەجەللىنىڭ كېسەل كۆرۈش، دورا
ياساش، داۋالاش تېخنىكىسىنى يېڭىلاش جەھەتتىكى ئىلمىي پائالىيە-
تىگە يېقىندىن يارىدەمدە بولىدۇ. نازارىخان ئۇنىڭ تېببى ئىلىم بىلەن
شۇغۇللىنىشتەك پائالىيىتىگە بولۇپمۇ دورا ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن تە-
مىنلەش ئىشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، تەجەللىنى خاتىرجەم
قىلىدۇ. نازارىخان بۇ خىل پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش جەريانىدا تەجەل-
لىنى ئۈستاز تۇتۇپ، كېسەل كۆرۈش، دورا ياساش، داۋالاش جەھەتتە
بەلگىلىك سەۋىيەگە ئىگە بولىدۇ، نازارىخان كېيىنچە مۇستەقىل
كېسەل كۆرۈپ، داۋالاشتەك ئالىيجاناب خىسلەتنى جارى قىلدۇرۇپ تە-
جەللىنى خۇشال قىلىدۇ، بۇ ئىككى «كەشپىياتچى» ئۆزئارا يارىدەم ۋە
ئىلھام بېرىپ، داۋالاشنىڭ ھەر خىل چارىلىرىنى ئىجاد قىلىپ
چىققان ئىدى، شېئىرىيەت، مۇزىكا، تېببابەت جەھەتتە خەلق ئىچىدە
زور ئابرۇي قازىنىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل پائالىيىتىدىن ئىنتايىن رازى
بولغان خەلق ئۇلارنى ئىلىم ئەھلى سورۇنلىرىغا، شەھەردىكى كاتتا يە-
غىلىشلارغا، كېسەل داۋالاش ئورۇنلىرىغا، ھەتتا قوشنا بولغان گۈما،
پوسكام، يەكەن قاتارلىق ناھىيەلەرگە ئېلىپ بارىدۇ، ئۇلارنىڭ شان ـ
شۆھرىتى ئاۋام ئىچىدە كەڭرى تارقىلىدۇ. 1892 ـ يىلى شائىر
فۇرقەت يۇرت كېزىپ قاغىلىققا كېلىپ، ناھىيەنىڭ باش ھاكىمى
ئېزىز بەگنىڭ يارىدىمى بىلەن ئېزىز بەگنىڭ قورۇسىدا ئولتۇرۇپ
قالىدۇ. 1893 ـ يىلى 4 ـ ئايدا بازار ئىچىدىكى بەشئېرىق كوچىسىدە-

① بارات ئىسلام قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ غوجائېرىق يېزىسىدىن بولۇپ، 1986 ـ يىلى 6 ـ ئايدا 118 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. تەجەللى ھەزرەت بىلەن يېقىن دوستلاردىن بولۇپ ئايالى شەھەرخانىنىڭ كېسىلىنى تەجەللىگە داۋالاتقانە-كەن. ـــ سۆزلەپ بەرگۈچى قاغىلىق ناھىيەلىك ماۋارىپ ئىدارىسىدىن مۇھەممەت رەھىمەت.

كى تېۋىپ سۈپۈرگە ئاخۇننىڭ قىزى رەناخان بىلەن فۇرقەتنىڭ توي تەييارلىقى بولىدۇ. ئېزىز بەگ بىلەن تەجەللى تونۇشىدىغان بولغاچ، فۇرقەتنىڭ تويىغا تەجەللى بىلەن نازارىخاننى چىللايدۇ. تەجەللى نازارىخان بىلەن بىرگە بارىدۇ. بۇ چوڭ سورۇندا نازارىخان ساتار ۋە تەمبۇر بىلەن مۇقام ئېيتىپ، سورۇن ئەھلىنى ۋە فۇرقەتنى رازى قىلىدۇ. تەجەللى سورۇندا فۇرقەتكە نازارىخاننىڭ ماھىر مۇزىكانتلاردىن بولۇپلا قالماستىن تالانتلىق ئاھاڭ ئىجاد قىلغۇچى ئىكەنلىكىنى تونۇشتۇردۇ. شۇنىڭ بىلەن نازارىخان ئۆزىنىڭ ئىجادىيەتلەردىن بىرنەچچىنى تەمبۇر بىلەن ئوقۇپ بېرىپ فۇرقەتنى قايىل قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ، نازارىخان ئېزىز بەگ ۋە فۇرقەتنى شورئېرىققا تەكلىپ قىلىپ، شەھەر ۋە يۇرت كاتتىلىرىنى قالتىس مېھمان قىلىدۇ، غوجائېردىقتىكى توختى ئاكا ۋە ئېيسا ئاخۇن قاتارلىق ماھىر نەغمىچىلەرنى چاقىرىپ كېلىپ چوڭ زىياپەت ئىچىدە بىرلەشمە نەغمە ئويۇشتۇرىدۇ، نەغمىنىڭ باشلامچىسى نازارىخان بولىدۇ. بىرنەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان بۇ نەغمىچىلەرنىڭ بىرلىشىپ نەغمە قىلىشىدىكى ئالاھىدىلىك فۇرقەتنى ھەيران قالدۇرىدۇ. تەجەللى تونۇشتۇرۇپ، نازارىخاننىڭ تۆھپىسىنى ماختايدۇ. نەغمىچىلەر گۇرۇپپىسىمۇ نازارىخاننىڭ تالانتىغا ۋە ئۇنىڭ ئىجادي پائالىيىتىگە بولغان قايىللىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىرنەچچە قېتىم ئۇچرىشىش ئارقىلىق فۇرقەتنىڭ «سەيدىڭ قۇيابەر سەييادى» دېگەن شېئىرنى تەجەللى كۆرۈپ چىقىپ يۇقىرى باھا بېرىدۇ، ھەمدە نازارىخانغا كۆرسىتىدۇ، نازارىخان بۇ شېئىرغا مۇھەببەت باغلاپ كۆچۈرۈۋالىدۇ. فۇرقەت ئۇنىڭغا ئاھاڭ ئىشلەپ بېقىشنى ئۆتۈنىدۇ. شۇندىن كېيىن تەجەللى كۆپ قېتىم نازارىخانغا ئىلھام بېرىدۇ (بۇ شېئىر ئەسلىدە فۇرقەت كەشمىردىن چىقىپ لاداققا كەلگەندە كېيىككە ۋە ئۇۋچىغا قاراپ ئىلھامىلىنىپ يازغان ئالتە مىسرالىق بىر كۈپلېت مۇسەددەس بولۇپ، ئېزىز بەگ ھويلىسىدىكى ۋاقتىدا يەتتە كۈپلېتقا كەلتۈرگەن) نازارىخان بازار ئىچىدىكى ئۇستا تەمبۇرچى تۇماقچى ئىسلام ئاخۇن يارەملىشىپ «سەيدىڭ قۇيابەر سەييادى» دېگەن ئاھاڭنى ئىشلەپ، فۇرقەتكە ئوقۇپ بېرىدۇ. فۇرقەت بۇ ئاھاڭدىن ئىنتايىن رازى بولىدۇ. بۇ ئاھاڭ سوزۇق شەكىللىك ئاھاڭ بولۇپ، كېيىن فۇرقەت يەكەنگە كۆچۈپ كەتكەندە، مەھمۇد قارىھاجى دېگەن ماھىر تەمبۇرچى تەرىپىدىن بىرئاز ئىسلاھ قىلىنىپ، يەكەندە خېلىلا كېڭەيگەن. كېيىن بارا ـ بارا قاغىلىق، يەكەن، قەشقەر ئارىسىدا بۇ ناخشا خېلىلا ئومۇملىشىپ، سورۇنلاردا، يېزىلاردا، شەھەرلەردە كەڭرى ئېيتىلىدىغان بولغان، لېكىن ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئىگىلىرى خەلق بىلەن تونۇشلۇق بولماي كەلگەن.[1]

شورئېرىققا كېلىپ تەجەللىنىڭ رۇھۇل ھۇداخان، نۇرۇل ھۇداخان دېگەن ئىككى ئوغلى ۋە ھاسسانى خېنىم، كارامەتنىسا خېنىم دېگەن ئىككى قىزى تۇغۇلۇپ چوڭ بولىدۇ، ئۇنىڭ باللىرىمۇ داۋالاش ئىلمىگە ھېرىسمەن، تومۇر كۆرۈشتە ماھىرلاردىن بولۇپ يېتىشىدۇ، لېكىن ھاسىلە خېنىم 25 ياشتا، كارامەتنىسا خېنىم 28 يېشىدا ئارقا ـ ئارقىدىن شورۇقتا قازا قىلىپ كېتىدۇ، ئۇلار شورۇقتا ياتلىق بولۇپ، كېسەل ئازابىدىن داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي قازا قىلىپ كەتكەن، ئۇلارنىڭ تۇپرىقى ھازىر شورۇقتا بار. نازارىخان تەجەللىنىڭ چوڭ ئوغلى ئوبۇل ھۇداخاننى ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى سۇلايمان ئاخۇننىڭ بۇئاسمخان ئىسىمـ

① بۇ ناخشا 1935 ـ يىللىرى بىر قىسىم سودىگەرلەر تەرىپىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ چىقىلىپ، ئۆزبېكىستان تەرەپلەردە خېلى ئومۇملاشقان، ئۆزبېكىستان كومپوزىتورلىرى ئەسلي مېلودىيەسىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا، ئىلىمىلىككە كۆتۈرۈپ بىر ئاز شوخلاشتۇرغان. ئۆزبېكىستانلىق ئارتىس ھەلىمە نا-سىرىۋا سەھنىلەردە ئورۇندىغان، رادىيو، ناخشا، پىلاستىنكىلىرى ئارقىلىق كەڭ تارقىلىپ، خەلق ناخشىسى ھېسابىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئومۇملاشقان.

لىك قىزى بىلەن تويلاشتۇرۇپ قويىدۇ. بۇئاسىمخاننىڭ ئىنسى نىزەرمە-
دىن سۇلايمان (ھازىر شورۇقتا بار) تويدىن كېيىن ئوبۇل ھۇداخان بىلەن
بىر مەھەللىدە ئولتۇرغان (قوشۇمچە: ئوبۇل ھۇداخان شەھەر يېنىدىكى
كاسكى دېگەن جايدا 65 يېشىدا 1972 ـ يىلى تۇگەپ كەتكەن، شۇ يىلى
بۇئاسىمخان ئۆزىنىڭ پاتەمخان، ئىمام مۇھەممەتخان، ئامىنىخان، بۇزورا-
خان دېگەن 4 بالىسىنى ئېلىپ شورئېرىققا قايتىپ چىققان. 1986 ـ
يىلى 60 يېشىدا شورۇقتا ۋاپات بولغان. بالىلىرىدىن پاتەمخان قازا
قىلغان، قالغان 3 بالىسى ھايات). نازاربخان تەجەللىنىڭ تۇرمۇشىغىلا
كۆڭۈل بۆلۈپ قالماي، ئۇنىڭ بالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ئالاھىدە
كۆڭۈل بۆلۈپ تۇراتتى، تەجەللىنىڭ بالىلىرىمۇ نازاربخاندىن رازى
ئىدى. تەجەللىنىڭ ئايالى زىننەت خېنىم بىلەن نازاربخاننىڭ ئايالى دۆ-
لەتخاننىڭ بىر ـ بىرىگە ھۆرمىتىمۇ چوڭقۇر ئىدى. بۇلار كۆپ ھاللاردا
بالىخاندا ئۇششاق ئىشلار بىلەن مەشغۇل ئىدى، ئەرلىرىنىڭ پائالىيە-
تىگە بولۇپمۇ ئىجادىي پائالىيىتىگە ھەرگىز كاشىلا قىلمايتتى. ئۇلار تە-
جەللىنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا ئاجرىتىپ بەرگەن ئەبەيدۇللا ئاخۇن،
بارات ئاخۇنلارغا ئىش تاپىلاپ، ئىجادىيەت ئىشلىرىنىڭ راۋان بولۇشىغا
ئوڭايلىق يارىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى. بىركۇنى (يەنە شورئېرىققا
كۆچۈپ چىققانىڭ 7 ـ يىلى) تەجەللى سۆز باشلاپ «نازەربخان ئاداش،
سىلەر ھەرىمگە بارمامسىلەر، مال ـ دۇنيالىرىڭلار كۆپ تۇرۇپ بارمىدىڭ-
لار، بىر بېرىپ كېلىڭلار» دەپ دەۋەت قىلىدۇ (تەجەللى ھەرقانداق چاغدا
نازاربخاننى «ئاداش، ئۇنى قىلىڭلار، بۇنىڭغا قاراپ بېقىڭلار» دەيدىكەن.
نازاربخان «سىلە، ئۆزلىرى» دەيدىكەن).

تەجەللىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن نازاربخان قايىل بولۇپ، ھەرىمە-
گە بېرىشقا تەييارلىنىدۇ. تەييارلىق پۈتكەندە، تەجەللى: «سىلەر بۇ باغاۋ-
چىنى ئېلىپ بېرىپ پۈزۈلدىكى كىشىگە بەرسەڭلار، 2 كىتاب بېرىدۇ،

ئالغاچ كېلىڭلار» دەپ تاپىلايدۇ («پۈزۈل» دېگىنى «دۇكان» دېگەن مەنىدە
بولۇپ، ئادرىس بىلەن قوشۇپ بېرىلگەن). مەككىگە بېرىپ خەتنى بەرسە،
پۈزۈلدىكى كىشى ھەيران قېلىپ، «سىز قەشقەرنىڭ شورۇق دېگەن يېر-
دىن ھەج قىلغىلى كەپسىز، تەجەللى بىلەن بىرگە تۇرىدىكەنسىز. ئۇ
قالتىس بىلىملىك كىشىغۇ، بۇ يەرگە كېلىپ يۈرمەي شۇ كىشىگە تاۋاپ
قىلىشىڭىزمۇ ئوخشاش ئىدى» دەپ شەرھلەپ، تەجەللى دېگەن 2 كىتابچە-
نى بەرگەن. بۇ سۆزىدىن كېيىن نازاربخاننىڭ تەجەللىگە بولغان ئەقىدە-
سى تېخىمۇ ئاشقان ئىدى. ھەرىمدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كىشى-
لەر ئۇنى ھۆرمەت يۈزىسىدىن «نازاربخان ھاجىم» دەپ ئاتايدىغان بولغان.
نازاربخان ھەرىمگە بېرىشتىن بۇرۇن داۋاملىق گۈللۈك ئاق دوپپا، بەزىدە
بادام دوپپا كىيەتتى. كانۇاي كۆينەك بىلەن گۈللۈك 3 قىرلىق بەلباغ
باغلايىتى. ھەرىمدىن كەلگەندىن كېيىن، سەللە ئوراشقا ئوڭاي بولغان
دۇخاۋا تاشلىق، قارا جىيەكلىك تۇماق، ئۇزۇن سىدام تون، كالاچ مەسە
كىيىدىغان بولغان ئىدى. يارىشىملىق قويۇلغان كەكە ساقلى، چوڭ
كۆزى، ئېگىز بۇرنى بىلەن تېخىمۇ سالاپەتلىشىپ كەتكەن ئىدى. شەھەر
كۆرۈپ، كۆپ ئىشلارنى كۆزىتىپ، ئىدىيەسىدە يېڭى غايە تۇغۇلغان بول-
سىمۇ، يەنىلا كەمتەر ئىدى. مۇزىكا ۋە تېبابەتچىلىككە بولغان ھېرىسمەن-
لىكى يەنىلا كۈچلۈك ئىدى.

نازاربخان ھاجىم ھەج قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تەجەل-
لى بىلەن شېئىرىيەت، مۇزىكا، ئاسترونومىيە جەھەتتە داۋاملىق ھەم-
كارلىشىپ، نۇرغۇن ئۇتۇقلارنى قازىنىپ، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ـ
سەنئىتىگە ۋە تېبابەت ئىشلىرىغا كۆپ تۆھپە قوشقان ئىدى.

1913 ـ يىلنىڭ كۈز ۋاقتىدا، تەجەللىنىڭ ئوغلى نورۇل ھۇداخان
بۇغداي ئېتىزىغا سۇ ئېلىش بىلەن تۇغ بېشىدا سۇ تالىشىپ، يۇرت
چوڭلىرى بىلەن جېدەللىشىپ قالىدۇ، تۇغ بېشىغا تەجەللى، نازاربخان

هاجم قاتارلىق كىشىلەرمۇ چاقىرتىلىپ كېلىدۇ. ئەھۋالغا دىققەت قىلغان تەجەللى ئازراق سۆز قىستۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن، بۇ سۆزگە مىرابلار قۇلاق سالماي رەت قىلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 100 گە يېقىن جامائەت ئالدىدا ئىزار تارتقان تەجەللى «ئۆزەڭلارغىمۇ قىلدىڭلار، ماڭىمۇ قىلدىڭلار» دەپ كېتىپ قالغانچە، بىرنەچچە كۈن كىشىلەر بىلەن يۈز كۆرۈشمەيدۇ. نازارىخان هاجىمنىڭ بەرگەن تەسەللىسىگىمۇ كۆرۈنمەستىن، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن شورۇقتىكى 22 يىللىق هاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، شەھەر يېنىدىكى كاسكى (كاسكا ئېرىق) دېگەن يەرگە كۆچۈپ كېتىدۇ. (شەھەر ئىچىدىكى سىدىق بەگنىڭ دادىسى مەتنىياز بەگ ئىسملىك كىشىنىڭ كاسكى دېگەن يەردە زېمىنى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋاستىسى شۇ جايغا كۆچكەن). بۇ ئىش يۇرت ئىچىدە قاتتىق غوۋغا قوزغايدۇ. نازارىخان ۋە باشقا ئاۋام خەلق مىرابلارنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. كۆچۈشتە نازارىخان ئات ـ ئۇلاغلارنى ئاجرىتىپ بېرىپ كۆپ يارەم قىلىدۇ. تەجەللى ئوغۇللىرىدىن زورۇل هۇداخان بىلەن رۇھۇل هۇداخاننى شورۇقتا زېمىنغا، مال ـ مۇلۇككە ئىگە قىلىپ، يۇرت بىلەن رەنجىشىپ قالغان نۇرۇل هۇداخاننى ئېلىپ، زىننەت خېنىم بىلەن بىرگە كۆچۈپ كېتىدۇ، كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ نازارىخان بىلەن داۋاملىق بېرىش ـ كېلىشنى ساقلاپ، ئىجادىيەتتە يەنىلا بىللە يۈكسىلىپ بارىدۇ. (تەجەللى 1913 ـ يىلى كاسكىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن 14 يىل كاسكىدا ياشاپ، 1927 ـ يىلى 79 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ، ئۇنىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ جايدا بولۇپ، 1983 ـ يىلى هۆكۈمەت تەرىپىدىن قايتا ياسالغان).

نازارىخان هاجىمنىڭ هۆرمىتى ناهايىتى كېڭىيىپ، هۆكۈمەت داۋىرلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن چۆچىگەن هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ هەسەتخورلۇقى كۈچىيىدۇ، پىتنىخورلارنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرى كۆپىيىشكە باشلايدۇ. 1946 ـ يىلى كۈزدە كېچىدە ئۇچ كىشى قورالىلىق نازارىخان هاجىمنىڭ يىنىغا كىرىپ: «ناهىيەدە جىددى ئىش بار ئىكەن، سىزنى هۆكۈمەتتىن كەلسۇن دېدى» دەپ بىر ئۇقتۇرۇشنى كۆرسۈتۈپ نازارىخان هاجىمنى ئېلىپ كەتكەنچە قايتىپ كەلمەيدۇ. ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى يېرىم يىلغىچە هاجىمنىڭ هېچقانداق خەۋرىنى ئالالماي، ئاخىرى نەزىرىسىنى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نازارىخان هاجىمنىڭ چىرىغى ئۆچىدۇ.

(ئاپتور: داڭلىق كومپوزىتور، ئۇيغۇر سەنئەت تەتقىقاتچىسى قاغىلىق ناهىيەلىك سەنئەت ئۆمەكنىڭ سابىق باشلىقى، هازىر پېنسىيەدە)

ئالىم تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ ياسىلىشىدىن قوغدىلىشىغىچە

دىلشاد ئابلىز

ئاتاقلىق ئالىم، پەيلاسوپ، مەشھۇر تىۋۇپ مەۋلانە ھۇسەيىنخان ئەكبەر تەجەللى 1927 ـ يىلى رامىزاننىڭ 12 ـ كۈنى 79 يېشىدا كاسىكىدىكى ھويلىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئالىم تەجەللى ئىلمىي پائالىيەتلىرىدە ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ دەككىسىگە، زوراۋان كۈچلەرنىڭ ۋەھىمىسىگە كۆپ ئۇچرىغانلىقتىن شەھەر ۋە بازارنى ماكان تۇتماي، قاغىلىقنىڭ غوجائېرىق يېزىسىنىڭ شورۇق (شورئېرىق) كەنتىدە 20 يىل، گۇمىنىڭ قوشتاغ يېزىسىنىڭ ئىسمىسىلا كەنتىدە 7 يىل، ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللىرىنى قاغىلىق يېتىملىقۇم يېزا كاسكى (كاسكا ئېرىق) مەھەللىسىدە ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكۈزگەن.

ئالىم ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر، يەكەن، گۇما، خوتەنلەردىن نۇرغۇنلىغان دوستلىرى ۋە شاگىرتلىرى كەلگەن. ئۇلار ئالىمنىڭ يەرلىكىنى ئېلىش توغرىسىدا:

يەكەندىن چىققانلار: تەجەللى ھەزرىتىم بىزگە بىرنەچچە يىل مۇددەرىس بولغان، يەكەندە تالىپلىرى كۆپ، بىزلەر تەجەللىنى ئالتۇن مازارغا دەپنە قىلىمىز، كاتتا مازار قاتۇرۇپ، دۇئا تەكبىر قىلىپ تۇرىمىز، دېيىشكەن.

گۇما قوشتاغدىن كەلگەنلەر: بىزلەر ئالىمنىڭ بېشىغا كۈن چۈشۈپ ئېغىر كۈنگە قالغاندا ئەزىزلەپ يۇرتىمىزدىن پاناھ جاي بېرىلىپ ئەزىزلەنگەن. شۇڭا ئالىمنىڭ جەستىنى قوشتاغقا ئېلىپ كېتىپ، قەبرە قاتۇرۇپ، چىرىغنى ياندۇرۇپ، دۇئا تەكبىر قىلىپ تۇرىمىز، دېيىشكەن؛

غوجائېرىقتىن كەلگەنلەر: ئالىمنىڭ جەستىنى بىز ئېلىپ كېتىپ، 20 يىل ئولتۇرغان ھويلىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىپ دۇئا تەكبىر قىلىپ تۇرىمىز، دەپ؛

قاغىلىقتىكى ئۇلىمالار: بازار ئىچىدىكى مەشھۇر ھورمۇز غوجامنىڭ مەقبەرىسى يېنىغا دەپنە قىلىمىز دەپ دەتالاش قىلىشقان. ئالىمنىڭ ئوغلى ئوبۇل ھوداخان تەجەللىنىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدىكى ۋەسىيىتىنى ئېيتقان. ئاخىرىدا قاغىلىق، يەكەن، گۇمىلاردا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ھەببۇللا ئەلەم ئاخۇنۇم ئالىمنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى كاسكا مازاردىن ئېلىش، سېغىنغانلار كېلىپ دۇئا تەكبىر قىلىپ تۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئالىمنىڭ ۋەسىيىتى، ئەلەمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تەجەللىنىڭ جەستى قاغىلىق بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يېتىملىقۇم يېزىسىنىڭ كاسكا مازىرىغا دەپنە قىلىنغان ھەم ئوغلى ئوبۇل ھوداخان ۋە يۇرت كاتتىلىرىنىڭ تەشەببۇسى ۋە خىراجىتى بىلەن قەبرە ياغاچ پەنجىرىلىك ئايۋان ئىچىگە ئېلىنىپ، قەبرىنىڭ يېنىغا ئىككى ئېغىز ھوجرا، بىر ئېغىز كۈتۈپخانا سېلىنغان، كۈتۈپخانىغا تەجەللىنىڭ ۋە يۇرت كاتتىلىرى، ئۇلىمالارنىڭ ھەدىيە قىلغان كىتابلىرى قويۇلغان. ئەينى چاغدىكى تەجەللىنىڭ تالىپلىرى، ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلار كۈتۈپخانىغا دائىم كېلىپ، ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئالىمغا بولغان ھۆرمەت ئېتىقادىنى بىلدۇرۇپ، دۇئا تەكبىر قىلىپ تۇرغان. ئاردىدىن 30 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ 1957 ـ يىلىغا كەلگەندە تۇرلۇك ئوڭچىل ـ سولچىل يەرلىك مىللەتچىلىككە

قارشى هەرىكەتلەر باشلىنىپ، ئالىمنىڭ مەقبەرلىرىنى تاۋاپ قىلىش چەكلەنگەن. 1960 ـ يىلىدىكى جامائەت ئاشخانىسى مەزگىلىدە ئالىمنىڭ قەبرىلىرىنىڭ پەنجىرلىرى بۇزۇلۇپ، ياغاچلىرى ئوپچە ئاشخانىنىڭ ئوچاقلىرىغا قالانغان. هوجرا، كۆتۈپخانىلار يىقىتىلىپ، ياغاچلىرى كەتتىنىڭ ئورگانلىرىغا ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىنقىلابلاردا ئالىمنىڭ مازارلىرىنىڭ تاۋاپ قىلىش تۆت كونىنىڭ خۇراپاتلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، يوقلاش چەكلەنگەن. ئالىمنىڭ نامىنى ئاتاش، مەقبەرلىرىنىڭ تاۋاپ قىلىش چەكلەنگەنلىكتىن ئۆسۈپ يېتىلمۇاتقان باش بۇغۇنلار ئالىمنىڭ هاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى بىلمىشتىن مەهرۇم قالغان. ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ، مىللىي مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرى كەلگەندە، پارتىيەنىڭ مىللىي ۋە دىن ئىشلىرى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا كىشىلەر بىردىنلا ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئالىم، شائىرنى ئەسكە ئېلىشتى. ئەسەرلىرى ۋە هاياتى پائالىيەتلىرى مەتبۇئاتلاردا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. 1984 ـ يىلى دىراماتۇرگ شۇكۇر يالقۇن قاغىلىققا كەلدى، ئۇ يۇرەكلىك بىلەن ئالىم تەجەللىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەت قوشۇنىغا تونۇتتى ۋە هۆكۈمەتكە بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى ياساش، ئەسەرلىرىنى تېپىپ رەتلەش، ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنى پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. بۇ تەكلىپنى ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر مەمۇرىي مەهكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى مەرهۇم ئېيسا شاكىر ۋە ناهىيەنىڭ شۇجىسى يۇن ئەنچاڭ قىزغىن قوللىدى. تەجەللى ئەسەرلىرىنى يىغىپ رەتلەش ۋە مازارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش گۈرۈپپىسى قۇرۇلدى. تەجەللىنىڭ ئەۋلادلىرى شەهەر نوپۇسىغا ئېلىنىپ، جەمئىيەتتە تېگىشلىك ئىمتىياز ۋە ئورۇنغا ئىگە قىلىندى ۋە ئېيسا شاكىرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تەجەللى مەقبەرىسىنى ياساش رەهبەرلىك گۈ-

رۇپپىسى قۇرۇلدى.[1]

گۈرۇپپا ئەزالىرى:

قاغىلىق ناهىيەسىنىڭ پارتىيە، هۆكۈمەت رەهبەرلىدىن:

يۇن ئەنچاڭ ناهىيەلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى؛

مۇسايۇپ مەتنىياز ناهىيەلىك خەلق هۆكۈمىتىنىڭ هاكىمى؛

ئىسرائىل ئىسكەندەر ناهىيەلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى؛

مۇهەممەت مەمەت ناهىيەلىك سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى؛

قاسىم تۇردى قاغىلىق ناهىيەلىك بازارلىق هۆكۈمەتنىڭ باشلىقى؛

ئىدرىس نۇر يېتىملىقۇم يېزىلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى؛

..... قاغىلىق جامەسىنىڭ خاتىپى.

رەهبەرلىك گۈرۇپپا ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنى ياساش ئۈچۈن هۆكۈمەت ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ يارىدەم ۋە ئىئانىسىنى قولغا كەلتۈردى، تەجەللىنىڭ مازىرنى يېتىملىقۇم يېزىسىدا بولغاچقا، يېتىملىقۇم يېزىسى 25 مىڭ يۇەن چىقاردى. كاسكا كەنتى ئەينى ۋاقىتتا مازارنى ئېچىپ ياغاچلىرىنى ئىشلىتىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، قۇرۇلۇشقا كېتىدىغان ياغاچنى ئۈستىگە ئالدى. يەنە بىر گۈرۇپپا قارىمىقىدا قەبرىنىڭ شەكىل لايىهەسىنى پىلانلاش، قۇرۇلۇش قىلدۇرۇش خادىملىرى

---

① بۇ رەهبەرلىك گۈرۇپپا قۇرۇلغانلىق هەققىدىكى يازما ئىسپاتلارنى ناهىيەلىك ئارخىپ ئىدارىسى ۋە باشقا ئىدارىلەردىن ئىزدەپ تاپالمىدۇق. ئەگەر بۇ گۈرۇپپا قۇرۇلغانلىق توغرىسىدىكى هۆججەتنى ساقلىغۇچىلار بولسا، مەزكۇر كىتابنىڭ تۈزگۈچىسى بىلەن ئالاقىلىشىشنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

بەلگىلىنىپ، ناھىيەلىك مىللىي ـ دىنىي ئىشلار ئىدارىسىدىن ئابدۇ-راخمان قۇددۇس، بازارلىق ھۆكۈمەت كادىرى ھەببۇللا نۇر قاتارلىق ئىككى كىشى قۇرۇلۇشنىڭ نۇسخا لايىھەسىنى تېپىش، قۇرۇلۇش قىلدۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى. ئۇلار ۋىلايەتكىچە بېرىپ، مۇئاۋىن ۋالىي ئېيسا شاكىر بىلەن كۆرۈشتى. ۋالىي قۇرۇلۇش نۇس-خىسى ۋە مەبلەغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بۇلارنى قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىغا ئېلىپ كىردى. ئۇلار قۇرۇلۇشنىڭ لايىھەسىنى كۆرسىتىپ بەردى، ئەمما مەبلەغ مەسىلىسىگە كەلگەندە، بۇ يىل يۇقىرىدىن چۈشكەن مەبلەغنى يۇسۇق خاس ھاجىبنىڭ مەقبەرسىنى ياساشقا ئاجرىتىپ بېرىپتە-مىز، تەجەللىنىڭ مەقبەرسىنى ياساشنى بۇ يىل پىلانغا يوللاپ، كېلەر يىلى مەبلەغ ئەمەلىيلەشسە، ئاجرىتىپ بېرەيلى دېگەن تەكلىپ-نى بېرىشتى. ۋالىي ئېيسا شاكىر ئابدۇراخمان قۇددۇس ۋە ھەببۇللا نۇرغا: «ھەر نېمە بولسا قۇرۇلۇشنىڭ نۇسخا لايىھەسى بار بولدى. ھازىر ھۆكۈمەت ۋە ئاممىنىڭ قىزغىنلىقى يۇقىرى، مەبلەغنىڭ ئە-مەلىيلىشىشىنى كۈتۈپ تۇرماي» بۇ يىل دەرھال ئىشنى باشلاڭلار، يىغىلغان مەبلەغدە پۈتمەي قالسا، يۇقىرىنىڭ يارىدىمىنى شۇ ۋاقىتتا تەلەپ قىلساق بولىدۇ» دېدى.

ناھىيەدىكى يېزا ـ بازار، ئىدارە ـ ئورگانلارنى ۋە كەڭ سودا ـ سانائەتچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق بىر ئاي ئىچىدە 50 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئىئانە توپلاندى. ئورۇن تۈزلىنىشكە باشلاندى، قۇرۇ-لۇش قىلىدىغان ئۈستاملار يەكەندىن تەكلىپ قىلىندى. ھۆكۈمەت ۋە ھەرقايسى ساھە ئاممىسى مەقبەرىنىڭ تېزراق پۈتۈشىگە كۈچ چىقاردى.

تەجەللى ھەزرىتىمنىڭ قەبرىسى لايىھەگە ئاساسەن ئىشلىنىپ،

قەبرە ئەتراپىغا ئاق گەجدىن ئۇزۇنلۇقى 2 مېتىر، كەڭلىكى 1 مېتىر، ئېگىزلىكى 1.5 مېتىر، ياغاچ بەنجىرەلىك ئايۋان ياسالدى، ئايۋانىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 مېتىر، توغرىسى 4 مېتىر قىلىپ ياسالدى. ئەتراپىغا پىششىق خىش بىلەن قورۇق تام سېلىندى. دەرۋازا بېشىغا 8 مېتىر ئېگىزلىكتىكى مۇنار گۈمبەزلىك قىلىپ ياسالدى. ھازىرقى كۆلىمى 450 كىۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى بىلەن قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئە-تىنىڭ يۇقىرى نامايەندىسى بىلەن لايىھەلەنگەن بۇ ئۇلۇغ قۇرۇلۇش 1984 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈردى.

بۇ مەقبەرە ئالدىغا ئورمان بەلبىغى ياسلىپ، ھەر خىل كۆچەتلەر تىكىلدى ۋە مەقبەرە ئالدىدىن چوڭ يولغىچىلىك يول ياسالدى. 1992 ـ يىلى بۇ مەقبەرە ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالىم تەجەللىنىڭ نەۋرىلىرىدىن شەمئۇل ھۇلداخان غوجا مەقبەرىگە قاراشقا قويۇلدى. 2006 ـ يىلى تەجەللى مەقبەرىسىدە خۇپىيانە يەرلىك ئېلىنىپ ئالىم تەجەللىنىڭ تۇغقانلىرىدىن مۇنىرىدىن نەسىرىدىن، فەرۇخ قاتارلىقلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ئارىسىدىن ۋاپات بولغان 5 نەپەر كىشىنى بۇ مەقبەرە قورۇسى ئىچىگە ئەكىرىپ دەپنە قىلىپ قەبرە قاتۇرۇۋالغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن يىل تەجەللىشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مۇختار مامۇت مۇھەممىدى بۇ ئەھۋالنى سەزگەندىن كېيىن، ئېنىقلاش ئارقىلىق تەجەللىنىڭ نەۋرىسى شەمئۇل ھۇلداخاننىڭ قىلغانلىقىنى ئۇقتى ھەم شەمئۇل ھۇلداخان بىلەن كۆرۈشۈش ئارقىلىق بۇ خىل قىلمىشنىڭ دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇن ـ نىزاملىرىغا خىلاپ

قىلمىش ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردى ھەم تەجەللى مازىرىنىڭ ئاپتونوم رايون قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى قىلىپ تەستىقلىنىشقا ئاز قالغانلىقىنى، ئەگەر بۇ جەسەتلەر ئېلىپ چىقىپ كېتىلمىسە ئېغىر تەسىرگە ئۇچرايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرى ۋە ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ـ رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئايمەت تالىپقا بۇ مەسىلىنى ئىنكاس قىلدى، ئايمەت تالىپ مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى جىددى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، بۇ مەسىلىنى ئالاھىدە تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، جىددى تۈزەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، تەجەللىنىڭ نەۋرىسى شەمئۇل ھۇلداخان بىلەن سۆھبەتلەشتى، سۆھبەتتە تەجەللىنىڭ نەۋرىسى: ـ تەجەللى بىزنىڭ ئەجدادىمىز، ئەۋلادلار ئەجدادىنىڭ ئايىغىدا ياتسا نېمىشقا بولمىغۇدەك، بىزگە ئۆلسەك ياتىدىغان زاراتگارلىق بولمىسا قانداق قىلىمىز؟» دەپ تۈرۈۋالدى. بۇ ئەھۋالنى تەجەللىشۇناس مۇختار مامۇت مۇھەممىدى ناھىيەنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئەركىن داۋۇتقا ئىنكاس قىلدى. ھاكىم ئەركىن داۋۇت ناھىيەلىك خەلق ئىشلار ئىدارىسىغا ۋە يېتىملىقۇم يېزىسىنىڭ مەسئۇللىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇش قىلدى، قاغىلىق ناھىيەلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش، باشقۇرۇش ئورنى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ قورۇسىغا قويۇلغان مېيىتلەرنى باشقا جايغا يۆتكىۋېتىشكە بۇيرىدى. بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مەقبەرىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۈتىنىڭ 2007 ـ يىلى 95 ـ نومۇرلۇق ئۇقتۇرۇشى بىلەن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى دەپ ئېلان قىلىندى. ھەرقايسى گېزىت، ژۇرنال، رادىيو ـ تېلېۋىزىيەلەردە ئېلان قىلىندى

ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاخباراتىنىڭ 2007 ـ يىللىق 15 ـ نومۇرلۇق سانىدا قاغىلىق جامەسى بىلەن بىرگە ئېلان قىلىندى. يۇرتىمىزدىكى خەلق ئاممىسى شادلىققا چۆمدى.

2005 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى

تەجەللى ئەسەرلىرىنى توپلاش، مازىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەريانىدىكى بىلىدىغانلىرىم

ئوبۇل جامال

قاغىلىق ناھىيەلىك پارتكوم 1982 ـ يىلىدىن باشلاپ قاغىلىقتا ئۆتكەن مەشھۇر ئالىم سەئىد ئەكبەر ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاش خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. 1982 ـ يىلى 5 ـ ئايلاردا ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرىشىدا تەجەللى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ناھىيەلىك پارتكوم ئىشخانىسى مەخسۇس ھۆججەت چۈشۈرۈپ، بۇ گۇرۇپپىنى ناھىيەلىك پارتكوم شۇجىسى يۈك ئەنچاڭ ئۆزى بىۋاستە قول تىقىپ قۇرۇپ چىقتى، كونكرىت تەشكىللەش ئىشلىرىغا ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى خىزمەتلىرىگە ئاساسلىق مەسئۇل مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇ شاۋكۇي مەسئۇل بولدى. شۇ ۋاقىتتا ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن باشقا ئىدارىدىكى خادىملاردىن قاۋۇل ساۋۇر، تۇرسۇن ساھىت، ئىبراھىم ئىمىن، ئابدۇللا ئوسمان، كامىلجان ساھىت، ئابدۇشۇكۇر ئابدۇللا، دىلشات ئابلىز قاتارلىقلار تەشكىللىنىپ، خوتەن، گۇما قاتارلىق جايلاردىكى تەجەللىنىڭ ئەينى ۋاقىتلاردا تۇرغان جايلىرىغا بېرىپ، تەجەللىنىڭ ھاياتىغا ئائىت ماتېرىياللارنى توپلىدى ھەمدە بەزى دىنىي زاتلار ساقلاۋاتقان تەجەللىنىڭ «دىۋانە ئەرەبى»، «تۆھپەتۇل بەررەيىن» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى يىغدى. يەنە بىر جەھەتتىن ناھىيەلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى يۈن ئەنچاڭنىڭ بىۋاستە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ناھىيەلىك ج خ ئىدارىسى يىغۇۋېلىپ ساقلاۋاتقان 1000 پارچىدىن ئارتۇق قەدىمىي كىتابنى مەدەنىيەت يۇرتىغا يۆتكەپ ئەكېلىپ، ناھىيەلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىرىدىن ئابلىمىت مامۇت، ھەببۇللا راشىت قاتارلىقلارنى ياردەملەشتۈرۈپ شۇلارنىڭ ئىچىدىكى تەجەللى ئەسەرلىرىنى ئىزدىدى. بۇنىڭدا دەسلەپكى قەدەمدە تەجەللىنىڭ بەزى شېئىر، نەزمىلىرىنىڭ قول يازمىلىرى تېپىلىپ، قەشقەر ئەدەبىياتىدا ئېلان قىلىندى، ئەمما بۇ جەھەتتە نۇرغۇن ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ خىزمەتلەرنىڭ ئۈنۈمى تازا كۆرۈنەرلىك بولمىدى. ناھىيەلىك پارتكوم يەنە تەجەللىنىڭ قەبرىسى ئورۇنلاشقان جايدىكى يېتىملىقۇم يېزىلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىگە تەجەللىنىڭ مەقبەرىسىنى قايتىدىن يېڭىلاشنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇ چاغدا يېتىملىقۇم يېزىلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىقلىرىدىن ئىدرىس نۇر، نۇرمەمەت ۋەلى قاتارلىقلارنىڭ بىۋاستە مەسئۇللۇقىدا تەجەللى مەقبەرىسىنى قايتا ياساش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە 25 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ توپلىنىپ، 1984 ـ يىلى 8 ـ ئايلاردا پۈتكۈزۈلدى ھەم شۇ چاغدا ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتى قەشقەردە ئاچقان فولكلور تەتقىقات يىغىنىغا قاتناشقا كەلگەن مەشھۇر يازغۇچى ئەرشىدىن تاتلىق، دراماتورگ شۇكۇر يالقۇن قاتارلىقلار كېلىپ مەقبەرىنى كۆردى ھەم تەجەللى ئەسەرلىرىنى توپلاش توغرىسىدا كونكرىت مەسلىھەت بېرىپ، قاغىلىق ناھىيەسىدىكى ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرىغا زور

ئىلهام ۋە مەدەت بەردى. شۇ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىدە ئېچىلغان يېزا ئاممىۋى مەدەنىيەت نەق مەيدان يىغىنى قاغىلىق ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەجلىسخانىسىدا ئېچىلغان بولۇپ، يېغىندا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، مەرپەتپەرۋەر ئەدىپ مەرھۇم ئېيسا شاكىر، ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەت، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ مەدەنىيەت خىزمىتىگە مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىملىرى، ھەرقايسى ناھىيە (شەھەرلىك) مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىلىرىنىڭ باشلىقلىرى، مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقلىرى ۋە قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىدىن يۇن ئەنچاڭ، مۇسايۇپ مەتنىياز، مەمەت ئەخلەت، مەمەت ئىمىن ئوسمان، يو فۇشېڭ ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار رەھبەرلەر قاتناشتى. يىغىندا مەرھۇم ئېيسا شاكىر مۇھىم يول يورۇق بېرىپ، ئاپئاق غوجا توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، تەجەللى ئەسەرلىرىنى توپلاش، تەتقىق قىلىش، نەشر قىلىش خىزمىتىنى يەنمۇ يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈپ، بۇ خىزمەتنى ئەستايىدىل قانات يايدۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇردى. ھەمدە بۇ خىزمەتنى ئوڭۇشلۇق قانات يايدۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، تەجەللىنىڭ نەۋرە ـ چەۋرىلىرىدىن 18 كىشىنىڭ نوپۇسىنى شەھەر نوپۇسىغا ئورۇنلاشتۇرۇشقا قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ رەھبەرلىرىگە مۇھىم يول يورۇق بەردى.

2007 ـ يىلى 18 ـ ماي

(ئوبۇل جامال: قاغىلىق ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن پېنسىيەگە چىققان)

تەجەللى مەقبەرىسى

ئابدۇلئەزىز مامۇت

تەجەللى ھەزرەتلىرىنىڭ مەقبەرىسى قاغىلىق ناھىيە مەركىزىنىڭ بىر كىلومېتىر شىمالىغا، بارىن ئۆستەڭنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كاسكى مازىرىغا جايلاشقان. ئەسلىدە، ئالىمنىڭ مېيىتىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنى ئۆتكۈزگەن كاسكى (ئەسلىسى: كاسىگەر ـ ئاياغچى) مەھەللىسىدىكى بۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان بولۇپ، مەرھۇمنىڭ چوڭ ئوغلى ئوبۇل ھۇداخان ئۆز خىراجىتى بىلەن مەقبەرە ياساتقان. ئەسلىدىكى مەقبەرە ـــ دەرۋازا، ياغاچ پەنجىرە ئىچىگە ئېلىنغان گۈمبەزلىك قەبرە، ۋاسا جۇپ قىلىپ يېپىلغان پېشايۋان، مەقبەرىگە كىرىشتە ئوڭ قول تەرەپتە ئىككى ئېغىزلىق ئىچكى ـ تاشقى ھۇجرا، سول قول تەرەپتە ئەتراپىغا ئاق ئۆزمە تىكىلگەن بوستانلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شۇ زامانىنىڭ خېلى كۆركەم قۇرۇلۇشلىرىدىن بىرى ئىدى. ئەينى زاماندا، بۇ مەقبەرىنى زىيارەت قىلغىلى كەلگەن كىشىلەر بۇ جاينىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن زوقلىنىپ:

«خۇش ئاجايىپ جاي ئىكەن، قۇرئان تىلاۋەت قىلغۇدەك؛
كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلىماي تائەت ئىبادەت قىلغۇدەك.»

دەپ نەزمە پۈتۈپ قويغان ئىكەن .

ئەپسۇسكى، 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» ۋە 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى «مەدەنىيەت

زور ئىنقىلابى» دا بۇزۇلۇپ كېتىپ خارابىلىققا ئايلىنىپ قالغان.

ئاتاقلىق پېشقەدەم شائىر شۇكۇر يالقۇن قاغىلىققا كەلگەندە، ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر ۋە بىر قىسىم ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرى بىلەن بىرگە تەجەللىنىڭ مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلغان. شۇكۇر يالقۇن: «تەجەللى مەشھۇر ئالىم، ئۇنىڭ يازغان ئەسەرلىرى جاھانغا تارقالغان. مەن 1937 ـ يىلى مۇسكۇۋادا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا تەجەللىنىڭ ئەسەرلىرىنى «بايار» دىن ئوقۇغان ئىدىم. بۇگۇن مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىشقا مۇيەسسەر بولدۇم، بۇ مەن ئۈچۈن ئۇنتۇلغۇسىز ئىش بولدى. ئۇلۇغ ئالىمىنىڭ مەقبەرىسى چۈۋۈلۈپ، خارابىلىققا ئايلىنىپ قاپتۇ. بۇنىڭغا قاراپ ئەپسۇسلاندىم. ئۆز يۇرتىمىزدىن چىققان ئالىمنى قەدىرلىسەك بولاتتى» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن ناھىيەدە تەجەللىنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش ھەمدە مەقبەرىسىنى يېڭىلاش ئىشىغا مەسئۇل ھەيئەت تەسىس قىلىنىپ، بۇ ئىشلارنى تاماملىغان. ناھىيە بويىچە مەقبەرە ياساشقا 35 مىڭ يۈەن ئىئانە توپلىنىپ، داڭلىق مىمارچىلار تەكلىپ

1995 ـ يىلى 5 ـ ئايدا «قاغىلىق ناۋاسى» ناملىق بەدىئىي سەنئەت فىلىمىدا ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى رولىدا تارتىلغان سۈرەت.
رول ئالغۇچى: ئىمىن نىياز تۇردى

قىلىنىپ، تەجەللىنىڭ ھازىرقى مەقبەرىسى تەمىر قىلىنىپ قەد كۆتۈرگەن. يېڭى ياسالغان مەقبەرە قورۇق تېمىنىڭ شەرقتىن غەربكىچە ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغىچە كەڭلىكى 15 مېتىر، كۆلىمى بىر مودىن ئارتۇق كېلىدۇ. بۇ مەقبەرە قۇببىلىق دەرۋازا، سەينا، پەنجىرىگە ئېلىنغان قەبرىدىن تەركىب تاپقان. قەبرە پەنجىرىسى ئەسلىي ئىسكەتى بويىچە قايتا ياسالغان.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنى ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا تۇتاشتۇرغۇچى بۇيۇك شائىرنى خەلق ئۇنتۇمىدى، ناھىيە ئىچىدىن ۋە سىرتىدىن كېلىپ زىيارەت قىلغۇچىلار بارغانسېرى كۆپەيدى. تەجەللى مەقبەرىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى. بەدىئىي فىلىم «قاغىلىق ناۋاسى» دىن كۆرىنەرلىك ئورۇن ئالدى.

(ئاپتور: قاغىلىق ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ پېنسىيونېرى)

تەجەللى مەقبەرىسىنى قايتا ياساشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە

مۇھەممەد ئەزىز

تونۇلغان يېتۇك شائىر، كىشىلەرنىڭ جاراھىتىنى داۋالاپ، ئىلـ
لىقلىق يەتكۈزۈپ ئۈنتۈلماس ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن مەشھۇر ئاسترو-
نومىيە، تېبابەت ئالىمى سەئىد ھۈسەينخان تەجەللى توغرىسىدا ئالدىنـ
قى ماقالەمدە تەپسىلىي توختىلىپ، ئاخىرىدا قاغىلىقنىڭ غوجائېرىق
يېزىسىنىڭ ئاياغ شورۇق كەنتىدىكى 22 يىللىق پائالىيىتى ۋە ھاياتـ
ىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ھازىرقى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جاي-
لاشقان كاسكى (كاسكا ئېرىق) دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقى
ھەققىدە سۆزلىگەن ئىدىم. كاسكىدىكى كېيىنكى پائالىيىتى ھەققىدە
باشقىلار سۆزلىشى مۇمكىن، مەندە بۇ جەھەتتە ئېنىق مەلۇمات يوق. تا-
رىخى ماتېرىياللاردىن بېلىشىمچە، 1927 ـ يىلى مۇشۇ يۇرتتا ۋاپات
بولۇپ، جەستى مۇشۇ يۇرتنىڭ مازارلىقىغا قويۇلغانلىقى خاتىرىلەنگەن.
مەن 1964 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئارتىسلـ
رىنى باشلاپ مۇشۇ كەنتكە ئويۇن قويغىلى چىققاندا، كەنت باشلىقى
ئابدۇقادىر ئاخۇن ئاكىغا تەلەپ قويۇپ، تەجەللى مازىرىنى كۆرۈپ كې-
لىشنى ئۈتتۈرىغا قويدۇم. بۇ كىشى قىزغىنلىق بىلەن قوللىدى. مەن
بىلەن چىققان تالانتلىق مەرھۇم ئارتىسلاردىن كومېدىيە ئارتىسى

مامۇت ئۆمەر، قوشاقچى روزىكام ھوشۇر، نەيچى مىرزا ھەمدەم، ناخشـ
چى بارات ئەخەت، غىجەكچى ئاتاۋۇللا سەئىدى، چاڭچى تۇرسۇن توختى،
ئىسكىرىپكىچى ئابدۇرازاق ماڭسۇر، ئۇسسۇلچى خەلچەم ئاسىم، ناخـ
شىچى قەمبەرنىسا قۇربانىنىياز، ناخشىچى خەيرىنسا سىدىق، ھازىر پېنـ
سىيەگە چىقىپ ھايات ياشاۋاتقان پېشقەدەم سەنئەتكارلاردىن ھوشۇر
تۇرسۇن، مۇھەممەت ھەسەن، قۇربان بارات، مىجىت روزى، ئۆمەرئېلى
قۇربان، تۇرنىسا ھېيىت، تۇرسۇنگۈل مۇھەممەت، تۇرنىسا بارات، گۈلـ
نىسا قۇندۇز، مەينىسا ھاشىم، تىللانىسا، سائادەت جۇمە، بۇۋايشەم قا-
تارلىق ئارتىسلار ئۆستەڭ بويىغا جايلاشقان مازارلىققا كېلىپ، تەجەلـ
لىنىڭ ئاددىي ياسالغان مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىشتى. ئۆرپ ـ ئادەت
بويىچە قىرائەت قىلىنىپ، ھەممەيلەن دۇئا قىلىشتى. تەجەللىنىڭ
كىملىكى، ھايات پائالىيىتى توغرىسىدا پىكىرلەر ۋە مۇنازىرىلەر بولۇپ
ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن مەنمۇ ئاڭلىغانلىرىم ھەققىدە سۆزلەپ، بۇ ئالىم
توغرىسىدىكى خەۋەرسىزلەرنىمۇ خەۋەردار قىلىپ، تەجەللىگە بولغان
ھۆرمەت ۋە ئېتىقادىمنى چوڭقۇرلاشتۇردۇم. ئارتىسلارنىڭ مەشھۇر شا-
ئىرىنىڭ ھايات پائالىيىتى، تېبابەت، ئاسترونومىيە تەتقىقاتى، ئىجادى-
يىتى، كىشىلەرنى داۋالاپ ساقايتىپ، مېھىر ـ شەپقەت يەتكۈزۈش جەر-
يانىدىكى ئىش ئىزلىرىگە بولغان ھۆرمىتى چوڭقۇرلاشتى. ئەپسۇس،
مەندە خىيال تۇغۇلدى: «شۇنچىلىك تۆھپىكار ئالىم، شائىرنىڭ مەقبە-
رىسى نېمىشقا ئاددىي ۋە پاكار ھالەتتە لاي بىلەن ياسالغان بولغىيتتى،
لاي بىلەن ياسالغان پاكار گۈمبىزىنىڭ لايلىرى تۆكۈلۈپ كېتىپتۇ،
شۇنچە ئۇزۇن يىل مابەينىدە مۇشۇنداق تۇرۇپ كېتىپتۇ، ھەي
ئېسىت...! » دېگەنلەرنى ئويلىدىم ـ يۇ، بۇ توغرىسىدا گەپ قىلىشنىڭ
ھاجىتى يوقلىقىنى ھېس قىلىپ، ئارتىسلار بىلەن تەجەللى مەقبەرد-
سىدىكى زىيارىتىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ھەرقايسى مەھەللىلەرگە بۇ-

لۇنۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ تاپشۇرۇقىنىڭ روھى بو-
يىچە، يۇقىرىنىڭ سەنئەتكارلارغا قويغان ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن،
5 تە كاپالەت ئائىلىلەردىن ھال سوراش ئىشلىرىنى بېجىرىش ئۈچۈن
مەھەللىلەرگە تۆت گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ يۇرۇپ كەتتۇق. مەنمۇ 6
ئارتىس بىلەن بىر مەھەللىگە يۇرۇپ كەتتىم، لېكىن يۇقىرىقى خىيال-
لار قەلبىمنى چىرمىۋالغاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، قاغىلىق ناھىيە-
سىدە ئىداره جەمئىيەتلەردە ئىشلەيدىغان مۇشۇ ساھەگە مۇناسىۋەتلىك
يولداشلارغا ۋە ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىيلار، سەنئەتكارلار، يازغۇچى، شائىر-
لارغا، يەنى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، مەندىن چوڭ ياكى مەن دېمەد-
لىك ۋە مەندىن كىچىكرەك بولسىمۇ خىزمەتلەردە، ھەرقايسى تارماقلار-
دا ئىشلەۋاتقان ئۇقۇمۇشلۇق دوستلىرىم بىلەن ئۈزۈن يىل جەريانىدا تە-
جەللى مەقبەرىسى توغرىسىدا سىردىشىپ كەلگەن ئىدىم. ئۇلار ئىچى-
دىن تەشۋىقات بۆلۈمىدىكى مەرھۇم داۋۇت مۇسا، مامۇت مۇھەممەت[1]،
يەر باشقۇرۇش ئىدارىسىدىكى مەرھۇم ھەمدۇللا داۋۇت، مەدەنىيەت ئىدا-
رىسىدىكى مەرھۇم سادىر سايىم، سەنئەت ئۆمىكىدىكى مەرھۇم
مەخسۇت ساۋۇت، تۆگىچى يېزىسىدىكى مەرھۇم كامىل سايىت، سودا ـ
سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدىكى مەرھۇم ئابدۇرىشىت
قۇربان، چوپان (چىچان) يېزىسىدىكى مەرھۇم كېرەم نىياز، ئۇششار
باش يېزىسىدىكى مەرھۇم مۇھەممەت ساۋۇت، قاغىلىق ناھىيەلىك

① مامۇت مۇھەممەت 1934 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ ئۇششارقباش
يېزىسىدا تۇغۇلغان، يەكەن داربلمۇئەللىمىدە ئوقۇغان. قاغىلىق ناھىيەلىك مەدە-
نىيەت يۇرتىغا، ناھىيەلىك سەنئەت ئۆمىكىگە باشلىق بولغان. چاپتىرەك يېزىسى-
نىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىغا مەسئۇل بولغان. ناھىيەدە ئەرزىيەت خىزمىتى
ئىشلىگەن، 1995 ـ يىلى پېنسىيەگە چىققان، 2002 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ
كۈنى قاتناش ھادىسىگە يولۇقۇپ ۋاپات بولغان.

خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدىن ئاخباراتچى مەرھۇم ئىدرىس
قادىر، رادىيو ئۈزىلىدىن مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئاۋۇت، يەنە ھايات ياشاۋاتقانلار-
دىن مەمتىمىن ئەخمەت، سادىق ياقۇپ، ئابدۇرازاق ئەھمىدى[1]، مىجىت نە-
زامىدىن، سىدىق تۇردى، ياسىنجان ئەمەت، ئادىل تۇنىياز[2]، زەيدىنجان
مامۇت، ئابدۇغۇپۇر قادىر، ئازاتجان مامۇت، قاۋۇل ساۋۇر، ئابلەت
مامۇت، ئابدۇللا ئوسمان، ئىبراھىم ئىمىن، ھەببىۋللا مەخسۇم ھاجى،
مۇھەممەت قاربھاجى، ئابلەت ئىبراھىم، ئىمىننىياز تۇردى، ئىمىننى-
ياز ھىدايى، تۇرسۇن ھەببىۋللا، مۇھەممەت ئەمەت چوپانى، تۇرسۇن
مۇھەممەت، مۇختار مامۇت مۇھەممىدى، ئابلا ھەيىت، تۇردى تۇرسۇن،
تۇراپ ئوبۇل[3]، ھامىدىن ھېزىم، قۇندۇز مۇھەممەت، ئىدرىس كىرىم،
زىبىرنىسا ھوشۇر، تۇرسۇنجان سادىق[4]، ئابلا قاۋۇل، سادىق ئىبراھىم،
ئەركىن مىجىت، دىلشاد ئابلىز، ئارزىگۇل تۇرا، مەمتىمىن ياسىن قا-
تارلىق كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغان چاغلىرىمدا تەجەللى ۋە
تەجەللى مەقبەرىسى توغرىسىدا ھەمدە تەجەللى بىلەن تۇردى ئاخۇن ئا-
كىنىڭ ھەيكىلىنى ئورنۇتۇش توغرىسىدا پىكىرلەشتۇق. شۇنداق
ياخشى ئۇمىدلەرنى پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا ۋە باشقىلارغا
ئېيتىش، تەكلىپ بېرىش پۇرسىتىنى كۈتۈپ تۇردۇق.

① ئابدۇراززاق ئەھمىدى ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئە-
زاسى.

② ئادىل تۇنىياز ئاتاقلىق شائىر، شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسىنىڭ
تەھرىرى.

③ تۇراپ ئوبۇل تونۇلغان يازغۇچى، مارالبېشى ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ دائە-
مىي ھەيئەت ئەزاسى.

④ تۇرسۇنجان سادىق يازغۇچى، باينغۇلىن ئوبلاستلىق ھاۋا رايى ئىدارىسى-
نىڭ باشلىقى.

1984 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، قاغىلىق ناھىيىلىك ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ كېيىنكى نۆۋەتلىك سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە سەنئەت مۇسابىقىسىگە ئالدىن ھازىرلىق قىلىش توغرىسىدا ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ باشلىقلىرىدىن سادىق ئىبراھىم ۋە مەن (مۇھەممەت ئەزىز)، ئۆمەك ئىشلىرى رەھبەرلىك ھەيئەت ئەزالىرىدىن رېژىسسور تۇرسۇنگۈل مۇھەممەت، مۇزىكا ئەترىتىدىن ئاتاۋۇللا سەئىدى، ئەركىن مىجىت، مەمتىمىن ياسىن، ئۇسسۇلچىلار ئەترىتىدىن مۇھەممەت ئىمىن، نۇرنىسا سەئىد ئەھمەت، گۈلباھار قاتارلىقلار ئۆمەك باشقۇرۇش ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنى ئېچىلىپ، بۇ توغرىسىدا پىكىرلىشىش قىزغىن مۇنازىرىگە ئايلاندى. ئاخىرىدىكى قارارمىز «ئۆمەك ئىجادىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى يەنىلا كۆپچىلىكنىڭ كۆچىگە، ئەقىل ـ پاراسىتىگە تايىنىش» نى يادرو قىلىش توغرىسىدا قارار ماقۇللاپ، ئۆمەك دوكلات يېزىپ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىغا يوللىغاندىن كېيىن، 24 ـ چىسلا ناھىيەنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، ناھىيە بويىچە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيەت يىغىنى ئېچىش توغرىسىدا ناھىيەلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىگە دوكلات يېزىپ ماقۇللاندى. شۇنىڭ بىلەن شۇ كۈنىلا مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسى چىقارغان دوكلاتنى ئېلىپ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تۇرسۇن ھوشۇر بىلەن ئىككىمىز تەشۋىقات بۆلۈمىگە بارساق، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يۇ فۇشېڭ بار ئىكەن. تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ خىزمەتچىسى، تەرجىمان مىجىت نىزامىدىننى چاقىرىپ مەقسىتنى بىلگەندىن كېيىن، مەكتەپكە تەكشۈرۈشكە چىقىپ كەتكەن تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قادىر تۇردىنى چاقىرتىپ كەلدى. يەنە ئۆمەكتىن سادىق ئىبراھىم، مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى قاۋۇل ساۋۇر، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئابدۇللا

ئوسمان قاتارلىقلار يىغىلىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيەت يىغىنى ئېچىشنى مۇھاكىمە قىلغاندىن كېيىن، قادىر تۇردىنىڭ مەسئۇللىقىدا بۇ يىغىننى ياخشى ئېچىش بېكىتىلىپ، يۇ فۇشېڭ بۇ ئىشنى قادىر تۇردىنىڭ دوكلات تەييارلىشىنى ۋە ناھىيەلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى مەمتىمىن ئوسماننىڭ تەستىقلاپ بېرىشىگە يوللاشنى ئورۇنلاشتۇردى. ئەتىسى 25 ـ چىسلا دوكلات يوللانغاندىن كېيىن، مەمتىمىن ئوسمان[1] مېنى، قادىر تۇردىنى، تۇرسۇن ھوشۇرنى، مىجىت نىزامىدىننى چاقىرىپ يىغىن ئاچتى، يىغىندا ئىككى مەسىلە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بىرسى، ناھىيەلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇش مەسىلىسى، يەنە بىرسى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيەت يىغىنى ئېچىش مەسىلىسى. خىزمەت ئورۇنلاشتۇرۇش سۆزىدە: «ناھىيەلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىگە مەمتىمىن ئوسمان رەئىس بولسۇن، ئاز بولۇش، ساز بولۇش پىرىنسىپى بويىچە تۇرسۇن ھوشۇر، مۇھەممەت ئەزىز، مىجىت نىزامىدىنلەر مۇئاۋىن رەئىس بولسۇن، يەنە 17 كىشىلىك دائىمىي ھەيئەتلەر تېزىملىكىنى قادىر تۇردى تەييارلىسۇن، مەخسۇس يىغىن ئېچىپ ماقۇللايمىز. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى يىغىنى ئېچىشقا بولىدۇ. بۇ يىغىننى تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە ئەدەبىيات سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسى بىرلىكتە ياخشى ئېچىش لازىم» دەپ ئورۇنلاشتۇردى. ئاخىرىدا مېنى چاقىرىپ: «يەكەنگە پېشقەدەم شائىر، تالانتلىق دراماتورگ شۇكۇر يالقىن كەپتىمىش، سىلەر شائىرنىڭ قاغىلىققا چىقىش پىلانىنىڭ بار ـ يوقلىقىنى ئوقۇپ چىقىڭلار. يىغىننى شۇ كىشىنىڭ كېلىشىگە قاراپ

[1] مەمتىمىن ئوسمان: ھازىر سىياسىي كېڭەش قەشقەر ۋىلايەتلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇدىرى.

ئاچايلى» دەپ ئورۇنلاشتۇرۇدى. مەن دەرھال يەكەنگە بېرىپ، شائىر شۇكۇر يالقىن ئاكا بىلەن ناھايىتى قىزغىن كۆرۈشتۈم، شائىر ئەسلىدە ئۇدۇل خوتەنگە ماڭماقچىكەن. مەن ناھىيەمىزنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، يەنە 3 كۈندىن كېيىن قاغىلىققا كەچتە كېلىپ، ئەتىسى بىر كۈن تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن دەرھال قايتىپ كېلىپ، مەمتىمىن ئوسمانغا ئەھۋالنى يەتكۈزدۈم، شۇنىڭ بىلەن قادىر تۇردى، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى تۇرسۇن ھېببۇللا، تۇرسۇن ھوشۇر، مىجىت نىزامىدىن ۋە مەن يېغىنغا جىددىي تەييارلىق قىلدۇق. شۇ كۈنى (26 ـ چىسلا) 54 نەپەر كىشىگە ئۇقتۇرۇش تارقىتىلىپ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىدا 3 كۈنلۈك ئىجادىيەت يېغىنى ئېچىلىدىغانلىقى ئوقتۇرۇلدى. يېغىننى ئېچىش ۋاقتى بېكىتىلگەندىن كېيىن مەن ئەدەبىي ئىجادىيەت يېغىنى ئېچىش توغرىسىدىكى قارار ۋە شۇكۇر يالقۇننىڭ ناھىيەمىزگە كېلىشى توغرىسىدا قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى مەرھۇم ئېيسا شاكىرغا تېلېفون بېرىپ خەۋەرلەندۇردۇم، مەرھۇم ۋالىي يېغىننى ياخشى ئېچىش ھەم شۇكۇر يالقۇننى ئوبدان كۈتۈش ھەققىدە يولىيورۇق بەردى. يېغىندا ئەدەبىيات ـ سەنئەت يېڭى ئەسەرلىرى ئوقۇلىدىغانلىقى، ئەسەر ئېلىپ كېلىشى تاپىلاندى. 28 ـ چىسلا ئەتىگەندە يېغىن باشلىنىپ، شېئىرلار، سەھنە ئەسەرلىرى، ناخشا تېكىستلىرى ۋە باشقا ئەسەرلەر ئوقۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، يېغىن ئېچىلغان كۈنى كەچقۇرۇن مەشھۇر شائىر، دراماتورگ شۇكۇر يالقۇن قاغىلىققا كەلدى. تەشۋىقات بۆلۈمى ئورۇنلاشتۇرۇشىغا مەسئۇل بولدى. مەمتىمىن ئوسمان، قادىر تۇردى، ئابلەت مامۇت، تۇرسۇن ھېببۇللا، تۇرسۇن ھوشۇر، قاۋۇل ساۋۇر، ئابلا ئوسمان، ئابدۇرازاق ئەھمىدى، مىجىت نىزامىدىن قاتارلىقلار كەچتە شۇكۇر يالقۇن بىلەن ناھىيەلىك پارتكوم مېھمانخانىسىدا ياتاقتا

بىرگە پاراڭلىشىپ، ناھىيەلىك پارتكوم ئاشخانىسىدا بىرگە زىياپەتتە بولۇشتۇق. ئەتىسى ئەتىگەندە يېغىنغا قاتنىشىپ بېرىشنى تەكلىپ قىلىپ ماقۇللىقىنى ئالغاندىن كېيىن، مەمتىمىن ئوسمان زىياپەت مەزگىلىدىلا ناھىيەلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى يۇن ئەنچاڭغا ئەھۋالنى تېلېفوندا مەلۇم قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەتە چىپاندىكى مۇھىم ئىشقا بارمىسا بولمايدىغانلىقى، مۇمكىن بولسا بىر ئاز ۋاقىت چىقىرىپ، يېغىنغا قاتنىشىپ بېرىش تەكلىپىنى بەرگەندىن كېيىن، يۇن ئەنچاڭنىڭ قوشۇلدىغانلىقى يەتكۈزۈلدى. ئاندىن مىجىت نىزامىدىنغا يۇن ئەنچاڭنى يېغىن ئورنىغا ئېلىپ بېرىشنى، قادىر تۇردى بىلەن ماڭا يېغىن تەييارلىقىنى ياخشى قىلىپ، يېغىننى غەلىبىلىك ئېچىشنى، تۇرسۇن ھېببۇللاغا يېغىن ئورنىنى تېخىمۇ كۆركەملەشتۈرۈشنى، قاۋۇل ساۋۇر، ئابدۇرازاق ئەھمىدى، ئابدۇللا ئوسمانغا شۇكۇر يالقۇننىڭ ياتىقىغا بېرىپ، شائىرنى يېغىنغا باشلاپ بېرىشنى، ئاندىن ئەتىدىكى يېغىنغا سەنئەت ئۆمىكىنىڭ بارلىق ئارتىسلىرىنىڭ قاتنىشىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قاتنىشالمايدىغانلىقىغا ئەپۇ سوراشنى.

شۇنىڭ بىلەن 29 ـ چىسلا يېغىن تېخىمۇ ھەيۋەتلىك تۈس ئالدى. ئالدىنقى بىر كۈنلۈك يېغىندا ئېلان قىلىنغان ئىجادىيەت ئەسەرلىرى تىزىلىنىپ، بىر ـ بىرلەپ تاپشۇرۇپ ئېلىندى. شۇنىڭدەك ئەسەرلەرنى باھالاش پائالىيىتىنى 30 ـ چىسلا ئېلىپ بېرىش، خۇلاسە قىلىش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سەھنىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرنى سەنئەت ئۆمىكى سەھنىلەشتۈرۈش، شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىدا ئېلان قىلىش، مەدەنىيەت يۇرتى قالغان ئەسەرلەرنى تۈرگە ئايرىپ، توپلام قىلىپ تۈپلەپ تەييار قىلىپ تارقىتىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ تۇرۇشمىزغا، شۇكۇر يالقۇن ئاكا بىلەن يۇن ئەنچاڭ شۇجى ۋە تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يۇ فۇشېڭ يېغىنغا كىرىپ كەلدى. يېغىنغا قاتناشقانلار چاۋاك چېلىپ

ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى. يىغىننىڭ مەقسىتى ۋە ئەھمىيىتى ھەقـ
قىدە ئىزاھات بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، يۇن ئەنچاڭ سۆز قىلىپ قا-
غىلىق ناھىيەلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى نامىدىن يىغىننى تەبرىك-
لەيدىغانلىقىنى، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە سۆز قىلدى.
ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ ئىجاد قىلىشنى، ئەدەبىي ئى-
جادىيەت ئارقىلىق قاغىلىقنى كەڭ جامائەتكە تونۇشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈ-
كى ھەققىدە سۆزلەپ يىغىن ئەھلىگە ئىلھام بەردى. شۇكۇر يالقۇننىڭ
يىغىنغا قاتناشىپ بەرگەنلىكىگە رەھمەت ئېيتىپ سۆزگە تەكلىپ
قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شۇكۇر يالقۇن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات
سەنئەت ساھەسىدىكى بىر قىسىم ئۆرنەكلەر، سەنئەت ۋە 12 مۇقامنىڭ
يۇزلىنىش ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇپ يىغىندىكىلەرنى تەسىرلەندۈردى.
ئاخىرىدا تەجەللىدەك ئالىم ۋە مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن،
شائىر فۇرقەتدەك كىشىلەرنىڭ بۇ يۇرتتا ياشىغانلىقى، مۇشۇ زېمىندا
ئىجادىيەت ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ، ئاخىرىدا تە-
جەللىنىڭ قەبرىسىنىڭ مۇشۇ زېمىندا ئىكەنلىكى، مۇمكىن بولسا
يىغىن ئەھلى بىلەن بىرگە تەجەللىنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىش
ئىستىكى بارلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، يىغىندىكىلەر ناھايىتى خۇشال
بولۇپ چاۋاك چېلىشىپ كەتتى مەن يەكەنگە بېرىپ شۇكۇر يالقۇن بىلەن
كۆرۈشكەندە، شائىرغا مۇشۇ توغرىسىدا يىغىندا سۆز قىستۇرۇپ بېرىش-
نى ھەمدە ھازىرغىچە تەجەللىنىڭ قەبرىسىنىڭ غېرىبانە ھالەتتە تۇرغان-
لىقىنى، قايتا رېمونت قىلىشنىڭ لازىملىقى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم-
نى ئېيتقان ئىدىم. بۇ مەسىلىنى شۇكۇر يالقۇن سىلىقلاشتۇرۇپ، زىيا-
رەت قىلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى). يىغىن ئەھلىنىڭ ھەممىسى بۇ
پىكىرنى قوللاپ يىغىننى جانلاندۇردى. يۇن ئەنچاڭ شۇجى سائىتىگە
قاراپ سائەتنىڭ 11 بولغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن «ھازىرلا چىقايلى»

دەپ پوزىتسىيە بىلدۈردى، بۇ «شەرق شامىلى» نىڭ خۇشاللىقىنى ھېس
قىلغانلار دەرھال ۋېلىسىپىت، موتوسىكلىت بىلەن ئاتلاندى. شۇ ئارىدا
يۇن ئەنچاڭ شۇجى سىياسىي كېڭەش، بىرلىك سەپ بۆلۈمى، ناھىيەلىك
مىللىي ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسى، پارتكوم ئىشخانىلىرىغا تېلېفون
بەرگۈزۈپ، 20 مىنۇت ئىچىدە 6 كىچىك ماشىنا، بىر مىنىبۇس تەييار
قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 200 گە يېقىن كىشى تەجەللى مەقبەرىسىنى
ئېكسكۇرسىيە قىلىش قوشۇنى بولۇپ بۇ مازارلىققا توپلاندى.

ھەممە كىشىنىڭ يۈزىدە خۇشاللىق جىلۋە قىلاتتى. يۈرەكلىرى
ئوينىپ، بۇنداق كۈننى كۈتۈپ تۇرغان كىشىلەر توپى بارغانسېرى كۆپە-
يىپ، مازارلىق قاينام تاشقىنلىققا چۆمدى، دىنىي زات ئابدۇراھمان
قۇددۇس غوجام، ھېببۇللاخان مەخسۇم ھاجىملار، شۇكۇر يالقۇننىڭ ۋە
يۇن ئەنچاڭنىڭ، يۇ فۇشېڭنىڭ، چىڭ بىڭ (مىللىي ـ دىن ئىشلىرى ئى-
دارىسىنىڭ باشلىقى) نىڭ قولىنى تۇتۇپ: «تەجەللى ھەزرىتىمىنىڭ مازار-
لىقىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا تەشكىللىگەنلىكىگە چىن دىلىمىزدىن
رەھمەت ئېيتىمىز» دەپ خۇشاللىقىنى ئىزھار قىلىشتى، مەقبەرە يېنى-
دا، تەجەللىنىڭ پائالىيىتى ھەققىدە قىسقا گەپ ـ سۆزلەشلەر بولۇۋېدى،
شۇكۇر يالقۇن بىرئاز سۆز قىلدى، ئاخىرىدا «تەجەللىنىڭ مەقبەرىسىنى
بۇنچىلا ھالەتتە ئەمەس» دەپ ھېس قىلىپ كەلگەنلىكى، خەلقئارالىق بۇ
ئالىمنىڭ مەقبەرىسىنىڭ بۇ خىل ھالەتتە تۇرۇشى ئېچىنىشلىق ئەھۋال
ئىكەنلىكىنى، پارتىيە ـ ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ ئويلىنىپ كۆرۈشى-
نى ئۈمىد قىلدى. ناھىيەلىك پارتكومنىڭ تەرجىمانى قادىر تۇردى بۇ تە-
لەپنى سىستېمىلىق تەرجىمە قىلىپ يەتكۈزگەندىن كېيىن، يۇن ئەنچاڭ
شۇجى تەجەللىنىڭ مەقبەرىسىنى بىر چۆرگىلەپ چىقىپ، شۇ يەردىلا «نا-
ھىيەلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن تەجەللى مەقبەرىسـ
نى يېڭىدىن ياساپ چىقىشقا ۋەدە بېرىمەن» دېدى. ئاممىا گۈلدۈراس

ئالقىش ياڭراتتى. چاۋاك 5 مىنۇت داۋاملاشتى. يۇن ئەنچاك ئاخىرىدا چىك بىلەن، يۇ فۇشىك، قادىر تۇردى، ئابدۇراھمان قۇددۇس غوجامغا قاراپ: «سىلەر دەرھال يىغىن چاقىرىپ، تەجەللى مەقبەرىسىنى قايتا ياساش رەھبەرلىك كوللېكتىپى قۇرۇپ چىقىڭلار، ئىقتىسادىي پىلان تۈزۈپ چىقىپ، كەڭ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، مەبلەغ جۇغلاش بىلەن، ھۆكۈمەت مالىيەسىدىن ياردەم بېرىشنى بىرلەشتۈرۈپ، يىل ئاخىرىغىچە تەجەللىنىڭ مەقبەرىسىنى ياساپ چىقىڭلار. تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن مىللىي ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسى كەڭ كادىرلار، خەلق ئاممىسىنى زىيارەت قىلىشقا ئويۇشتۇرسۇن سىياسىي كېڭەش كەڭ دىنىي زاتلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرسۇن، تەشۋىقات بۆلۈمى سىستېمىلىق ھالدا بۇ ئىشنى قاغىلىقتىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىگە تەشۋىق قىلىپ خەۋەردار قىلىش بىلەن ھەرقايسى گېزىت ـ ژۇرناللارغا ماقالە ئەۋەتىپ، كەڭ ئاممىغا مەلۇم قىلسۇن» دەپ تەجەللى مەقبەرىسىنى قايتا ياساش ئۈستىدە ئورۇنلاشتۇرۇش قىلدى. تەجەللى مازارىنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەنلەر ناھىيەلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋە يۇن ئەنچاك شۇجىغا چوڭقۇر رەھمىتىنى بىلدۈرۈشتى. زىيارەت سائەت 3:00 دە ئاياغلاشتى. يىغىنغا كەلگەنلەر قورسىقىنىڭ ئاچقانلىقىنىمۇ سەزمەستىن، ئۆزئارا مۇنازىرىگە چۈشۈپ، خۇشاللىقلىرىنى ئىزھار قىلىشتى. شۇ كۈنىلا بۇ خەۋەر بازار ئىچىدىكى ئىدارە ـ جەمئىيەت، كان ـ كارخانا، مەكتەپلەرگىچە، ئاھالە كومىتېت، خەلق ئارىسىغىچە، بۇلار ئارقىلىق يېقىن ئەتراپتىكى ۋە يىراقتىكى يېزىلارغا تارقىلىپ، تەجەللىنىڭ مەقبەرىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئىشلىرى ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتتى. 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تەجەللى مەقبەرىسىنى قايتا ياساش 24 كىشىلىك رەھبەرلىك ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، ھەيئەت مۇدىرى ناھىيەلىك مىللىي ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى چىك بىلەن بولدى، مۇئا-

ۋىن مۇدىرلىققا شۇ ئىدارىنىڭ كادىرى مەمتىمىن سادىر ۋە سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇراخمان قۇددۇس غوجام بېكىتىلدى. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىئانە قىلىشى، ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ چىقىرىشى نەتىجىسىدە، 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا بېكىتىلگەن قەبرە ياساش لايىھەسى بويىچە، قۇم، شېغىل، سېمونت، ھاك، ياغاچ، سىر قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار تېخنىك، ماھىر ئۇستىلارنىڭ قولى بىلەن ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ، 11 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى تەجەللى مەقبەرىسىنى قايتا ياساش قۇرۇلۇشى پۈتتى. ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ خىزمەت دائىرىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، مەخسۇس خادىم قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ جامائەت تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ مەقبەرىنى زىيارەت قىلىش جەريانىدا گۈل چەمبىرەك قويۇپ خاتىرىلەيدىغان، يېشى چوڭلار، دىنىي زاتلار دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدىغان، يىراق ـ يېقىندىن ئىداره ـ جەمئىيەت ۋە ناھىيە تارماقلىرىغا مېھمان، ساياھەتچىلەر كەلسە ياكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلار كەلگەندە ئالاھىدە بۇ مەقبەرىگە زىيارەتكە ئويۇشتۇرىدىغان ھالەت شەكىللەندى. مەنمۇ بۇ مەقبەرىنى يېڭىدىن ياساشنى ئۇزۇندىن بېرى ئۈمىد قىلىپ كەلگەن ۋە قايتا ياساشنىڭ بىر كىشىلىك غوللۇق تەلەپكارلىرىدىن بولۇپ، بۇ ئىشلارغا ئارىلاشقانلىقىمدىن ئىنتايىن پەخىرلىنىپ كەلدىم. دۇنيادا ئۈمىد ـ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشقاندا ھاياجانلانمايدىغان، خۇشال بولمايدىغان كىشى بولمىغىنىدەك، مەنمۇ ئىنتايىن خۇشال بولغان ھالدا، كومپوزىتورلۇق قەلىمىمنى ئېلىپ، تەجەللىنىڭ «باشقىچە» دېگەن شېئىرىنى، ناخشا تېكىستى ئورنىدا ئىشلىتىپ، بىر ئاي مۇزىكا ئىشلەپ، نوتىلىرىنى كۆچۈرۈپ، ئارتىسلارغا تەييارلاپ ئۆزلەشتۈرۈپ 14 نەپەر مۇزىكانتنىڭ تەڭكەش قىلىشى، 6 نەپەر ناخشىچىنىڭ ۋە 26 نەپەر ئۇسسۇلچىنىڭ ئۇسسۇل ئوينىشى بىلەن 46 كىشىلىك ئۇسسۇللۇق ناخشا «باشقىچە» چوڭ كۈلۈب-

تا ۋە كەڭ يېزا ـ كەنتلەردە، زاۋۇت، كان ـ كارخانىلاردا، مەكتەپلەردە 48 مەيدان قويۇلۇپ، جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى ۋە ياخشى تەسىر پەيدا قىلدى. يەنە «فۇرقەت ساق بولسۇن» دېگەن تەجەللىـ نىڭ شېئىرىگە (تېكىستىگە) ئاھاڭ ئىشلەپ سورۇنلاردا كۆپ ئوقۇدۇم. 1985 ـ يىلى 5 ـ ئايدا «باشقىچە» نامىلىق ناخشا قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن 13 كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرى مۇسابىقىسىغا قاتناشتۇرۇلۇپ، «مۇنەۋـ ۋەر ئىجادىيەت ۋە ئورۇنلاش مۇكاپاتى» غا ئېرىشتى. بۇ ئىككى ناخشىنى نوتىلىرى بىلەن تەييارلاپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تەقدىم قىلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇم.

2006 ـ يىلى 10 ـ دېكابىر

كېكەچ شېئىر①

كوككوڭلۇمە ئو ئوت سالب جەججانىمە قىقىقىل ۋەفا.
كىككىم ماڭا نىننۇش ئىرۇر نىنىنىيشىڭ ئى تىب بى ۋەفا.

كوككۆزلەررىڭ سىھىرىدىن كۆككۆرسە جان خەخخەستەلىك،
لەللەئلىگە ئۆ ئۆئۆپۇپ يانا تىتابغۇسىدۇر شىپا.

جىججىلۇەلەر ئەئەيلىسەڭ ھەھەمچۇ ئولۇر ھەم خوبلەر،
لىللازىم ئولدى نىنۇجۇمغە قىقوياش تۇلۇئدە ئىختىپا،

دىددەير ئىشقە ئۇئۇر قەدەم شىشباب ئىلە فىغغان چېكىپ.
ھىھىھوججابدەك ئىئىستەسەڭ سەئى مەرۋى بىرلە سەپا.

① كېكەچ شېئىر 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئەدىبلەر ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل شېئىر شەكلى. بۇنداق شېئىرلار كېكەچلەرنىڭ سۆزلەش ئۇسۇلىغا تەقلىد قىلىنىپ يېزىلىدىغان بولۇپ، ئادەتتىكى شېئىرلارنى ئوقۇغاندەك راۋان ئوقۇغىلى بولمايدۇ. يىغىلىشلاردا ئەدىبلەر ئۆزلىرى يازغان شېئىرلارنى ئۆزلىرى ئوقۇشۇپ، ھەزىل، قىزىقچىلىق قىلىشقان.
تەجەللىنىڭ بۇ شېئىرىنى نىمىتۇللا ئەبەيدۇللا 1910 ـ يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان «بايار مەھبۇبىل مەھبۇب» نامىلىق كىتابتىن بايقىغان بولۇپ، تۇز ئوقۇلۇشى ۋە يەشمىسىنى ئىشلەپ نەشرگە تەييارلىغان.

مەمۇغبەچە ئائاياغىنە تەتجەللىيا بىباش قوي،
قىققىلسا گەر نەزەر ئەدا جىججىنىغا قىلىپ ئۇ ئۇر فەفا.

تېكست بويىچە تۇز ئوقۇلۇشى:

كۆڭلۈمە ئوت سالىب جانىمە قىل ۋەفا،
كىم ماڭا خۇش ئىرۇر نىيىشىڭ ئى تىب بى ۋەفا.

[كۆڭلۈمگە ئىشق ئوتىنى سېلىپ، جېنىمغا ۋاپا قىلغىن، چۈنكى ئەي بىۋاپا تېۋىپىم، سېنىڭ ماڭا نەشتەر ئۇرۇشۇڭمۇ ماڭا شېرىن شەربەت ئىچۈرگەندەك بىلىنىدۇ.]

كۆزلىرىڭ سەھرىدىن كۆرسە جان خەستەلىك،
لەئلىڭە ئۆپۈپ يانا تابغۇسىدۇر شىپا.

[كۆزلىرىڭنىڭ سېھىرلىشىدىن جېنىمغا كېسەللىك ۋە ئاجىزلىق يۈزلەنسە، ياقۇتتەك لەۋلىرىڭگە سۆيۈش بىلەن جېنىم قايتىدىن شىپالىق تاپىدۇر.]

جىلۋەلەر ئەيلىسەڭ ھەمچۇ ئولۇر ھەم خوبلەر،
لازىم ئولدى نۇجۇمغە قوياش تۇتۇلۇشدە ئىختىپا.

[سەن جىلۋە قىلىپ چىقىپ كەلسەڭ، بارلىق گۈزەللەر چېنىپ قالىدۇ. خۇددى قۇياش چىققاندا بارلىق يۇلتۇزلار يوشۇرۇنۇشى لازىم بولغاندەكلا.]

دەير ئىشقە ئۇر قەدەم شىباب ئىلە، فىغان چېكىپ،
ھوججاجدەك ئىستىسەڭ سەئى مەرۋى بىرلە سەپا.

[دۇنيالىق ئىشلاردا پىغان چېكىپ ئولتۇرماي، خۇددى ھاجىلار ساپا بىلەن مەرۋى ئارىسىدا يۈگۈرگەندەك چاققانلىق بىلەن قەدەم قويغىن.]

مۇغبەچە ئاياغىنە تەجەللىيا، باش قوي،
قىلسا گەر نەزەر ئەدا، جىنغا قىلىپ ئۇر قەفا.

[ھەي تەجەللى، سەن ساقىينىڭ ئايىغىغا باش قوي، ئەمما دۇشمەنلىرىڭ ساڭا نەزەر سالسا، ئۇنىڭدىن دەرھال يۈزۈڭنى ئارقىغا بۇرا.]

باشقىچە

1=F تېكىستى: تەجەللىنىڭ

5/8 مۇزىكىسى: مۇھەممەت ئەزىزىنىڭ

←

|: (6 1̇ 56 | 4 5 54 | 0 32 54 | 4 5 34 | 6 6 24 |

. 3 | . 3 | 0 43 65 | 6 6 45 |

(02 123 | 402 123 | 422 2 2 | 3561 2 3 |

0 21 33 | 4 2 33 | 0 32 544 | 4 5 2.4 |

① غەيرىي ھۇسنىڭ ئۇ رۇر، سېنىڭدە ئەخلاق باش قىلىپ چە

قامىتىڭ تارتىقان ئىلىپتەك، يەنە يۈرمەك باش قىلىپ چە

تەربىيەت قىلىشۇن داۋاملىق، بىرلا دەۋرىڭ يار لىقى

يەت كامالىڭغا يەتكىنە تېز، سەن ئۆز سۈپ ئاق باش قىلىپ چە

(0 65 43) | 6 6 45 | . 3 | . 3 |

(يەي) ..... سېنىڭدە ئەخلاق

(يەي) ..... يەنە كۆرمەك

(يەي) ..... بىرلا دەۋرىڭ

(يەي) ..... سەن ئۆسۈپ ئاق

| 6) 6 45 | 3 2 3561 | 2 . | 2 . |

| 0 54 66 | 7 5 66 | 0 76 1̇ | 2̇ 7 5 66 |

جەنىتىنىڭ غول ماناسى، قىلغاي تاماشا ئىدىن راۋاق،

لەۋلىرىڭنىڭ سۆز لىرى يار، يىدى لەۋىمنى دەرت ئېتىپ،

| 0 76 2̇1 | 7 5 2̇1̇72̇1̇ | 1̇ 2̇ 3̇1̇ | 2̇ 3̇ 1̇2̇ | 1̇ 2̇1̇ 76 |

ھەسرەت ۋە ئەپسۇس يەپ تاش ئاپكى بەر مەك باش قىلىپ چە

ئۇش بۇ دۇنيا قەنلىرىدىن، پەرقى ياخشىراق باش قىلىپ چە

| 6 . | 6 . | 6 . | 6 0 |

(يەي) .....

(يەي) .....

| 6) 0 | 6 57 | 2̇ 3̇2̇ | 3̇6 0 | 6 3̇6 0 |

| 6 5 4 | 22 22 0 | 66 5 | 7 66 54 0 |

ياغسا شۇنداق مۇنكى ھەركىم، ساقا ئوخشاپ ھەر ۋا قىت،

مۇنتىزىمدۇر جىمى خۇپلار، قەدىمىڭ تەرىپىگە،

|: (0 0 | 02 123 | 422)2 2 | 3561 2 3

باشقىچە (يەي).

باشقىچە (يەي).

باشقىچە (يەي).

باشقىچە (يەي).

| 24 5.4 | 565 6 4 | 66 5 7 | 66 54 0 :||

ئاچـ ـلۇركۆر سەم سېـ ـنى، ھەردەمـ ـدە كۆڭلۇم ئە قـدە

ئىپتـ ـدائي كۆرگـ ـنىمدە، سەنـ ـدە كۆردۈم بىرتە ۋەج

| 45 6 6 | (0 65 43)| . 3 | . 3

يەي ..... ياخـ ـشى مىجە

يەي ..... بولسا ھەم تۇر

| (0 65 43)| . 3 | . 3 | 2561 2 3

بار ئـ ـرۇر (يەي) .....

دۇم نە تەي (يەي) .....

||: . 2 | . 2 | 3561 2 3 | 45 6 6

تازا ۋەئاق باش قـ چە يەي .....

بۇ ئۆل كەقىشلاق باشقىچە يەي .....

| 24 5 4 | 54 32 0 | 24 5 4 | 56 1 6

ئوخشىماس بولـ سا ئەگەر يوق، پايدا كەلمەك باش قـ چە

خىزمىتىڭ ئار زۇ قىلـ (ۋەي)، بەرقىغەمۇشتاق باش قـ چە

| 0 66 | 45 6 6 | (0 65 43) | . 3| . 3

(يەي) ..... پايدا كەلمەك ھەي! ھەي!

(يەي) ..... بەرقىغە مۇشتاقھەي! ھەي!

|| 0 2 | . 2 | . 2 | . 2 | 3561 2 3 | 45 6 6

%→

پاي دا كەلمەك باش قـ چە (يەي) .....

بەرقىغەمۇشتاق باش قـ چە (يەي) .....

باشقىچە[1]

F=1 تولۇق تېكىستى: سەئىد ھۇسەيىنخان ئوغلى تەجەللىنىڭ

5/8 مۇزىكىسى: مۇھەممەت ئەزىزنىڭ

ناخشىنىڭ تولۇق تېكىستى

غەيرىي ھۆسنىڭ ئىرۇر، سېنىڭدە ئەخلاق باشقىچە،
قامىتىڭ تانقان ئىلىپتەك، يەنە يۇرمەك باشقىچە.

ئاچىلۇر كۆرسەم سېنى، ھەردەمدە كۆڭلۇم ئەقىدىسى،
ياخشى مىجەزىڭ بار ئىرۇر، تازا ۋە ئاق باشقىچە.

جەننىتىڭ غولمانلىرى، قىلغاي تاماشادىن راۋاق،
ھەسرەت ۋە ئەپسۇس يەپ، تاشلاپكى بەرمەك باشقىچە.

ياغسا شۇنداق مۇنكى ھەركىم، ساڭا ئوخشاپ ھەر ۋاقىت،
ئوخشىماس بولسا ئەگەر يوق، پايدا كەلمەك باشقىچە.

تەربىيەت قىلسۇن داۋاملىق، بىرلا دەۋرىڭ يارلىغى،
يەت كامالىڭغا يەنە تېزدىن، سەن ئۆسۈپ ئاق باشقىچە.

ئىپتىدائي كۆرگىنىمدە، سەندە كۆردۈم بىر تەۋەج،

بولسا هەم تۇردۇم نە تەيەي، بۇ ئۆلكە قىشلاق باشقىچە.

لەۋلىرىڭنىڭ سۆزلىرى يار، يىدى لىۋىمنى دەرت ئېتىپ،
ئۇشبۇ دۇنيا قەنلىرىدىن، پەرقى ياخشىراق باشقىچە.

مۇنتىزىمدۇر جىمى خۇپلار، قەدىمىڭ تەرىپىگە،
خىزمىتىڭ ئارزۇ قىلىپ، بەرقىغە مۇشتاق باشقىچە.

ئىزاھ: ① بۇ تېكىست «قەشقەرئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1980 ـ يىلى ساندىن ئېلىنغان.

1981 ـ يىلى ئاھاڭ ئىشلىنىپ، 2 يىل ئىسلاھ قىلىندى.

1983 ـ يىلى قەشقەردىكى كەسپىي سەنئەت مۇسابىقىسىگە قاتناشتۇرۇلۇپ ئالاھىدە مۇكاپاتلاندى. شۇندىن ئېتىبارەن قوشنا ناھىيە، شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلاردا قاغىلىق سەنئەت ئۆمىكى 130 مەيدان ئوينىغان.

فۇرقەت ساق بولسۇن ①

(ئوتتۇرا تىددىكى يالغۇز كىشىلىك ناخشا)

D=1 تېمىستى: سەكىد مەزھەر مۇسەينخان ئوغلى تەجەللىنىڭ

2/4 مۇزىكىسى: مۇھەممەت ئەزىزنىڭ

فۇرقەت ساق بولسۇن[1]

(ئوتتۇرا تېمپىدىكى يالغۇز كىشىلىك ناخشا)

D=1 تولۇق تېكىستى: سەئىد ھۇسەيىنخان ئوغلى تەجەللىنىڭ
4/2 مۇزىكىسى: مۇھەممەت ئەزىزنىڭ

ناخشىنىڭ تولۇق تېكىستى

ئابى ھايات ئىچكەن كەبى مەسىھ قولىدىن،
سېنىڭ شېرىن سۆزلىرىڭدىن تېرىلىپ كەتتىم.
فۇرقەت گويا تولا قەدەھ مەي ئۇزاتقاندەك،
سېنىڭ لەتىف مەكتۇبىڭنى بەردى سۆيۈندۈم.

فۇرقەت قەلبىلەر تېۋىبىدۇر دائىم ساق بولسۇن،
خەت تاپشۇرۇپ بېرەلىدى، دىللارغا شىپا،
سەن ياخشى سۆز بۇلبۇلسەن سايراۋەر مۇدام،
بۇ ئالەمدە ناۋايىدەك بولۇپ قال يەكتا.

بۇ ناخشا 1995 ـ يىلى ئىشلەنگەن، قاغىلىق.

ئىزاھ: ① تەجەللىنىڭ قوقەندىكى مۇھىيى (مۇھى) دېگەن شائىر بىلەن ئالاقىسى بولغاچقا، فۇرقەت مۇھىيغا تەجەللىنىڭ سالىمىنى

يەتكۈزگەن. مۇھىيى تەجەللىگە يازغان خېتىنى شېئىر ئارقىلىق ئەۋەتىپ تۇرغان. فۇرقەت ئۇ خەتنى ئۆز قولى بىلەن تەجەللىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. تەجەللى بۇ ئەھۋالنى بايان قىلىپ (تەجەللى پارس تىلىدىمۇ كامالەتكە يەتكەن بولغانلىقىدىن)، پارس تىلىدا يېزىلغان يۇقىرىقى شېئىرنى فۇرقەتتىن مۇھىيغا ئەۋەتكەن.

تەجەللى خەتنىڭ ئاخىرىغا ئىمزا قويۇپ، «ئۇ خەت ‹زۇبدەتۇل ھۆكۈما› دەپ شۆھرەت چىقارغان قوقانلىق مۇھەممەت زاكىرجان ۋاستىسى بىلەن بىزگە تەگدى تەجەللى» دەپ يازغان.

(كومپوزىتوردىن ئىزاھ: مەزكۇر شېئىر 1983 ـ يىلى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئىجتىمائىي ـ پەن قىسمى) نىڭ 96 ـ بېتىگە بېسىلغان. 1995 ـ يىلى تېكىست ئورنىدا ناخشا قىلىپ ئىشلەنگەن، ناخشا ھېچقانداق مەتبەئىلەردە ئېلان قىلىنمىغان.)

تەجەللى هەققىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلار

ئابدۇرېشىت ئىسلامى: «ئۇيغۇر شائىرى تەجەللى هەققىدە»، «كىتابلارغا باها» ژۇرنىلىنىڭ 1979 ـ يىللىق 3 ـ سانى

ئابدۇرېھىم سابىت: «تەجەللى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (2 ـ كىتاب 2 ـ قىسىم) نامىلىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى 1984 ـ يىلى باستۇرغان.

ئابدۇرېشىت ئىسلام: «تەجەللى شېئىرلىرى»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىلى ئومۇمىي 18 ـ سانى.

«شائىر ھۇسەينخان تەجەللى»، «قومۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىللىق 4 ـ سانى.

«ئاتاقلىق شائىر، ئالىم تەجەللى»، «قەشقەر گېزىتى» نىڭ 1986 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى سانى، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىلى 2 ـ سانى.

«مەۋلانە ھۇسەينخان تەجەللى»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىللىق ئومۇمىي 18 ـ سانى.

ھاجى ئەخمەت: «دېڭىز ئۇنچىلىرى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى.

ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەين: «شائىر ھۇسەينخان تەجەللى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى» نامىلىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى.

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى: «تەجەللىنىڭ قەبرىسى ۋە تېپىلغان يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1989 ـ يىللىق 2 ـ سانى.

ئابدۇلئەھەد ئالىم: «تەجەللىدىن قالغان چىراغ»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1990 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى سانى.

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى: «ئالىم تەجەللىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1991 ـ يىللىق 4 ـ سانى.

ئابدۇلئەھەت ئالىم: «تەجەللىنىڭ كۆھتامدىكى ئۆيى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىكى سانى. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىكى سانى.

«ھۇسەينخان تەجەللى»، «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (3) نامىلىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 1 ـ ئاي نەشرى.

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى: «تەجەللى چاقچاقلىرى»، «بېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1994 ـ يىللىق 2 ـ سانى.

قاۋۇل ساۋۇر: «ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىرى تەجەللىگە ئائىت ئىككى ـ ئۈچ ئىش»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى» ژۇرنىلىنىڭ 1994 ـ يىللىق 1 ـ سانى.

مۇختار مامۇت مۇھەممىدى، ئابدۇلئەھەت ئالىم: «ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ ئىسمائىل ھاجىمغا يازغان «شېئىرىي سالام خېتى»، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 1994 ـ يىللىق 3 ـ سانى.

ئىمىنجان ئەھمىدى: «تەجەللى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايانداىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان: «تەجەللى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى (2) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، 1996 ـ يىلى باسمىسى.

تەجەللى (ئابدۇراخمان مۇھەممەت تەييارلىغان): «غەزەل ۋە مۇخەممەسلەر»، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 ـ يىللىق 3 ـ سانى.

شېرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا» (3)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1998 ـ يىلى 1 ـ ئاي نەشرى.

ئىسراپىل يۇسۇپ: «تەجەللىنىڭ ياغلىققا كەشتىلەنگەن قەسىدىسى»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1998 ـ يىللىق 2 ـ سانى.

گۈلجامال مۇھەممەتئىمىن: «تەجەللى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1998 ـ يىللىق 3 ـ سانى.

غەيرەتجان ئوسمان: « ھۇسەينخان تەجەللى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى 6 ـ ئاي نەشرى.

«مەۋلانە ھۇسەينخان تەجەللى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 ـ يىللىق 5 ـ سانى.

ئەمەت دەرۋىش: «ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (2)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى.

ئەمەت دەرۋىش: «ھۇسەينخان تەجەللىنىڭ (قارا) قەسىدىسى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (2)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى.

ئابدۇلئەزىز مامۇت: «تەجەللى مەقبەرىسى»، «قاغىلىق تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 2 ـ قىسمى، 2003 ـ يىل باسمىسى.

تەجەللىشۇناسلىقتىكى تۆھپىكارلار

ئېيسا شاكىر: ئۇيغۇر، 1929 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ ئۇشۇشارباش يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1950 ـ يىلى 4 ـ ئايدا خىزمەتكە قاتناشقان. 1951 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە «جەنۇبىي تيانشان گېزىتى» دە مۇخبىر، مۇھەررىر، مەسئۇل مۇھەررىر، مۇئاۋىن باش مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ، بۇ جەريياندا پارتىيەنىڭ ئاخبارات ئىشلىرىغا سادىق بولۇپ، گېزىتنى ياخشى باشقۇرۇپ، گېزىتنىڭ ياخشى چىقىرىلىشىغا ئەجىر سىڭدۈرگەن. ئۇ ئۆزى ئۇلگە بولۇپ، نۇرغۇنلىغان خەۋەر ـ ماقالە، ئوچېرىك، ھېكايە، نەزەرىيەۋى ـ ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىپ، گېزىت تەشۋىقاتىنىڭ جانلىق بولۇشىغا كۆچ قوشقان. ئۇنىڭ «ئۆڭكۇردىكى چىراغ» ناملىق ھېكايە ـ ئوچېرىكلار توپلىمى 1987 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. بۇ توپلامغا 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىن 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا قەدەر يازغان ئاخبارات ئەسەرلىرىدىن «كۆمۈش رەڭلىك شال ئېتىزلىرىدا»، «گۈللىنىۋاتقان قۇملۇقلار»، «يايلاقتىكى دوستلۇق»، «مۇزلۇق سۇدا يار ئېتىش» قاتارلىقلار كىرگۈزگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا گۈزەل ئەخلاق، ئەمگەكنى سۆيۈش، ئەل ـ ۋەتەن ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ خىزمەت قىلىش، ئىتتىپاقلىق، ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىش قاتارلىق ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۆزگىچە ئۇسلۇب بىلەن بايان قىلىنغان. ئۇ يەنە 1985 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «مەھمۇد كاشغەرىي» ناملىق ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى، «سۇزۇك بۇلاق» ناملىق مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدىكى شېئىرلار توپلىمىنىڭ مەسئۇل مۇھەر-

ربرلىكىنى قىلدى ۋە ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق تۆت توملۇق كىتابنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى ئەستايىدىل ئىشلىدى، «نۆۋەتتىكى يېزا خىزمىتى توغرىسىدىكى سوئال ـ جاۋابلار»، «سۆزلەش ماھارىتى ھەققىدە»، «ئەركىنلىك سىگنالىنى چالغۇچىلار» دېگەنگە ئوخشاش بىر مۇنچە كىتابلارنى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ، ھەرقايسى نەشرىيات ۋە گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلدۇردى.

ئېيسا شاكىر 1975 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى بولغان. ئۇ ۋالىي بولغاندىن كېيىن، خەلق بەرگەن ھوقۇق

شىنجاڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەرھۇم ئېيسا شاكىرغا مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىغىنىڭ 1000 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن بەرگەن شەرەپنامىسى.

نى جايدا ئىشلىتىپ، كۆپلىگەن زىيالىيلارنىڭ، بىر قىسىم پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ناھەق دېلولىرىنىڭ ئادىل بىر تەرەپ قىلىنىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلغان. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە، مائارىپ، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە، سەھىيە ئاخبارات ئىشلىرىنىڭ روناق تېپىشىغا ھەسسە قوشقان. تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، ئۇ، ۋالىي مامۇتۇپ قۇربانغا يېقىندىن ھەمكارلىشىپ ۋە ياخشى مەسلىھەتچى بولۇپ، ئۇلۇغ ئالىملىرىمىزدىن مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈف خاس ھاجىب ۋە ھۇسەينخان تەجەللىلارنىڭ شۇنداقلا «رابىيە ـ سەئىدىن»، مۇقام ئۇستازى، تۇردىئاخۇن قاتارلىقلارنىڭ تۇغۇلغان، ئۆسكەن، ۋاپات بولغان جايىنىڭ ئېنىقلىنىشىغا، مەقبەرىسىنىڭ ياسىلىشىغا، بۇ جەھەتتىكى تۇرلۇك مۇھاكىمە يىغىنلىرىنىڭ ئېچىلىشىغا ۋە باشقا تۇرلۇك خىزمەتلىرىنىڭ ياخشى ئىشلىنىشىگە ئالاھىدە تۆھپە قوشقان ئىدى.

مەرھۇم ئېيسا شاكىر 1987 ـ يىلى 11 ـ يىلى 18 ـ كۈنى

خىزمەت ئۈستىدە جىگەر كېسىلى قوزغىلىپ، داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ۋاپات بولغان.

مەرھۇم ئېيسا شاكىرنىڭ ھاياتى قەشقەر خەلقىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن كۆرەش قىلغان شانلىق ھايات. ئۇ خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ئەبەدىل ـ ئەبەد ياشايدۇ.

يۇن ئەنچاڭ: ئەر، خەنزۇ، 1935 ـ يىلى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ دالى ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1949 ـ يىلى خىزمەتكە قاتناشقان، 1956 ـ يىلى پارتىيەگە كىرگەن. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ئىگە. 1949 ـ يىلىدىن 1954 ـ يىلىغىچە شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىسى

مەرھۇم ئېيسا شاكىرنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر

سولدىن ئوڭغا: ئېھسان ئېيسا (1958.12 ـــ)، ئېيسا شاكىر (1926 ـــ 1988)، ئېيسا شاكىرنىڭ ئاننىسى بۇھەجەرخان (1939.8 ـــ 1977.12)، ئايالى مەرەمنىسا خان تۇنىياز (1939.8 ـــ 1997.12)، ئىلھام ئېيسا (1956.3 ـــ 2003.6.29)، ئېيسا شاكىرنىڭ قۇچىقىدىكىسى ئاينۇر ئېيسا (1972.1.1 ـــ)، بۇزۇھرە ئېيسا (1962.8.8 ـــ)، ئارزۇگۈل ئېيسا (1965.7 ـــ 2011.11.18).

ۋە يەكەن ناھىيەسىدە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە قاتناشقان، 1954 ـ يىلىدىن 1979 ـ يىلىغىچە يەكەن ناھىيەسىدە ناھىيەلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈم كادىرى، «يەكەن گېزىتى» نىڭ باش مۇھەررىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1979 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلىغىچە قاغىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، 1982 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە قاغىلىق ناھىيەلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولغان. 1994 ـ يىلىغىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمىسى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى بولغان. 1994 ـ يىلى پېنسىيەگە چىققان.

ئۇ قاغىلىق ناھىيەسىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە، قاغىلىق جامەسىنى كېڭەيتىپ ياساش ـ رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى قوللىغان. تەجەللى مەقبەرىسىنى ياساش، ئەسەرلىرىنى قېزىش خىزمىتىنى بىۋاسىتە تۇتۇپ ئەمەلىيلەشتۈرگەن. تەجەللىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن 18 نەپەر كىشىنى شەھەر نوپۇسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ بەرگەن. قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ تۇرلۇك تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان يولداش يۇن ئەنچاڭنىڭ بۇ تۆھپىسى مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدۇ.

ئەبەيدۇللا مۇھەممەت: 1945 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئۈستۈن ئاتۇش يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1963 ـ يىلى شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ رەسىم فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. ھازىر ئۇ جۇڭگو ھۈنەر سەنئەت ئىلمىي جەمئىيىتى ھەيكەلتاراچلىق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو رەسسامىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شىنجاڭ ماي بوياق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، شىنجاڭ رەسسامىلار ئاكادېمىيەسىنىڭ تەكلىپىلىك رەسسامى، قەشقەر ۋىلايەتلىك رەسسامىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك ئامەمۇۋى سەنئەت سارىيى رەسىم بۆلۈمىنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلمەكتە. ئالىي تەتقىقاتچى، دۆلەتلىك 1 ـ دەرىجىلىك رەسسام.

ئەبەيدۇللا مۇھەممەت: 1992 ـ يىلى ئۆزبېكىستان دۆلەتلىك رەسسامىلار جەمئىيىتىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن تاشكەنتكە بېرىپ ئېكسكۇرسىيە ۋە سەنئەت تەكشۈرۈش پائالىيىتىگە قاتناشقان. «ھېيتگاھ جامەسى»، «بازارنىڭ بىر بۇرجىكىدە»، «تاشچى»، «تېۋىپ»، «ھېيتگاھنىڭ تەسىراتى»، «بوۋام» قاتارلىق ئەسەرلىرى ياپونىيە، كانادا، ئاۋىن قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا كۆرگەزمە قىلىنىپ، داڭلىق سەنئەتكارلار تەرىپىدىن ساقلاشقا سېتىۋېلىنغان. ئۇ 1995 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قەشقەر ۋە ئۇرۇمچىدە ئۆزىنىڭ شەخسىي ماي بوياق كۆرگەزمىسىنى ئېچىپ 60 پارچىدىن ئارتۇق ماي بوياق، سۇ بوياق ۋە قىستۇرما رەسىم قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تاماشىبىنلارنىڭ كۆرۈشىگە تەقدىم قىلدى، ئۇ سىزغان «تيانشان يايلىقى» نامىلىق بىر پارچە ماي بوياق رەسىمى 1997 ـ يىلى ئاپتونوم رايوندا شياڭگاڭنى ۋەتەن قوينىغا قايتۇرۇۋېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئېچىلغان رەسىم كۆرگەزمىسىدە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، «كۇلالچى» نامىلىق ئەسىرى 1999 ـ يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى ئۇيۇشتۇرغان كۆرگەزمىدە «مەدەنىيەت چولپانلىرى» مۇكاپاتىغا، «سىزدە ئامەت بار» نامىلىق ئەسىرى 2001 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن «مەن جۇڭخۇانى سۆيىمەن» نامىلىق كۆرگەزمىدە «مۇنەۋۋەر ئەسەر» مۇكاپاتىغا ئېرىشىپ، تەيۋەن جۇڭخۇا مەدەنىيەت سەنئەت فوندى جەمئىيىتى تەرىپىدىن سېتىۋېلىندى. ئۇ يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر رەسسامىلىرى» نامىلىق كىتاب شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتىدا نەشر قىلىندى. 2001 ـ يىلى مەدەنىيەت مىنىس-

تىرلىقى ئۇيۇشتۇرغان «11 ـ قېتىملىق مەدەنىيەت چولپانلىرى» مۇسابىقىسىگە قاتناشىپ، پەن تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن مىس مېدالغا ئېرىشتى.

رەسسامنىڭ «تاشچى»، «زەرەپشاندا ئالتۇن چايقاش»، «بازارنىڭ بىر بۇرجىكىدە» نامىلىق ئۇچ پارچە ماي بوياق ئەسىرى 2004 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مەملىكەتلىك رەسسامىلىق ۋە خەتتاتلىق سەنئىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى تەشكىللىگەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 55 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىدىكى نادىر گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى قاتارىدا چوڭ تېپتىكى تارىخ سۈرەتلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەبەيدۇللا مۇھەممەت جۇڭگو رەسسامىلىق، خەتتاتلىق سەنئىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ لېدىرلىقىغا تەكلىپ قىلدى. 2005 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى جۇڭگو خاتىرە يىلنامە تۈزۈش كومىتېتى 2005 ـ يىللىق خاتىرە يىلنامىلارنى باھالاش پائالىيىتىدە ئالتۇن مېدال مۇكاپاتىغا ئېرىشىپ «ۋەتەن سەر خىلى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى. يەنە 1999 ـ يىلى 11 ـ ئايدا قەشقەر ۋە ئۇرۇمچىدە ئۆزى ئىشلىگەن «شىنجاڭدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر» نىڭ ھەيكەللىرى كۆرگەزمىسىنى ئاچتى. كۆرگەزمىدە ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈف خاس ھاجىب، مۇقامشۇناس ئامانىساخان، ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق داڭلىق شەخسلەرنىڭ ھەيكەللىرىنى كۆرگەزمە قىلىپ، ئاۋىنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كېلىشىنى تەبرىكلەپ زور تەسىر قوزغىدى. 2004 ـ يىلى 3 ـ ئايدا «تاشچى»، «زەرەپشاندا ئالتۇن چايقاش» نامىلىق ئىككى پارچە ماي بوياق ئەسىرى جۇڭگو، چەت ئەللەر بىلەن كۆرگەزمە ئالماشتۇرۇش مەركىزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئامېرىكىنىڭ ۋاشىنگتون قاتارلىق سەككىز چوڭ شەھىردە كۆرگەزمە

قىلىندى. ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى تۆھپىلىرىگە ئاساسەن، 1993 ـ يىلى ئاپ-
تونوم رايون بويىچە «3 ـ دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا خادىمى»
مۇكاپاتىغا 1994 ـ يىلى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك «كىلاسسىك ئەدەبى-
يات ـ سەنئەت مىراسلىرىنى قېزىش، تەتقىق قىلىش ئىجادىيىتى»
مۇكاپاتىغا، 1996 ـ يىلى شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلگەن «مەملىكەتلىك 5 ـ
نۆۋەتلىك مەدەنىيەت كاربىدورى قۇرۇلۇشى تۆھپىكارى» مۇكاپاتىغا،
1994 ـ يىلدىن 1996 ـ يىلغىچە قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە «كەسپىي
تېخنىكا جەھەتتە ئالاھىدە تۆھپىسى بار ئىختىساس ئىگىسى» مۇكاپات-
ىغا ئېرىشىپ بىرقانچە يىل دۆلەتنىڭ قوشۇمچە تەمىناتىدىن بەھرىمەن
بولۇپ كەلگەن. ئۇ يەنە 1995 ـ، 1998 ـ، 1999 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايەت-
لىك مەدەنىيەت ئىدارىسى، ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى تەرە-
پىدىن يېڭى دەۋردىكى «مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات ـ سەنئەت خادىمى» مۇكاپاتا-
رىغا ئېرىشىش بىلەن ئۆز خىزمەت ئورنىدا 1990 ـ يىلدىن 2004 ـ
يىلغىچە ئۇدا 14 يىل خىزمەت ئىلغارى بولۇپ ئىشلەپ كەلمەكتە.
مەركۇرنىڭ نەتىجىلىرى 2000 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، 2001 ـ يىلى 4 ـ ئاي-
لاردا شىنجاڭ تېلېۋىزىيەسى ئەدەبىيات ـ سەنئەت پىروگراممىسى، مەر-
كىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىنىڭ «غەربىي رايونلارنى ئېچىش» پىروگ-
رامىسىدا ۋە باشقا گېزىت ـ ژۇرناللاردا تونۇشتۇرۇلدى. «جۇڭگو ھا-
زىرقى زامان سەنئەتكارلىرى»، «جۇڭگونىڭ داڭلىق رەسسام ۋە خەتتات-
لىرى» ۋە «دۇنيادىكى داڭلىق شەخسلەر قامۇسى» قاتارلىق كىتاب ۋە
ژۇرناللاردا تەرجىمىھالى تونۇشتۇرۇلدى. بۇ كىتابقا «ئۇيغۇر ئالىمى تە-
جەللى» ناملىق ئىككى ھەيكەلنىڭ رەسمى بېرىلدى. ئەبەيدۇللا مۇ-
ھەممەد تەجەللىنىڭ ھەيكەلى بولماسلىقتەك بوشلۇقنى تولدۇردى. قا-
غىلىق ناھىيەلىك ھۆكۈمەت قىزغىن قوللاپ تەجەللىنىڭ پۈتۈن قاتۇ-
رۇلغان ھەيكەلنى سېتىۋالدى. ناھىيە رەھبەرلىرى كۆپتىن كۆپ تە-

شەككۇر بىلدۇردى.

باتۇر روزى: 1966 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى يەكەن ناھە-
يە كاچۇڭ يېزا چىمدۇ كەنتىدە مائارىپچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.
1987 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى
پۈتتۈرۈپ، شىنجاڭ رەڭلىك مېتال شىركىتى كۆكتوقاي كان رايونى
مىللىي ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىنغان. 1987 ـ
يىلدىن باشلاپ خىزمەتتىن چېكىنگەن. باتۇر روزى تولۇق ئوتتۇرا
مەكتەپتىكى ۋاقىتىدا ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەن، ئۇ مەملىكەت-
مىزدە چىقىدىغان ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە گېزىت ـ ژۇرناللاردا 500 پار-
چىدىن ئارتۇق شېئىر، 20 نەچچە پارچە ماقالە، 100 پارچىدىن ئارتۇق
تەرجىمە شېئىر ئېلان قىلدۇرغان. «پىلىسراتتىن ئۆتكەنلەر» ناملىق
رومانىنى 1999 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلىپ
تارقاتقان.

ئۇنىڭدىن كېيىن «شۇڭقار بۇلغان خانىئكە»، «فارابى»، «شاھ
مەشرەپ»، «تەجەللى»، «زەلىلى»، «نە-
ۋايى»، «ئەكبەر»، « «يەتتە قىزلىرىم»،
«ئابدۇقادىر داموللام»، «قۇددۇس غو-
جامياروۋ»، «باش زىندانلىرىغا ھۇجۇم»
قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان.
ئۇ جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى
شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى،
جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچى-
لار ئىلىمىي جەمئىيىتىنىڭ
ئەزاسى.

ئۇ بىزگە «غەنى باتۇر»، «شاھ

مەشرەپ»، «باتۇر تەڭرىقۇت»، ناملىق تارىخىي رومانلارنى، كاچۇك تاغ مەشرىپىنى ۋە نوبىل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ «شېئىرىيەت نۇرى ــ تەجەللى» ناملىق كىتابىنى ناھايىتى ياخشى يازغان بولۇپ، تەجەللى ھەققىدە كىتاب بولماسلىقتەك بوشلۇقنى تولدۇردى.

باتۇر روزى 2007 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى يۈرەك كېسىلى بىلەن ئۇرۇمچىدە ئالەمدىن ئۆتتۈپ، تۇغۇلغان يۇرتى چىمدۇ كەنتىگە دەپنە قىلىندى.

مۇختار مامۇت مۇھەممەدى: 1967 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ بازار ئىچىدە مەدەنىيەت خىزمەتچىسى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1973 ـ يىلىغىچە ئائىلە تەربىيەسىدە بولغان ۋە جايىتىرەك يېزا مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ خەنزۇچە سىنىپىدا ئوقۇغان. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى جايىتىرەك يېزىسىنىڭ ئىلىئاۋات باغۋەنچىلىك مەكتىپىدە ئوقۇغان. تولۇق ئوتتۇرىنى جايىتىرەك ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئۇيغۇرچە ئوقۇغان. 1985 ـ يىلى تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرۈپ قاغىلىق ناھىيەلىك رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدا ۋاقىتلىق تەرجىمانلىق قىلغان. 1987 ـ يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتناشىپ، قەشقەر مالىيە ـ سودا مەكتىپىنىڭ كوپىراتىپ بوغالتىرلىق سىنىپىدا ئوقۇپ، 1989 ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، قەشقەر شەھەرلىك كۆكەرتىش ئەترىتىگە خىزمەتكە تەقسىم قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدە مەدەنىيەت يادىكارلىق خىزمىتى ۋە مەدەنىيەت بازارلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتى قاتارلىق خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. 1992 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ئاممىۋى مەدەنىيەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1992 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1994 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە

مەكتەپنىڭ خەنزۇ تىلى تەرجىمانلىق كەسپىنى پۈتتۈرگەن.

ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە گېزىت ـ ژۇرناللاردا 150 پارچىغا يېقىن ھەر خىل ژانىردا ئەسەر ئېلان قىلدۇرغان. 1996 ـ يىلى «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ئىلمىي ژۇرنىلى، شىنجاڭ تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئون مۇنەۋۋەر ئاپتورنىڭ بىرى بولۇپ مۇكاپاتلانغان. نەشرگە تەييارلىغان، تۈزگەن، يازغان 20 نەچچە پارچە كىتابى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا، ئۇنىڭ نەشردىن چىققان كىتابلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. «مەشھۇر ئۇيغۇر تېۋىپلىرى» (سىدىق رەھمەت بىلەن)، 1997 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان. 5000 پارچە تارقىتىلغان.

2. «شىراق» (مۇھەممەتتۇرسۇن يۇسۇپ بىلەن) 1999 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان. 5000 پارچە تارقىتىلغان.

3. «تەجەللى شېئىرلىرىدىن»، 2000 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان. 3000 پارچە تارقىتىلغان.

4. «دە دە قۇرقۇت چۆچەكلىرى» (قۇرقۇت ئاتا) مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان، 5000 پارچە تارقىتىلغان.

5. «مېيىپلەر قوللانمىسى» (1)، 2004 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مېيىپلار بىرلەشمىسى 10000 پارچە بېسىپ تارقاتقان.

6. «تىنىقلاردىن تەرىملەر»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 2011 ـ يىلى 11 ـ ئاي.

7. «ئىلچى بۇركۈتى» (تاللانغان پوۋېستلار)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 2011 ـ يىلى 11 ـ ئاي.

8. «مۇقام ئۇستازى تۇردى ئاخۇن» (ماقالىلەر توپلىمى)، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2011 ـ يىلى 11 ـ ئاي.

ئۇ تەجەللى ھەققىدە كۆپلەپ ئىزدىنىپ، تەجەللى ياشىغان جايلار-نى تەكشۈرۈپ، تەجەللىگە دائىر توّت پارچە ئىلمىي تەتقىقات ماقالىنى ھەرقايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلدۇرغان. 2000 ـ يىلى «تەجەل-لى شېئىرلىرىدىن» نامىلىق كىتابى نەشر قىلىنغان. 2005 ـ يىلى تە-جەللى ھەققىدە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىشنى ئاپتونوم رايون-نىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورگانلىرىغا تەستىقلاتقان. 2007 ـ يىلى تەجەللى مەقبەرىسىنىڭ ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يا-دىكارلىقى ئورنى بولۇپ تەستىقلىنىشىغا كۆپ كۈچ چىقارغان.

ھازىر «تەجەللى ھەققىدە قىسسە» نامىلىق كىتابنى ئىشلىمەكتە.

ئۇيغۇر تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى مۇختار مامۇت مۇھەممە-دى قەشقەر ۋىلايەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبە-ياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون-لۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم را-يونلۇق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە 12 مۇقام تەتقىقات جەمئىيە-تىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتە-نىڭ ئەزاسى.

ئالىمنىڭ روھىدىن ئىلھام ئېلىپ، زاماندار ئىختىراۋىي ئۆگىلۈكلەردىن بولايلى!

ـ «ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى» نامىلىق كىتابقا

بىلىم ئىگىلىكى بىلەن ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشىش سۈرئىتى خۇددى بىر جۈپ بەيگە ئېتىدەك ماس قەدەمدە چېپىپ كېتىۋاتقان، ئېـ-لىمىزدە بولسا «يېڭىلىق يارىتىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئىختىراۋىي دۆلەت قۇرۇش»، «يېڭىلىق يارىتىش ئارقىلىق دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش»، «ئىقـ-تىساسلىقلار ئارقىلىق ۋەتەننى قۇدرەت تاپقۇزۇش» ئىستراتېگىيەسى پائال يولغا قويۇلۇۋاتقان مۇشۇ دەقىقىلەردە، ئىلمىي ئۆلپەتدىشىم مۇختار مامۇت مۇھەممىدىنىڭ جاپالىق ئىزدىنىش، كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللىشىنىڭ يەنە بىر نامايانىسى بولغان «ئۇلۇغ ئالىم تەجەللىي» نامىلىق كىتاب پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 90 يىللىق تويىغا ئاتالغان قىممەتلىك سوۋغات سۈپىتىدە شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. مەن بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ كـ-تابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىلىم ئەھلىگە خاس بۇرچـ-نى ۋە ۋىجدانىي مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىش يولىدا ئۈنسىز ئەجىر قىلغان ئاپتورغا چىن دىلىمدىن قايىللىقىمنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ مېھنەت دەرىخىنىڭ چېچەكلەپ مېۋە بەرگەنلىكىنى تەبـ-رىكلەيمەن. كىتابقا 20 نەچچە پارچە ئەسەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار ئاساسلىقى تەجەللىنىڭ ھاياتىي ئىش ـ ئىزلىرى ۋە ئىلمىي ئەمگەك

لىرىگە ئالاقىدار بولغان ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، مەدەنىيەت، دىن، ئېتنىكا، ئەخلاق، پەلسەپە، ئېتنوگرافىيە، سەيلە ـ ساياھەت، سودا ـ تىجارەت، دورىگەرلىك ـ خىمىيە، ئىلمىنۇجۇم ـ ئاسترنومىيە قاتارلىق كۆپ تەرەپلەرگە چېتىلىدىغان بولۇپ، ئۇچۇر سىغىمى بىرقەدەر زور، پايدىلىنىش ۋە ساقلاش قىممىتى يۇقىرى، ئىشىنىمەنكى، ئوقۇرمەنلەر بۇ كىتابتىن كۆپ تەرەپلىمە مەنپەئەتلىك روھىي ئوزۇق ۋە بۇندىن كېيىنكى ئىلمىي تەتقىقاتلىرى ئۈچۈن مول خۇرۇچ ھەم يېڭى ئىلھاملارغا ئېرىشكۈسى.

كەمىنە يۈرەك سۆزۈمنى ئېيتسام، ئۆزۈمنىڭ ھەزرىتى تەجەللىدەك مال ـ دۇنيانى تەرك ئېتىپ، ھاياتنى ئىلىم تەھلىل قىلىشقا ئاتاپ، قەلبى ئېلىم ئىشقىدا يېنىپ، ئىستېداتتا كامالەتكە يەتكەن، تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەنلەردە تەڭ يېتىلگەن، بىرگە ماھىر، كۆپكە قادىر ئۆگلۈك نەمۇنىسى بولغان بولسىمۇ، لېكىن تا ھازىرغا قەدەر كەڭ جامائەتچىلىك تەرىپىدىن ئىلمىي نەتىجىلىرى تېخى تولۇق قېزىپ چىقىلىپ، ياد ئېتىلىپ بولالمىغان، ئۆز زامىسىدا دۇنياۋى كاتتا مەدرىسىلەردە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، كەسىپداشلىرى ئارىسىدا سەركىگە ئايلانغان، ئالىي پەزىلەت ۋە پاراسەتلەر ئىگىسى ھەزرىتى تەجەللى بىلەن ئۇرۇقداش ۋە يۇرتداش بولغىنىمدىن چەكسىز ئىپتىخارلىنىمەن. ئەكسىچە، ئىلمىنىڭ ۋە ئىلىم ئەھلىنىڭ قەدرىنى قىلىشنىڭ ئورنىغا ھەسەت، قارا كۆڭۈللۈك قىلىدىغان (تەجەللىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا مۇشۇنداق قىسمەتلەرگە دۇچار بولغىنى ئېنىق) نائەھلىلەرگە نەپرەتلىنىش بىلەن بىرگە، يارانقۇچىدىن ئاشۇ كۆزى ئوچۇق، دىلى ئەما، جىسمى پۈتۈن، روھىي مەجرۇھ بايقۇشلارغا ھىدايەت قىلىپ، ئۇلارغا ھەقىقىي ئىنسانغا خاس ساغلام تەن، ساپ ئەقىل، ھۆر قەلب ئاتا قىلىشنى تىلەيمەن. شۇنداقلا، ئۇزۇندىن بېرى تەجەللىشۇناسلىق تەتقىقاتىدا سەمەرلىك ئىزدىنىۋاتقان مۇختار مامۇت مۇھەممىدى ئەپەندىمنىڭ ۋۇجۇدىدىن قاياپ چىقىۋاتقان ئىلىم ئىشتىياقىغا بۇ كىتابنى تۈزۈشكە قاتناشقان، مەدەت بەرگەن، ئەسەر بىلەن تەمىنلىگەن بارلىق ئاپتورلارغا، بارلىق ئىلىم شەيدالىرى نامىدىن سەمىمىي مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن. بۇ كىتابنىڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ قەلب تارىنى ئىلمىي زەرەتلەپ، ناخشا ـ ئۇسسۇل خۇمارلىقتىن ئىلىم خۇمارلىققا كۆچۈپ، ئىجادچان تەپەككۇرلۇق ئىختىراۋىي ئۆگلۈكلەردىن بولۇپ، ئالىمنىڭ تىنىمسىز ئىزدىنىش روھىنى ئۆرنەك قىلىپ، تەجەللى سۈپەت ئالىملىرىمىزنىڭ كۆپلەپ يېتىشىپ چىقىشىغا چىن دىلىمدىن تىلەكداشلىمەن. شۇندىلا، بۇ كىتابنى تۈزگۈچىنىڭ ئارزۇسى رېئاللىققا ئايلىنىپلا قالماستىن، ئۇلۇغ مۇھتەرەم ئالىم تەجەللىنىڭ روھىمۇ خۇش بولغان بولاتتى.

(غەيرەتجان ئوسمان (بىلىكيار: جۇڭگو پەننى ئومۇملاشتۇرۇش يازغۇچىلىرى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئالىي ئاگرانوم).

بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا قاغىلىق ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن.

پىلانلىغۇچى: ياسىن ئوبۇلقاسىم
مەسئۇل مۇھەررىرى: تۇرغۇن تۇنىياز
مەسئۇل كورريكتورى: مىھرىبان نۇرئەخمەت
گۈزەل سەنئەت مۇھەررىرى: ئازات باران
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ياسىن ئوبۇلقاسىم

ئۇيغۇر ئالىمى تەجەللى (1)
(ماقالىلەر توپلىمى)
تۈزگۈچى: مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى غەربىي شىمال يولى 1085 ـ نومۇر)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
شىنجاڭ ئۇگەن كىتاب تارقىتىش چەكلىك شىركىتىدە بەت ياسالدى
ئۇرۇمچى دالۇ مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 1230 × 880 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 14.125
2011 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2011 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 5469 - 1926 - 3

باھاسى: 80.00 يۈەن